

Hanna Szczechowicz

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w II Rzeczypospolitej

**Administracja, gospodarka, życie społeczno-polityczne,
szkolnictwo 1918-1928**

Włocławek 2013

REDAKCJA WYDAWNICTWA
PAŃSTWOWEJ WYŻSZEJ SZKOŁY ZAWODOWEJ
WE WŁOCŁAWKU

*Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w II Rzeczypospolitej
Administracja, gospodarka, życie społeczno-polityczne, szkolnictwo 1918-1928.*

REDAKTOR NACZELNY

dr Ernest Kuczyński

RECENZENT

prof. dr hab. Zbigniew Karpus

KOREKTA

Adam Korzus

Zdjęcie na okładce

Waldemar Korczakowski

© Copyright by Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa we Włocławku, Włocławek 2013

ISBN 978-83-60607-49-7

SKŁAD, DRUK I OPRAWA:

Agencja Reklamowa TOP, ul. Toruńska 148, 87-800 Włocławek,
tel.: 54 423 20 40, fax: 54 423 20 80, www.agencjatop.pl

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	5
Rozdział I. Położenie geograficzne	9
Rozdział II. Z dziejów regionu	21
Rozdział III. Początki niepodległości	47
Rozdział IV. Podział administracyjny.....	83
Rozdział V. Regulacje prawne.....	93
Rozdział VI. Administracja lokalna.....	111
Rozdział VII. Samorząd terytorialny.....	125
Rozdział VIII. Finanse samorządu.....	147
Rozdział IX. Wojsko i policja.....	159
Rozdział X. Odbudowa gospodarki.....	181
Rozdział XI. Życie społeczne.....	213
Rozdział XII. Życie polityczne.....	247
Rozdział XIII. Organizacja szkolnictwa	279
Podsumowanie.....	311
Bibliografia	313

Wprowadzenie

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska to jeden z najstarszych organizmów społeczno-gospodarczych i administracyjnych państwa polskiego. posiadają wyraźnie zarysowaną indywidualność historyczno-kulturową i gospodarczą z racji międzygranicznego położenia w historycznych układach politycznych i administracyjnych. Zajmują szczególne miejsce pomiędzy regionami wielkomiejskimi warszawskim i łódzkim oraz poznańskim i bydgoskim. Pełnią ważne funkcje regionalne i ogólnokrajowe.

Publikacja stanowi próbę ujęcia dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w pierwszym dziesięcioleciu po odzyskaniu niepodległości. Stanowi część syntezy dziejów regionu w aspekcie historycznym i prawnym, w jakich żył naród polski po odzyskaniu niepodległości. Ukazuje, jak przebiegał proces odbudowy i organizacji życia gospodarczego oraz społeczno-politycznego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na tle zmian administracyjnych w kraju w latach 1918-1928.

Rok 1918 stanowiący cezurę pracy zakończył pierwszą wojnę światową i przyniósł Polsce wolność oraz warunki do odbudowania niepodległego państwa. Po odzyskaniu niepodległości Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska weszły w skład województwa warszawskiego. Tworzyły jeden organizm administracyjno-społeczny. Społeczeństwo regionu stanęło wobec wielorakich problemów, podziału terytorialnego, kształtowania administracji, samorządu terytorialnego, odbudowy gospodarki, szkolnictwa i innych dziedzin ważnych dla życia społecznego.

Istotną część opracowania stanowią zagadnienia poświęcone omówieniu położenia geograficznego i środowiska naturalnego, które determinują rozmieszczenie ludności, gęstość sieci osadniczej, dostępność komunikacyjną i charakter gospodarki. Obok tych problemów wiele uwagi poświęcono regulacjom prawa państwowego, stanowiącego podstawę do realizacji zadań przez instytucje życia publicznego, zgodnie z którym kształtowały się procesy zmian i rozwoju Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Wiele miejsca zajmuje prawne usytuowanie władz lokalnych i ich organów jako integralnej części administracji państwowej. Ważne znaczenie ma rozdział omawiający proces odbudowy i rozwoju gospodarki oraz organizacji życia społeczno-politycznego i szkolnictwa, który miał wpływ na osiągnięcie w 1928 r. stabilizacji struktur administracyjnych.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w II Rzeczypospolitej nie doczekały się dotąd opracowania monograficznego, chociaż w różnych aspektach były omawiane w opracowaniach poświęconych dziejom tego regionu. Wśród opracowań na czoło wysuwają się prace znakomitych badaczy między innymi: Tadeusza Świeckiego i Franciszka Wybulta¹, Mariana Kallas², Mirosława Krajewskiego³, Zofii Waszkiewicz⁴, Piotra Gałkowskiego⁵, Zenona Góźdź⁶, Filipa Jakubowskiego⁷, Romana Piotrowskiego⁸, Ryszarda Specjalskiego⁹ i innych.

Opracowanie przeznaczone jest dla studentów, nauczycieli, uczniów, pracowników instytucji administracji i kultury oraz środowisk zainteresowanych problematyką dziejów regionu.

Znajomość własnej historii jest ważnym czynnikiem utrwalającym ideały demokracji. Z tego względu ważne jest dokumentowanie i upowszechnianie, wiedzy dotyczącej dziejów własnego regionu, problemów których doświadczył naród polski w procesie odbudowy odrodzonego państwa, i zapewnienia sprawnej organizacji życia społeczno-gospodarczego.

¹ Świecki T., Wybult F., *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932.

² M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa wrocławskiego)*, [w:] *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria A. Historia, Włocławek 1979.

³ M. Krajewski, *Rypin na tle kształtowania się przynależności administracyjnej ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994; *Spółczeństwo ziemi dobrzyńskiej i Kujaw wschodnich wobec najazdu bolszewickiego w 1920 r.*, [w:] w *75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI – 1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. pod Pomnikiem Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, Włocławek 1997; *Spółczno-gospodarczy rozwój Rypina w latach Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, t. 2. *Miasta Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XX wieku*, Włocławek 1998;

⁴ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918-1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982; *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918-1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV-XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa-Poznań-Toruń 1987.

⁵ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1918-1947*, Rypin 1999.

⁶ Z. Góźdź, *Lipno w XX wieku, Okres międzywojenny*, Lipno 1990.

⁷ F. Jakubowski, *Wojna 1920 r. na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 2003.

⁸ R. Piotrowski, *Powiat rypiński na przełomie XIX i XX w.*, [w:] *Szkice rypińskie*, Bydgoszcz 1965; *Struktura agrarna w powiecie rypińskim w latach 1867-1939*, Ziemia Dobrzyńska, t. 3, 1995; *Szkolnictwo byłego powiatu rypińskiego w latach 1918-1939*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria C, Oświata i Kultura, Włocławek 1980.

⁹ R. Specjalski, *Lipno i okolice. Materiały do monografii II*. Włocławek 2000; *Lipno i okolice. Materiały do monografii VI*, Lipno-Włocławek 2008.

Przeprowadzone badania zostały oparte na kwerendzie w Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy, Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, Archiwum Państwowego w Toruniu Oddział we Włocławku. Obok archiwaliów wykorzystane były dokumenty drukowane, Dziennik Praw Państwa Polskiego 1918–1919, Dzienniki Ustaw RP 1919–1938 i prasę. Uwzględniono również wybraną literaturę tematu.

Ostateczny kształt książki powstał po uwzględnieniu cennych uwag Recenzenta prof. dr hab Zbigniewa Karpusa, za co składam serdeczne podziękowania. Pragnę podziękować Redaktorowi tomu dr Ernestowi Kuczyńskiemu oraz pracownikom Działu Wydawnictw Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej we Włocławku za wydanie publikacji.

Rozdział I. Położenie geograficzne

Historyczne tereny Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej leżą na przeciwległych brzegach doliny dolnej Wisły, która spełnia funkcję granicy, wyraźnie zarysowanej w krajobrazie pomiędzy tymi krainami. Od okolic Gąbina dolina Wisły rozszerza się osiągając miejscami szerokość od 15-18 km, a w okolicach Nieszawy zwęża się do około 7-8 km. Powstała w ten sposób kotlina Płocka stanowi odrębną mikroregionalną jednostkę geograficzną. Jej dolna część nazywana jest Kotliną Włocławką¹. Rozszerzenie doliny Wisły poniżej Nieszawy stanowi Kotliną Toruńską. O odrębności geograficznej tego obszaru decyduje rzeźba terenu i związane z doliną Wisły poziomy tarasowe².

Dno Kotliny Płockiej, nazywanej Kotliną Włocławską, sięga od 42–50 m n.p.m., a jej krawędzie osiągają wysokość od 70–100 m n.p.m. Przyległe do Kotliny Włocławskiej z obu stron płaty wysoczyznowe były ukształtowane przez lądolód, który nasunął się tutaj podczas ostatniego zlodowacenia Wisły określanego jako północnopolskie lub bałtyckie³. Od południowego zachodu Kotliny Włocławskiej rozciąga się jezioro Gopło, dolina rzeki Noteć i Wysoczyzna Kujawska. Na obszarze Wysoczyzny Kujawskiej można wyróżnić północną część określaną jako Równina Inowrocławska oraz część południową, bardziej urozmaiconą, nazywaną Pojezierzem Kujawskim⁴. Wysoczyzna Kujawska stanowi najdalej wysunięty fragment Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej. To historyczne terytorium Kujaw, które oprócz słynących ze swych urodzajnych czarnych ziem nazywanych Kujawami Czarnymi obejmowało również część lewobrzeżną Kotliny Włocławskiej, wyścieloną piaskami wdmowymi nazywanymi Kujawami Białymi i fragmentów leżącej po prawej stronie Wisły ziemi dobrzyńskiej⁵.

Od północnego zachodu do Kotliny Włocławskiej przylega Pojezierze Dobrzyńskie, którego granice wyznaczają doliny Drwęcy, Wisły i Skrwy oraz Garb Lubawski i Równina Urszulewska. Teren ten pokrywa się z Wy-

¹ A. Dylkowa, *Położenie geograficzne*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź-Włocławek 1980, s. 11–12.

² Tamże, s. 12.

³ Tamże.

⁴ J. Kondracki, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994, s. 89; Z. Podgórski, *Region Kujawsko-Pomorski*, Warszawa 1999, s. 27.

⁵ A. Dylkowa, *dz. cyt.*, s. 13.

soczyzną Dobrzyńską, zaliczaną do położonego na północny wschód od Wisły, Pojezierza Mazurskiego. Na całym obszarze Pojezierza Dobrzyńskiego spotykamy liczne wzgórza o wysokości od 100–120 m n.p.m., a w okolicach Rypina nawet do 144 m n.p.m. Malowniczość regionu podkreślają ciągnące się od doliny Wisły przez Rypin i Górzno pagórki i wzgórza morenowe, wraz z wałami ozów oraz licznymi rynnami lodowcowymi wypełnionymi przez urokliwe jeziora⁶. O indywidualnym charakterze Pojezierza Dobrzyńskiego decyduje rzadko spotykane w Polsce nagromadzenie form drumlinowych, których główne skupisko znajduje się w okolicach Zbójna. Według podziału fizjograficznego obszar ziemi dobrzyńskiej stanowi przeważająca część Pojezierza Dobrzyńskiego (Wysoczyzny Dobrzyńskiej) i Równiny Urszulewskiej oraz fragment Kotliny Toruńskiej i Doliny Drwęcy. Pod względem ukształtowania terenu Wysoczyznę Dobrzyńską można określić jako teren nizinno-pagórkowaty⁷. Na tym terenie pola przeplatają się z lasami, które pocięte są gęstą siecią rzek i strumieni. Malowniczość regionu podkreślają ciągnące się od doliny Wisły przez Rypin, Górzno i Wielkie Leżno pagórki i wzgórza morenowe, wały ozów oraz niewielkie, ale bardzo liczne jeziora⁸.

Sieć rzeczna na obszarze Kujaw i ziemi dobrzyńskiej jest stosunkowo uboga. Wynika to przede wszystkim z niewielkich sum rocznych opadów atmosferycznych, często nieprzekraczających 500 mm, oraz z cech rzeźby i ukształtowania terenu. Niewielki spadek koryta Wisły w obrębie Kotliny Włocławskiej sprzyja akumulacji rumowiska rzeczno i tworzenia się ławic piaszczystych, które się przemieszczają i powodują zmiany głębokości wody. Warto podkreślić, że w ramach regulacji rzeki w latach 1962–1968 wybudowany został stopień wodny we Włocławku. W jego skład wchodzi między innymi śluza komorowa dla barek i elektrownia. W wyniku przegrodzenia Wisły utworzył się zbiornik wodny o powierzchni 1950 ha sięgający do Płocka. Stanowi on dogodny szlak żeglowny o długości około 60 km⁹. W obrębie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej Wisła przyjmuje kilkanaście, przeważnie niewielkich, dopływów. Do ważniejszych

⁶ Tamże.

⁷ A. Dylkowa, dz. cyt., s. 13; I. Pietruszczak, *Środowisko geograficzne i przyrodnicze województwa wrocławskiego. Wysoczyzna Dobrzyńska*, Biuletyn Przewodnicki PTTK 1987, nr 49, s. 3; Z. Podgórski, dz. cyt., s. 43–44.

⁸ I. Pietruszczak, *Środowisko geograficzne i przyrodnicze...*, s. 3.

⁹ R. Gładysz, *Wody*, [w:] *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Wrocław 1980, s. 59.

należą: prawobrzeżna Skrwa, Mień i Drwęca oraz lewobrzeżne Zgłowiączka i Tążyna¹⁰. Rzeka Mień nazywana również Lipianką wypływa z Jeziora Likieckiego i poprzez jeziora skępskie kieruje się na zachód ku Wiśle. Uchodzi do Wisły na wysokości Nieszawy. Długość rzeki wynosi 39,4 km, a powierzchnia jej dorzecza 374,4 km². Rzeka Mień charakteryzuje się nieregularnym odpływem, a w okresach wyjątkowo suchych wysycha. Obszar położony na północ od dorzecza rzeki Mień odwadniany jest przez lewobrzeżne dopływy Drwęcy: Rypienicę, Ruziec i Gnłuszczynę. Rypienica bierze początek koło wsi Skudzawy, ale jako ciek stały funkcjonuje od Zakrocza. Ruziec powstał z połączenia kilku strumieni zbiegających się powyżej wsi Ruże. Odcinek rzeki od Nowej Wsi do Sitna stanowi połączenie szeregu mis jeziornych. Źródła rzeki Skrwy znajdują się w okolicach Okalewa na obszarze bogatym w drobne, okresowe ciek i rowy melioracyjne¹¹. Południową część Wysoczyzny Dobrzyńskiej odwadniają małe rzeki uchodzące bezpośrednio do Wisły: Makownica, Chełmca i Ruda. Z lewobrzeżnych dopływów Wisły największa jest Zgłowiączka, która odprowadza wody z Wysoczyzny Kujawskiej i pradoliny Wisły. Ciek bierze początek na południe od wsi Płowce. Za źródłowy odcinek rzeki uważa się Kanał Głuszczyński. Zgłowiączka do królowej rzek Wisły uchodzi we Włocławku. Rzeka Chodeczka nazywana w środkowym i dolnym biegu Lubieniem wypływa z zabagnionego jeziora na południe od Jeziora Kromszewickiego. W swoim biegu przepływa przez szereg jezior (Kromszewickie, Chodeckie, Szczytnowskie, Borzykowskie, Krukowskie). Rzeka Lubieńska bierze początek z utrzymującego się stale mokradła na wschód od Jeziora Lubieńskiego. Ciek płynie w rynn timer subglacjalnej do Zgłowiączki. Górny bieg rzeki nosi lokalnie nazwę Diabełek, a dolny – Przedpole. Rzeka Rakutówka wypływa z jeziora Kocioł w Gostyninie. Przepływa przez Jezioro Rakutowskie, a następnie przez podmokłą szeroką dolinę pociętą gęstą siecią rowów melioracyjnych. W okresach wyjątkowo suchych, gdy poziom wód gruntowych ulega obniżeniu, rzeka Rakutówka wysycha. Natomiast rzeka Bachorza wykorzystuje pradolinę, którą wody pra-Wisły odpływały ku zachodowi. Przez długi czas dolina Bachorzy była ramieniem pomocniczym Wisły. Jeszcze w XV w. stanowiła drogę żeglowną łączącą Gopło z Wisłą. Dział wodny Bachorzy-Noteci należy do typu strefowego. W okolicy wsi Krzywosądz zachodzi bifurkacja z kanałem Bachorze. Rze-

¹⁰ Tamże, s. 58.

¹¹ Tamże, s. 59–60.

ka Łążyna wypływa z mokradeł zwanych Błotami Ostrowskimi. Dolina rzeki w dolnym biegu jest podmokła. Oprócz Zgłowiączki i Łążyny Wiśla przyjmuje z lewego brzegu małe rzeczki zbierające wody z pradoliny: Rudę, Zuzankę i Radyszynę. Rzeki są zasilane wodami gruntowymi i deszczowo-śnieżnymi¹².

Charakterystycznym elementem krajobrazu Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej są urokliwe jeziora, których liczba przekracza tysiąc. Są to przeważnie zbiorniki małe, zajmujące obszar poniżej 1 ha, o głębokości nieprzekraczającej 5 m, wypełniające niewielkie zagłębienia i rynny subglacialne¹³. Jezior o powierzchni większej niż 1 ha jest około 300, a o powierzchni ponad 10 ha – niemal 70. Tylko kilkanaście z nich osiąga powierzchnię 100 ha, z czego większość znajduje się na terenie ziemi dobrzyńskiej. Przykładem mogą być jeziora: Głuszyńskie – 608 ha, Rakutowskie – 300 ha, Urszulewskie – 294 ha, Modzerowskie – 231 ha, Długie – 231 ha, Borzymowskie – 175 ha, Wielgie – 162 ha, Żalskie – 162 ha, Ostrowite – 160 ha, Steklin – 130 ha, Sumin – 129 ha, Chalińskie – 122 ha, Skępskie – 120 ha, Łąkie – 110 ha. Większość jezior układa się w charakterystyczne ciągi biegnące zgodnie z ogólnym układem rynien subglacialnych. Atrakcyjne położenie jezior w połączeniu z urozmaiconą rzeźbą terenu nadaje krajobrazowi wiele urokliwych walorów przyrodniczych. Obszar ten nazywany jest „Małymi Mazurami”¹⁴.

Charakterystyczne cechy położenia Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na tle krain geograficznych Polski znajdują swój wyraz w specyficznych warunkach klimatycznych. Wysoczyzna Kujawska, jako fragment Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej, zachodni członek Krainy Wielkich Dolin, leży w strefie stosunkowo swobodnej wymiany mas powietrza strony oceanicznego i kontynentalnego. Pojezierze Dobrzyńskie, wchodzące w skład Pojezierza Mazurskiego, ze względu na swe położenie pozostaje wyraźnie w zasięgu wpływu mas powietrza kontynentalnego. Na przestrzeni około 100 km zachodzi zmiana warunków klimatycznych, szczególnie wyraźnie zaakcentowana w porze zimowej. Wysoczyzna Kujawska, jako obszar leżący w zasięgu wzmożonych wpływów klimatu oceanicznego w porównaniu z Pojezierzem Dobrzyńskim wyróżnia się znacznie łagodniejszymi zimami, krótszym okresem zalegania pokrywy śnieżnej, a w konsekwencji dłuższym okresem wegetacyjnym¹⁵.

¹² Tamże, s. 61–62.

¹³ R. Gładysz, dz. cyt., s. 63–64; I. Pietruszczak, dz. cyt., s. 8.

¹⁴ R. Gładysz, dz. cyt., s. 64; I. Pietruszczak, dz. cyt., s. 8.

¹⁵ A. Dylikowa, *Położenie geograficzne...*, dz. cyt., s. 14–15.

Jeszcze silniej niż zjawiska termiczne podkreślają przejściowość położenia Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej opady atmosferyczne, rozkładające się na ogół zgodnie z rozmieszczeniem międzyregionalnych jednostek geograficznych. Podczas gdy na Wysoczyźnie Kujawskiej, najmniej wilgotnym obszarze Polski, średnie opady roczne utrzymują się poniżej 500 mm, to na Pojezierzu Dobrzyńskim znacznie przekraczają tę wartość. Jednocześnie ze względu na to, iż na Kujawach okres ciepły trwa dłużej niż na Pojezierzu Dobrzyńskim, pojawiają się tam często zjawiska suszy meteorologicznej i glebowej, wywierającej negatywny wpływ na wzrost roślin utrudniającej gospodarke wodną¹⁶.

Niekorzystnie rozłożone w czasie sumy opadów atmosferycznych oraz ograniczone zdolności magazynowania wód opadowych w utworach przypowierzchniowych sprawiają, że obszar Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej należy do obszarów odczuwających deficyt wody. Zjawisko to przybiera szczególnie ostre formy w okresie suszy. Ujemny bilans wodny znajduje odbicie w obniżaniu się poziomu wód gruntowych. Poza warunkami przyrodniczymi do zmian bilansu wodnego przyczyniła się również gospodarka ludzka, a przede wszystkim melioracje odwadniające, regulacja rzek, wykarczowanie lasów oraz wzrost zużycia wody¹⁷.

Podobnie jak w całej Polsce występują tutaj gleby należące do środkowo-europejskiej strefy glebowej związanej z klimatem umiarkowanym, o wyraźnie zaakcentowanym udziale wpływów morskich. Charakterystyczne dla tej strefy są gleby brunatne, płowe, rdzawe oraz bielcowe. Stosunkowo największą powierzchnię zajmują gleby płowe, związane przede wszystkim z wysoczyznami morenowymi. Powstały one na piaskach gliniastych oraz na glinach zwałowych lekkich, a także na podłożu leżących na glinie piasków. Charakterystyczną cechą gleb płowych jest rozjaśnienie barwy poziomu rozdzielającego górny, ciemnoszary horyzont próchniczny od dolnego – brunatnego. Obszar ich występowania na Wysoczyźnie Kujawskiej rozciąga się od doliny Wisły pomiędzy Nieszawą i Ciechocinkiem aż po Pojezierze Chodeckie. Na Pojezierzu Dobrzyńskim gleby płowe ciągną się zwartą strefą wzdłuż jego północno-zachodnich granic, aż po linię Lipno–Rypin. Gleby płowe tworzą przeważnie kompleksy żytnie bardzo dobre lub pszenne dobre i bardzo dobre¹⁸.

¹⁶ Tamże, s. 16.

¹⁷ R. Gładysz, dz. cyt., s. 68.

¹⁸ A. Dylkowa, *Gleby*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1982, s. 46–48.

Gleby brunatne występują wyspowo i zajmują znacznie mniejszą powierzchnię niż gleby płowe. Na Wysoczyźnie Kujawskiej występują na obszarze Pojezierza Chodeckiego, a na Pojezierzu Dobrzyńskim ciągną się szerokim pasem wzdłuż krawędzi Kotliny Włocławskiej, pomiędzy Włocławkiem i Dobrzyniem. Większe płaty gleb brunatnych znajdują się w okolicach Lipna i Rypina. Rozmieszczenie gleb brunatnych wskazuje wyraźnie na ich związek z obszarami o urozmaiconej rzeźbie. Gleby brunatne powstały ze spiaszczonych i odwapnionych marglistych glin oraz z utworów pyłowych w środowisku lasów dębowo-grabowych. Uprawa gleb brunatnych odznaczających się stosunkowo wysokim stopniem naturalnej żyzności spowodowała zmianę ich pierwotnego, naturalnego profilu. Pogłębieniu uległ poziom próchniczny, a jednocześnie powstała wyraźniejsza granica pomiędzy poziomem próchnicznym i poziomem brunatnienia. Gleby brunatne stanowią kompleks żytni bardzo dobry lub pszenno-dobry¹⁹.

Stosunkowo dużą powierzchnię zajmują gleby rdzawe, określane także jako skrytobielicowe. Występują one na terenie Kotliny Włocławskiej i ciągną się do wschodnich granic Pojezierza Dobrzyńskiego. Są to gleby rozwinięte głównie na podłożu piasków rzecznych lub wydmowych, ubogich w składniki pokarmowe. Tworzyły się one pod pokrywą mało wymagających borów sosnowych. Gleby rdzawe wykazują pewne cechy zbielicowania, między innymi: wybielenie ziaren kwasu w poziomie próchnicznym oraz odczyn kwaśny. Gleby bielcowe, mające wyraźnie wykształcony poziom wybielenia, znajdują się w strefie piasków wydmowych południowej części Kotliny Włocławskiej. Z tego powodu ta część Kujaw nazywana jest Kujawami Białymi. Przeciwnieństwem do nich są tzw. Kujawy Czarne, biorące swoją nazwę od koloru należących do najbardziej urodzajnych gleb czarnych i szarych. Na obszarze występowania gleb rdzawych i bielcowych znaczną powierzchnię zajmują lasy, głównie sosnowe. Pozostałe tereny użytkowane rolniczo stanowią obszar w większości przeznaczony pod uprawę żyta²⁰.

Na Równinie Kujawskiej po obu stronach pradoliny Bachorza rozciąga się strefa występowania czarnych i szarych ziem. Rozwinęły się one najczęściej na podłożu glin zwałowych bogatych w sprzyjający gromadzeniu się próchnicy węglan wapnia. Posiadają one wysoki poziom próchniczny o dość intensywnej barwie czarnej lub szaro-brunatnej. Na terenach wyżej

¹⁹ Tamże, s. 48.

²⁰ A. Dylikowa, *Gleby...*, dz. cyt., s. 48; Z. Prusinkiewicz, *Gleby*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, red. A. Swinarski, Poznań 1973, s. 47–57.

położonych i stosunkowo suchych czarne ziemie ulegają dalszej ewolucji w kierunku gleb szarych. Gleby czarne i szare należą do najbardziej urodzajnych. Znajdują się na terenie tzw. Czarnych Kujaw w okolicy Radziejowa oraz na terenach Równiny Kujawskiej, na których głównie uprawiana jest pszenica²¹.

Liczne i jednocześnie niewielkie płyty gleb hydromorficznych związane z dnami rynien lodowcowych oraz podmokłych obniżen i zagłębień wytopi-skowych występują w pradolinie Bachorza, dolinie Rakutowki, Zgłowiączki, a także najniżej położonym poziomem doliny Wisły we Włocławku. Gleby hydromorficzne tworzyły się na obszarach podmokłych, na podłożu mułków rzecznych lub jeziornych, przy dużym udziale substancji organicznej. W ryn-nach lodowcowych występują najczęściej gleby torfowe, wytworzone pod wpływem roślinności torfotwórczej. Glebę torfową stanowi cienka warstwa organiczna, sięgająca do głębokości występowania żywych korzeni. W war-stwie tej gromadzą się szczątki roślinne i zachodzą procesy torfienia. Gleby torfowe rozwinęły się przede wszystkim na torfowiskach niskich, związanych z zarastaniem jezior. Występują na podmokłych dnach niektórych dolin, mię-dzy innymi w dolinie Zgłowiączki. Obszary występowania gleb hydromor-ficznych są wykorzystywane jako tereny trwałych użytków zielonych²².

Na najniżej położonych terasach doliny Wisły oraz w środkowym i górnym odcinku doliny rzeki Mień występują mady. W dolinie Wisły ciągną się one wąskim pasmem między Włocławkiem i Dobrzyńniem oraz od Nieszawy do Zbiornika Włocławskiego. Strefy występowania madów są przeważnie przeznaczone na tereny użytków zielonych. Niektóre z nich użytkowane jako grunty orne przeznaczone są pod uprawę żyta. Osobli-wością tego regionu są gleby słone związane z obecnością słonych wód gruntowych, które występują w Ciechocinku, Słońsku i Aleksandrowie Kujawskim, a także w dolinie Zgłowiączki.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska należały w okresie międzywo-jennym do terenów o średnim poziomie zalesienia wynoszącym około 15%, z wyjątkiem powiatu nieszawskiego, w którym lasy stanowiły tylko nieca-łe 5% powierzchni. Średnia lesistość w Polsce wynosiła wówczas 23,6%²³.

²¹ A. Dylikowa, *Gleby...*, dz. cyt., s. 49.

²² Tamże, s. 49–50.

²³ T. Molenda, *Stosunki agrarno-leśne i charakterystyka gospodarcza lasów*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, s. 313; K. Kępczyński, T. Załuski, *Zbioro-wiska roślinne*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1982, s. 74–79.

Lasy pokrywały tereny Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej bardzo nierównomiernie. Zwarte kompleksy rozpościerały się przede wszystkim wzdłuż brzegów Wisły. Natomiast na pozostałym obszarze skupiska leśne były bardzo rozproszone. Głównymi gatunkami drzew, były sosna oraz świerk pospolity²⁴. Największe skupiska leśne ze zdecydowaną przewagą borów sosnowych występują w pradolinie Wisły w rejonie Osówki, Witoważa, Osieka i Stajęczyny. Bory o charakterze mieszanym rosną na dużych obszarach leśnych ciągnących się od jezior skępskich w kierunku południowo-wschodnim w stronę Rokicia ciągną się przez Kamienicę, Trzeszczki i Sosnowo. Większe kompleksy leśne występują w okolicach Skrwilna i Okalewa. Pod względem gatunkowym zdecydowanie przeważa sosna z domieszką świerku, brzozy i dębu.

Rozkład przestrzenny lasów wiąże się ściśle z warunkami glebowymi. W zatorfionych zagłębieniach w okolicach Włocławka można spotkać brzozę omszoną. Bardzo rzadki w omawianym regionie jest lęg wiązowo-jesionowy, znany z paru stanowisk na Wysoczyźnie Dobrzyńskiej. W jego drzewostanie występują głównie wiąz polny i jesion²⁵. Na madach w dolinie Wisły w wysokim drzewostanie rośnie: topola biała, topola czarna, wierzba biała i wierzba krucha, w podszyciu, bez czarny i dereń świdwa, a w runie głównie jeżyna popielica, nawłóć późna i bluszczyk kurdybanek. Żyzne gleby brunatne są siedliskiem grądu. Na obszarze moreny dennej fałistej oraz w obrębie strefy drumlinowej występują siedliska grądowe: dąb szypułkowy, grab, lipa drobnolistna oraz sosna. W podszyciu można spotkać leszczynę, wiciokrzew suchodrzew, trzmielinę brodawkową, trzmielinę zwyczajną. Częstymi gatunkami bogatego florystycznie runa jest: gajowiec żółty, gwiazdnica wielkokwiatowa, przylaszczka, zawilec gajowy, miodunka, wiechlina gajowa, turzyca palczasta. Na szczególną uwagę zasługuje występowanie wilczomleczka słodkiego i zdrojówki na Wysoczyźnie Dobrzyńskiej i klonu polnego na Kujawach²⁶. Rzadkim zespołem jest dąbrowa świetlista występująca w pobliżu Skępego oraz w okolicach Włocławka na dość żyznych glebach brunatnych. Można tutaj spotkać rośliny liściaste, bory sosnowe oraz przedstawicieli wilgotnych łąk i muraw kserotermicznych występujących w rezerwacie Kulin. Warstwę krzewów tworzy leszczyna, szakłak i śliwa tarnina. Na terenie Kujaw wschodnich

²⁴ *Monografia powiatu włocławskiego*, t. 1, Włocławek 1930, s. 32–34.

²⁵ K. Kępczyński, T. Załuski, dz. cyt., s. 76.

²⁶ Tamże, s. 77.

i ziemi dobrzyńskiej płaty boru mieszanego należą do rzadkości. Większość jego siedlisk zajmują monokultury sosny. Stosunkowo luźny drzewostan budują: sosna, dąb szypułkowy i brzoza brodawkowata, rzadziej topola osika i dąb bezszypułkowy.

Zespołem leśnym zajmującym największą powierzchnię jest bór sosnowy. W warstwie drzew rośnie najczęściej sosna, niekiedy brzoza brodawkowata i świerk, w poszyciu: jałowiec, kruszyna, jarzębina i podrost drzew, a w runie: borówka brusznica, wrzos i gorysz pagórkowaty, pszeniec zwyczajny, orlica i kostrzewa owcza. W zupełnie odmiennych warunkach ekologicznych rozwijają się niewielkie płaty boru bagiennego. Można je spotkać w wilgotnych, zatorfionych zagłębieniach w kompleksie borów sosnowych, głównie na Wysoczyźnie Dobrzyńskiej. W warstwie drzew oprócz sosny rośnie brzoza omszona. Głównymi składnikami bujnego runa jest: bagno zwyczajne, borówka bagienna, borówka czernica, wełnianka pochwowata i trzęślica modra. Jedną z większych osobliwości tego regionu są niewielkie skupiska boru mieszanego, występującego w zagłębieniach terenu o dużych wahaniami poziomu wody gruntowej. Dominującym w różnych warstwach jest świerk. Znaczną domieszkę stanowią dąb szypułkowy i olcha. W runie licznie występują: borówka czernica, konwalia dwulistna i szczawik zajęczy²⁷.

Lasy stały się istotnym składnikiem krajobrazu Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, podnosząc jego walory estetyczne, krajobrazowe, uzdrowiskowe, ograniczając erozję gleb, a także sprzyjają rozwojowi myślistwa i różnych gałęzi przemysłu drzewnego.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska rozciągają się na obszarze dwu krain geobotanicznych Krainy Wielkopolsko-Kujawskiej (okręg kujawski) i Południowopomorskiego Pasa Przejściowego (okręg Wysoczyzny Dobrzyńskiej), należących do dwu różnych poddziałów Działu Bałtyckiego. Okręg Wysoczyzny Dobrzyńskiej ma bardziej zróżnicowane siedliska i dlatego jest znacznie bogatszy pod względem florystycznym od okręgu kujawskiego. Wśród całej flory naczyniowej 750 gatunków stanowią rośliny użytkowe. Najbardziej pożyteczne są dziko rosnące rośliny o właściwościach leczniczych, zwłaszcza konwalia, mącznica, kozłek lekarski, tatarak, rumianek pospolity, podbiał, lipa drobnolistna, bez czarny, brzoza brodawkowata i kruszyna. Często zbierane borówki (brusznica i czerni-

²⁷ Tamże, s. 79.

ca), poziomki, żurawina są pokarmem o dużych wartościach odżywczych. Pędy niektórych krzewów wierzby *salix* są cennym materiałem mającym zastosowanie w wikliniarstwie²⁸.

Do najważniejszych jednostek roślinnych należą łąki, które w większości są zajęte pod uprawę. Na uboższych piaszczystych glebach występują siedliska borów mieszanych i sosnowych. Żyzne, czarne ziemie Kujaw to obszar łąki jesionowo-wiązowego. Wilgotne obniżenia terenu są siedliskami łąki olszowego i olsu, a nadwiślańskie mady – łąki wierzbowo-topolowego.

Specyfikę regionu najbardziej podkreślają rośliny o subkontynentalnym zasięgu, zawilec wielkokwiatowy, dziurawiec skąpolistny, miódka wąskolistna, naparstnica zwyczajna, goździk piaskowy, łyszczec, rojnik pospolity i inne. Życiu tych roślin sprzyjają warunki klimatyczne, w tym małe sumy opadów i specyficzny mikroklimat terenów wydmowych oraz wyniesień morenowych. Do największych osobliwości w skali Polski należą (relikty glacialne), m.in.: gwiazdnica grubolistna, turzyca strunowa, wierzba borówkolistna, wierzba śniada, brzoza niska, fiołek torfowy oraz mchy. Najbardziej wartościową ostoją reliktyw glacialnych jest rezerwat „Torfowisko Mieleńskie” koło Skępego, gdzie rośnie około 10 gatunków roślin. Specyficzną cechą południowo-wschodniej ziemi dobrzyńskiej jest udział rzadkich i bardzo rzadkich roślin kserotermicznych (ciepłolubnych) rosnących na zboczach doliny Wisły: ostnica Jana (*stipa joannis*), czyściec kosmaty, aster gawędka, dziewanna fioletowa, dzwonek syberyjski, ożota zwyczajna oraz największa osobliwość florystyczna regionu – dyptam jesionolistny, mający w rezerwacie „Kulin” jedyne stanowisko w kraju poza obszarem wyżyn. Osobliwymi elementami krajobrazu ziemi dobrzyńskiej są między innymi: największe w Europie skupisko drumlinów w okolicach Zbójna, rezerwat przyrody w Tomkowie, Górnicy i niezwykle rzadkie siedliska żółwia błotnego w Kowalkach w okolicach Rypina.

Bardzo ważnym elementem trwałej szaty roślinnej są zbiorowiska roślinności łąkowej i bagiennej, występujące w obrębie podmokłych zagłębień terenowych. Tworzą one wartościowe zespoły, pełniące ważne funkcje ekologiczne oraz stanowią istotny składnik systemu hydrograficznego²⁹.

²⁸ Tamże, s. 72.

²⁹ T. Chrzanowski, *Lasy i gospodarka leśna ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Środowisko przyrodnicze ziem i dobrzyńskiej*, Dobrzyń nad Wisłą 1997, s. 68–69; T. Olszewski, *Lasy i gospodarka leśna*, [w:] *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Wrocław 1982, s. 371–376.

Układ regionów geograficznych i charakterystyczne cechy ich rzeźby znajdują odbicie w systemie dróg. W pierwszych wiekach istnienia nastąpił rozwój dróg handlowych, z których większość krzyżowała się na Kujawach. Droga łącząca Kujawy ze Śląskiem, wiodąca z Głubczyc do Torunia, pochodzi z 1226 r. była to tzw. stara droga prowadząca z Pragi do Gdańska³⁰.

Wisła jest ważną drogą wiodącą z głębi kraju do Bałtyku. Dolina Wisły stanowi naturalny szlak sprzyjający komunikacji lądowej. Najstarszym szlakiem kolejowym jest linia Kutno–Włocławek–Toruń. Uruchomiona w 1862 r. nawiązuje do zbudowanych w 1852 r. linii Bydgoszcz–Gdańsk, Toruń–Bydgoszcz w 1861 r., Kutno–Łowicz–Skierniewice w 1861 r.

Linia Łowicz–Skierniewice–Warszawa przechodząca przez Włocławek została zbudowana w 1845 r. Należy do głównych arterii kolejowych łączących Polskę południową i środkową z wybrzeżem Bałtyku. W 1866 r. wybudowano linię kolejową z Aleksandrowa do Ciechocinka, Rozgałęziony system kolejek wąskotorowych między Włocławkiem a Kołem i Sompolnem, budowany od 1908 r., odgrywał zasadniczą rolę w transporcie płodów rolnych i drzewa przez cały XX w.³¹.

W połowie XIX w. wybudowano drogi bite z Włocławka do Służewa prowadzące przez Kowal i Lubień Kujawski do Krośniewic, a także z Włocławka do Brześcia Kujawskiego. W okresie pierwszej wojny światowej powstała szosa z Włocławka przez Lubraniec i Izbicę Kujawską do Koła. W 1863 r. wybudowano most łyżwowy przez Wisłę we Włocławku, co umożliwiło zacieśnienie kontaktów gospodarczych z powiatem lipnowskim i zapoczątkowało urbanizację Szpetala Dolnego³².

Pojezierze Dobrzyńskie było przez długi czas pozbawione dróg kolejowych. Dopiero w 1937 r. zbudowano linię Sierpc–Rypin–Brodnica, nawiązującą do uruchomionych w 1922 r. odcinków Kutno–Płock, Płock–Sierpc – w 1934 r., oraz linii Sierpc–Lipno–Toruń, nawiązującą do istniejącej od 1924 r. linii Sierpc–Nasielsk. Połączenie Ciechanów–Nasielsk–Warszawa zostało zbudowane w 1877 r.³³

³⁰ J. Nowakowska, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 52; J. Dębiński, *Szkielet do dziejów Aleksandrowa Kujawskiego*, [w:] *Aleksandrów Kujawski. Obozy jeńców i internowanych 1918–1921*, cz. 1: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008, s. 11.

³¹ *Województwo włocławskie. Monografia regionalna*, Łódź 1975, s. 136.

³² Tamże.

³³ A. Dylkowa, *Gleby...*, dz. cyt., s. 17.

Położenie Kujaw wschodnich na „szlaku Wisły”, wiążącym Polskę północną z obszarami Polski środkowej i południowej, znajduje wyraz w układzie sieci dróg kołowych. Przebiegające drogi o znaczeniu międzynarodowym i ogólnokrajowym włączyły ten obszar do jednej z najruchliwszych w Polsce stref komunikacyjnych. Po lewej stronie Wisły biegną przez Włocławek drogi Gdynia–Cieszyn i Łódź–Gdańsk. Ogniwem wiążącym te ważne szlaki są odcinki drogi krajowej Włocławek–Lipno, Lipno–Warszawa, Rypin–Olsztyn. Droga krajowa Włocławek–Lipno to jedyna na tym terenie droga przekraczająca Wisłę. Sieć pozostałych dróg jest stosunkowo równomiernie rozwinięta zarówno na Wysoczyźnie Kujawskiej, jak i na Pojezierzu Dobrzyńskim. Układ sieci połączeń kolejowych i drogowych ukazuje bardzo wyraźnie rolę Włocławka jako najważniejszego na tym obszarze węzła komunikacyjnego, uczestniczącego w ruchu krajowym i międzynarodowym, zespalającego obszary leżące po obu stronach Wisły. Włocławek odgrywał również rolę portu rzecznego na szlaku Wisły. Ważnymi węzłami komunikacyjnymi jest również Lipno i Rypin, gdzie – podobnie jak we Włocławku – linia dróg komunikacyjnych krzyżuje się z ważnymi węzłami ogólnokrajowymi³⁴.

W świetle przedstawionych cech położenia Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na tle krain geograficznych, sieci hydrograficznej i warunków klimatycznych oraz na tle sieci komunikacyjnej zarysowuje się pewna indywidualność geograficzna tego obszaru. Jej bezpośrednim wyrazem jest charakterystyczny symetryczny układ jednostek geograficznych. Położenie na prowadzącym z głębi kraju do Bałtyku szlaku nadwiślańskim stwarzało od czasów najdawniejszych warunki sprzyjające rozwojowi osadnictwa i wymiany handlowej. W takim uprzywilejowanym przez naturę miejscu, na skrzyżowaniu dróg lądowych ze szlakiem wodnym Wisły powstał Włocławek – jedno z najstarszych miast Polski i główny ośrodek życia społeczno-gospodarczego.

Warunki geograficzne i administracyjne sprzyjały również rozwojowi innych urokliwych miast: Rypina, Lipna i Nieszawy. Potwierdzenia powiązań wynikających z sytuacji geograficznej Kujaw Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej dostarczyła historia.

³⁴ Tamże, s. 18.

Rozdział II. Z dziejów regionu

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska są jednymi z najstarszych ziem wczesnośredniowiecznego państwa polskiego, powstałymi w procesie kształtowania się organizacji państwowej na ziemiach polskich w IX i X w., które wyodrębniały się obok Wielkopolski, Mazowsza i Wielkopolski¹. Nazwa „Kujawy” pojawiła się po raz pierwszy w tzw. bulli gnieźnieńskiej będącej amplifikacją bulli papieża Innocentego II z 1136 r., sporządzonej prawdopodobnie w Polsce w latach 1139–1146² przed rozdrobnieniem feudalnym³. Niewielkie terytorium Kujaw sąsiadujące z Wielkopolską, położone między górną Notecią a Wisłą, z centrum w okolicach Gopła, stanowiło początkowo część dzielnicy mazowieckiej, obejmującej również późniejszą ziemię dobrzyńską. W wyniku podziałów ziem między synami Kazimierza Kondratowicza powstały trzy dzielnice: inowrocławska, brzesko-kujawska i dobrzyńska. Stanowiły one od czasów rządów Władysława Łokietka część składową Królestwa Polskiego. Dzieliły się na szereg ziem stanowiących wcześniej osobne księstwa dzielnicowe z własnymi urzędami. Te, które miały pełną hierarchię urzędniczą, zaczęto od XV w. nazywać województwami, a dla pozostałych nadal stosowano określenie „ziemia”, co odnosiło się między innymi do ziemi dobrzyńskiej⁴. W tym okresie na mapie państwa polskiego wyróżniono województwo brzesko-kujawskie oraz inowrocławskie, z którym ostatecznie w 1717 r. związanej ziemię dobrzyńską. W pierwszej połowie XV w. na Kujawach było osiemnaście kasztelanii, w tym tytułarna konarsko-kujawska⁵.

Ziemia dobrzyńska we wczesnym średniowieczu należała do Mazowsza. Książę Konrad Mazowiecki dla obrony Mazowsza przed Prusami nadał w 1222 r. Dobrzyń nad Wisłą i jego okolice zakonowi Pruskich Rycerzy Chrystusowych, a w 1228 r. kasztelanię dobrzyńską. Osadzeni w Dobrzyniu bracia dobrzyńscy połączyli się w 1233 r. z zakonem krzyżackim, przypisując sobie

¹ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa wrocławskiego)*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1978, seria A, s. 193–212; S. Kunikowski, *Kultura, sztuka, nauka we Włocławku, na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1945–1998*, Włocławek 2006, s. 17.

² J. Bieniak, *Rola Kujaw w Polsce Piastowskiej*, Ziemia Kujawska 1963, t. 1, s. 34; S. Kunikowski, dz. cyt., s. 18.

³ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, dz. cyt., s. 195.

⁴ Tamże, s. 195–196.

⁵ Tamże.

prawo do przejęcia ziemi dobrzyńskiej jako wiana otrzymanego od księcia Konrada Mazowieckiego. Dopiero po pierwszym pokoju toruńskim w 1411 r. ziemia dobrzyńska na trwałe wróciła do państwa polskiego⁶. Ziemia dobrzyńska, obejmująca obszar położony między rzeką Wisłą, Drwęcą i Skrwią⁷, w drugiej połowie XVI w., sąsiadowała od zachodu z Kujawami, od wschodu z Mazowszem, od północy z ziemią chełmińską, a od południowego wschodu z ziemią michałowską. Od XVI stanowiła w pełni samodzielną jednostkę administracyjną⁸. Stolicą ziemi dobrzyńskiej był Dobrzyń nad Wisłą. W praktyce ze względu na centralne położenie rolę miasta stołecznego odgrywało Lipno⁹.

Położenie Kujaw między spławnymi rzekami, żyzne ziemie, liczne drogi handlowe sprawiły, że obszar ten był gęściej zaludniony w porównaniu do innych części kraju. W okresie monarchii stanowej XIII–XIV w. na obszarze Kujaw gęstość zaludnienia wynosiła od 20–30 osób na 1 km², przy przeciętnej krajowej – 10 osób¹⁰.

Pod koniec XIII w. nastąpiły zmiany w organizacji administracji państwowej, które związane były z przejściem Włocławka w posiadanie biskupów kujawskich. Siedzibę kasztelanii przeniesiono z Włocławka do pobliskiego Brześcia Kujawskiego. Z jej południowo-zachodnich ziem wyodrębniono nową kasztelanię ze stolicą w Kowalu¹¹. W kasztelanii dobrzyńskiej pod koniec XIII w. wykrojono obszar podległy grodowi w Rypinie¹². Zmiany te okazały się istotne dla dalszego rozwoju gospodarczego regionu.

Położenie geopolityczne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej spowodowało, że zaangażowanie społeczeństwa tych ziem w sprawy polsko-krzyżackie było większe niż w innych częściach Polski. Wyraziło się to w uczestnictwie w procesach z Zakonem w Inowrocławiu i Brześciu Kujawskim w latach 1320–1321, w Warszawie w 1339 r., oraz w walce zbrojnej o Pomorze Gdańskie w latach 1308–1309.

⁶ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi dobrzyńskiej 1918–1939*, Włocławek 2012, s. 7–8.

⁷ Z. Guldon, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, Toruń 1967, s. 15.

⁸ R. Łaszewski, *Ziemia dobrzyńska od połowy X wieku do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Zagadnienia ustrojowe dzieje polityczne*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 71.

⁹ Tamże.

¹⁰ J. Janczak, *Środowisko geograficzne Polski przedrozbiorowej*, [w:] *Historia chłopów polskich*, t. 1: *Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. S. Inglot, Warszawa 1970, s. 50.

¹¹ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII–XIV w.*, seria C, nr 15, Warszawa–Poznań 1974, s. 122–123; M. Krajewski, *Włocławek stolica biskupstwa*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1., red. J. Staszewski, t. 1, Włocławek 1999, s. 53–56.

¹² Z. Guldon, J. Powierski, dz. cyt., s. 140.

Kiedy w lipcu 1327 r. rozpoczęła się kilkuletnia wojna z Krzyżakami, wojska polskie pokonały Krzyżaków w bitwach w rejonie Kowala i Brześcia Kujawskiego. W marcu 1329 r. sprzymierzone wojska krzyżackie i czeskie Jana Luksemburskiego opanowały ziemię dobrzyńską, gdzie osadzono komtura. Terytorium to stało się bazą wypadową dla kolejnych rejsz krzyżackich. W 1329 r. Krzyżacy spalili Włocławek oraz Raciążek. W lipcu 1330 r. zajęli Raciążek, a w 1331 r. Radziejów. Kulminacyjnym punktem była bitwa pod Płowcami 29 września 1331 r. Bitwa rozegrała się w dwóch etapach, nie przynosząc żadnej ze stron rozstrzygnięcia. Jej bilans okazał się jednak pomyślny dla Polski. Krzyżacy odstąpili od oblężenia Brześcia i wycofali się za Toruń. W następnym roku rozpoczęli nową kampanię i wiosną 1332 r. zdobyli Brześć Kujawski. Dzięki pośrednictwu legata papieskiego zawarty został rozejm, który pozostawił pod okupacją krzyżacką zarówno ziemię dobrzyńską, jak i Kujawy. Ustanowiono administrację na wzór pruski, tworząc w Brześciu Kujawskim, Kowalu i Radziejowie nowe komturie. Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska powróciły do Polski dopiero na mocy pokoju kaliskiego w 1343 r.¹³ Trwający pół wieku okres pokoju sprzyjał odbudowie zniszczeń wojennych i rozwojowi gospodarczemu¹⁴.

Wraz z rozwojem gospodarki następował proces krystalizacji ośrodków miejskich. Prawo miejskie w pierwszej połowie XIII w. otrzymały: Dobrzyń, Brześć Kujawski, Włocławek – 1255 r., Radziejów – 1252 r., Raciążek – 1317 r., Rypin – 1345 r., Lipno – 1349 r., Izbica Kujawska – 1394 r., Bobrowniki – 1403 r.. Miastem w 1488 r. stał się Kowal, w którym w 1310 r. urodził się Kazimierz Wielki oraz Przepust i Służewo. Miasta były ośrodkami handlu i rzemiosła¹⁵, szkolnictwa katedralnego, a od XIV–XV w. szkolnictwa parafialnego. Szkoła katedralna we Włocławku powstała już na przełomie XII i XIII w.

W średniowieczu na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej wybudowano kilkanaście kościołów, stanowiących cenny dorobek kultury materialnej naszych pokoleń. W Kościelnej Wsi znajduje się kościół romański z połowy XII w. z elementami gotyckimi i barokowymi, w Brześciu Kujawskim - kościół parafialny z 1235 r. z gotyckim tryptykiem z XIV w., przebudowany w XVIII w., oraz kościół klasztorny z przełomu XIII i XIV w.,

¹³ *Województwo włocławskie. Monografia regionalna*, Łódź 1975, s. 119.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże, s. 121.

przebudowany w następnych stuleciach. Do zabytków gotyckich z XIV w. należą kościoły w Radziejowie, Lubaniu, Czernikowie, Lipnie, Rypinie, Grabicach, Dobrzyniu. We Włocławku, oprócz kościoła św. Witalisa z 1330 r., wybudowano gotycką katedrę z XIV-wieczną metryką, w której znajduje się sarkofag Piotra z Bnina Moszyńskiego, dłuta Wita Stwosza. Z XV w. pochodzą gotyckie kościoły w Izbicy Kujawskiej i Nieszawie oraz kościół i klasztor bernardynów w Wymyślinie. W XVI w., wybudowane zostały kościoły w Karnkowie, Dyblinie, Piotrkowie Kujawskim, Służewie, Raciążku oraz świątynia św. Jana we Włocławku. Z zabytków budownictwa świeckiego warto odnotować fragmenty murów miejskich Brześcia Kujawskiego i Rypina z połowy XIV w., a także ruiny zamku biskupiego w Raciążku oraz krzyżackiej warowni w Bobrownikach z końca XIV w.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska odegrały znaczną rolę w wydarzeniach, jakie nastąpiły po śmierci Kazimierza Wielkiego. Na mocy królewskiego testamentu ziemia dobrzyńska zastawiona Krzyżakom w latach 1352-1355 przeszła we władanie księcia słupeckiego Każka aż do jego śmierci w 1377 r. Później otrzymał ją wraz z odkupionym od Władysława Białego księstwem gniewkowskim Władysław Opolczyk. Książę w 1392 r. dał w zastaw Krzyżakom Złotorię, ważny zamek w ziemi dobrzyńskiej, natomiast w rok później w 1392 r. zastawił całą ziemię dobrzyńską wraz z prawobrzeżną częścią dawnej kasztelanii słońskiej, którą zakon obsadził swoim wojskiem. W 1396 r. Władysław Opolczyk pokonany przez Władysława Jagiełłę utracił większość posiadanych ziem. Na mocy ugody w Raciążku z 22-23 maja 1404 r. Polska potwierdziła pokój kaliski z 1343 r. Zakon zgodził się na wykupienie przez Polskę ziemi dobrzyńskiej za 40 tys. florenów. Ziemia dobrzyńska wróciła w granice Królestwa Polskiego¹⁶.

Następne lata ujawniły nie tylko strategiczne znaczenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w stosunkach z Zakonem Krzyżackim, ale także duży udział społeczeństwa w obronie tych ziem. 6 sierpnia 1409 r. wielki mistrz Ulrich von Jungingen wypowiedział wojnę Polsce i najechał na ziemię dobrzyńską. Po poddaniu się obrońców Rypina i Lipna 18 sierpnia 1409 r. wojska krzyżackie stanęły pod Dobrzyniem. Wybuch pożaru w mieście uniemożliwił prowadzenie skutecznej obrony. Padł zamek, a Krzyżacy dokonali rzezi obrońców i okolicznej ludności. Po tygodniowym oblężeniu skapitulowała załoga w Bobrownikach. W ręce Krzyżaków dostały się Złotoria i Bydgoszcz, którą

¹⁶ Tamże, s. 121–122.

armia polska zdołała odzyskać 6 października. Zbliżająca się zima przyczyniła się do zawarcia rozejmu w dniu 8 października 1409 r., do 24 lipca 1410 r., Na początku lipca 1410 r. doszło do koncentracji armii koronnej i sojuszników w rejonie Czerwińska, gdzie przekroczone Wisłę na specjalnie przygotowanym moście pontonowym Pod Czerwińskiem dołączyły do armii koronnej oddziały szlachty wielkopolskiej i kujawskiej. 9 lipca wojska polsko-litewskie wkroczyły na teren państwa krzyżackiego. Sytuacja ta zaskoczyła wielkiego mistrza, który sądził, że akcja polska skierowana będzie na utracone tereny, a nie w stronę Malborka. Aby zablokować wojska sprzymierzone na linii Drwęcy, główne siły Zakonu przesunęły się w rejon Kurzętnika. Król Władysław Jagiełło odstąpił wówczas od forsowania rzeki i skierował się na wschód, by obejść nieprzyjaciela. Do walnej bitwy doszło 15 lipca w rejonie wsi Grunwald, Łodwigowo i Stębark. Zakończyła się ona druzgocącym zwycięstwem armii polsko-litewskiej i otworzyła drogę na Malbork. Na polu bitwy powiewała również chorągiew dobrzyńska. Mieszczanie brzescy przesłali królowi Władysławowi Jagielle kontyngent wojskowy. Wojska sprzymierzone stanęły pod stolicą krzyżacką 25 lipca i rozpoczęły oblężenie. Po dwóch miesiącach zmagają, 19 września król nakazał odwrót. W czasie powrotu spod Malborka król Władysław Jagiełło zatrzymał się na Kujawach i gościł przez kilka dni na zamku w Raciążku. Po sprowadzeniu z Płocka mostu pontonowego przeszła po nim cała armia, aby rozejść się do domów. Natomiast rycerstwo kujawskie i dobrzyńskie skierowane zostało do obsadzenia zamków w Brodnicy, Nakle, Rypinie i Brześciu Kujawskim. Warto podkreślić, że na zamku w Raciążku w 1410 r. doszło do pierwszego spotkania króla Władysława Jagiełły z wielkim mistrzem Henrykiem von Plauen. W obozie pod Raciążkiem prowadzono negocjacje polsko-krzyżackie, których wyniki ogłoszono 1 lutego 1411 r. w Toruniu. Raciążek po pokoju toruńskim przekształcony został w rezydencję biskupów kujawskich. W wyniku pokoju toruńskiego ziemia dobrzyńska wróciła do Polski.

Wydarzenia te nie zamknęły zmagają polsko-krzyżackich. W pierwszej połowie XV w. Krzyżacy zaczęli najeżdżać Kujawy i Wielkopolskę. Podczas ataku na Kujawy i ziemię dobrzyńską w sierpniu 1431 r., zniszczyli Włocławek. Trwającą cztery lata wojnę zakończył ostatecznie wieczysty pokój podpisany w Brześciu Kujawskim. Potwierdzono w nim granicę ustaloną podczas rokowań nad jeziorem Mełno w 1422 r. Zakon zrezygnował z odwoływania się do cesarza i papieża w sporach z Polską i musiał zapłacić odszkodowanie za naruszenie rozejmu zawartego w Łęczycy w 1433 r.

Zagwarantowano swobodny handel pomiędzy obydwojoma krajami. Postanowiono, że gdyby Krzyżacy złamali warunki pokoju, stany pruskie mają prawo wypowiedzieć im posłuszeństwo¹⁷.

Przełomowym wydarzeniem dla Kujaw i ziemi dobrzyńskiej był: akt inkorporacji Pomorza Gdańskiego w 1454 r., ziemi chełmińskiej i innych obszarów podległych dotąd Krzyżakom oraz zwycięskie zakończenie wojny 13-letniej. Na mocy podpisanego tzw. drugiego pokoju w Toruniu Zakon przekazał Polsce Pomorze Gdańskie, Warmię, ziemię chełmińską i michałowską, Wielki mistrz z pozostałych terenów (Prus właściwych) złożył królowi hołd lenny. Po 1466 r. Kujawy i ziemia dobrzyńska straciły swój pograniczny charakter. Zacieśniły się powiązania gospodarcze z Pomorzem Gdańskim i ziemią chełmińską. Dzięki ożywieniu na szlaku wiślanym wzrosło znaczenie Włocławka, gdzie ustanowiono królewską komorę celną. Tędy szły do Gdańska produkty rolne z Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, oraz Mazowsza. W XV i XVI w. przez port włocławski przewijało się od 1–2 tys. statków rocznie.

Rozległy handel zbożem prowadziła także Nieszawa. Została ona w latach sześćdziesiątych XV w. przeniesiona w górę Wisły, gdzie zajęła miejsce Przepustu, który wcześniej stracił swoje znaczenie gospodarcze i administracyjno-polityczne. W Nieszawie wyrabiano sukno, mieścił się port, browary i składy soli. W 1652 r. przeniesiona została do Nieszawy z Włocławka królewska komora celna. Handel zbożem przyczynił się do rozkwitu w XV i XVI w. Brześcia Kujawskiego, znanego w tym okresie ośrodka piwowarstwa. Poważnymi centrami rzemieślniczymi był Dobrzyń i Lipno. O rozwoju gospodarczym miast w XV–XVI w. świadczyła liczba lokacji miejskich. W 1422 r. prawa miejskie uzyskał Chodecz, w 1445 r. – Skępe, w 1460 r. – Nieszawa, w 1488 r. – Kowal, przed 1489 r. – Lubień Kujawski i Służewo, a w 1509 r. – Lubraniec. W drugiej połowie XVI w. największym miastem był Włocławek, który w 1598 r. liczył około 2130 mieszkańców, w tym 117 rzemieślników, co stawiało go na czele miast średnich¹⁸.

Po zawarciu unii lubelskiej w 1596 r. dokonano podziału kraju na pięć prowincji, w tym Wielkopolskę, która obejmowała Kujawy i ziemię dobrzyńską¹⁹. W obrębie Wielkopolski znalazło się województwo brzesko-kujawskie

¹⁷ Tamże, s. 122–123.

¹⁸ Tamże, s. 125.

¹⁹ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 196.

i inowrocławskie wraz z ziemią dobrzyńską. Ukształtowany w ciągu XIII–XV w. podział Kujaw i ziemi dobrzyńskiej na województwa i powiaty utrzymał się w zasadzie bez zmian do czasów rozbiorów. Województwo brzesko-kujawskie dzieliło się na pięć powiatów: brzeski, radziejowski, kowalski, kruszewicki i przedecki. Województwo inowrocławskie pod względem administracyjnym podzielone zostało na dwa powiaty: inowrocławski i bydgoski, a ziemia dobrzyńska na trzy powiaty: dobrzyński, rypiński i lipnowski, zwany wcześniej słońskim²⁰.

O poziomie rozwoju gospodarczego Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. świadczyła liczba osad oraz ich rozmieszczenie. W województwie brzesko-kujawskim powiat brzeski liczył 267 osad, powiat kowalski – 78, powiat radziejowski – 156, powiat przedecki – 126. W ziemi dobrzyńskiej powiat rypiński liczył 130 osad, powiat lipnowski – 147, powiat dobrzyński – 106²¹.

W rezultacie „potopu”, a następnie rokoszu hetmana Jerzego Sebastiana Lubomirskiego wiele miast i wsi uległo zniszczeniu, a niektóre całkowicie opustoszały. Straty ludności wynosiły 60–70%. Największe miasto, Włocławek, liczyło około 1 tys. mieszkańców, Kowal i Radziejów po 450–600 mieszkańców, Izbica Kujawska – 360, a Brześć Kujawski zaledwie 350. Pozostałe miasta liczyły od 100–200 mieszkańców. W pierwszej połowie XVII w. nastąpiło zmniejszenie liczby ludności w wielu miastach, co wiązało się z ogólnym zahamowaniem rozwoju gospodarczego kraju i upadkiem gospodarki wiejskiej. Na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej dzięki osadnictwu „ołederskiemu”, polegającemu na dzierżawieniu gruntów podmokłych, nizinnych, karczowisk i zakładaniu wsi, symptomy te wystąpiły nieco później. Wydarzenia mające miejsce na początku XVIII w. nie sprzyjały odbudowie gospodarczej. Przemarsze różnych wojsk obcych w latach 1702, 1704, 1705, 1710 r., głównie szwedzkich i saskich, a także własnych, rywalizujących ze sobą Augusta II i Stanisława Leszczyńskiego, doprowadziły kraj do ruiny gospodarczej i politycznej. Pożary i rabunki spowodowały, że w Brześciu Kujawskim pozostało tylko trzech gospodarzy. Miary nieszczęść dopełniła szalejąca w latach 1707–1709 epidemia zarazy morowej, która wyludniła miasta.

Z miast leżących na prawym brzegu Wisły w latach 1793–1794 największy był Dobrzyń z 860 mieszkańcami, a następnie Rypin – 595, Lipno – 497, Skępe – 470, Bobrowniki – 339 i Kikół – 268 mieszkańców, który

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże, s. 17.

uzyskał prawa miejskie w 1791 r. Nieco większe były miasta lewobrzeżne. Największe miasto Włocławek liczyło 949 mieszkańców, Lubraniec – 919, Kowal – 662, Nieszawa – 458, Służewo – 454, Izbica Kujawska – 429, Brześć Kujawski – 337, Radziejów – 302, Raciążek – 268, Chodecz – 160, Lubień Kujawski – 135 mieszkańców. W XVII w. pojawiły się też pierwsze wzmianki o Ciechocinku, gdzie w 1791 r. rozpoczęto prace wiertnicze w poszukiwaniu słonych źródeł, które później kontynuowali Prusacy²².

W tym okresie powstało kilka zachowanych do dziś budowli wysokiej klasy między innymi: barokowe zespoły klasztorne karmelitów z pierwszej połowy XVII w. w Oborach i w XVIII w Trutowie. Barokowe obiekty sakralne w Nieszawie, Zakrzewie, Łowiczku, Włocławku (kościół i klasztor reformatów), Sędzinie i Straszewie. Cennym zabytkiem są również XVII-wieczne kamieniczki we Włocławku²³. W okresie oświecenia powstała na Kujawach najstarsza szkoła wyższa, którą było Kolegium Pijarów w Radziejowie. Pierwsze w Europie odrębne ministerstwo zajmujące się oświatą - Komisja Edukacji Narodowej utworzyła szkołę wydziałową we Włocławku i podwydziałową w Radziejowie²⁴.

Utrwalony w XIV–XV w. podział terytorialno-administracyjny Kujaw i ziemi dobrzyńskiej został gwałtownie naruszony podczas pierwszego rozbioru Polski w 1772 r. i ulegał zmianom w ciągu następnych stuleci. Prusy zagarnęły terytoria Prus Królewskich oraz pas ziemi wielkopolskiej i kujawskiej. Pod okupacją pruską znalazła się przeważająca część województwa inowrocławskiego, tzw. Kujawy zachodnie obejmujące powiat bydgoski oraz znaczną część powiatu inowrocławskiego²⁵. Z obszaru ziemi dobrzyńskiej do państwa pruskiego zostały włączone okolice Górzna; miasto Górzno oraz wsie, Bryńsk, Buczka, Miesiączkowo, Zdroje, Ruda, Wapionka i Zaborowo w parafii Górzno²⁶. Obszar ten stał się terenem przygranicznym, z sejmikiem deputackim w Lipnie²⁷. Na zajęte ziemie polskie rozciągnięto pruski ustrój państwowy²⁸.

²² Tamże, s. 130.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże, s. 131.

²⁵ M. Borucki, *Ziemia Kujawska pod względem geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 31.

²⁶ Tamże.

²⁷ M. Krajewski, *Rypin na tle kształtowania się przynależności administracyjnej ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Rypin. szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 367.

²⁸ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 196.

Po drugim rozbiórce Polski w 1793 r. Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w całości znalazły się pod władzą pruską. Województwo brzesko-kujawskie oraz pozostała część województwa inowrocławskiego z powiatami dobrzyńskim, rypińskim i lipnowskim weszły w skład nowo utworzonej prowincji Prus Południowych (Südproussen), która początkowo została podzielona na dwa departamenty: poznański (z 17 powiatami) i piotrkowski (z 27 powiatami). W obrębie departamentu piotrkowskiego znalazły się tereny Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z powiatami: brzeskim, kowalskim, radziejowskim, dobrzyńskim, rypińskim i lipnowskim²⁹. Wprowadzono tzw. kamery jako władzę administracyjno-skarbową i rejencje jako władzę sądową. Powiat brzeski, kowalski, radziejowski, rypiński, lipnowski i dobrzyński otrzymały status powiatów starościńskich.

Powstanie wielkopolskie toczące się w dniach 20–23 sierpnia 1794 r. objęło swym zasięgiem wszystkie ziemie zabrane przez Prusy podczas drugiego rozbioru. Wystąpienia zbrojne przeciwko zaborcy na obszarze Kujaw organizował ziemianin Prusinowski, właściciel Śmiłowic. Podczas oblężenia Warszawy przez wojska pruskie i rosyjskie oddział ochotników złożony z 50 uzbrojonych pod wodzą kasztelana kujawskiego D. Mniewskiego zdobył Brześć Kujawski i opanował Włocławek. Głównymi ośrodkami powstańczymi na Kujawach były Radziejów, w którym mieścił się sztab powstańczy i Nieszawa, a na ziemi dobrzyńskiej – Rypin, gdzie działał oddział Zielińskiego ze Skępego. Rozwój powstania na Kujawach zahamowało przybycie wojsk pruskich. Uczestnicy powstania wielkopolskiego we wrześniu 1794 r. połączyli się ze spieszącymi im z pomocą oddziałami Jana Henryka Dąbrowskiego. Klęska Tadeusza Kościuszki pod Maciejowicami i wycofanie się korpusu Dąbrowskiego uniemożliwiło dalsze prowadzenie walki, mimo że jeszcze w listopadzie działał na Kujawach 500-osobowy oddział Ksawerego Dąbrowskiego. Upadek powstania kościuszkowskiego i trzeci rozbiór zamknęły kolejny rozdział w dziejach Polski. Terytorium Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej znalazło się w obrębie państwa pruskich Hohenzollernów³⁰.

Po trzecim rozbiórce Polski w 1795 r. doszło do dalszego rozczłonkowania Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w wyniku zmian terytorialnych pomiędzy Prusami Południowymi a kolejną prowincją pruską, nazwaną Prusami Nowoschodnimi (Neuostpreussen). Z departamentu piotrkowskiego wyłączono

²⁹ J. Wąsicki, *Ziemia polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957, s. 130.

³⁰ *Województwo włocławskie. Monografia*, dz. cyt., s. 131–132.

no ziemię dobrzyńską wraz z województwem płockim i przyłączono do Prus Nowowschodnich. Do Prus Południowych przyłączono część Mazowsza z Warszawą jako stolicą prowincji. Zwiększono do trzech liczbę departamentów: poznański, kaliski i warszawski. Powiaty kujawskie: brzeski, kowalski i radziejowski, zostały włączone do departamentu poznańskiego w Prusach Południowych³¹. W chwili likwidacji niepodległego państwa polskiego terytory Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej zostały włączone do zaboru pruskiego, stanowiąc część prowincji Prus Południowych i Nowowschodnich. Wprowadzono podział na prowincje i departamenty. Departamenty podzielono na mniejsze jednostki administracyjne, tj. powiaty ziemskie, w których urzędnikami byli landratowie, oraz inspekcje podatkowe³².

Przy organizacji Prus Nowowschodnich utrzymano na okres roku polski podział administracyjny. Ziemia dobrzyńska i województwo płockie na mocy obwieszczenia królewskiego z 16 maja 1796 r. zostały podporządkowane władzom w Płocku. Głównym ośrodkiem administracyjnym i sądowym prowincji był Białystok³³. Rozwiązanie to utrzymał patent królewski z 1 czerwca 1797 r. o podziale administracyjnym Prus Nowowschodnich na departament białostocki i płocki. Ziemia dobrzyńska, zwana powiatem lipnowskim, pozostała w składzie departamentu płockiego jako jeden z jego sześciu powiatów. Powiat lipnowski obejmował dawne powiaty: lipnowski, dobrzyński i rypiński. Ostateczny podział Prus Nowowschodnich został ustalony na mocy cyrkularza z 9 czerwca 1799 r., który zakończył proces wprowadzania nowej przynależności administracyjnej ziem polskich³⁴.

Rozwojowi gospodarczemu miast Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej sprzyjało położenie nad Wisłą oraz dogodne drogi wodne i lądowe prowadzące w kierunku Mazowsza. W XVIII w. najsilniej ze spławem wiślanym związani byli mieszczenie bobrownicy, nieszawscy i dobrzyńscy oraz lipnowscy. Przedmiotem spławu były różne gatunki drewna. W strukturze własności ziemskiej dominowała własność szlachecka, do której należało ponad 80% ogólnej liczby osad.

³¹ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe...*, s. 297–298; M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 197.

³² M. Sobczyński, M. Kulesza, *Miejsce i rola powiatu w tradycji podziału terytorialnego Polski*, Łódź 2000, s. 17–18.

³³ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 178.

³⁴ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej...*, s. 198; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie*, dz. cyt., s. 184.

Wybuch wojny francusko-pruskiej w październiku 1806 r. obudził nadzieje Polaków na odzyskanie niepodległości. Kujawy oswobodzone zostały przez nowo utworzone regimenty pod dowództwem J. H. Dąbrowskiego. Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska leżały na szlaku pociągu wojsk napoleońskich za cofającą się armią rosyjską, na skutek czego poważnie zniszczony został Rypin. Apele J. H. Dąbrowskiego i J. Wybickiego wzywające do wstąpienia do oddziałów polskich spotkały się z patriotycznym odzewem ludności na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej³⁵.

Na mocy dekretu Napoleona o utworzeniu Komisji Rządzącej z dnia 14 stycznia 1807 r. utrzymał się podział kraju na sześć departamentów: warszawski, poznański, kaliski, bydgoski, płocki i białostocki. Kujawy wschodnie wchodziły w skład departamentu poznańskiego natomiast ziemia dobrzyńska w skład departamentu płockiego. W 1807 r. weszły w skład Księstwa Warszawskiego³⁶. Konstytucja Księstwa Warszawskiego nadana przez Napoleona 22 lipca 1807 r. utrwaliła podział kraju na sześć departamentów. Dekret Fryderyka Augusta z 19 grudnia 1807 r. o tymczasowym podziale departamentów na powiaty włączył do departamentu bydgoskiego trzy powiaty kujawskie: brzeski, kowalski i radziejowski (należące od 1795 r. do departamentu poznańskiego). W związku z tym w obrębie departamentu bydgoskiego liczącego 10 powiatów złączono ziemie dawnego województwa inowrocławskiego i brzesko-kujawskiego. Ziemia dobrzyńska jako jeden powiat lipnowski (obejmujący dawny powiat dobrzyński, powiat lipnowski i powiat rypiński) pozostała w składzie departamentu płockiego³⁷. Podział administracyjny części „popruskiej” Księstwa Warszawskiego, ostatecznie ukształtowany w 1808 r. i dostosowany do potrzeb systemu wyborczego, przetrwał do upadku Księstwa Warszawskiego w 1815 r.

Miejscowa ludność ponosiła ciężary kwaterunku i utrzymania wojsk polskich i francuskich. Zwiększone zostały podatki, a armia Księstwa potrzebowała świeżego rekruta. Wojna z Austrią w 1809 r. zwiększyła obciążenia. Po bitwie pod Raszynem i zajęciu Warszawy Austriacy ruszyli na Wielkopolskę. Jedna z kolumn armii austriackiej w marszu na Toruń przeszła w połowie maja 1809 r. przez południową część Kujaw wschodnich, Kowal i Brześć Kujawski. Obszar Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej był terenem przemarszu i kwaterunku wojsk francuskich, które wymusza-

³⁵ *Województwo włocławskie. Monografia*, dz. cyt., s. 137.

³⁶ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 199.

³⁷ Tamże.

ły wyżywienie i nakładały kontrybucje. Wielu mieszkańców zostało powołanych do wojska. Dalsze zniszczenia przyniósł odwrót resztek wojsk francuskich w styczniu i lutym 1813 r.³⁸

Podczas okupacji rosyjskiej i rządów tymczasowych w latach 1813–1815 utrzymano dotychczasowy podział administracyjny ze zmianami wynikającymi z nowej granicy państwowej. Jednocześnie Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego w 1815 r. przystąpił do reformy podziału administracyjnego przejętego z czasów Księstwa Warszawskiego³⁹.

Na kongresie wiedeńskim w 1815 r. z terytorium Księstwa Warszawskiego wyodrębniono Wielkie Księstwo Poznańskie (w składzie Prus) oraz Rzeczpospolitą Krakowską (pod protekcją trzech zaborców). Z większości ziem Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie związane przez konstytucję oraz unię personalną z Cesarstwem Rosyjskim⁴⁰. W obrębie Królestwa Polskiego znalazły się Kujawy wschodnie i nieomal cała ziemia dobrzyńska, poza niewielkimi terenami Dobrzynia leżącymi nad rzeką Drwęcą w zaborze pruskim. Z zajętych przez Prusy w 1815 r. terenów departamentu bydgoskiego i płockiego, przy Królestwie Polskim pozostały w całości powiat brzeski i powiat kowalski oraz większa część powiatu radziejowskiego (bez miasta Podgórz) należącego dotąd do departamentu bydgoskiego. W Królestwie Polskim pozostał powiat lipnowski z departamentu płockiego poza niewielkimi terenami leżącymi u ujścia rzeki Drwęcy w okolicach Torunia⁴¹. Podział ten utrzymujący się ponad 100 lat miał znaczny wpływ na rozwój gospodarczy i społeczno-kulturowy tych obszarów.

Większa część Kujaw z Bydgoszczą, Inowrocławiem i Kruszwicą została włączona do Prus, pozostała – z Aleksandrowem, Radziejowem i Włocławkiem – stanowiła obszar Królestwa Polskiego. Przez ponad 100 lat przez środek Kujaw wzdłuż zachodniej granicy powiatów aleksandrowskiego i radziejowskiego przebiegała granica zaborów rosyjskiego i pruskiego, granica tzw. Kongresówki i Poznańskiego. Granica państw zaborczych, odmiennych pod względem struktury gospodarczej, społecznej i administracyjnej⁴².

³⁸ *Województwo włocławskie. Monografia*, dz. cyt., s. 137–138.

³⁹ W. Trzebiński, *Podział administracyjny Królestwa Polskiego 1815–1918*, Dokumentacja Geograficzna 1956, z. 4, s. 4–5.

⁴⁰ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 367.

⁴¹ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 200–201.

⁴² J. Bieniak, *Kujawy jako region historyczny*, Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza 1993, t. 12, s. 18.

Konstytucja Królestwa Polskiego z 27 czerwca 1815 r. nadana przez Aleksandra I regulowała sprawy podziału administracyjnego. Przywrócono tradycyjny podział kraju na województwa, ale zakres terytorialny jednostek administracyjnych pierwszego rzędu nie uległ zmianie. Królestwo Polskie podzielono na osiem województw, w tym mazowieckie obejmujące dotychczasowy departament warszawski oraz płockie odpowiadające departamentowi płockiemu. Pozostała przy Królestwie Polskim część Kujaw i ziemi dobrzyńskiej została podzielona pomiędzy województwem mazowieckim i województwem płockim. Powiaty: brzeski, kowalski i radziejowski powiększyły województwo mazowieckie, a ziemia dobrzyńska pozostała w obrębie województwa płockiego⁴³.

W granicach Królestwa Polskiego mieściło się osiem województw, które podzielono na 39 obwodów. Dawny podział na powiaty stanowił podstawę do utworzonych okręgów sądowych i wyborczych. Nowe obwody obejmowały 1–3 powiaty, których łącznie było 77⁴⁴. 16 stycznia 1816 r. Namiestnik Królestwa Polskiego dokonał uszczegółowienia podziału administracyjnego. W miejsce 77 dotychczasowych powiatów wprowadzono 39 obwodów. Z większych 10 powiatów utworzono obwody. W większości łączono 2–3 powiaty w jeden obwód⁴⁵. Zgodnie z tym w województwie mazowieckim utworzono obwód kujawski obejmujący dotychczasowe powiaty: brzeski, kowalski i radziejowski. Siedzibą komisarza obwodowego stał się w odstępstwie od stosowanej reguły usytuowania władz obwodów w miastach powiatowych Włocławek, który w 1819 r. uzyskał uprawnienia przysługujące miastom stołecznym wojewódzkim⁴⁶.

Powiat lipnowski stał się obwodem lipnowskim, obejmującym całą ziemię dobrzyńską, z siedzibą władz w Lipnie⁴⁷. W jego skład wchodziło siedem miast: Dobrzyń nad Wisłą, Lipno, Bobrowniki, Rypin, Skępe, Dobrzyń nad Drwęcą i Kikół, oraz 763 wsie. Obwód dzielił się na 146 gmin⁴⁸. Gmina obejmowała minimum od 50 domów do kilku wsi⁴⁹.

⁴³ Tamże, s. 201.

⁴⁴ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 354.

⁴⁵ W. Trzebiński, *Podział administracyjny Królestwa Polskiego*, dz. cyt., s. 10.

⁴⁶ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 202.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ W. Trzebiński, *Podział administracyjny Królestwa Polskiego*, dz. cyt., s. 6–7; M. Krajewski, *W cieniu wojny i okupacji. Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945*, Rypin 1995, s. 15.

⁴⁹ M. Grzybowski, A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Osiek Rypiński. Dzieje parafii i gminy, Osiek Rypiński – Toruń 1994*, s. 52.

Wprowadzony w drugiej połowie 1816 r. podział na obwody miał wiele niedogodności wynikających głównie z nieodpowiedniego rozgraniczenia obwodów oraz siedzib komisarzy obwodowych, dlatego podczas obrad Izby Poselskiej w 1818 r. wysunięto postulat wyodrębnienia województwa kujawskiego. Zmianami zajęła się Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji w latach 1819–1821. Zdecydowano o stopniowej modyfikacji istniejącego podziału. Wydano ponad 20 rozporządzeń, wśród których znalazł się dekret z 12 stycznia 1830 r., przenoszący siedzibę komisarza obwodowego z Włocławka do Brześcia Kujawskiego. Po kilku latach na mocy postanowienia z 15 sierpnia 1836 r. przeniesiono ponownie siedzibę obwodu z Brześcia Kujawskiego do Włocławka⁵⁰. W 1842 r. utworzony został powiat włocławski.

Podczas powstania listopadowego w 1830 r., zorganizowane oddziały na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej odegrały ważną rolę w działaniach wojennych. Utworzone oddziały Straży Bezpieczeństwa liczyły ponad 10 tys. osób. We Włocławku powstał 7. Batalion Gwardii Ruchomej. 25 stycznia 1831 r. utworzony został 19. Pułk Piechoty Liniiowej pod dowództwem płk. Józefa Szymańskiego. Pułk ten walczył na Litwie i na Żmudzi. Uzbrojony batalion brał udział w bitwie pod Grochowem. Wojska rosyjskie liczące około 54 tys. ludzi, ponad 300 dział i prowadzące wielkie taborzy przemaszerowały przez Płock i Lipno. Armia Paskiewicza zbudowała przeprawy pod Osiekiem i przedostała się 21 lipca 1831 r. na lewy brzeg Wisły, maszerując przez Kowal na Warszawę. Mniejsze oddziały rosyjskie natarły na placówki polskie we Włocławku i Kole⁵¹. Po kapitulacji Warszawy armia polska posuwała się prawym brzegiem Wisły przez Dobrzyń, Lipno i Rypin do granicy pruskiej. 5 października 1831 r. oddziały polskie liczące ponad 20 tys. ludzi przeszły granicę i złożyły broń w okolicach Brodnicy. Po klęsce powstania listopadowego rozpoczęły się masowe represje przeciwko jego uczestnikom. Królestwo Polskie utraciło autonomię, nastąpiły czasy „ucisku paskiewiczowskiego”⁵².

W czasie powstania listopadowego nie zmieniono istniejącego podziału administracyjnego. Statut Organiczny z 26 lutego 1832 r., likwidujący ustrój konstytucyjny Królestwa Polskiego, utrzymał podział Królestwa Polskiego na województwa, obwody, powiaty oraz miejskie i wiejskie

⁵⁰ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 202–203.

⁵¹ *Województwo włocławskie. Monografia*, dz. cyt., s. 138.

⁵² Tamże.

okręgi (gminy)⁵³. Na mocy dekretu Mikołaja I z 23 lutego (7 marca) 1837 r. wprowadzono, podobnie jak w całej Rosji, nową nazwę jednostek administracyjnych pierwszego rzędu – gubernie w miejsce województwa. W 1842 r. dokonano zmiany nazwy obwodów na powiaty, bez zmiany granic. Na czele powiatu i urzędu powiatowego stał naczelnik. Nowe powiaty miały uprawnienia dawnych obwodów. Komisarze delegowani do obwodów, a po 1842 r. naczelnicy powiatu byli wykonawcami poleceń odpowiednich komisji wojewódzkich, a później gubernialnych. Komisarz w obwodzie pełnił funkcje administracyjne odpowiadające zadaniom realizowanym przez komisję wojewódzką oraz niektóre funkcje policyjne i kontrolne⁵⁴. Po przemianowaniu obwodów na powiaty Królestwo Polskie podzielono na 77 okręgów wyborczych (powiatów) i 51 okręgów gminnych. W każdym powiecie był sejmik szlachecki, a w okręgu gminnym zgromadzenie gminne.

Ukaz carski Mikołaja I z 9 (21) sierpnia 1844 r. zmniejszył liczbę guberni z ośmiu do pięciu, dlatego dotychczasową gubernię kaliską i mazowiecką połączono w jedną – warszawską. Odtąd istniały gubernie: radomska, lubelska, warszawska, płocka i augustowska. Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska znajdowały się w obrębie guberni warszawskiej i płockiej. Bez dalszych zmian dotrwały do nowego podziału administracyjnego w 1866 r.⁵⁵

W odpowiedzi na krwawe demonstracje w Warszawie w 1861 r. na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej organizowano manifestacje patriotyczne. Przestrzegano żałoby po poległych w manifestacjach, urządzano „kocie muzyki” urzędnikom rosyjskim, wybijano szyby, dochodziło do demolowania mieszkań. Wystąpienia te objęły: Bobrowniki, Brześć Kujawski, Chodecz, Lubraniec, Piotrków Kujawski, Rypin i Włocławek. Władze zarządziły śledztwo przeciwko nieuczciwym urzędnikom, między innymi burmistrzom w Lubrańcu i we Włocławku, dokonując przeniesień na inne stanowisko. Wystąpienia społeczeństwa polskiego zmusiły niektórych przedstawicieli administracji carskiej do ucieczki. Organizowano „delegacje” i „straże bezpieczeństwa”, złożone z przedstawicieli duchowieństwa i zamożniejszych mieszczan, które zabezpieczały kancelarię, kasy miejskie i strzegły porządku.

⁵³ M. Krajewski, *W cieniu wojny i okupacji*, Rypin 1995, s. 15.

⁵⁴ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, s. 354–357; M. Sobczyński, M. Kulesza, dz. cyt., s. 24–25.

⁵⁵ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 203.

W czasie powstania styczniowego 1863 r. na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej stoczono kilka większych bitew i kilkadziesiąt potyczek. Włocławek był głównym na Kujawach punktem oparcia Rosjan. Stąd kierowali lotnymi kolumnami wojsk działających w terenie. Za udział w powstaniu groziły surowe kary. Powstańcy z Kujaw byli więzieni we Włocławku w lochach kolegium i w spichrzu przy ul. Łęskiej. We Włocławku rozstrzelany został 17 grudnia 1863 r. Włoch Stanisław Bechi, pułkownik, dowódca powstańczy schwyty w okolicznej wsi Bielno⁵⁶.

Na Kujawach rozegrały się bitwy, którymi dowodził Ludwik Mierosławski. Na spotkanie z przywódcą powstania 12 lutego 1863 r. wyruszyła do Lipna grupa członków Rządu Narodowego z Oskarem Awejde na czele oraz oddział powstańczy Artura Sumińskiego. W powiecie płockim działały partie kierowane przez Zygmunta Padlewskiego. L. Mierosławski wkroczył do Królestwa od strony Kujaw, w okolicach wsi Konary i Krzywosądz. Uzyskał osłonę 500-osobowego oddziału powstańców Kazimierza Mielęckiego, ziemianina z Nowej Wsi pod Włocławkiem. Asystę L. Mierosławskiego stanowiła kilkudziesięcioosobowa partia zorganizowana w Warszawie spośród studentów Szkoły Głównej. W okolicach Nieszawy oczekiwali na L. Mierosławskiego, który przekroczył granicę 17 lutego 1863 r. i objął nad nimi dowództwo. Zaatakowany 19 lutego pod Krzywosądzem przez kolumnę rosyjską, liczącą trzy i pół kompanii piechoty i 50 jazdy, po kilkugodzinnej walce oddział Mierosławskiego rozproszył się. Straty wyniosły 40 zabitych i kilkunastu ciężko rannych, których wzięli do niewoli Rosjanie. Ludwikowi Mierosławskiemu udało się ująć z pola bitwy i dotrzeć do oddziału Kazimierza Mielęckiego, który znajdował się w Płowcach. 21 lutego oddział Mielęckiego został zaatakowany przez te same siły rosyjskie pod Nową Wsią i poniósł druzgocącą porażkę. Ludwik Mierosławski 23 lutego zdołał uciec za granicę do Paryża⁵⁷.

Większe walki podczas powstania styczniowego stoczono na Kujawach w kwietniu 1863 r., między Pyzdrami a Radziejowem, kiedy przybyły grupy ochotników z Wielkopolski, liczące około 3 tys. powstańców, w połowie uzbrojonych w broń palną. Na czele oddziału liczącego około tysiąca ludzi stał Francuz Leon Young de Blankenheim. 26 kwietnia doszło do zwycięskiej bitwy pod Nową Wsią. Maszerująca z Włocławka kolumna wojsk rosyjskich dowodzona przez majora Nielidowa została przez oddział

⁵⁶ *Województwo włocławskie. Monografia*, dz. cyt., s. 139.

⁵⁷ Tamże, s. 140.

Blankenheima zepchnięta do obrony, a następnie zmuszona do ucieczki za granicę. Zwycięstwo to odbiło się głośnym echem w całym Królestwie i w Poznańskim. W dwa dni później, 28 kwietnia wojska rosyjskie rozbiły pod Brdowem zgrupowanie Blankenheima. Dowódca poległ na miejscu bitwy⁵⁸.

Powiat lipnowski był miejscem zbiórki ochotników i gromadzenia broni. Władze pruskie próbowały przeciwdziałać dostawom broni i przedstawianiu się ludzi przez granicę. W połowie kwietnia Zygmunt Padlewski, udając się na spotkanie ochotników, wpadł w zasadzkę i został wzięty do niewoli, a następnie rozstrzelany 15 maja 1863 r. w Płocku. 22 kwietnia pod Nietrzebą w okolicach Lipna poniósł klęskę oddział majora Szermętowskiego, który przybył z powiatu chełmińskiego. W powstaniu udział wzięli ludzie starzy i młodzi, robotnicy, chłopi i ziemianie. Bartek Nowak, robotnik rolny spod Nieszawy, kierował samodzielnie oddziałami powstańcyzmi w powiecie wrocławskim zimą 1863–1864 r.

Manifest Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 r. przyspieszył uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim. Zasadnicze postanowienia w tej sprawie zawierały ukazy z 2 marca 1864 r. Grunty uprawiane i zajmowane przez włościan przechodziły na ich własność. Zniesione zostały wszelkie powinności chłopów na rzecz dworu. Chłopi zachowali prawo do serwitutów, do korzystania z lasów i pastwisk dworskich. Reforma agrarna nie zaspokoila chłopskiego głodu ziemi. W powiatach wrocławskim i nieszawskim wielka własność obejmowała w 1889 r. ponad 50% gruntów ornych, łąk i pastwisk; w powiatach lipnowskim i rypińskim – około 66%. Bezrolni udawali się do miast lub emigrowali do Brazylii i Stanów Zjednoczonych. W latach 1890–1891 najbardziej intensywna „gorączka” emigracyjna dotknęła mieszkańców powiatu lipnowskiego⁵⁹.

Podczas powstania styczniowego zachowano podział Królestwa na województwa i powiaty. Regulamin ogłoszony przez Rząd Narodowy 28 marca 1863 r. podzielił Królestwo Polskie na osiem województw i 39 powiatów, przywracając z niewielkimi zmianami strukturę terytorialną z 1816 r. Cywilny naczelnik województwa mianował naczelników powiatów. Dokonywał rozkładu podatków na mieszkańców, zarządzał skarbowością, uwłaszczeniem i organizował powstańczą komunikację w powiecie. Naczelnicy miast powiatowych podlegali bezpośrednio naczelnikowi powiatu. Na szczeblu

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże.

województw istniał system dwuwładzy cywilno-administracyjnej. Na szczeblu powiatu taką funkcję pełnił wojskowy organizator powiatu, który podlegał władzy cywilnej naczelnika powiatu⁶⁰.

Po klęsce powstania styczniowego na jego uczestników spadły represje, wyroki śmierci i zesłania. Mieszkańcy skupiali się wokół Kościoła, który pomagał walczyć o przetrwanie języka polskiego, oświaty i kultury. Należy tutaj podkreślić ogromne zasługi na tym polu biskupa Aleksandra K. Bereśniewicza i jego następcy biskupa Stanisława K. Zdzitowieckiego.

Władze carskie zlikwidowały odrębność Królestwa Polskiego. Na ziemi polskie wprowadzono rosyjski ustrój administracyjny. Równocześnie przeprowadzono gruntowną zmianę podziałów administracyjnych⁶¹. Ukaz Rządzącego Senatu i ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym z 19 (31) grudnia 1866 r. zniosły administrację powstańczą i wprowadziły nowy podział kraju. Z terenów Królestwa Polskiego wydzielono 10 mniejszych guberni, wśród których znajdowała się gubernia warszawska i płocka, pomiędzy które podzielone zostały Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska. Dawne okręgi przekształcono w 85 powiatów, równocześnie zwiększając ich liczbę i zmieniając zasięg terytorialny. Dodatkowo wyodrębniono najniższe jednostki administracji państwowej, tj. gminy, którym podlegały gromady jako jednostki samorządu terytorialnego. W ten sposób nastąpiły pewne zmiany w utrzymującym się od 50 lat podziale na powiaty. Od 1867 r. leżący w guberni płockiej powiat lipnowski został podzielony na dwa powiaty: lipnowski i rypiński. Powiat włocławski w guberni warszawskiej podzielono na włocławski i radziejowski. Powiat radziejowski, po przeniesieniu władz z Radziejowa do Nieszawy, został przemianowany na nieszawski⁶². Postanowienie z 17 (29) września 1866 r. o podziale miast i gmin, określiło zasięg terytorialny powiatów. Zgodnie z nim w powiecie włocławskim poza Włocławkiem znajdowało się pięć miast i 13 gmin wiejskich, między innymi Kowal i Przedecz. W powiecie lipnowskim poza Lipnem znajdowały się cztery miasta i 18 gmin, a w powiecie rypińskim obok Rypina znajdowało się jedno miasto i 15 gmin wiejskich. Wraz z nowym podziałem terytorialnym dokonano w 1869 i w 1870 r. zmiany charakteru licznych miejscowości, Po-

⁶⁰ *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, dz. cyt., s. 435–443.

⁶¹ Tamże, s. 203–204.

⁶² M. Borucki, dz. cyt., s. 191–193; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX w.*, Warszawa 1974, s. 60–61; M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 204.

zbawiono praw miejskich 334 miejscowości, uznając je za osady bądź gminy. Na podstawie postanowienia Komitetu Urzędującego z 20 marca (1 kwietnia) 1870 r. oraz dalszych jego aktów na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zamieniono na osady nazwy gmin wiejskich Radziejowa, Kowala i Przedecza. Ukształtowany w latach 1866–1870 administracyjny podział Królestwa Polskiego przetrwał do 1915 r.⁶³

Pod koniec XIX w. ziemie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej były przodującym w Królestwie obszarem rolniczym. Żyzne gleby umożliwiały uprawę pszenicy i buraka cukrowego. Nastąpił rozwój przemysłu rolno-spożywczego i hodowli bydła, zwłaszcza owiec merynosów i mięsnych. W majątkach ziemiańskich pojawiły się maszyny i urządzenia do produkcji rolnej. Około 1880 r. w powiatach: lipnowskim, niezawskim, rypińskim i włocławskim pracowało 13 gorzelni, 3 destylarnie, 9 browarów, 2 zakłady produkujące ocet, 9 olejarni, 4 młyny parowe, około 300 młynów wodnych i wiatraków, 11 garbarni, 2 cukrownie, 5 zakładów produkujących mydło. Oprócz zakładów przemysłu rolno-spożywczego istniały większe zakłady, między innymi: cukrownia i fabryka maszyn w Brześciu Kujawskim, tartak i 2 cegielnie w Lipnie, i w Rypinie, zakłady odlewów żelaznych w Skępem. Na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej uruchomiono 45 cegielni, 6 kuźni, 5 tartaków i warzelnię soli. Były to zakłady małe zatrudniające około 10 osób. Zakłady przemysłowe we Włocławku i jego okolicach zaczęły powstawać na przełomie XVIII i XIX w. W. 1799 r. we wsi Łęg nad rzeką Rybnicą Gotfryd Gross założył pierwszą w Polsce papiernię, która przetrwała do 1848 r. We Włocławku istniała w latach 1802–1806 fabryka cykorii Rudolfa Mana. Nowy duży zakład Ferdynanda Gotliba powstał w 1816 r. Produkował rocznie około 240 ton cykorii i był jedynym zakładem tego typu w Królestwie Polskim do 1853 r. W 1850 r. zainstalowano tutaj pierwszą na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej maszynę parową. Kolejne fabryki cykorii powstały w latach 1853–1909⁶⁴.

Włocławek wyrastał od lat sześćdziesiątych XIX w. na duży ośrodek miejski. W 1860 r. liczył 22 tys. ludności, a w 1914 r. 37 tys. Podstawową gałęzią włocławskiego przemysłu stał się końca XIX w. przemysł celulozowo-papierniczy. W 1873 r. powstała we Włocławku pierwsza fabryka fajansu, a w następnych latach wybudowano jeszcze dwie oraz hutę szkła. W

⁶³ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 204; W. Trzebiński, *Podział administracyjny Królestwa Polskiego*, dz. cyt., s. 91–93.

⁶⁴ *Województwo włocławskie. Monografia*, dz. cyt., s. 135–136.

1895 r. wybudowano największą w kraju Fabrykę Celulozy braci Izydora i Marksa Cassirerów. W 1913 r. fabryka wyprodukowała około 30 tys. ton celulozy, zatrudniając około 750 robotników. Uruchomiono dwie fabryki papieru, S. Altmana i S. Luidora i kilka mniejszych zakładów, ponadto fabrykę przemysłu metalowego, chemicznego, drzewnego i spożywczego. W przemyśle we Włocławku w 1914 r. pracowały 3354 osoby.

Od 1908 r. instalowano we Włocławku telefony. W 1914 r. było już 200 abonentów. Kilka niewielkich prywatnych zakładów wytwarzało energię elektryczną. Największym zakładem energetycznym był zakład braci Harndorf. W 1916 r. uruchomiono elektrownię⁶⁵.

Znaczący wzrost liczby ludności poza Włocławkiem nastąpił w Brześciu Kujawskim, Lipnie, Nieszawie i Rypinie. Miasta liczyły na przełomie XIX i XX w. od 2–5 tys. mieszkańców. Małe miasteczka Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej utraciły po 1867 r. prawa miejskie, między innymi: Bobrowniki, Chodecz, Izbica Kujawska, Kikół, Lubień Kujawski, Lubraniec, Osiecin, Piotrków Kujawski, Raciążek, Radziejów, Skępe i Służewo

W XIX w. powstały na Kujawach wschodnich nowe ośrodki miejskie. Jednym z nich był Aleksandrów Kujawski, który w związku z budową i eksploatacją linii kolejowej stał się stacją graniczną z zaborem pruskim. Drugim ośrodkiem był Ciechocinek rozwijający się ośrodek kuracji solankowych.

Miasto Aleksandrów, którego nazwa pochodzi od imienia panującego ówczesnie cara Aleksandra II, powstało z osiedla usytuowanego przy stacji i komorze celnej w związku z budową linii kolejowej z Warszawy do Bydgoszczy, tzw. kolei nadwiślańskiej. Władze rosyjskie początkowo odnosiły się nieufnie do tej inicjatywy i dopiero po powstaniu linii kolejowej z Bydgoszczy do Otłoczyna, ostatniej stacji przed granicą prusko-rosyjską, wyraziły zgodę na rozpoczęcie budowy kolei nadwiślańskiej. Utworzone Towarzystwo Kolei Żelaznych rozważało różne warianty przebiegu tej linii, m.in. przez Włocławek, Nieszawę, Ciechocinek lub przez Brześć Kujawski i Służewo. Grunt pod budowę stacji granicznej zaoferował hrabia Władysław Trojanowski na terenie wsi Białe Błota, położonej w odległości 2 km od granicy przebiegającej wzdłuż rzeki Tążyny. W 1860 r. 4 tys. robotników zbudowało linię kolejową z Łowicza do granicy pruskiej. Wkrótce wzniesiono budynek dworca kolejowego, w którym umieszczono biuro ruchu drogi żelaznej, urząd pocztowy, telegraf, komorę celną przeniesioną ze Służewa

⁶⁵ Tamże, s. 136.

oraz obszerną poczekalnię dla podróżnych. Linię kolejową oficjalnie uruchomiono w 1865 r., ale pociągi kursowały po niej już od 1862 r., na trzy lata przed formalnym oddaniem do eksploatacji. 4 września 1879 r. rosyjski car Aleksander II (1818–1881) na dworcu kolejowym podejmował w prawym skrzydle apartamentów dworcowych swego krewnego, cesarza niemieckiego Wilhelma I. Z okazji pobytu cara zmieniono nazwę osady Trojanów na Aleksandrów Przygraniczny. Władca zezwolił mieszkańcom na wybudowanie przy stacji kolejowej w Aleksandrowie kaplicy pod wezwaniem św. Aleksandra. Uzyskano również pozwolenie na wybudowanie kaplicy jako kościoła filialnego parafii Służewo. Obecny kościół parafialny pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego wybudowano w 1896 r., a następnie w 1905 r. rozbudowano w stylu neogotyckim i konsekrowano w 1918 r.⁶⁶

W pierwszej połowie XIX w. we Włocławku i w Lipnie otwarto szkoły wydziałowe, a we wszystkich miasteczkach szkoły początkowe. We Włocławku od 1814 r., istniała 5-oddziałowa szkoła przy klasztorze reformatorów i kilka szkół początkowych. W czerwcu 1817 r. szkołę włocławską wizytował Julian Ursyn Niemcewicz. Do Włocławka zostało przeniesione po pożarze kolegium radziejowskie, z którego w 1819 r. powstała 4-klasowa szkoła pijarska, a od 1832 r. szkoła świecka. W 1832 r. powołano we Włocławku szkołę obwodową, którą połączono w 1848 r. ze szkołą wydziałową z Lipna. W okresie rządów Aleksandra Wielopolskiego utworzona została Szkoła Realna Handlowa, przemianowana w 1866 r. na 7-klasowe Gimnazjum Realne, w którym od 1905 r. językiem wykładowym był język polski. Wokół niej skupiło się grono doświadczonych pedagogów (Władysław Nowca, dr Mieczysław Gruell, Dezydery Szymkiewicz i inni). Dzięki ich zaangażowaniu już w 1848 r., śladem większych miast Królestwa Polskiego, powstała we Włocławku Resura Obywatelska. Było to stowarzyszenie elitarne o ograniczonym przez cenzurę polu działania, które wywarło znaczący wpływ na życie kulturalne i umysłowe miasta. Skupiało bogatych kupców, urzędników, nauczycieli i innych.

W drugiej połowie XIX w. zaczęły powstawać we Włocławku szkoły prywatne: pensja Izabeli Zbiegniewskiej, działająca w latach 1856–1876 oraz od 1876 r. 4-klasowa pensja Aleksandry Aspisowej, która po 1918 r. stała się 8-klasowym gimnazjum realnym o kierunku matematyczno-przy-

⁶⁶ *Diecezja Włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 123; J. Dębiński, *Szkic do dziejów Aleksandrowa Kujawskiego*, [w:] *Aleksandrów Kujawski (1918–1921)*, cz. 1: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008, s. 13–15.

rodniczym. Na początku XX w. we Włocławku istniały dwie pensje prywatne, szkoła żydowska, trzy szkoły miejskie, w tym szkoła zawodowa kształcąca stolarzy, murarzy i ślusarzy oraz szkoły początkowe. W 1904 r. utworzono w Kruszynku Szkołę Gospodarczą dla dziewcząt, która przetrwała do pierwszej wojny światowej. Po 1905 r. akcję oświatową na wsi podjęła Polska Macierz Szkolna, organizując szkolki prywatne i wypożyczalnie polskich książek. Analfabeci stanowili na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na początku XX w., około 70% ogółu ludności. Po 1916 r. nastąpił rozwój polskiego szkolnictwa elementarnego. We Włocławku utworzono gimnazjum izraelickie i koedukacyjne Seminarium Nauczycielskie. Z ramienia Ministerstwa Oświecenia Publicznego nadzór nad szkolnictwem sprawował inspektor W. Gacki. Od 1847 r. powstały instytucje kulturalne: chrześcijańska „Concordia” i założona w 1848 r. żydowska „Harmonia”. Utworzona w 1868 r. firma Neumana i Tomaszewskiego wydała w 1882 r. obszerny opis ziemi kujawskiej pióra Maksymiliana Boruckiego. W 1888 r. zorganizowano stowarzyszenie śpiewacze „Lutnia”. Jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej w Ciechocinku wybudowano teatr, a Włocławek uzyskał budynek pod budowę teatru⁶⁷.

W XIX w. powstały liczne budowle wzniesione w stylu klasycystycznym, między innymi: ratusze w Brześciu Kujawskim, Lipnie i Nieszawie, kamienice w Nieszawie, na rynku w Skępem, dwór w Płowcach, karczmny w Osiecinach i Zakrzewie, zespół pałacowy w Zbójnie, budynek klasztorny oraz dzwonnica i kapliczka w Zakrzewie. W latach 1844–1846 zbudowano we Włocławku bulwary nad Wisłą, powstały parki, tzw. ogrody publiczne. Na przełomie XIX i XX w. zbudowano na fundamentach dawnego zamku książęcego neoklasycystyczny pałac biskupi. Do cennych zabytków należy drewniany Czarny Spichrz z pierwszej połowy XIX w. i gmach Seminarium Duchownego z bogatą biblioteką. W Ciechocinku zachowały się trzy tężnie z lat 1827–1859, największe tego typu w Europie.

Utworzono nowe instytucje i stowarzyszenia społeczne. W 1874 r. powstała Ochotnicza Straż Ogniowa, bardziej dostępna dla przeciętnych mieszkańców niż Resura. Młodzież wabiona ćwiczeniami, mundurami i orkiestrą garnęła się w jej szeregi. W 1887 r. powstało, trzecie w Królestwie Polskim po warszawskim (1882) i plockim (1885), Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie. Ta prężna organizacja nie ograniczyła swych działań do uprawiania

⁶⁷ *Województwo włocławskie. Monografia*, dz. cyt., s. 144.

sportu. Miała własną bibliotekę, chór męski (od 1914 r. mieszany), organizowała spotkania i odczyty. W 1905 r. odczyt wygłosił Henryk Sienkiewicz, od tamtego czasu honorowy członek WTW. Organizowano wieczory poświęcone m.in. twórczości Adama Mickiewicza, koncert jubileuszowy z okazji 200. rocznicy urodzin Fryderyka Chopina. W 1886 r. w powołano Oddział Kujawskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, które organizowało odczyty, uroczystości rocznicowe, patronowało utworzeniu muzeum regionalnego. W 1909 r. uruchomione zostało Muzeum Kujawskie we Włocławku. Sukcesem okazała się wystawa artystyczno-etnograficzna zorganizowana w maju 1911 r. poprzedzona wydaniem pierwszego przewodnika po Włocławku i okolicy. Wystawę przygotowaną przez Władysława Nowca i Antoniego Byszewskiego odwiedziło kilkadziesiąt tysięcy osób. Ksiądz Stanisław Gruchalski zorganizował wystawę ze zbiorów Muzeum Diecezjalnego⁶⁸.

Wydarzenia rewolucji 1905–1907 zwane czwartym powstaniem narodowym z uwagi na antycarskie, patriotyczne wystąpienia ludności walczącej o swobody narodowe, zapisały swoją kartę w dziejach regionu⁶⁹. Na początku marca 1905 r. wybuchł we Włocławku strajk powszechny o podłożu politycznym i ekonomicznym. Kierował nim lokalny komitet żydowskiej partii socjaldemokratycznej Bund. W 1905 r. powstały komórki Polskiej Partii Socjalistycznej i Socjal-Demokracji Królestwa Polskiego i Litwy. W grudniu nastąpiły aresztowania działaczy SDKPiL we Włocławku i w powiecie włocławskim. Rezultatem przeprowadzonego strajku szkolnego było wprowadzenie języka polskiego jako wykładowego do szkoły męskiej i żeńskiej oraz na pensji Aleksandry Aspisowej. We Włocławku 1 sierpnia 1907 r. miejscowa bojówka PPS – Frakcji Rewolucyjnej przeprowadziła zamach na naczelnika policji miejskiej kapitana Mironowicza⁷⁰.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska były rejonami licznych strajków, których podłożem były trudne warunki ekonomiczne, dążenie do uzyskania praw narodowych i swobód obywatelskich. Polacy żądali nauczania języka polskiego w szkołach i wprowadzenia go do urzędów. W marcu 1905 r. w powiecie lipnowskim zanotowano 32 strajki, w powiecie nieszawskim – 14, w powiecie włocławskim – 8. W 1906 r. w powiecie rypińskim organizo-

⁶⁸ J. Wajer, *Życie kulturalne miasta*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: lata 1918–1939, Włocławek 2001, s. 175–176.

⁶⁹ S. Kolabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja? Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976, s. 646–651.

⁷⁰ *Województwo włocławskie. Monografia*, dz. cyt., s. 141.

wano 8 strajków, w powiecie lipnowskim – 1, w powiecie nieszawskim – 3. Strajk robotników w cukrowni w Brześciu Kujawskim w lutym 1905 r. poparli chłopi z okolicznych majątków. W miarę narastania terroru carskiego słabło nasilenie walk chłopskich. Następowła stopniowa likwidacja zdobyczy wywalczonej przez proletariat miejski i robotników rolnych. Partie robotnicze osłabione aresztowaniami ograniczały działalność. 12 lipca 1909 r. zapadły wyroki w procesie członków PPS z Włocławka. Na karę śmierci skazano 6 działaczy: K. Barowskiego, W. Jasińskiego, S. Kowalskiego, F. Olejniczaka, A. Skupiewskiego, W. Ułaszewskiego, 18 osób na ciężkie roboty, a 4 na wysiedlenie. W powiecie włocławskim w czasie rewolucji silne były wpływy Polskiego Związku Ludowego. We Włocławku aktywnie działała chadecja, organizując Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich⁷¹.

Wybuch pierwszej wojny światowej otwierał przed Polakami perspektywę odzyskania niepodległości. Rosjanie opuścili Włocławek 2 sierpnia 1914 r., niszcząc mosty na Wiśle i Zgłowiączce. Miasto od sierpnia do listopada było objęte strefą frontową. Przechodziło kilkakrotnie z rąk do rąk lub znajdowało się pomiędzy liniami wojsk, podobnie jak Brześć Kujawski i Lubraniec. Dla utrzymania porządku powołano Milicję Obywatelską i utworzono Komitet Obywatelski. Jesienią 1914 r. front podzielił Kujawy wschodnie i ziemię dobrzyńską na dwie części, przebiegające z północnego wschodu na południowy zachód w okolicach Rypina, Lipna, Brześcia Kujawskiego i Lubrańca. W dniach 11 i 12 listopada Niemcy przełamali front pod Włocławkiem. Ogień artyleryjski spowodował zniszczenie Brześcia Kujawskiego, spłonęły okoliczne wsie⁷².

Zajęcie terytorium Królestwa Polskiego we wrześniu 1915 r. przez wojska niemieckie i austriackie spowodowało zmianę sytuacji polityczno-militarnej i terytorialno-administracyjnej części ziem polskich. Z większości okupowanych ziem utworzono Generał-Gubernatorstwo Warszawskie oraz Generał-Gubernatorstwo Lubelskie⁷³. Władze niemieckie zniosły dotychczasowy podział na gubernie, zmieniając w znacznym stopniu podział na powiaty, których liczba na mocy rozporządzenia z 23 lutego 1916 r. zmalała z 40 do 37⁷⁴. Powiat włocławski i powiat nieszawski połączono w powiat włocławski, a powiat lipnowski i powiat rypiński w powiat lipnowski⁷⁵.

⁷¹ Tamże, s. 142.

⁷² Tamże.

⁷³ *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. Materiały sesji popularnonaukowej na 900-lecie istnienia Dobrzyń nad Wisłą*, Toruń 1966, s. 19–20.

⁷⁴ W. Trzebiński, *Niemieckie podziały ziem polskich w okresie 1815–1945*, Dokumentacja Geograficzna 1955, z. 9, s. 100–104.

⁷⁵ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej*, dz. cyt., s. 206.

Okupacja niemiecka doprowadziła do niszczącej eksploatacji gospodarczej Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Wojskowe władze administracyjne ściągaly podatki i określały zakres przymusowych robót publicznych. Na wsi rekwirovano żywność, konie, niszczo dwory i zabudowania, wywożono dobytek i urządzenia przemysłowe.

Mieszkańcy Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, młodzież szkolna i członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej, wzięli udział w rozbrajaniu wojsk niemieckich. W połowie listopada 1918 r. władzę przejęła ludność polska, tworząc zręby niepodległej państwowości.

W dniu 11 listopada 1918 r. Niemcy podpisały na froncie zachodnim rozejm kończący pierwszą wojnę światową. Rada Regencyjna przekazała władzę nad wojskiem Józefowi Piłsudskiemu jako Naczelnemu Dowódcy. Bój o Polskę się nie kończył, a dopiero zaczynał. Mieszkańcy Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej jeszcze nie raz zaświadczyli o swym przywiązaniu do Polski. We wrześniu 1918 r. Rada Miejska we Włocławku, Nieszawie, Lipnie i w Rypinie dokonała przekształcenia policji niemieckiej w Straż Obywatelską. Powołano konspiracyjne zarządy miasta. Upragniona wolność wywołała wielki entuzjazm mieszkańców tego regionu i dumy z pojawienia się biało-czerwonych flag na budynkach miast i wsi.

Rozdział III. Początki niepodległości

Jesienią 1918 r., kiedy przegrana Niemiec na froncie zachodnim i rozpad Austro-Węgier były przesądzone, a zdemoralizowani klęską żołnierze myśleli o powrocie do domów. Wykorzystując swoistą próżnię polityczną Polacy podjęli próbę tworzenia własnej państwowości. W wielu miejscowościach rozbrajano żołnierzy niemieckich i tworzone lokalne ośrodki władzy. Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na początku listopada wszyscy zdawali sobie sprawę, że koniec wojny nadchodzi. Jednocześnie odczuwało się wzmocnioną działalność Polskiej Organizacji Wojskowej. Gdy na zebraniu toczyliśmy ożywioną wymianę zdań na aktualne tematy – napisał w swym pamiętniku Bogdan Chełmicki ziemianin, poseł RP, działacz społeczno-gospodarczy w powiecie rypińskim, – rozległ się turkot nadjeżdżającego pojazdu do pokoju wszedł Leon Lissowski ziemianin, działacz narodowy z lipnowskiego, Ludwik Abczyński miejscowy komendant Policji Powiatowej w Rypinie, i hr. Z. Żółtowski, którzy poinformowali zebranych o tym, że Austria już skapitulowała..., władze niemieckie koncentrują się w wybranych punktach w miastach i wszystko wskazuje na to, że lada chwila nastąpią ważne wypadki. Należy się czym prędzej organizować, aby utrzymać porządek i objąć urzędy... Komendant Ludwik Abczyński oświadczył, że POW obejmuje władzę porządkową. Leon Lissowski mówił o konieczności tworzenia wojska ochotniczego. Pomimo późnej pory pojechaliśmy do Rypina z komendantem Ludwikiem Abczyńskim, Kazimierzem Gorczyńskim dyrektorem syndykatu rolniczego i Jerzym Siemiątkowskim ziemianinem z Wąpielska. W następnych dniach Kazimierz Gorczyński został starostą, a Jerzy Siemiątkowski objął urząd aprowizacyjny, wówczas jeden z ważniejszych. Obaj pozostawali na tych stanowiskach przez szereg miesięcy. My młodzi chcieliśmy pójść do wojska. Cała ziemiańska młodzież znalazła się wkrótce ochotniczo w oddziałach wojskowych”¹.

„Nazajutrz – wspominał B. Chełmicki – siedliśmy na bryczkę i pojechaliśmy do Warszawy. W Lipnie zastaliśmy nielicznych Niemców skupionych w starostwie, wystraszonych i szykujących się do wyjazdu. We Włocławku nie mogliśmy się dostać na pociąg, które jeździły tylko na zachód, pełne uciekających wojsk niemieckich. Wróciliśmy końmi z powrotem do

¹ B. Chełmicki, *Powiat rypiński w pamiętnikach*, Rypin 2005, s. 157–158.

Lipna, potem dalej do Karnkowa, Blinna i Sierpca, skąd kolejką dotarliśmy do Płońsk. Tam trafiliśmy na moment rozbrajania Niemców. Widok był niezapomniany. Garstka młodych chłopców z POW z opaskami biało-czerwonymi na rękawach rozbrajała na dworcu kompanię Wehrmachtu. Ci do niedawna tak butni Niemcy składali posłusznie karabiny, zdzierali odznaki z czapek i bezbronni wsiadali do wagonów zadowoleni, że wracają do domu i że wojna się skończyła. Wszyscy mieszkańcy podziwiali ten widok.

Kolejka w kierunku Nasielska była nieczynna. ...Znaleźliśmy jakiś wóz i ruszyliśmy dalej w drogę. Gdy dotarliśmy wczesnym rankiem do Warszawy - stolica już była wolna. Wszędzie rozlegały się strzały, ale nie była to żadna walka, tylko młodzież uzbrojona w karabiny odebrane Niemcom strzelała na wiwat. Na ulicach poruszały się tłumy pełne entuzjazmu. Pojawiło się sporo mundurów różnego autoramentu: legionowe, korpusu wschodniego (Dowborczycy), sokole.

Józef Piłsudski wrócił z niewoli i objął władzę. Wszędzie panował entuzjazm i wzorowy porządek. Tak rodziła się Rzeczypospolita.

Koleje uruchamiali już polscy kolejarze. Na zachód wywożono rozbrojonych Niemców, na wschód ruszali jeńcy Rosjanie. Ani jednym, ani drugim nic złego nikt nie czynił, na odwrót, kto był głodny, otrzymywał jedzenie i wracał do domu. Niezapomniane to były chwile – sny tylu pokoleń stawały się rzeczywistością”².

Przygotowanie do przejmowania władzy na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej po opuszczeniu tych terenów przez okupanta niemieckiego trwało kilka tygodni. Na początku listopada 1918 r. prezydent miasta Włocławka Stanisław Boryssowicz, po długich staraniach, wykorzystując argument znacznej radykalizacji nastrojów, uzyskał od władz guberni wojennej we Włocławku broń i rozdał ją znajdującym się w mieście legionistom Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) oraz Straży Obywatelskiej utworzonej kilka tygodni wcześniej. 10 listopada 1918 r. wyłoniona przez mieszkańców miasta Rada Miejska ze Stanisławem Boryssowiczem na czele udała się na rozmowy z przedstawicielami Rady Robotniczo-Żołnierskiej (niemieckiej), żądając złożenia broni w zamian za bezpieczny powrót Niemców do domu. Ponieważ nie osiągnięto porozumienia, około 600 żołnierzy niemieckich rozbrojono siłą, w czym brało udział 50 członków POW, 50 członków Straży Obywatelskiej i 5 legionistów. Niemcy opuścili

² Tamże, s. 158–159.

miasto w nocy z 12 na 13 listopada³. Powołano do życia Milicję Obywatelską z podprokuratorem sądu okręgowego Adamem Lisiewiczem na czele. Po opuszczeniu miasta przez garnizon niemiecki Rada Miejska objęła władzę. Jej przewodniczącym był prezes sądu okręgowego Władysław Nowca, a zastępcami: K. Ossowskim i ks. Szymańskim⁴.

W Lipnie przejęcie władzy przebiegło spokojnie. 12 listopada 1918 r. zwołano zebranie, na którym wybrano 36-osobową Radę Powiatową składającą się z delegatów gmin. Następnego dnia ukonstytuował się wydział wykonawczy. W chwili zrzucenia okupacji niemieckiej w Lipnie znajdowały się: pułk piechoty, szwadron kawalerii, bateria artylerii, żandarmeria i żołnierze. POW zgromadziła ponad 20 ludzi mających trzy karabiny rosyjskie. Niemcy oddali kilkanaście karabinów milicji powiatowej. Korzystając z bliskiego położenia granicy i linii kolejowej, wsiedli do pociągu i spokojnie odjechali. Komendantem Milicji Obywatelskiej został komendant POW obwodu lipnowskiego Władysław Smoleński. Powiat dzielił się na dwa obwody. Komendantami obwodów byli: W. Smoliński, Z. Chmielewski, Wiprzycki, Podkuliński i Ostrowski. Na czele komend miejscowych stali: Lucjan Giziński, Tadeusz Nowaliński, Józef Kuroczek, Kazimierz Wodzyński, Waław Berger, Ludwik Orszt, Henryk Dolczewski, Lech Pawłowski, Wojciech Gołębiowski, Stanisław Kępiński, Kalikst Michalski, Bolesław Rutecki, Leon Pączkowski, Jakielski, Jan Rozalski. Przy obwodzie lipnowskim utworzony został kurierski oddział żeński, którego komendantką i sekretarką była Wanda Dierżanowska. Zorganizowano Pogotowie Bojowe składające się z tzw. szóstek. Komendantem Pogotowia Bojowego w Lipnie był Gustaw Olszewski, łącznikiem obwodu – Władysław Turant. Pod Lubiczem, Dobrzejewicami i Czernikowem odbyły się starcia z Niemcami, które przyniosły wiele ofiar. Pod Lubiczem zginął Kazimierz Trzaskalski, a kilku członków POW w innych miejscowościach zostało rannych⁵.

W Rypinie stacjonowało około 70 żołnierzy niemieckich, którzy utworzyli Radę Żołnierską. Komendantem POW obwodu rypińskiego był: Z. Jagodziński, po nim R. Gumiński, S. Czarliński, i S. Witkowski. Funk-

³ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 384–385.

⁴ *Rozwój samorządu miasta Włocławka*, red. S. Krzewski, Włocławek 1926, s. 4–5; M. Morawski, dz. cyt., s. 384–385; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 56.

⁵ T. Świecki, F. Wybult, *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932, s. 279–280.

cję dowódcy miejscowych komend POW w obwodzie rypińskim pełnili: W. Kruziwicz, S. Bocheński, w Dobrzyniu nad Drwęcą – T. Zambrzycki, w Skrwilnie – I. Szewczykowski, w Okalewie – S. Wilczyński, w Sadłowie – M. Woźniak, w Świedziebni – A. Nykle, w Rogowie – T. Kobierzycki, w Rużu – L. Brzuskiwicz, M. Sobociński, Cz. Strzelecki, W. Wybawiński, H. Jagodziński, R. Wasilewski i inni. Przed rozbrojeniem Niemców obwód rypiński liczył około 160 członków POW. Komendantką oddziału żeńskiego była Maria Jagodzińska⁶.

Przejęcie władzy w powiecie rypińskim rozpoczęło się 11 listopada 1918 r. Kazimierz Gorczyński i Roman Gumiński z 10 członkami POW udali się do Rypina do naczelnika powiatu Mühleisena po akta i pieniądze. Gmach urzędu został zajęty przez członków POW. Członkowie POW przejęli pomieszczenia gospodarcze, z kasy skarbowej ponad pół miliona marek gotówką, a także, tabor, więzienie, komendanturę, broń i koszary, kolejkę konną Rypin–Dobrzyń nad Drwęcą, pocztę oraz składy zboża.

Po przejęciu władzy Rada Powiatowa w Rypinie wyłoniła wydział wykonawczy. Członkami Wydziału Powiatowego byli: K. Gorczyński, J. Siemiątkowski, S. Barczewski, S. Sierocki, M. Bartłomiejus. Komendantem Milicji Powiatowej w Rypinie mianowany został przez centralne władze w Warszawie Ludwik Abczyński, zastępcą był Władysław Kruziwicz. Utworzono lokalną milicję ludową liczącą 40 funkcjonariuszy. Komendantem Milicji w Rypinie został Celmer. W Dobrzyniu nad Drwęcą okupanci niemieccy dobrowolnie oddawali władzę oraz broń⁷.

Akcje rozbrajania okupantów na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w dniach od 10 do 12 listopada 1918 r. przebiegały spokojnie. Polacy przejmowali władzę z powagą i odpowiedzialnością. Można stwierdzić, że na przełomie października i listopada nastąpiło ogólnonarodowe wystąpienie zbrojne – przeciwko zaborcom, którzy przez 123 lata okupowali ziemie polskie. Był to jeden z nielicznych w naszych dziejach zrywów zakończonych w pełni zwycięstwem.

Wkrótce nastały trudne czasy – napisał Bogdan Chełmicki. Organizowanie całego życia było niezmiernie trudne. Brak fachowych władz, poważne braki aprowizacyjne, bezrobocie, trudności gospodarcze, stwarzały na każdym kroku zapory trudne do pokonania, mimo że dobrej woli u kierujących jednostek nie brakowało. Powstały silne ruchy społeczne.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże, s. 280–281.

Zaczęły się strajki. Pracownicy rolni upominali się o lepszy byt, na folwarkach wybuchały strajki. W rezultacie robotnicy folwarczni wywalczyli lepsze warunki ujęte w umowy zbiorowe. Na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej występowały duże trudności aprowizacyjne, brakowało narzędzi, maszyn, urządzeń do produkcji, inwentarza żywego oraz pieniędzy. Państwo od początku ponosiło koszty utrzymania wojska, na granicy wrzała walka z Ukraińcami, Czechami, Niemcami, a później z bolszewikami⁸.

„Na Skarb Państwa i wojsko ludność przekazywała pieniądze i kosztowności. Matka moja- wspominał ziemianin Bogdan Chełmicki, cały zbiór złotych rodowych przedmiotów oddała. Ziemianki i mieszcanki organizowały szycie bielizny dla wojska... Poza obowiązkową mobilizacją koni ofiarowano bydło. Repatriacją zajmował się Związek Ziemian. Tworzono komitety gminne, które rejestrowały i szacowały poniesione przez wojnę i rekwizycje straty. Niestety ta wielka praca nie przyniosła oczekiwanych efektów, ponieważ nikt w Polsce tych strat nie wypłacił”⁹. Wkrótce nastąpiły wybory do Sejmu Ustawodawczego. Powołany został do życia samorząd gminny i powiatowy, rady gminne oraz rada powiatowa (tzw. sejmik). Piętrzyły się trudności, kraj był wyniszczony, trwała walka o granice”¹⁰.

Konferencja pokojowa w Paryżu i podpisanie traktatu wersalskiego w 1919 r. spotkało się z zainteresowaniem mieszkańców Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, którzy oczekiwali korzystnych dla Polski rozstrzygnięć terytorialnych. Mieszkańcy na spotkaniach z przedstawicielami władz i w pismach lokalnych poszukiwali informacji dotyczących decyzji Wielkich Mocarstw w sprawie powrotu ziem polskich do Macierzy. Prasa polska była swoistym przekątnikiem postulatów i instrukcji przekazywanych przez przywódców państwa szerszym kręgom społecznym, stanowiąc element konsolidacji i aktywizacji całej społeczności polskiej. Prasa odegrała ważną rolę w podtrzymywaniu świadomości narodowej. Pisma lokalne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, m.in.: „Goniec Kujawski”, „Słowo Kujawskie”, „Gazeta Kujawska”, „Gazeta Lipnowska”, „Gazeta Rypińska” i inne, informowały o problemach, przed którymi stanęło odrodzone państwo polskie. Prasa kształtowała postawy ludności wobec działań lokalnej i centralnej administracji, stabilizowała nastroje, wzmacniała siły i wiarę w zdolności Polaków do kierowania nowoczesnym

⁸ B. Chełmicki, *Powiat rypiński w pamiętnikach*, dz. cyt., s. 157–158.

⁹ Tamże, s. 160–161.

¹⁰ Tamże.

państwem. Warto podkreślić, że „Słowo Kujawskie”¹¹ było organem prasowym Chrześcijańskiej Demokracji, związanym ze stronnictwami centrowymi na Kujawach, publikowane w latach 1918–1929 przez należącą do wrocławskiej Kurii Biskupiej Drukarnię Diecezjalną i Księgarnię Powszechną. W nim zamieszczono artykuły mówiące między innymi o tym, że „granice Polski muszą zostać takimi jakie ustanowił traktat wersalski”, dając wyraz akceptacji wobec postanowień konferencji pokojowej w Paryżu¹². Biskup kujawski Stanisław K. Zdzitowiecki pełnił nadzór merytoryczny nad wydawnictwem.

Polska po odzyskaniu niepodległości rozpoczynała swoje funkcjonowanie jako kraj parlamentarny szanujący zasady demokracji, ale stojący wobec konieczności wywalczenia granic zgodnie z aspiracjami i marzeniami społeczeństwa. Konieczność ta wynikała z przesłanek historycznych. Społeczeństwo polskie zdawało sobie sprawę, że małe pod względem terytorialnym państwo polskie nie będzie miało szans na suwerenną egzystencję między potężnymi Niemcami i Rosją. Wiedzieli o tym Józef Piłsudski i Roman Dmowski, gromadząc siły do obrony państwa przed posuwającą się na zachód Armią Czerwoną.

Batalia o niepodległość Polski i jej kształt terytorialny toczyła się dwa i pół roku od listopada 1918 do czerwca 1921 r.¹³ Latem 1920 r. bolszewickie niebezpieczeństwo zagroziło Polsce. W kraju przystąpiono do mobilizacji wszystkich sił. Z inicjatywy premiera Władysława Grabskiego powołano 1 lipca Radę Obrony Państwa (ROP) na czele z J. Piłsudskim, która decydowała o wszelkich kwestiach związanych z prowadzeniem wojny. W jej skład weszli przedstawiciele parlamentu, rządu i armii¹⁴.

3 lipca ukazały się na murach miast i wsi odezwy, w imieniu Rady Obrony Państwa podpisane przez Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza „Ojczyzna w potrzebie!”. Wzywały wszystkich do obrony Ojczyzny: „Jak jednolity, niewzruszony mur stanąć musimy do oporu. O pierś całego narodu rozbić się ma nawała bolszewizmu. Jedność, zgoda i wyciężona praca niech

¹¹ R. Filipik, *Z przeszłości Włocławka*, [w:] *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, Włocławek 1922, s. 34–35.

¹² *Słowo Kujawskie* z 3 marca 1925 r., nr 51, s. 1.

¹³ W. Rezmer, *Sytuacja militarna w rejonie Kujaw latem 1920 r.*, [w:] *Aleksandrów Kujawski (1918–1921)*, cz. 1: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008, s. 43.

¹⁴ Ustawa o utworzeniu Rady Obrony Państwa z 1 lipca 1920 r., Dz. U. RP z 1920 r. Nr 53, poz. 327; Cz. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2007, s. 33.

skupi nas wszystkich dla wspólnej sprawy. [...] Wzywamy tedy wszystkich zdolnych do noszenia broni, by dobrowolnie zaciągali się w szeregi armii, stwierdzając, iż za Ojczyznę każdy w Polsce z własnej woli gotów złożyć krew i życie”¹⁵. Druga odezwa skierowana do żołnierzy walczących, nawoływała do „jeszcze jednego wielkiego i mężnego wysiłku”¹⁶.

Rada Obrony Państwa apelowała o wstępowanie do wojska, poparcie wysiłku zbrojnego oraz „ofiary mienia” na potrzeby armii. Naczelny Wódz wydał rozkaz formowania Armii Ochotniczej cieszącemu się dużym poparciem społecznym gen. Józefowi Hallerowi¹⁷. Gen. Józef Haller, dowódca Armii Ochotniczej wystąpił z apelem do członków Polskiej Organizacji Wojskowej, Drużyn Strzeleckich, Drużyn Bartoszewskich, Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” oraz do harcerzy, studentów, związków młodzieży kresowej, stowarzyszeń samopomocy społecznej o zgłaszanie się do armii. Wzywał organizacje Czerwonego Krzyża, Białego Krzyża, włościańskie, ziemiańskie, robotnicze, kupieckie, przemysłowo-handlowe, społeczno-kulturalne oraz Koła Polek, straże kresowe i obywatelskie, aby wsparły wszystkimi siłami oddziały wojskowe¹⁸.

Powołany 24 lipca 1920 r. przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego koalicyjny Rząd Obrony Narodowej reprezentował wszystkie ważniejsze stronnictwa polityczne¹⁹. Na apele Kościoła, polityków i dowódców wojskowych ludność masowo zgłaszała się do wojska. Najwięcej osób zgłosiło się do Warszawskiego Okręgu Generalnego. We wszystkich większych miastach powstały biura werbunkowe²⁰. Do służby ochotniczej w ciągu trzech miesięcy, od 10 lipca do 30 września 1920 r., zgłosiło się ponad 100 tys. osób²¹, najliczniej z centralnej i zachodniej Polski²². Tworzono z nich

¹⁵ Odezwa Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego do ludności Polski z dnia 3 lipca 1920 r., [w:] *Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925*, red. H. Janowska, T. Jędruszczyk, Warszawa 1981, s. 561; *Obrona Państwa w 1920 roku. Księga sprawozdawczo-pamiątkowa Generalnego Inspektoratu Armii Ochotniczej i Obywatelskich Komitetów Obrony Państwa*, red. W. Ścibor-Rylski, Warszawa 1923, s. 4–5.

¹⁶ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1914–1939*, t. 2, Gdańsk 1990, s. 451.

¹⁷ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 33.

¹⁸ H. Lisiak, *Propaganda obronna w Polsce w rozstrzygającym okresie wojny polsko-sowieckiej 1920 r.*, *Dzieje Najnowsze* 1997, nr 4, s. 22.

¹⁹ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 34.

²⁰ Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (dalej APT OW), Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku 1918–1939, sygn. 2091, Przepisy dotyczące werbunku do Armii Ochotniczej wydane przez Ministerstwo Spraw Wojskowych z dnia 4 lipca 1920 r.

²¹ *Obrona Państwa w 1920 roku...*, s. 36–37.

²² *Kurier Warszawski* z 29 lipca 1920 r., nr 208, s. 1.

samodzielne jednostki, które natychmiast kierowano na front, albo oddziały pomocnicze typu wartowniczego, technicznego itp., które pracowały dla wojska. Dominowali w nich ludzie młodzi, którzy mimo braków w wykształceniu i w wyposażeniu wnosili do oddziałów frontowych patriotyzm, ducha walki i wiarę w zwycięstwo.

Na odezwę Naczelnika Państwa oraz na apel Rady Obrony Państwa „Ojczyzna w niebezpieczeństwie” odpowiedziała większość społeczeństwa polskiego. Tworzono lokalne komitety obrony państwa i komitety obrony narodowej. Obok centralnych ośrodków samorzutnie powstawały także lokalne komitety obrony państwa, zarówno szczebla wojewódzkiego, powiatowego, jak i gminnego. W miastach powiatowych ludność samorzutnie tworzyła komitety obrony państwa, nie czekając na instrukcje ze stolicy lub miast wojewódzkich.

Organizowaniem lokalnych Komitetów Obrony Państwa lub Komitetów Obrony Narodowej niosących pomoc zagrożonej ojczyźnie zajęli się starostowie, księża, przedstawiciele władz administracyjnych, instytucje i organizacje społeczne oraz sami mieszkańcy poszczególnych miast i gmin. Sprawna organizacja uwzględniająca oczekiwania społeczne spowodowała, że podczas pierwszych posiedzeń członków komitetu opracowano jego regulamin i przyjęto uzgodniony zakres obowiązków. Tak było w wielu miejscowościach w województwie warszawskim, m.in. we Włocławku, w Lipnie, Rypinie, Sierpcu²³.

Wiece i msze polowe stanowiły przykład inicjatyw wielu grup społecznych podejmujących walkę z inwazją bolszewicką. Około 100 wieców odbyło się w powiecie włocławskim, kilkadziesiąt – w Lipnie i Rypinie. Na wiecach ludność zapisywała się do Armii Ochotniczej, wpisywała się na listę członków Czerwonego Krzyża, składała ofiary w gotówce, złocie i kosztownościach na potrzeby Armii Ochotniczej, Czerwonego Krzyża i na zapomogi dla rodzin żołnierzy i ochotników²⁴. Wiece przyniosły wymierne korzyści w postaci wzrostu liczby ochotników zgłaszających się do wojska, gromadzenia bielizny, żywności, materiałów opatrunkowych i medycznych oraz furazu dla walczących oddziałów. Lokalne komitety tworzyły własne grupy prelegentów. Najczęściej byli to działacze ziemiańskich, nauczycielskich, młodzieżowych i kobiecych organizacji społecznych, a także księża oraz ochotnicy deklarujący służbę w Wojsku Polskim lub Armii Ochotniczej.

²³ *Obrona Państwa w 1920 roku*, dz. cyt., s. 286–289.

²⁴ *Gazeta Kujawska* z 23 lipca 1920 r., nr 162; *Gazeta Kujawska* z 28 lipca 1920 r., nr 166.

Komitety Obrony Państwa bardzo często wysyłały telegramy do Józefa Piłsudskiego, solidaryzując się z podjętą walką z bolszewickim najazdem. Włocławski Komitet Obrony Narodowej, Pogotowie Wojenne Ziemi Kujawskiej i Ziemi Dobrzyńskiej wzywały do obrony zagrożonej niepodległości. Komitet Obrony Narodowej we Włocławku został zawiązany 8 lipca 1920 r. W skład Komitetu weszli: przewodniczący i pełnomocnik Obywatelskiego Komitetu Wykonawczego Obrony Państwa dr Aleksander Barcikowski, członkowie powołani przez pełnomocnika: ksiądz kanonik Stanisław Pracki, Rafał Furmański (obrońca prywatny), Witold Gąsiorowski (obrońca prywatny), Bolesław Zakrzewski (dyr. PKKP), Zygmunt From (fabrykant), Feliks Skierkowski (handlowiec), ks. Józef Patrzyk, Waław Alchunowicz (członek sądu okręgowego), Stanisław Wiernikowski (urzędnik magistratu), Zofia Urbańska, Kazimierz Ottowski (ziemianin), Jan Kowalik (inspektor pracy), Jan Klabecki (kupiec); przedstawiciele Polskiej Partii Socjalistycznej: Józef Kuźmiński (robotnik), Michał Daroszewski (rewident wagonów), Stanisław Bełkowski (rewident wagonów), Wojciech Skiermański (robotnik), Piotr Giers (robotnik); Swoją udział zadeklarowali przedstawiciele Chrześcijańskich Związków Robotniczych: Marcin Bieszadziński (rzemieślnik), Franciszek Konwicki (rzemieślnik), Antoni Sobczak (robotnik), Józef Sypniewski (rzemieślnik), członek Narodowej Partii Robotniczej: Tadeusz Dzieciołowski (rzemieślnik); przedstawiciele Gminy Żydowskiej: Józef Grundland (fabrykant), Markus Jarochoński (rzemieślnik), Nałan Krupka (fabrykant). Członkami Komitetu byli również: Karol Łebkowski (prokurator sądu okręgowego), Eugeniusz Barcikowski (adwokat przysięgły), Śmitniewicz (nauczyciel), Regina Zienkiewiczówna (żona lekarza wojskowego), Komert (inżynier), Dezydery Szymkiewicz (nauczyciel)²⁵. Komitet działał na terenie Włocławka. Biuro werbunkowe włocławskiego Komitetu Obrony Narodowej prowadziło wyłącznie akcję propagandową na rzecz Armii Ochotniczej. Do biura Komitetu zgłaszali się ochotnicy zarówno z miasta, jak i z okolic. Biuro zarejestrowało 1900 ochotników, w tym 50% inteligencji. Zaznaczyć należy, że najważniejszym czynnikiem agitacyjnym, szczególnie dla ludzi niezamożnych, było zapewnienie ich rodzinom utrzymania, czemu głównie zawdzięczać należy poważną liczbę ochotników, jaka się zgłosiła z Włocławka. Niewątpliwą rolę wśród społeczeństwa odegrały wiece organizowane przez komisję agita-

²⁵ *Obrona Państwa w 1920 roku*, dz. cyt., s. 297.

cyjną. Największe wiece odbyły się we Włocławku, w Nieszawie, Lubaniu, Aleksandrowie Kujawskim, Wieńcu, Raciążku, Służewie, Piotrkowie Kujawskim, Radziejowie, Osiecinach, Lubrańcu, Bytomiu, Boniewie, Kłobi, Zgłowiączce, Lubieniu, Kowalu, Brześciu Kujawskim, Lubrańcu, Dobrzyńniu, Kraszynie, Lipnie, Skępem, Bobrownikach, Duninowie. Akcją niesienia pomocy żołnierzowi zajmowało się Włocławskie Pogotowie Wojenne. Instytucja ta działająca od 1919 r. miała swoje kantyny, gospodę i szwalnię. Niosła pomoc żołnierzom miejscowego garnizonu i transportom przejeżdżającym przez Włocławek. Komisja finansowa Komitetu Obrony Państwa we Włocławku opodatkowała wszystkich mieszkańców miasta w wysokości miejskiego podatku dochodowego z 1919 r. W okresie swej działalności Komitet zgromadził w naturze; duże ilości kawy i cykorii oraz worek cukru, 17 butelek wina, rumu i spirytusu, 100 pudełek sardynek, kilkadziesiąt worków mąki, kaszy, grochu i fasoli, 1 beczkę śledzi; bieliznę: 1636 szt. kalesonów, koszul, rękawiczek, chustek itp.; ubrań: 500 szt. spodni, kurtek, palt, butów, skarpetek; kilkadziesiąt plecaków i czapek; pościeli: 274 szt. poduszek, jaśków, sienników, kołder, koców; galanterii: dziesiątki kłębków i szpilek nici, bawełny, sznurka, 40 funtów guzików żołnierskich, igieł, sznurowadeł, agrafki, 900 kawałków mydła, lusterek, 131 szt. grzebieni; naczyń kuchennych: 387 szt. porcelany i szkła; 60 tuzinów widelców, łyżek, łyżeczek, 50 samowarów i kilkaset różnych przedmiotów; narzędzi żelaznych: 550 szt. łopat, siekier, kilofów, młotków, zgrzebeł, kos; rzeczy wojskowych: przeszło 1000 szt. szabel, bagnietów, rewolwerów, karabinów, kociołków, tasaków, lornetek polowych itd.; 550 funtów drutu kolczastego; 138 pudów szmelcu żelaznego, cynku, brązu, mosiądzu, ołowiu; różnych przedmiotów; 9450 gilz do papierosów, 13 tys. szt. papierosów, 131 funtów tytoniu, 2020 pudełek zapalek, 86 libr bibulek do papierosów; dziesiątki tuzinów ołówków, piór, stalówek, kopert, papieru listowego, notesów itp. Przedmioty żołnierskie oddano bezpośrednio Komendzie Placu, Pogotowiu Wojennemu oraz inżynierii wojskowej²⁶. W kosztownościach i w walucie obcej zebrano wiele monet złotych, srebrnych i miedzianych, banknotów, pierścionków, zegarków, łańcuszków, obrączek itp. Wszystkie zebrane kosztowności i kruszce oddano Polskiej Krajowej Kasie Pożyczkowej na Skarb Państwa. W gotówce zebrano 4 362 612 marek²⁷.

²⁶ Tamże, s. 299.

²⁷ Tamże.

Spółeczeństwo wykazało ogromną ofiarność w przekazywaniu środków materialnych na potrzeby frontu. Komitety Obrony Państwa gromadziły środki pieniężne pochodzące od ludności, która dobrowolnie opodatkowała się na rzecz obrony kraju. Zbierano także kosztowności, broń, uprząż płody rolne, żywność, które przekazywano do stolicy lub miast wojewódzkich. Dostarczano podwozy i konie dla formujących się szwadronów jazdy. Ofiarność kobiet związanych z działalnością w miejskich i powiatowych Obywatelskich Komitetach Obrony Ojczyzny i Komitetach Obrony Narodowej polegała na wykonywaniu niezbędnych prac dla wojska, praniu i reperowaniu odzieży i bielizny, przygotowywaniu posiłków dla żołnierzy, paczek żywnościowych wysyłanych na front oraz pracy w szpitalach w charakterze pielęgniarek i sanitariuszek.

W województwie warszawskim przykład wielkiej ofiarności złożyło społeczeństwo Włocławka²⁸. Jego mieszkańcy opodatkowali się kwotą w wysokości 3 marek od okna mieszkania i kwotą 20 marek od okna sklepowego. Miasto utrzymywało wszystkie rodziny ochotników. Komisja Opieki nad Żołnierzem i Rodziną skierowała wszystkie wysiłki, aby zabezpieczyć utrzymanie 414 rodzin ochotników, pozostałych bez środków materialnych²⁹. W okresie od początku lipca do 5 sierpnia 1920 r. wypłacono rodzinom ochotników zapomogi za łączną kwotę 200 tys. marek. Włocławek utrzymywał szpital dla rannych żołnierzy w Aleksandrowie Kujawskim, przeznaczając na jego utrzymanie 100 tys. marek³⁰. Promocyjnie w „Gazecie Kujawskiej” opublikowano nazwiska osób, które wykupiły Pożyczkę Odrodzenia za kwotę powyżej 5 tys. marek. Idąc za tym przykładem, Komitet Obrony Państwa w Brześciu Kujawskim zamieścił na łamach „Gazety Kujawskiej” wykaz osób zamożnych, które jeszcze nie wykupiły Pożyczki Odrodzenia lub wpłaciły na nią bardzo niskie kwoty.

Obywatelski Komitet Obrony Państwa w Brześciu Kujawskim powstał 11 lipca 1920 r. W skład Komitetu zostali powołani: Józef Dębicki, dyrektor cukrowni Brześć Kujawski, Józef Lutomski, Mieczysław Dubois, dr Stanisław Kunczyński, Prabucki, Małecki, Mączyński, Rzeczkowski, Ossowski, ks. Stefan Kuliński. Obywatelski Komitet Obrony Państwa w Brześciu prze-

²⁸ APT OW, Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku, sygn. 2091; *Sprawozdanie z trzech lat działalności Włocławskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża na Wszechświatowy Kongres Czerwonego Krzyża w Belgii*, Włocławek 1922, s. 24–26; F. Jakubowski, *Wojna 1920 roku na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 2003, s. 56.

²⁹ *Obrona Państwa w 1920 roku*, dz. cyt., s. 299.

³⁰ *Gazeta Kujawska* z 6 sierpnia 1920 r., nr 174.

kazał na rzecz Obywatelskiego Komitetu Wykonawczego Obrony Państwa w Warszawie kwotę w wysokości 20 tys. marek, ponadto wypłacał zapomogi ochotnikom i ich rodzinom oraz udzielał im bezpłatnej opieki lekarskiej. Mieszkańcy Brześcia Kujawskiego opodatkowali się kwotą w wysokości 4% od swoich dochodów z przeznaczeniem na potrzeby Armii Ochotniczej³¹.

Obywatelski Komitet Obrony Państwa na Powiat Rypiński powstał 11 lipca 1920 r. z inicjatywy starosty Marcina Heymana. Pełnomocnikiem starosty został Kazimierz Gorczyński. W skład Rady Komitetu weszli przedstawiciele miejscowych władz, ziemiaństwa, inteligencji, duchowieństwa, mniejszości wyznaniowych, partii politycznych, organizacji społecznych: Jerzy Siemiątkowski, właściciel Wąpielska; Stanisław Gratkowski, działacz Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”; Kazimierz Gorczyński, pierwszy starosta rypiński, prezes syndykatów rolniczych; Bolesław Prądkoński, zarządca dóbr Osiek; ks. kanonik Stanisław Gogolewski, dziekan rypiński; Józef Budzanowski, burmistrz Rypina; Teofil Budzanowski, radny Rady Miasta Rypina; Wincenty Koskowski, właściciel Ruszkowa oraz Zadarski, Gancarczyk, Zwierzchowski, Olszewski, Czaplński, Kozociński, Bartłomiejus, Koskowski, Kolasiński, Martyna, Jasionkowski, Matyjasik, Blum. Prace komitetu rozdzielono między trzy sekcje: werbunkową (ochotników i ochotniczek), finansową i samopomocy społecznej zajmującą się gromadzeniem funduszy na cele werbunkowe, udzielanie zapomóg rezerwistom, zasiłków dla ochotników, pomocy finansowej na leczenie i żywienie żołnierzy³². Wyznaczono delegatów Obywatelskiego Komitetu Obrony Państwa w poszczególnych gminach powiatu rypińskiego: Pręczi – Czajkowski, Sokołowo – Bartłomiejus, Wąpielsk – Samulczyk, Rogowo – Ciołkowski, Skrwilno – Wasilewski, Starorypin – Dąbrowski, Osiek – Robakowski, Płonne – Bońkowski, Dobrzyń nad Drwęcą – Mażygliński, Rypin – Budzanowski, Chrostkowo – Dytrych, Gójsk – Ziółkowski.

Akcję werbunkową prowadzili: oficer ochotniczy Podgórski z ramienia wojska, Powiatowy Komitet Obrony Państwa i Związek Zawodowy Robotników Rolnych, Związek Ziemian i Koło Pracowniczek Wojennych (Koło Polek). Organizowano wiece, zgromadzenia, przemówienia, kolportowano odpowiednią literaturę. Zwerbowano 120 ochotników, głównie na-

³¹ *Obrona Państwa 1920 roku*, dz. cyt., s. 300; *Gazeta Kujawska* z 17 lipca 1920 r., nr 157; *Gazeta Kujawska* z 21.07.1920 r., nr 160; *Gazeta Kujawska* z 27 lipca 1920 r., nr 165; J. Szczepański, *Spoleczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000, s. 203.

³² *Obrona Państwa w 1920 roku*, dz. cyt., s. 286.

uczycieli, uczniów gimnazjum z klas V, VI, VII, urzędników państwowych i komunalnych oraz robotników³³. W powiecie rypińskim zorganizowano 31 wieców i zebrań, na których wydano liczne odezwy, ogłoszenia i plakaty. Ludność powiatu czynnie popierała uchwały Powiatowego Komitetu Obrony Państwa opodatkowując się dobrowolnie w gotówce i w naturze.

W Rypinie założono gospodę żołnierską przygotowującą posiłki dla wojsk stacjonujących w mieście i w okolicy. Założono Koło Pracowniczek Wojennych, które zajmowało się szyciem bielizny i przygotowaniem ekwipunku dla żołnierzy. Komitet otaczał specjalną opieką 201., 202. i 206. Pułk Piechoty. Dla 201. i 202. Pułku Piechoty wysłano m.in. 100 paczek z tytoniem, mydłem, papierem listowym, 23 500 marek, 5 par kalessonów, 5 koszul i 18 chusteczek. Do 206. Pułku Piechoty przekazano: 82 koszule, 41 ręczników, 2 kaftany, 2 pudy mydła, 40 funtów tytoniu i 43 pary owijków i skarpet³⁴. Ludność powiatu rypińskiego opodatkowała się na podstawie uchwał rad gminnych w wysokości 15–20 marek z morgi. Sejmik powiatowy uchwalił na cele Komitetu Obrony Państwa 250 tys. marek. Urzędnicy opodatkowali się w wysokości 2%, Komenda Policji 5% od poborów. Magistraty Rypina (28 tys. marek) i Dobrzyń nad Drwęcą złożyły znaczące sumy pieniędzy. Komitet zebrał w naturze: większe ilości ziemniaków, mąki, kaszy, mleka, sera, jaj, masła, płótna, gotowej bielizny, cholew do butów; w złocie: medalion, 5 obrączek, 8 pierścionków (jeden z 2 brylantami i oczkiem), 1 broszkę, 2 kolczyki z czarną emalią, 2 kolczyki z turkusami, 1 krzyżyk, 1 kluczyk do zegarka, 1 zasuwkę z koralem, 1 podkówkę od szpilki z 3 perełkami, 2 dewizki do zegarka; w srebrze: 1 papierośnicę, 1 łyżeczkę, 1 łyżkę, 1 bransoletę, 2 broszki, 7 krzyżyków, 1 pierścionek, 1 dewizkę, 5 haczyków srebrnych, 10 kolczyków, 1 obrączkę, 1 medalionik; w innych kosztownościach: 1 naszyjnik koralowy, 1 bransoletę koralową; w walucie obcej w srebrze: 1 floren austriacki, 3 monety japońskie, 56,50 rubli, 205,50 marek niemieckich, 10 koron, 4 złote polskie; w bilonie: 62,14 rubli, 3,50 marek niemieckich, 2,10 koron; w miedzi: 2,47 rubli; w banknotach: 74 koron austriackich. W gotówce zebrano 1 870 836 marek. Z sumy tej wypłacono Obywatelskiemu Komitetowi Wykonawczemu Obrony Państwa w Warszawie jedną trzecią wpływów, w sumie około 600 tys. marek. Pozostałą kwotę przeznaczono na miejscowe cele społeczne. Na pożyczkę odrodzenia mieszkańcy ofiarowali

³³ Tamże, s. 287.

³⁴ Tamże.

kwotę 7 mln marek. Po zakończeniu akcji werbunkowej Komitet otaczał opieką rodziny rezerwistów i udzielał im zasiłków pieniężnych. Wielu rezerwistów znalazło się w krytycznym położeniu z powodu powolnego trybu przyznawania zasiłków przez władze wojskowe. Komitet udzielał zasiłki bezzwrotne lub na poczet zasiłków państwowych. Powiatowy Komitet Obrony Państwa wspierał zdemobilizowanych żołnierzy, którzy powrócili z frontu chorzy, głodni, niedostatecznie odziani i nie byli w stanie znaleźć pracy. Żołnierzom tym wypłacano zapomogi na zakup odzieży a w razie choroby na pokrycie kosztów kuracji. Szczególną troską otoczono ochotników, uczniów miejscowego progimnazjum, którzy wstępując do wojska, stracili rok nauki. Otrzymali oni zasiłki na zakup odzieży i opłatę czesnego, na dalszą naukę. Na wniosek inspektora szkolnego w Rypinie wyasygnowano 25 tys. marek na zakup książek szkolnych dla biednych dzieci ochotników powiatu rypińskiego³⁵.

W pierwszej połowie lipca 1920 r. wspominał Bogdan Chełmicki: „każdy Polak zdawał sobie sprawę z zagrożenia dopiero uzyskanej niepodległości i jak mógł, przyczyniał się do wzmocnienia obrony państwa. Chłopi byli posłuszni zarządzeniom rządowym. Robotnicy rolni, obawiali się jednak jakiś jaskrawych wystąpień – przyszłe ich zachowanie w stosunku do dworów było niewiadomą. Wśród ziemiaństwa pojawił się lęk – co będzie w razie nadejścia bolszewików. Zdania były podzielone. Jedni uważali, że należy tkwić na miejscu i nie opuszczać swoich majątków – drudzy, bardziej lękliwi woleli się ewakuować w Poznańskie. Inteligencja, urzędnicy na ogół wyjechali przy zbliżaniu się bolszewików. Chłopi i robotnicy nie ruszali się z miejsca, tak jak biedniejsze ziemiaństwo i Żydzi. Pozostali księża na swych parafiach i część ziemian. Krótko przed inwazją, która dotarła aż na Pomorze pod Toruń i Brodnicę, odbyło się zebranie Związku Ziemian, którego prezesem był Antoni Borzewski. Związek stał na stanowisku, że obowiązkiem każdego jest pozostać na miejscu. Wiele rodzin ziemiańskich w ostatniej chwili wyjechało końmi zabierając co cenniejsze rzeczy. W szeregu wypadkach robotnicy folwarczni usiłowali zatrzymać właścicieli, pozorując to prośbami o opiekę, ale zapewne myśląc o podziale między siebie różnych rzeczy, łącznie z inwentarzem”³⁶.

³⁵ A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer i in., *Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 2010, s. 317.

³⁶ B. Chełmicki, *Powiat rypiński w pamiętnikach*, dz. cyt., s. 162–163.

Obywatelski Komitet Obrony Państwa na Powiat Lipnowski powstał w Lipnie 20 lipca 1920 r. Jego organizatorem był Zygmunt Godlewski, właściciel Kłokocka, a od sierpnia Jerzy Starzyński, prezes Oddziału Związku Ziemian i komendant Straży Obywatelskiej. Obszarem działania kierowanym przez J. Starzyńskiego był powiat lipnowski i sierpecki³⁷. Wpływy na konto Obywatelskiego Komitetu Obrony Państwa za okres od 20 lipca do 31 grudnia 1920 r. wynosiły 645 920 marek, od 1 stycznia do sierpnia 1921 r. – 2 544 989 marek, w tym z Sejmiku Powiatowego 1 750 000 marek, składki kwesty 340 422 marek. Zgromadzone pieniądze zostały przeznaczone na pomoc materialną między innymi dla 206. Ochotniczego Pułku Piechoty – 106 685 marek i na Górny Śląsk – 1 926 100 marek, i Komitetu „Pomocy Jeńcom” – 598 455 marek. 12 sierpnia 1929 r. Rada Miejska w Lipnie na nadzwyczajnym posiedzeniu powołała Miejski Komitet Bezpieczeństwa, do którego weszli: ks. dziekan M. Sawicki, pastor Z. Michelis, rabin Brot oraz E. Kukowski, E. Majeran, J. Domke, W. Kochowicz, S. Strygner i Z. Uzarowicz (sekretarz)³⁸.

Obywatelski Komitet Obrony Państwa w Nieszawie powstał 3 sierpnia 1920 r. W skład Zarządu Komitetu weszli przewodniczący Władysław Wiśniewski, burmistrz miasta, oraz członkowie: ks. Wacław Boratyński, Jan Bohater, Stanisław Biernacki i Henryk Szachulski. Komitet zwerbował i wysłał do szeregów wojska polskiego 42 ochotników. Do wyżywienia wojska podczas najścia bolszewików na odcinku nieszawskim zorganizowano kuchnię i jadalnię, które zaopatrywano w produkty zbierane z sąsiednich folwarków i wsi³⁹. Komitet zorganizował w Nieszawie Straż Obywatelską, złożoną z 60 członków z komendantem Władysławem Wiśniewskim i zastępcą Romanem Ojrzyńskim na czele. Przeprowadził zbiórkę metali i kruszców. Zebrano w naturze 17 samowarów, 12 móżdżerzy, 23 szt. rondli z 2 pokrywami, 22 żelazka do prasowania, 20 szt. misek i dzbanków miedzianych, 9 lichtarzy miedzianych, 12 bagnetów, 2 szable, 1 kilof, 2 łopaty, 3 kubki, 2 manierki, 10 funtów naboju, 230 funtów złomu miedzianego (szmelcu), 4 pary butów, 21 szt. bandaży, 12 par skarpet, 19 par kałesonów, 41 szt. koszul, 1 czapkę, 8 szt. prześcieradeł, 2 powłóczki, 2 podpinki, 22 ręczniki, 3 pary owijaczy, 1 szt. materiału na koszulę, 1 funt cykorii, ćwierć funta tytoniu, 1 kawałek mydła, 2 pary spodni, 2 marynarki, 6 podkoszulek, 35

³⁷ Z. Żuchowski, *Przeszłość ziemi dobrzyńskiej. Materiały do podręcznika*, Rocznik Dobrzyński 2008, t. 1, s. 39.

³⁸ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 344–345; F. Jakubowski, dz. cyt., s. 59.

³⁹ *Obrona Państwa 1920 roku*, dz. cyt., s. 270.

kawałków na bandażu. Wszystkie zebrane przedmioty i monety przekazano do Włocławskiego Komitetu Obrony Narodowej. W kosztownościach i w walucie obcej zebrano: 1 dewizkę srebrną, 1 krzyż św. Jerzego, 1 żetonik z orłem, 6 obrączek srebrnych, 2 pierścionki srebrne, 5 pierścionków złotych, 1 obrączkę ze złota amerykańskiego, 4 kolczyki srebrne, 1 złoty kolczyk, 1 medal srebrny św. Jerzego, 1 łyżeczkę srebrną, 1 sprzączkę srebrną i jedną kopertę srebrną od zegarka; w złocie: 10 rubli; w srebrze: 4 korony, 1250 rubli bilonem srebrnym: 25 rubli 35 kopiejek, 4 stare ruble, 3 pięciozłotówki polskie i jedną monetę starą polską, 71,50 marek, 2 franki, 32 marki, 75 fenigów i 20 funtów miedzianej monety rosyjskiej. Zebrano z ofiar 100 254 marek i 15 funtów. Podczas głównego ataku bolszewików Komitet zorganizował przeprawę wojsk i taborów przez Wisłę pod Nieszawą, dzięki czemu przewieziono na prawy brzeg Wisły około 3000 żołnierzy, armaty i tabory. Komitet został rozwiązany 24 lutego 1921 r.⁴⁰

Powołany 24 lipca 1920 r. przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego koalicyjny Rząd Obrony Narodowej reprezentował wszystkie ważniejsze stronnictwa polityczne⁴¹. Jego ideą było skupienie całego społeczeństwa, a w szczególności ludności mieszkającej na wsi do walki z inwazją bolszewicką. Premier Rządu Obrony Narodowej Wincenty Witos w swoim *exposé* apelował do szerokich warstw ludności o ofiarną służbę dla zagrożonej Ojczyzny. 30 lipca wydał odezwę skierowaną do chłopów wzywającą do poparcia rządu i wstępowania do armii⁴². Działalność ROP i Rządu Obrony Narodowej uzyskała poparcie ze strony wszystkich partii politycznych poza Chłopskim Stronnictwem Radykalnym i Komunistyczną Partią Robotniczą Polski.

Bardzo ważną rolę w organizacji obrony państwa odegrał Kościół rzymskokatolicki. Wzywał wiernych do czynnego udziału w wojnie i modlitwy w intencji kraju. Kapłani wygłaszali odezwy skierowane do społeczeństwa polskiego. 7 lipca 1920 r. biskupi wystosowali list do narodu, w którym wzywali do jedności wszystkich wiernych i wyrzeczenia się waśni partyjnych. Apelowali o pomoc materialną dla armii i wstępowanie w jej szeregi⁴³. Ordynariusze diecezji wydawali w połowie lipca apele do wiernych i dyspozycje dla księży.

⁴⁰ Tamże, s. 271.

⁴¹ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 34.

⁴² W. Witos, *Wybór pism*, red. J. Borkowski, Warszawa 1989, s. 107.

⁴³ *Kościół w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, wybór i oprac. M. M. Drozdowski, A. Serafin, Warszawa 1995, s. 96–99; *Zwycięstwo 1920. Warszawa wobec agresji bolszewickiej*, zebrał i oprac. M. M. Drozdowski, Paryż 1990, s. 45–47; Z. M. Musiałik, *Episkopat Polski wobec najazdu bolszewickiego 1919–1920*, Częstochowa 1996, s. 38.

W pamięci społeczeństwa pozostali biskup kujawsko-kaliski Stanisław K. Zdzitowiecki, biskup płocki Antoni Nowowiejski, którzy wygłaszali patriotyczne kazania i z troską informowali o możliwościach wstępowania do Armii Ochotniczej⁴⁴. Apelowano do rodziców, „aby obdartych i bosych synów nie posyłali do wojska, bo zdrowie ich narażają na szwank, ambicje na wstyd, a dowództwo wojskowe na najrozmaitsze kłopoty”⁴⁵. Bohaterska postawa duchowieństwa i oddanie w służbie dla Kościoła i ojczyzny miały wpływ na młodych kleryków, którzy opuszczali seminaria duchowne po to, aby się zaciągnąć do Armii Ochotniczej.

Wydział Opieki Religijnej i Moralnej nad Żołnierzem OKWOP otaczał opieką religijną walczących żołnierzy i ochotników wyruszających na front. Aby ułatwić niesienie posługi duchowej rannym żołnierzom i ochotnikom w szpitalach, kuria biskupia zezwoliła na odprawianie mszy św. w salach niektórych szpitali. Władze kościelne wystosowały apele do księży, wzywające do pozostania w swych parafiach nawet w sytuacjach grożącego im ze strony bolszewików niebezpieczeństwa.

Dla obrony ojczyzny nie szczędziło swoich sił ziemiaństwo, które było świadome konsekwencji zagrożenia dla narodu polskiego. Wniosło duży wkład finansowy w organizację obrony państwa i najszybciej stawiało się do wojskowych szeregów. Ziemianie zasiadali we wszystkich komitetach obrony państwa, pełniąc funkcje przewodniczących lub pełnomocników Obywatelskich Komitetów Wykonawczych Obrony Państwa. Sami formowali oddziały wojskowe, zasilali pułki jazdy, dostarczali dla nich konie ze swoich stajni, a także dokonywali zakupu sprzętu medycznego na potrzeby miejscowych szpitali. Do zaangażowania się ziemiaństwa w obronę ojczyzny obligowały odezwy i uchwały Związku Ziemian, Zjednoczenia Ziemian i Centralnego Towarzystwa Rolniczego.

Do oddziałów jazdy z własnymi końmi zgłaszali się ziemianie z Kujaw i ziemii dobrzyńskiej. Każdy wstępujący do szwadronu ziemianin zobowiązał się do zwerbowania do wojska dwóch ochotników spośród ludności wiejskiej. „Z okolic, kto młodszy i na siłach, szedł do wojska – napisał

⁴⁴ M. M. Grzybowski, *Postawy społeczeństwa polskiego podczas najazdu bolszewickiego w 1920 roku*, [w:] *Wojna polsko-bolszewicka z perspektywy osiemdziesięciu lat (1920–2000). Aspekty ogólne i regionalne*, red. M. Krajewski, Włocławek 2001, s. 142; J. Szczepański, *Spoleczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa-Pułtusk 2000, s. 206.

⁴⁵ M. M. Grzybowski, *Postawy społeczeństwa*, dz. cyt., s. 142; Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej 1920, nr 8–9, s. 224–225. M. M. Grzybowski, *Wpływ duchowieństwa na morale obrońców w wojnie 1920 r.*, Płocki Rocznik Historyczno-Archiwalny 1995, t. 1, s. 49.

w swoim pamiętniku żołnierz 201. Pułku Ochotniczego w wojnie polsko-bolszewickiej Bogdan Chełmicki – Dziwne to było wojsko – szwadronem dowodził porucznik-legionista, na plutonach dowódcami byli świeżo kreowani podchorążowie. Plutonowymi i kapralami byli ochotnicy, którzy byli nie przeszkoleni, a umundurowanie, broń i rynsztunek mieli niejednolite. Bractwo rekrutowało się z różnych grup społecznych. Poza młodzieżą ziemiańską sporo było mieszczan z Płocka, nauczycieli ludowych, studentów, chłopów i oficjalistów dworskich. Wszystko to sprawiało wrażenie »cywilbandy«, a przeszkolenie zdobywali w boju. Wskutek braków umiejętności zwłaszcza w jeździe konnej szwadron prędko zaczął się wykruszać w marszu i pułk zmalał o 1/3. Na front dołączyliśmy nad Bugiem i ochranialiśmy przez szereg dni odwrót. Smętnie żegnały nas odchodzących wioski czując podświadomie, że to swoi, ale z pewną ciekawością odnoszono się do bolszewików. Chłopi byli zdezorientowani, ale podejmowali wysiłek obrony ojczyzny. Po ciężkich dniach Bitwy Warszawskiej i przełamaniu wroga nastąpiły zmiany postawy wsi. Wszędzie w wioskach przyjmowano polskich żołnierzy jak zbawców, ludność witała ich ze łzami w oczach, częstowała jedzeniem i mlekiem, a kobiety nierzadko całowały siedzącym na koniu buty. Świadomość, że w walce z wrogiem zewnętrznym pozyskaliśmy poparcie szerokich warstw narodu, było rekompensatą za wielkie trudy związane z udziałem w walkach z bolszewikami⁷⁴⁶.

Liczne były przykłady finansowego wsparcia Wojska Polskiego przez arystokrację i wielkich właścicieli ziemskich. Z powiatu włocławskiego w pierwszej połowie sierpnia 1920 r. przekazano wojsku 561 koni, w tym 176 od ziemian⁴⁷. Do Armii Ochotniczej wstąpiło wielu rzemieślników reprezentujących różne zawody i umiejętności. Bez tej grupy zawodowej nie byłoby możliwe funkcjonowanie warsztatów produkujących na rzecz wojska. Krawcy szyli odzież, szewcy – buty, piekarze ofiarowali chleb, kupcy – artykuły żywnościowe i inne niezbędne produkty. Polski Związek Garbarzy przekazał 1 mln marek dla Armii Ochotniczej i wyprodukował buty dla żołnierzy za kwotę 1mln marek. We wszystkich młynach na terenie całego kraju Związek Młynarzy Polskich zarządził zbiórkę mąki i kaszy, którą przekazywano gospodom i szpitalom żołnierskim.

⁴⁶ B. Chełmicki, *Powiat Rypiński w latach 1905–1939. Kartki z pamiętnika*, Rypin 1997, s. 28–29; P. Gałkowski, *Ziemiańskie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej*, s. 191; A. Smoliński, M. Kli-mecki, W. Rezmer i in., dz. cyt., s. 324.

⁴⁷ APT OW, Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku, sygn. 1392.

Działania polskiego społeczeństwa wspierały gminy żydowskie. Ludność żydowska w miarę swoich sił i środków włączyła się do walki. Gminy żydowskie tworzyły KOP lub KON, m.in. we Włoszczowej i Dobrzyniu. Żydzi wchodzili w skład OKOP we Włocławku, Lipnie, Rypinie i innych miejscowościach. Przekazywali środki finansowe na rzecz obrony państwa. Włocławscy Żydzi przekazali znaczne ilości odzieży i obuwia dla żołnierzy.

Do obrony ojczyzny przed inwazją bolszewicką przystąpił Związek Harcerstwa Polskiego. 3 lipca 1920 r. Generalny Inspektor Armii Ochotniczej gen. J. Haller został wybrany przewodniczącym Związku Harcerstwa Polskiego. Współpracowali z nim bezpośrednio główni naczelnicy i kierownicy służb specjalnych: naczelnik Główny Kwatery Męskiej Stanisław Siedlaczek, naczelniczka Główniej Kwatery Żeńskiej Maria Wocalewska, kierowniczką Pogotowia Wojennego Harcerki Józefa Łapińska, a później Jadwiga Wocalewska oraz kierownik Wojskowej Akcji Harcerzy Władysław Nekrasz. Harcerze w zależności od swojego wieku pełnili funkcje gońców, sanitariuszy, wykonywali prace biurowe oraz pełnili służbę wartowniczą. 13 lipca 1920 r. do wszystkich chorągwi skierowano rozkaz mobilizujący harcerzy, którzy ukończyli 17 lat. Wyniki mobilizacji przeszły wszelkie oczekiwania.

W wojnie polsko-bolszewickiej udział wzięło ogółem około 9 tys. harcerzy, w tym prawie 6 tys. w szeregach służby ochotniczej. Większość zmobilizowanych wcielono do ochotniczych pułków: 201., 205. i 236. Pozostali harcerze znaleźli się w innych formacjach Wojska Polskiego. Latem 1920 r. wielką rolę w obronie ojczyzny odegrało harcerstwo żeńskie. W lipcu 1920 r. Główna Kwatera Żeńska ZHP w Warszawie utworzyła Wydział Pogotowia Wojennego pod kierownictwem Jadwigi Wocalewskiej-Szeletyńskiej, który organizował pomoc sanitarną dla żołnierzy. Pogotowie wysłało na front dwie czołówki sanitarne: „Czuwaj” i „Czujka”.

Duże było zaangażowanie, i poświęcenie harcerzy Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Harcerze przerwali obozy i zadeklarowali swój udział w przygotowaniu obrony. Powołano harcerskie biuro werbunkowe. Kierownictwo ZHP nawiązało współpracę z miejscowym Komitetem Obrony Państwa, organizacją Polskiego Czerwonego Krzyża i z dowódcą garnizonu płk. Wojciechem Gromczyńskim. Inspektorat Kujawskiego Okręgu Drużyn Harcerskich wezwał wszystkich harcerzy znajdujących się

we Włocławku na zbiórkę w dniu 9 lipca 1920 r. Wzięło w niej udział około 100 członków organizacji. Zgromadzonych poinformowano o narastającej fali bezpośredniego zagrożenia kraju. ZHP postawiono w stan gotowości bojowej. Zarejestrowano wszystkich chłopców zdolnych do służby wojskowej, którzy ukończyli 17 lat. Mieli oni być w każdej chwili gotowi do wyjazdu na obóz ćwiczebny organizowany w rejonie Warszawy⁴⁸.

Naczelny Inspektorat ZHP zarządził koncentrację zmobilizowanych harcerzy w Warszawie na dzień 17 lipca. Rozkaz Inspektora Armii Ochotniczej i przewodniczącego ZHP gen. J. Hallera dotarł do Włocławka ze znacznym opóźnieniem i dopiero 17 lipca został ogłoszony w prasie lokalnej: „Słowie Kujawskim” i „Gazecie Kujawskiej”. Na jego mocy zarządzono na obszarze Kujawskiego Okręgu mobilizację harcerzy od 17 lat. Wezwano wszystkich, którzy jeszcze nie wstąpili w szeregi Armii Ochotniczej, do stawienia się w pełnym rynsztunku w dniu 18 lipca o godzinie 7 wieczorem na placu Gimnazjum Państwowego. Naczelny Inspektorat ZHP zwrócił się równocześnie do miejscowych żeńskich drużyn oraz do całego społeczeństwa Włocławka z prośbą o wyekwipowanie odjeżdżającej do obozu ćwiczebnego młodzieży harcerskiej. Towarzyszący tej odezwie entuzjazm sprawił, że już wieczorem 20 lipca 1920 r. 96 harcerzy wyjechało do stolicy⁴⁹. Każdego dnia do Komendy Okręgu ZHP napływały nowe grupy ochotników. O jednej z nich napisała „Gazeta Kujawska”: „wyruszył do Warszawy pod przewodnictwem prof. Z. Błędowskiego kolejny oddział harcerzy w liczbie 30 osób”⁵⁰. 150 harcerzy z Włocławka i okolic w większości przydzielono do 14. Pułku Piechoty, 4. Pułku Artylerii Lekkiej, 32. Pułku Piechoty i 2. Pułku Szwoleżerów. Jednostki te wchodziły w skład pododdziału „Włocławek”, którego zadaniem była obrona przyczółka szpitalskiego, gdzie do pierwszych walk doszło już 14 sierpnia 1920 r.⁵¹

W wyniku mobilizacji Inspektoratu IV A zwerbowano również harcerzy poniżej 17 lat oraz grupę wilcząt, które podzielono na mniejsze oddziały i skierowano do ochrony linii kolejowej na odcinku od Włocławka do Aleksandrowa Kujawskiego⁵². Pozostałych oddelegowano do dyspozycji miejscowej placówki

⁴⁸ W. J. Skotnicki, *Harcerstwo męskie we Włocławku w latach 1911–1945*, Toruń 2002, s. 108; A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer i in., dz. cyt., s. 341.

⁴⁹ W. Nekrasz, *Harcerze w bojach. Przyczynki do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość Ojczyzny w latach 1914–1921*, t. 2, Warszawa 1931, s. 60–96.

⁵⁰ *Gazeta Kujawska*, 24.07. 1920, nr 163, s. 3.

⁵¹ W. Nekrasz, dz. cyt., s. 69; A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer i in., dz. cyt., s. 341.

⁵² J. Jankowski, *Harcerstwo Pomorza Gdańskiego i Kujaw 1911–1945*, Warszawa–Toruń 1987–1988, s. 66.

Czerwonego Krzyża, Straży Obywatelskiej, biura werbunkowego oraz Komitetu Obrony Państwa. Harcerze pełnili funkcje łączników, nieśli pomoc ludności z terenów przyfrontowych, uczestniczyli w fortyfikowaniu przedmościa szpetalskiego oraz umocnień na Bulwarach. Brali udział w bezpośrednich walkach na Górnym Szpetalu oraz podczas obrony miasta, gdzie pod ostrzałem sowieckiej artylerii donosili żywność do okopów, spieszyli z pomocą sanitarną, pomagali w dostawie amunicji do karabinów maszynowych oraz ośmiu dział baterii lekkiej usytuowanej na Rybakach w pobliżu Celulozy. Władysław Rodys, przedstawiciel Naczelnego Inspektoratu ZHP, będąc naocznym świadkiem rozgrywających się wydarzeń, napisał: „16 sierpnia, gdy bolszewicy podchodzili pod Włocławek [...] młodzi skauci w wieku od 12 lat poszli na drugi brzeg Wisły bronić...dostępu do mostu. Bolszewicy [...] rozproszyli nasze wojska zadając im klęskę [...] Młodych skautów uratowało się bardzo niewiele, ale do Włocławka żaden nie wrócił. We Włocławku, według relacji dha Z. Błędowskiego, zostało tylko kilkunastu skautów, zdaje się szesnastu i to najmłodszych do lat 12”⁵³. Równie dzielnie walczyli harcerze na innych odcinkach frontu, pod Lwowem, Warszawą i Płockiem. Na wielu polowych cmentarzach obok oficerów, podoficerów i szeregowych regularnych jednostek spoczywają chłopcy, którzy oddali swoje młode życie za ojczyznę.

Rząd Obrony Narodowej miał charakter koalicyjny, połączył wszystkie siły polityczne dla dobra ojczyzny i narodu. Jego program streszczał się w niewielu słowach: „obrona państwa, zakończenie wojny i zawarcie sprawiedliwego i trwałego pokoju”. „Nie ustąpimy jednak – mówił premier Wincenty Witos– przed żadną groźbą zgwałcenia prawa narodu do wolności i zjednoczenia, wzywając naród do ofiar koniecznych dla ratowania i ocalenia Ojczyzny, rząd wymagać będzie od społeczeństwa mężnej karność, spokoju i posłuchu”⁵⁴. Premier Wincenty Witos zachęcał młodzież do zasilania szeregów Armii Ochotniczej. Potępił dezertersów i przekonywał dziewczęta do bojkotu młodzieńców uchylających się od służby wojskowej. Apelowal o wsparcie materialne i pomoc dla polskiego wojska. Z takim samym apelem do ludności wiejskiej wystąpił Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej oraz Centralny Związek Kółek Rolniczych. Chłopi aktywnie poparli apele Rady Obrony Państwa i premiera.

Nie ulega wątpliwości, że zdecydowana większość ziem polskich dostrzegała w Armii Czerwonej śmiertelnego wroga kraju, religii, dorobku cywilizacyjnego i materialnego. Znalazły się jednak nieliczne środowiska

⁵³ W. J. Skotnicki, dz. cyt., s. 110; A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer i. in., dz. cyt., s. 342.

⁵⁴ W. Pobóg-Malinowski, dz. cyt., s. 470–471.

gotowe udzielić pomocy najeźdźcy. Znaczna część ich członków czyniła to z niewiedzy o tym, jak wielkie zagrożenie dla nich i dla ich rodzin niosą idące ze wschodu wojska. W niektórych powiatach doszło do wystąpień robotników rolnych, służby folwarcznej, biedoty miejskiej przeciwko wojsku i właścicielom ziemskim. Usilnie zakładane przez bolszewików komitety wojenno-rewolucyjne i rady wojenne nie zyskały jednak społecznego poparcia. Członków rad i komitetów traktowano jako drapieżców, wrogów społecznego porządku i tradycyjnych wartości spajających rodzinę. Wielu z nich odeszło na wschód. Po porażkach i klęskach Armii Czerwonej stali się ofiarami czystek zarządzonych przez Stalina⁵⁵.

Znaczący wkład w obronę kraju mieli także robotnicy. 7 i 8 lipca 1920 r. Polska Partia Socjalistyczna i Narodowa Partia Robotnicza skierowały do swoich członków odezwę, w której popierały stanowisko rządu i wzywały do wstępowania w szeregi armii. Robotnicy, którzy nie zgłosili się do punktów werbunkowych, pracowali na rzecz wojska. Uczestniczyli w zbiórkach pieniędzy dla Armii Polskiej. Robotnicy Kujawskiej Fabryki Maszyn i Odlewni we Włocławku przeznaczyli 5% swoich pensji na Armię Ochotniczą. Pomimo bezrobocia i trudnej sytuacji materialnej w obliczu zbliżania się oddziałów Armii Czerwonej do Warszawy robotnicy nie strajkowali⁵⁶. W wielu miejscowościach ramię w ramię z żołnierzami walczyli ich cywilni mieszkańcy. Stawiali barykady i punkty obrony. Mężczyźni i kobiety, chłopcy i dziewczęta dostarczali żywność i amunicję na pierwszą linię frontu, pomagali rannym żołnierzom.

Ministerstwo Spraw Wojskowych 30 lipca poleciło dowódcom Okręgów Generalnych Łódź, Pomorze i Warszawa zorganizowanie na ich odcinkach obrony Wisły. Inspektor Robót Fortyfikacyjnych 30 lipca wydał zarządzenie techniczne w sprawie budowy umocnień na lewym brzegu Wisły oraz przygotowania ufortyfikowanych przedmości w Wyszogrodzie, Płocku, we Włocławku i w Toruniu. Dwa dni później Departament Inżynierii i Saperów Ministerstwa Spraw Wojskowych polecił przyspieszyć prace fortyfikacyjne nad dolną Wisłą i zwracał uwagę na ujemne skutki operacyjne ewentualnego sforsowania rzeki przez bolszewików. Najszybciej można było przygotować obronę linii Wisły na zachód od Włocławka, ponieważ były tam wybudowane przez Prusaków twierdze Toruń, Chełmno i Grudziądz. Brak pełnowartościowych sił nie pozwalał na mocne obsadzenie całości linii obronnych.

⁵⁵ A. Smoliński, M. Klimecki, W. Rezmer i in., dz. cyt., s. 347–348.

⁵⁶ J. Szczepański, *Spoleczeństwo Polski*, dz. cyt., s. 240.

W chwili pojawienia się bolszewików nad Wisłą własne załogi miały tylko przedmościa Wyszogrodu, Płocka i Włocławka oraz dawne twierdze pruskie. Wartość bojowa załóg nie była wysoka. Składały się one w większości ze słabo wyszkolonych oficerów i żołnierzy oddziałów zapasowych i marszowych. Brzeg rzeki pomiędzy tymi ośrodkami obronnymi nie był niczym osłonięty. Wykonane w tym czasie przedsięwzięcia obronne nie odpowiadały ani skali zbliżającego się zagrożenia, ani potrzebom taktyczno-operacyjnym. Rzeczywistość wojenna sprawiła, że wiele kwestii w ostatniej chwili musiano poprawiać, a niekiedy nawet całkowicie zmieniać, dostosowując do błyskawicznie rozwijającej się sytuacji militarnej⁵⁷.

Na przedpolu Wisły toczono krwawe boje o Mławę, Działdowo, Brodnicę – i obronne na linii rzeki w miejscowościach Bobrowniki, Nieszawa, Włocławek, Płock. W zmaganiach brały udział najlepsze siły 4. Armii i III Korpusu Kawalerii. Wykorzystując słabą obsadę lewego brzegu Wisły, III Korpus Kawalerii próbował zawładnąć przeprawami najpierw na odcinku Włocławek–Dobrzyń w dniach 14–17 sierpnia, a później w Płocku 18–19 sierpnia. Obie próby zakończyły się niepowodzeniem⁵⁸.

Oddziały obsadzające lewy brzeg Wisły między Nieszawą i Płockiem nie potrafiły utrzymać kontaktu bojowego z siłami 4. Armii i III Korpusu Kawalerii, które przemieszczały się na północny wschód, próbując wyrwać się z okrążenia. Zadaniem polskich oddziałów było likwidowanie resztek oddziałów bolszewickich, które zdezorientowane i pozbawione kontaktu z własnym dowództwem błąkały się po ziemi dobrzyńskiej i północnym Mazowszu⁵⁹.

10 sierpnia wprowadzono na Mazowszu Płockim stan oblężenia. Władzę wykonawczą poddano wojskowemu gubernatorowi i dowódcom poszczególnych oddziałów armii polskiej. 11 sierpnia 1920 r. bolszewicka kawaleria była już w Bieżuniu i Sierpcu. 3. Korpus Kawalerii Gaj-Chana zajął obszar ziemi dobrzyńskiej w nocy z 13 na 14 sierpnia. Jego pododdziały wkroczyły między innymi do Skępego, Lipna, Kikoła. 14 sierpnia zajęły Dobrzyń nad Wisłą i Bobrowniki, a 16 sierpnia Rypin⁶⁰. W Lipnie pozostał 60. Pułk Kawalerii. Wojsko bolszewickie urządzało obozy na rynku i na

⁵⁷ W. Rezmer, *Sytuacja militarna w rejonie Kujaw*, dz. cyt., s. 48-49.

⁵⁸ Tamże, s. 49.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Z. Uzarowicz, *14–30 sierpnia w Lipnie*, *Gazeta Lipnowska* z 14 sierpnia 1930 r., s. 1; M. Krajewski, *Spoleczeństwo ziemi dobrzyńskiej i Kujaw wschodnich wobec najazdu bolszewickiego w 1920 r.*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI–1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. przed Pomnikiem Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, Włocławek 1997, s. 138.

placach miejskich, zajmując domy mieszkańców. Ograbiano mieszkania, wymuszano od miejscowej ludności pod groźbą kuli pieniądze, zdejmując obrączki i pierścionki z palców, kolczyki z uszu, rabując sklepy itp. Na wsiach zabierano konie i paszę. Z okolicznych młynów zrabowano całą produkcję mąki. Doszczętnie opustoszocono mieszkania pozostawione przez właścicieli. Zabrano wszystko, co było możliwe, a resztę rozbito i zniszczono⁶¹. Bolszewicy nie oszczędzili kościołów i Sanktuarium Matki Bożej w Skępem. Zabrano szaty liturgiczne, obrusy z ołtarza, rozbijano kościelne skarby⁶².

Powiat rypiński został zajęty przez oddziały 3. Korpusu Konnego dowodzonego przez Gaj-Chana w dniach 14–16 sierpnia 1920 r. Nie doszło tutaj do większych starć z wojskami bolszewickimi z wyjątkiem potyczki z Antonim Borzewskim, właścicielem Ugoszcza, który w krytycznej chwili wyprawił żonę w Poznańskie, a sam pozostał w swoim pięknym pałacu otoczonym dużym parkiem. – napisał Bogdan Chełmicki. Antoni Borzewski, wiedział, że oddział ułanów polskich jest zakwaterowany w Ostrowitem, odległym zaledwie pięć wiorst od Ugoszcza i postanowił bronić swojej placówki, licząc na odsiecz wojska polskiego. „Rano 16 sierpnia do próbującego wtargnąć do pałacu oddziału bolszewickiego A. Borzewski strzelił z okna, trafiając w dwóch bolszewików. Reszta uciekła. Po krótkim czasie pojawiło się ponad stu bolszewików, którzy otoczyli dwór. Ziemianin zatelefonował do Ostrowitego prosząc o pomoc wojskową, ale wojsko tej nocy cofnęło się na Brodnicę. Nic mu zatem nie pozostawało, jak bronić się, aby nie wpaść żywcem w ręce bolszewickie. [...] Bronił się dziewięć godzin. Dopiero gdy bolszewicy podłożyli ogień w dwóch miejscach w pałacu, a dym zaczął go dusić, zbliżywszy się do okna, by zaczerpać powietrza, trafiony został w głowę kulą bolszewika”⁶³. „Dwór został zrabowany. Przy udziale miejscowych pracowników pożar ugaszono. W sam środek rozpasanych zwycięzców przyszła z sąsiedniego majątku ziemianka Zembrzuska i zabrała ciało Antoniego Borzewskiego. Miejscowa ludność, udzieliła bezbronnej dziedziczce z sąsiedztwa pomocy i ochrony wobec rozbestwionego żołdactwa”⁶⁴.

⁶¹ Z. Gózdź, *Wojna 1920 roku w Lipnie*, Włocławski Tydzień 1995, nr 16, s. 5.

⁶² Z. Uzarowicz, dz. cyt.; M. Krajewski, *Spoleczeństwo ziemi dobrzyńskiej*, dz. cyt., s. 139.

⁶³ P. Gałkowski, *Powiat rypiński w sierpniu 1920 roku. W osiemdziesiątą rocznicę wydarzeń*, Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego z 5 lipca 2000 r., s. 27–28.

⁶⁴ B. Chełmicki, *Powiat Rypiński w latach*, dz. cyt., s. 165.

Główne siły bolszewickiej 10. Dywizji Kawalerii Gaj-Chana przeszły 14 sierpnia do linii Wisły we wsi Bobrowniki, podejmując próbę przeferowania rzeki. Przejście Wisły od strony ziemi dobrzyńskiej było możliwe wyłącznie przez most łyżwowy we Włocławku. Rankiem 14 sierpnia bolszewicki 58. Pułk Kawalerii zajął Bobrowniki. Artyleria urządziła swoje stanowiska ogniowe na wysokich skarpach wiślanych, zwanych Polami Bobrowickimi, skąd widoczny był tor kolejowy łączący Toruń z Włocławkiem oraz nasyp kolejowy we wsi Włoszyca po lewej stronie Wisły. W chwili postoju przejeżdżającego parowozu z trzema wagonami doszło do wymiany ognia, który dla obydwu stron okazał się nieskuteczny. Piechota nieprzyjaciela rozmieściła się wzdłuż prawego brzegu Wisły aż do wysokości Nieszawy. W Bobrownikach stacjonował w pomieszczeniach urzędu gminnego i sądu grodzkiego sztab niewielkiego oddziału wydzielonego z 2. Korpusu Kawalerii. Bolszewicy ostrzeliwali lewy brzeg Wisły, starając się ustalić wielkość sił polskich. W tym czasie na wysokość wsi Bobrowniki dopłynął statek bojowy „Moniuszko”, dowodzony przez porucznika marynarki Jerzego Pieszkańskiego, transportujący amunicję dla obrońców twierdzy Modlin. Nieprzyjaciel podjął ostrzał, w czasie którego ranny w brzuch został dowódca statku. Zdołał on jednak doprowadzić statek do brzegu. Rosjanie dobiegli do stojących przy brzegu łodzi rybackich i podjęli próbę przeprawy przez Wisłę. Marynarze z zatrzymanego statku oddali w kierunku bolszewików kilka strzałów, które spowodowały, że tylko dwie łodzie zdołały przepłynąć rzekę, reszta wróciła do Bobrownik⁶⁵. W wyniku tych zdarzeń jedna grupa bolszewików znalazła się po lewej stronie Wisły we wsi Włoszyca, gdzie spenetrowano wiatrak Franciszka Daszkowskiego. Załoga drugiej łodzi zajęła lewy brzeg Wisły. Tutaj bolszewicy zastrzelili rannego porucznika Jerzego Pieszkańskiego, a jego ciało przekłuli bagnetem. Zabity został także cywilny kapitan statku i palacz, a trzech innych marynarzy odniosło rany⁶⁶. Wiadomość o przekroczeniu przez Rosjan Wisły zaniepokoiła mieszkańców Włoszycy i okolicy. Ksiądz miejscowej parafii z Lubania przerwał modlitwy prowadzone z dziećmi w kościele, prosząc wszystkich o szybki powrót do domów. Rodziny z Włoszycy i Kucerza rozpoczęły ewakuację. W tym samym czasie do Włoszycy dotarły posiłki kierowane przez dowódcę obozu Warownego „Toruń”, generała Edmunda Hausera, które wyparły bolszewików na prawy brzeg

⁶⁵ A. Kowalewska, *Skazani na sukces*, Gazeta Pomorska 1990, nr 190, s. 1.

⁶⁶ Z. Bohusz-Szyszko, *Działania wojenne nad dolną Wisłą w 1920 r.*, Warszawa 1931, s. 86.

Wisły⁶⁷. Ciało porucznika Jerzego Pieszkańskiego po kilku dniach przewiezione zostało statkiem do Włocławka. Na bulwarach czekał kondukt pogrzebowy złożony z duchownych dowództwa miejscowego garnizonu, załóg statków rzecznych oraz licznie przybyłych mieszkańców pragnących oddać hołd bohaterom poległym w obronie miasta przed nawałnicą bolszewicką. „Trumnę ze zwłokami porucznika Jerzego Pieszkańskiego nieśli przez całe miasto marynarze ubrani w galowe mundury. Na miejscowym cmentarzu komendant Flotyli Wiślanej nadał krzyż Orderu Virtuti Militari porucznikowi Jerzemu Pieszkańskiemu. Jego trumnę złożono do grobu w kwaterze zwanej „Kwaterą Obrońców Wisły 1920 roku”. Na grobie umieszczono sentencję „Nigdy nie widziałem matki Ojczyzny, Przywędrowałem do niej i spełniłem swój dług Polaka”⁶⁸. W miejscu śmierci porucznika marynarki Jerzego Pieszkańskiego, we wsi Włoszyca mieszkańcy ustawili krzyż. W drugą rocznicę „cudu nad Wisłą” ściągnięto duży głaz i wyryto na nim napis: „Tu zginął śmiercią bohatera w obronie Ojczyzny 14 sierpnia 1920 r. por. mar. Jerzy Pieszkański, kawaler Orderu Virtuti Militari”. W kamień wbetonowano krzyż z metalowej rurki. W latach następnych w czasie okupacji hitlerowskiej miejscowa ludność w obawie przed zniszczeniem obeliska odwróciła głaz, aby nie było widać na nim napisu. Głaz przetrwał wojnę i w 25. rocznicę bohaterskiej śmierci porucznika J. Pieszkańskiego odwrócono kamień i wymieniono skorodowany krzyż. Stanisław Mięczyński, kowal z Lubania, wykonał krzyż, który umocował w pamiątkowym głazie. W latach Polski Ludowej oficjalnie zapomniano o pomniku ale miejscowa ludność pamięci tej się nie wyzbyła. Kobiety paliły pod głazem świeczki, łącząc się w myślach z bliskimi, poległymi w czasie wojny.

Przeprawa przez Wisłę w okolicach Bobrownik była dla Rosjan operacją nieudaną. Poza przeprawą niewielkiej grupy bolszewików na lewy brzeg rzeki reszta sił nie miała technicznych możliwości przejścia. Prom w Nieszawie był zniszczony i wyciągnięty na lewy brzeg Wisły. W tej sytuacji Rosjanie miejsce natarcia i siły, którymi dysponowali, przesunęli pod Włocławek⁶⁹. 16 sierpnia 15. Dywizja Kawalerii Gaj-Chana zajęła okolice Szpetala Górnego w celu zdobycia mostu na Wiśle i przerzucenia swoich sił na lewy brzeg rzeki. Główne natarcie nastąpiło o godzinie 18 wzdłuż

⁶⁷ *Księga pamiątkowa dziesięciolecia Pomorza*, Toruń 1930, s. 62.

⁶⁸ M. Krajewski, *Spółczesność ziemi dobrzyńskiej*, dz. cyt., s. 142.

⁶⁹ W. Sikorski, *Nad Wisłą i Skrwą. Studium polsko-rosyjskiej wojny 1920 r.*, Lwów 1928, s. 160.

szosy Lipno–Włocławek i zostało odparte przez obrońców przedmościa. Po przegrupowaniu sił Rosjanie ponownie zaatakowali okolice wsi Skórzno. Natarcie zostało odparte. Obrońcy odnieśli duże straty, kilku zabitych na czele z dowódcą 2. Kompanii Strzelców, porucznikiem Słabym oraz kilkunastu rannych. Następnego dnia bolszewicy zaatakowali pozycje bronione przez szwadron zapasowy 2. Pułku Szwoleżerów i pluton pieszy baterii zapasowej 4. Pułku Artylerii Polowej na zachodnim odcinku dowodzonym przez porucznika Jakubowskiego⁷⁰. Do pomocy obrońcom dowódca garnizonu włocławskiego pułkownik Wojciech Gromczyński przekazał pluton szturmowy pociągu pancernego „Kaniów” i kompanię rekrucką batalionu zapasowego 14. Pułku Piechoty. Przed zdecydowanym natarciem Rosjan załoga przedmościa włocławskiego została wzmocniona. Liczyła 1837 podoficerów i szeregowców piechoty i 54 żołnierzy kawalerii⁷¹.

Uderzenie kawalerii bolszewickiej skoncentrowało się na lewym skrzydle pododcinka zachodniego przedmościa (od drogi przy folwarku Witoszyn-Kolonia Grodzkie do brzegu Wisły dowodzonym przez podporucznika Katza). Kawaleria bolszewicka przedarła się na tyły polskiej pozycji obronnej, skąd zostali wyparci rekruci 14. Pułku Piechoty i pluton szturmowy pociągu pancernego i od czoła zaatakowała szwadron zapasowy 2. Pułku Szwoleżerów. W boju Kozacy rozgromili polskich pieszych szwoleżerów i tylko nieliczni zdołali dotrzeć do mostu i przejść na brzeg Wisły. Na wiadomość o przełamaniu obrony na odcinku zachodnim pułkownik Wojciech Gromczyński, dowódca przedmościa, próbując ratować sytuację, skierował tam jedyny odwód – 18. kompanię kolejową w sile zaledwie 72 żołnierzy. Odwód ten okazał się niewystarczający. Zachodnią część przedmościa zajęli bolszewicy⁷². Broniący wschodniej części przedmościa siłami 22. i 3. kompanii batalionu zapasowego 14. Pułku Piechoty pułkownik Buntner podjął decyzję o odwróceniu na lewy brzeg Wisły. W tym czasie został zaatakowany przez szwadron kawalerii Gaj-Chana. Większość żołnierzy dostała się do niewoli, tylko kompania porucznika Jakuba Henejki zdołała szturmem opanować przejście przez most i przy niewielkich stratach przejść na lewy brzeg rzeki. Pułkownik Wojciech Gromczyński po

⁷⁰ Z. Bohusz-Szyszko, dz. cyt., s. 89–90; J. Szczepański, *Spoleczeństwo Polski*, dz. cyt., s. 138.

⁷¹ Z. Bohusz-Szyszko, dz. cyt., s. 89.

⁷² I. Kraiński, J. Pękrol, *14 Pułk Piechoty*, Warszawa 1992, s. 9; W. Rezmer, *Działania wojenne nad dolną Wisłą w sierpniu 1920 r. Próba analizy operacyjnej*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI–1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. przed Pomnikiem Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, Włocławek 1997, s. 129.

uzyskaniu zgody dowódcy Frontu Północnego podjął decyzję o podpaleniu mostu na lewym brzegu Wisły. Płonący most uniemożliwił przeprawę bolszewików na lewy brzeg rzeki⁷³.

W tym czasie do Włocławka przybył dowódca garnizonu, pułkownik Józef Ksawery Lewszycki, który przystąpił do organizowania doraźnej obrony na lewym brzegu Wisły. Wylot palącego się mostu, obsadził zbiorczą kompanią z batalionu zapasowego 14. Pułku Piechoty dowodzoną przez porucznika Brzezińskiego i plutonem szturmowym pociągu pancernego „Kaniów”. Przed wieczorem siły polskie w rejonie Włocławka wzrosły. Przybyła z Płocka kompania 31. Pułku Piechoty, obsadziła brzeg Wisły od Włocławka do wsi Łęg⁷⁴. 17 sierpnia miasto zaczęła ostrzeliwać artyleria sowiecka. Między godziną 12 a 14 po południu na Włocławek spadło około 100 pocisków armatnich. Najbardziej ucierpiała: włocławska katedra, kościół św. Jana, Seminarium Duchowne oraz domy na linii Wisły⁷⁵. Dowódca ataku Gaj-Chan nie zrezygnował z przeprawy przez Wisłę. 17 sierpnia 15. Dywizję Kawalerii skoncentrował ponownie we wsi Działy, która przystąpiła do budowy tratw w celu przeprawy przez Wisłę. Do planowanego przez bolszewików forsowania Wisły na tym odcinku nie doszło, ponieważ zmieniło się położenie armii bolszewickiej w rejonie Modlina i Warszawy. Rankiem 18 sierpnia dowódca 3. Korpusu Konnego Gaj-Chana odebrał rozkaz od dowódcy 4. Armii, komandarma Szuwajewa, nakazujący zaprzestanie prób przekraczania rzeki Wisły między Nieszawą a Włocławkiem i marsz z całym korpusem w kierunku Płocka⁷⁶.

Siły 14. Pułku Piechoty wyznaczonego w lipcu 1920 r. do umacniania przyczółka mostowego na pododcinku „Włocławek” liczyły 17 oficerów i 944 żołnierzy, 8 dział, 3 cekaemy. Większość żołnierzy stanowili ochotnicy i świeżo wcieleni rekruci. Pododcinek prawy przedmieścia, od wsi Krzyżówki Boguckie do drogi polnej Witoszyn-Kolonia Grodzkie, obsadzony został przez szwadron zapasowy 2. Pułku Piechoty liczący 108 ludzi⁷⁷. Pododcinek lewy, ciągnący się od drogi polnej Witoszyn-Kolonia

⁷³ W. Cichocki, *Obrona Włocławka. Jednodniówka*, Włocławek 1920, s. 18–19; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 385.

⁷⁴ Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej 1920, nr 8–9, s. 240; W. Rezmer, *Działania wojenne nad dolną Wisłą*, dz. cyt., s. 130.

⁷⁵ *Pomnik Poległych Obrońców Wisły 1920 roku we Włocławku. Informator Obywatelskiego Komitetu Odbudowy Pomnika Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, oprac. A. Kowalewska, Włocławek 1990, s. 6; W. Rezmer, *Działania wojenne nad dolną Wisłą*, dz. cyt., s. 130–131.

⁷⁶ Z. Bohusz-Szyszko, dz. cyt., s. 102; W. Rezmer, *Działania wojenne nad dolną Wisłą*, dz. cyt., s. 131.

⁷⁷ Z. Waszkiewicz, *Życie polityczne Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 25.

Grodzkie do Wisły, wspierany był przez 60 żołnierzy batalionu zapasowego 14. Pułku Piechoty⁷⁸. 15 sierpnia wojska bolszewickie zaatakowały polskie pozycje obronne. Dowódca Garnizonu we Włocławku pułkownik Józef K. Lewszycki zorganizował obronę na lewym brzegu Wisły, wzmocnioną przez nowo sformowaną kompanię rekrucką batalionu zapasowego 14. Pułku Piechoty porucznika Brzezińskiego złożonego z 12 oficerów, 550 piechurów i 8 karabinów maszynowych. Stan bojowy załogi broniącej Włocławka w chwili natarcia bolszewickiego wynosił 1745 ludzi, w tym: 31 oficerów, 1606 piechurów, 54 kawalerzystów, wyposażonych w 13 karabiny maszynowe i 8 dział. Nad ranem Polacy odzyskali utracone pozycje⁷⁹. 16 sierpnia na 23. kompanię batalionu zapasowego 14. Pułku Piechoty próbującą się dostać do mostu uderzyły szwadrony kawalerii. Kompanie rozsypały się, a większość żołnierzy trafiła do niewoli. Przez most zajęty częściowo przez Kozaków zdołało się przedrzeć około 100 żołnierzy. Poniesione straty wynosiły około 250 zabitych i przeszło 500 wziętych do niewoli. Nieprzyjaciel, nie mogąc zdobyć Włocławka, rozpoczął ostrzeliwanie miasta z ciężkiej artylerii⁸⁰. Walczący żołnierze korzystali z nieocenionej pomocy ludności, która dobrowolnie opodatkowała się na rzecz Armii Polskiej. Wsie kujawskie dostarczały produkty żywnościowe, a w Seminarium Duchownym przygotowywano posiłki dla żołnierzy⁸¹.

Po kilku dniach impet bombardowań znacznie osłabł. 19 sierpnia odnotowano próby ostrzelenia mostu kolejowego na rzece Zgłowiączce i pociągu pancernego „Kaniów”. obrońcy Włocławka, nie wiedząc o rozkazie wymarszu wojsk bolszewickich, czekali na atak bolszewików. Wieczorem, 20-osobowa grupa ochotników przedostała się na drugi brzeg Wisły w celu sprawdzenia pozycji bolszewików. Brak wojsk nieprzyjaciela, sprzyjał przeprowadzeniu wojska i rozpoczęciu akcji pościgowej⁸². Nad ranem 20 sierpnia w Szpitalu Dolnym nie było już Rosjan. Na jednym z domów zawisła biało-czerwona flaga⁸³. W obronie linii Wisły Garnizon Włocławski, skutecznie wspierany przez policję i ludność cywilną, odniósł świetne

⁷⁸ *Działania wojenne nad Dolną Wisłą*, oprac. Z. Bohusz-Szyszko, Warszawa 1931, s. 90–93.

⁷⁹ W. Rezmer, *Działania wojenne nad Dolną Wisłą*, dz. cyt., s. 122–125.

⁸⁰ J. Szczepański, *Wojna 1920 r. na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995, s. 284–285.

⁸¹ Słowo Kujawskie 1920, nr 159; H. Szczechowicz, *14 Pułk Piechoty w dziejach Włocławka w latach 1920–1939*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej IV*, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 355.

⁸² T. Dziki, M. Gruszczyńska, *Sierpień 1920 roku we Włocławku w świetle źródeł archiwalnych*, Włocławek 2000, s. 15.

⁸³ A. Rerych, *Kartka z 1920 r. Przelomowa noc*, Gazeta Kujawska, 1990, nr 199, s. 4.

zwycięstwo, odpierając wielokrotnie silniejszego wroga. Włocławek został uratowany i tym samym zostało odwrócone od Warszawy niebezpieczeństwo okrążenia i przecięcia jedynej linii kolejowej z Gdańskiem. Polska ofensywa w sierpniu 1920 r. doprowadziła do całkowitej zmiany sytuacji na froncie. Pododdziały IV Armii Radzieckiej, oblegające Włocławek, 20 sierpnia przeszły do odwrotu.

Radość z odniesionego zwycięstwa pod Włocławkiem była ogromna. Dowódca Grupy Operacyjnej gen. Ignacy M. Osikowski wyraził uznanie i podziękowanie płk. Gromczyńskiemu i płk. Lewszyckiemu – dowódcom odcinka Włocławek, ppłk. Scierzyńskiemu – szefowi sztabu grupy, mjr. Przychodzkiemu – dowódcy artylerii, mjr. Mościckiemu – dowódcy odcinka Płock i kpt. de Bure, którzy dzięki żelaznej energii, męstwu i doskonałemu kierownictwu przyczynili się do odniesionych zwycięstw. Słowa podziękowania skierował również do ludności cywilnej Płocka i Włocławka, która brała udział w walkach i wspierała żołnierzy wszelkimi środkami⁸⁴.

Do żołnierzy Garnizonu Włocławskiego ze słowami podziękowania, zwrócił się także dowódca odcinka włocławskiego, płk Wojciech Gromczyński „W pamiętnych dniach 16–18 sierpnia 1920 r. – powiedział – miasto nasze przeżyło chwile ciężkiej próby i śmiało rzec można, iż bohaterska postawa wojsk garnizonu i ochotników miejscowych tudzież samorzutny poryw całej ludności postawił wrogowi nieprzebytą zaporę w jego najeździe rabunkowym i uratował Włocławek, a tym samym odwrócił od stolicy kraju – Warszawy niebezpieczeństwo okrążenia z przecięcia jedynej linii kolejowej z Gdańskiem. Wyrażając w imieniu służby i Ojczyzny moje najgłębsze uznanie całemu garnizonowi, który tak chlubnie odznaczył się w obronie linii Wisły, poczuwam się do obowiązku położenia szczególnego nacisku na zasługi poszczególnych oddziałów i ich dowódców, którzy osobistym męstwem przyczynili się do odparcia dzikich hord bolszewickich. I tak cześć dowódcy baonu zapasowego 14 pp ppłk. Buntnerowi, który wraz z por. Szymkiem, później ciężko rannym, do ostatniej chwili bronił okopów na wzgórzach za Wisłą. Cześć dowódcy Szwadronu Zapasowego 2. Pułku Szwoleżerów rtm. Jakubowskiemu i poległemu ppor. Boczarskiemu, którzy na czele szwoleżerów byli obecni, tam gdzie wróg najsilniej napierał. Cześć naszej dzielnej artylerii 4 p.a.p. i jego dowódcem kpt. Bigot i por. Danczewicowi; cześć oficerom Komendy Placu, a w szczególności

⁸⁴ H. Szezechowicz, *14 Pułk Piechoty*, dz. cyt., s. 356.

dowódcy Kozłowskiemu pełniącemu obowiązki szefa sztabu odcinka za jego gorliwość i świetne wywiązanie się pod każdym względem z włożonych na niego obowiązków oraz por. Dzierzbickiemu, który w krytycznej chwili porzucił sztab i z karabinem w ręku udał się na linię bojową, gdzie osobistym przykładem porwał żołnierza do bohaterskich wysiłków. Ostatni hołd składam Wam, bezimienni żołnierze, którzyście krwią serdeczną zrosili pola nadwiślańskie. Z posiewu krwi Waszej zrodził się duch zwycięstwa, który w nieprzepartym pędzie ścigał uchodzące w popłochu hordy czerwonych barbarzyńców, niosąc stratowanym ziemiom i zgębionym rodakom wolność i ocalenie”⁸⁵. W obronie Wisły na polach Szpetala Dolnego poległo ponad 40 żołnierzy Batalionu Zapasowego 14. Pułku Piechoty. Komitet Grzebania Poległych 17 września 1920 r. pochował ofiary bitwy w obronie Wisły na wzgórzu szpetalskim. W miejscu zbiorowej mogiły 1 października 1922 r. odsłonięto Pomnik Obrońców Wisły 1920 r.⁸⁶

Po odparciu bolszewickiego zagrożenia mieszkańcy odetchnęli z ulgą, jednak pojawiły się nowe problemy wynikające z faktycznych skutków oblężenia. Straty w wyniku bombardowań były znaczne i dotknęły w mniejszym lub większym stopniu wszystkich mieszkańców. Bomby spadały niemal na całe miasto, obejmując zasięgiem obszar aż do linii kolejowej. Oprócz zniszczenia mostu, pałacu biskupiego, Katedry, mocno ucierpiały budynki znajdujące się na ulicach: 3 Maja, Bulwarowej, Cyganki, Żabiej, Kościuszki, Piekarskiej, Wiślanej, Szpichlernej, Seminarnej, w mniejszym stopniu: Kaliskiej, Biskupiej, Brzeskiej, Przedmiejskiej, Gdańskiej, Łęskiej, Stodólnej. Ucierpiała także cerkiew prawosławna. Straty powstałe w wyniku działań wojennych poniosły również miejscowe fabryki i instytucje, między innymi: Fabryka Celulozy, Gmina Wyznaniowa Żydowska, Dom Miłosierdzia Zboru Ewangelickiego, Magistrat Miasta Włocławka, Fabryka Cykorii Ferdynanda Bohma⁸⁷. Szkody wojenne obejmowały nie tylko straty wynikłe z bombardowań, ale również spowodowane kradzieżami. W trakcie działań wojennych we Włocławku i w okolicach uciekinierzy z więzień, korzystając z zamętu i opuszczenia nieruchomości przez mieszkańców, okradali domy, zabierając odzież, bieliznę pościelową. Rozgrabiono wszystko, co innym udało się uratować z płonącego pałacu bisku-

⁸⁵ *Pomnik Poległych Obrońców...*, s. 6–7.

⁸⁶ H. Szczechowicz, *14 Pułk Piechoty*, dz. cyt., s. 357.

⁸⁷ *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, Włocławek 1922, s. 36–37; T. Dziki, M. Gruszczyńska, dz. cyt., s. 16.

piego. Zaostrzone działania służ policyjnych, Straży Obywatelskiej, samoobrony po kilkunastu dniach ograniczyły stan przestępczości w mieście, zapewniając mieszkańcom większe poczucie bezpieczeństwa⁸⁸.

Mieszkańcy Włocławka zwycięsko odparli najazd bolszewicki. Zapłacili za to zwycięstwo wysoką cenę, w postaci licznych ofiar śmiertelnych i rannych oraz ogromnych zniszczeń materialnych. Nie jest możliwe ustalenie wysokości strat, osobowych i materialnych, których doświadczyły Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska podczas wojny polsko-bolszewickiej. B. Chełmicki, żołnierz 201. Pułku Szwoleżerów, napisał: „Gospodarstwo zastałem po powrocie z wojny w fatalnym stanie. Większość koni przepadła, zabrana przez bolszewików (ocalało kilka, którymi uciekł rządca). Poważne braki były w bydło. Część zbiorów zgniła na polu. Pola były nie uprawione”⁸⁹.

Niedopuszczenie nieprzyjaciela do korytarza pomorskiego oraz zatrzymanie go na linii Wisły było dużym sukcesem strony polskiej. Zwycięstwo odniesione w 1920 r. było zasługą całego społeczeństwa żołnierzy i ludności cywilnej, mężczyzn i kobiet, dorosłych i dzieci, pokolenia Polaków urodzonych przed rokiem 1914, które dostarczyło ojczyźnie dziesiątki tysięcy ofiarnych obrońców zarówno w mundurach, jak i przy warsztatach pracy.

W kwietniu 1920 r. w obliczu bolszewickiego zagrożenia między Polską i Ukraińską Republiką Ludową podpisana została ugoda o wspólnej walce z wrogiem. Tocząca się ze zmiennym powodzeniem wojna zakończyła się jesienią zawarciem polsko-bolszewickiego rozejmu. Żołnierze Armii URL zostali internowani w kilku obozach na terenie Polski. 4. Dywizja Kijowska i 6. Dywizja Strzelecka 5 grudnia przybyły do Aleksandrowa Kujawskiego. Komendantem Aleksandrowskiego Obozu nr 6 znajdującego się przy ulicy Kordonowej został dowódca 6. Dywizji Strzeleckiej gen. Marko Bezruczko. Żołnierzy rozmieszczono w dwóch dużych barakach według przynależności wojskowej. 15 grudnia w obozie znajdowało się 3528 osób: 900 oficerów, 2504 szeregowców, 95 kobiet i 29 dzieci z rodzin wyższego dowództwa. Największa liczba internowanych pochodziła z 6. Dywizji gen. Ołeksandra Udowyczenki oraz z kilku innych mniej licznych pododdziałów. Wyższe dowództwo z rodzinami ulokowano w istniejącym do dziś domu po przeciwnej stronie ulicy Kordonowej (obecnie Narutowicza)⁹⁰.

⁸⁸ T. Dziki, M. Gruszczyńska, dz. cyt., s. 16.

⁸⁹ B. Chełmicki, *Powiat Rypiński w latach*, dz. cyt., s. 166.

⁹⁰ Z. Karpus, *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918–1921*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1987, t. 6: *Historia*, s. 254; *Jeńcy i internowani*

Obóz Jeńców nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim znajdował się na terenach należących do hrabiego Edwarda Mycielskiego-Trojanowskiego, pół kilometra od stacji kolejowej. Był ogrodzony drutem kolczastym. Składał się z trzech dużych baraków drewnianych, przeznaczonych dla zdrowych jeńców i pięciu małych. W każdym baraku mogło być umieszczonych 800 osób. Obóz wyposażony był w urządzenia sanitarne (cztery komory dezynfekcyjne, pralnię mechaniczną, sanitariaty i „odwszalnię”). Komenda Obozu zajmowała jeden z pięciu mniejszych baraków, pozostałe przeznaczone zostały na szpital o 150 łóżkach. Obóz miał własny wodociąg z trzema studniami artezyjskimi i kanalizację, oświetlenie elektryczne we wszystkich barakach. Każdy barak wyposażony był w dwie kuchnie⁹¹. Warunki życia w obozie były ciężkie, baraki nie były ogrzewane, brakowało żywności, mydła i lekarstw. Trudności bytowe potęgowała świadomość wielkiej przegranej, oderwanie od ojczystej ziemi, niepewność jutra, zwłaszcza po podpisaniu przez Polskę i Rosję pokoju ryskiego w marcu 1921 r. Internowani poza teren obozu mogli wychodzić tylko po uzyskaniu specjalnych przepustek wydawanych przez dowództwo obozu, w skład którego wchodził oficerowie polscy. Za wykroczenia dyscyplinarne popełnione w obozie internowania byli karani przez swych rosyjskich dowódców⁹².

Obok regularnych ćwiczeń wojskowych w obozie rozwinęło się bogate życie kulturalno-oświatowe. W styczniu 1921 r. powstała w każdym baraku szkoła, w której naukę pobierało 947 analfabetów i półanalfabetów. Od 25 lutego, rozpoczęły się wykłady dla Kozaków między innymi z historii Ukrainy, geografii i mowy ojczystej i inne. Dla oficerów zorganizowano kursy języków obcych i wykłady z geografii, historii i ekonomii politycznej. Założono koło teatralne. Sekcja dramatyczna im. S. Sadowskiego dwa razy w tygodniu wystawiała sztuki w teatrze obozowym mieszczącym 350–400 widzów. Na terenie obozu istniało kino, orkiestra dęta składająca się z 20 muzyków grających na instrumentach strunowych (bałalajki, mandoliny)⁹³.

rosyjscy i ukraińscy na ziemiach polskich 1918–1921, Toruń 1999, s. 140; *Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924*, [w:] *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia ofiarowane profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996, s. 456.

⁹¹ Z. Karpus, *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921*, [w:] *Aleksandrów Kujawski 1918–1921*, cz. 1: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008., s. 57.

⁹² Tamże, s. 58.

⁹³ Tamże, s. 61–62.

Klub sportowy organizował zawody i mecze piłkarskie. Program święta sportowego zorganizowany 29 maja 1921 r. obejmował konkurencje lekkoatletyczne, występy gimnastyczne i mecz futbolowy. W organizowaniu obozowego życia znaczącej pomocy internowanym i jeńcom wojennym, udzieliło Stowarzyszenie Amerykańskiej Młodzieży Chrześcijańskiej (YMCA). Władze zwierzchnie stowarzyszenia na obszar Polski mieściły się w Warszawie⁹⁴.

Intensywną działalność prowadziło Bractwo Prawosławne, które powstało z inicjatywy zakonnika ojca Piotra Biłona przebywającego w obozie w Aleksandrowie. Zrzeszało około 100 członków. Oprócz życia religijnego organizowało kursy muzyki i śpiewu cerkiewnego. Udzielało zapomóg najbardziej potrzebującym uchodźcom, wydawało własne czasopismo „Religijno-Naukowyj Wistnyk” oraz książki o tematyce religijnej. Fundusze na realizację zadań otrzymało z Centralnego Komitetu Ukraińskiego w Warszawie i organizacji ukraińskich z Galicji Wschodniej. W Obozie Internowanych nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim aktywną działalność prowadził również „Związek Ukrainek”⁹⁵.

W obozie Ukraińcy wydawali własne czasopismo. Od 19 grudnia 1920 r. „Nowe Żytnia” wysyłano do innych skupisk Ukraińców na terenie Polski. Powstała spółdzielnia, która prowadziła aktywną działalność gospodarczą. Z jej inicjatywy założono herbaciarnię i czytelnię, organizowano kursy i wydawano czasopismo „Zirnycia”.

Wiosną i latem liczba internowanych znacznie zmalała. Władze polskie kierowały internowanych do prac polowych i budowlanych, przy których wiele osób znalazło zatrudnienie i nie wróciło do obozu. Aby przeciwdziałać przejawom rozkładu dyscypliny, do Obozu nr 6 w pierwszych dniach kwietnia 1921 r. przybył z wizytą ataman Symon Petlura. Celem wizyty było pozyskanie przychylności ukraińskich wojskowych oraz zapoznanie się z warunkami życia w obozie i panującymi nastrojami. Latem 1921 r. tendencje dezintegrujące internowanych ukraińskich pogłębiły się. Większość z nich była przekonana, że los jest przesądzony, a kolejna wojna polsko-bolszewicka jest nierealna i dlatego postanowiła jak najszybciej wydostać się z obozu, znaleźć pracę i mieszkanie. Przeciwdziałając tym zjawiskom, wojskowe władze ukraińskie, które po likwidacji rządu ukraińskiego przebywały nadal w Tarnowie, wyszły z inicjatywą zmniejszenia

⁹⁴ Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy*, dz. cyt., s. 146; *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921*, dz. cyt., s. 62.

⁹⁵ Z. Karpus, *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921*, dz. cyt., s. 62.

liczby obozów dla internowanych i pozostawienia tych, które podporządkują się rygorom wojskowym. Ukraińcy, którzy nie chcieli żyć w warunkach obozowych, mogli zamieszkać w Polsce lub zdecydować się na powrót na Ukrainę, ale już sowiecką. Władze polskie zmierzały do likwidacji obozów dla internowanych rosyjskich i ukraińskich, których było 20 lub przynajmniej ograniczenia ich liczby z powodu wysokich kosztów utrzymania, mocno obciążających skarb państwa. Zamknięcie części obozów nastąpiło po zakończeniu akcji wymiany jeńców za internowanych, w tym Obozu nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim. Sprawy związane z uchodźcami rosyjskimi i ukraińskimi zostały przekazane 29 września 1921 r. Ministerstwu Spraw Zagranicznych, a 1 kwietnia 1922 r. znalazły się w gestii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Część internowanych z Aleksandrowa odesłano do Obozu nr 10 w Kaliszu (500 osób), natomiast pozostałych 1300 osób – do Obozu nr 1 w Strzałkowie. Ostatecznie likwidacja obozu miała nastąpić 25 października 1921 r. Budynki i ich wyposażenie zostały przekazane Dowództwu Okręgu Generalnego Łódź, na którego obszarze znajdował się obóz⁹⁶. Obóz Internowanych nr 6 w Aleksandrowie Kujawskim obok Obozu nr 10 w Kaliszu był największym skupiskiem internowanych w Polsce. W Aleksandrowie i okolicy pozostało około 140 ukraińskich uchodźców, którzy założyli tu oddział organizacji emigracyjnej – Ukraińskiego Komitetu Centralnego.

Zmarłych internowanych żołnierzy grzebano na przyległym obozowym cmentarzu, na którym usypano kurhan zwieńczony czarnym żaroposkim krzyżem tryzubem. Cmentarzem, zwanym Kozacką Mogiłą, opiekowali się Ukraińcy rozproszeni wokół Aleksandrowa Kujawskiego, Inowrocławia i Torunia. Na początku każdego roku Ukraińcy zbierali się tutaj, aby oddać hołd tym, którzy oddali swe życie za wolność Ukrainy. Gdy ich zabrakło po drugiej wojnie światowej, zapomniany cmentarz popadł w ruinę. Aleksandrowską nekropolię odrestaurowano na rok przed podpisaniem oficjalnej polsko-ukraińskiej umowy o ochronie miejsc pamięci ofiar wojny i represji 21 marca 1994 r.

⁹⁶ Tamże, s. 63–64.

Rozdział IV. Podział administracyjny

W odrodzonym państwie polskim jednym z najważniejszych zadań było ustalenie granic i nowego podziału administracyjnego. W początkowym okresie zastosowano rozwiązania przejściowe. W styczniu 1919 r. ukazało się rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, zgodnie z którym do czasu uchwalenia nowego ustroju administracyjnego przewrócony został dawny podział rosyjski. Taka sytuacja trwała do 2 sierpnia 1919 r., do chwili wydania ustawy określającej organizację i strukturę władz administracyjnych drugiej instancji. Na mocy tej ustawy na terytorium byłego Królestwa Polskiego utworzono pięć województw: warszawskie, łódzkie, kieleckie, lubelskie i białostockie. W obrębie województwa warszawskiego od 1919 r., znalazły się wszystkie powiaty leżące na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, tj. włocławski, nieszawski, lipnowski i rypiński¹. Podział ten z niewielkimi zmianami przetrwał do 1 kwietnia 1938 r., kiedy na mocy ustawy o administracyjnych zmianach granic województw, powiaty: włocławski, nieszawski, lipnowski i rypiński włączone zostały do województwa pomorskiego.

Obszar województwa warszawskiego w 1920 r. wynosił 29310 km². Obejmował 23 powiaty, 56 miast i 290 gmin wiejskich. Na terenie województwa mieszkało 2 112 798 osób: w tym 1 101 658 kobiet i 1 011 140 mężczyzn. Średnie zaludnienie wynosiło 72,1 osób na 1 km². Ludność miejska stanowiła 21,1%².

¹ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 58; Z. Waszkiewicz., *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 106–107.

² *I Powszechny Spis RP z dnia 30 IX 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, t. 15, Warszawa 1927, s. 3.

Tabela nr 1. Powierzchnia i ludność powiatu: włocławskiego, niezawskiego, lipnowskiego i rypińskiego w 1920 r.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Miasta	Gminy wiejskie	Ludność			Osób na 1km ²	Odsetek ludności miejskiej
				kobiety	mężczyźni	razem		
włocławski	1 313	7	13	65 794	59 027	124 821	95	45,8
nieszawski	1 296	4	13	53 275	48 712	101 987	78,7	15,8
lipnowski	1 565	2	16	48 763	44 655	93 418	59,7	11,9
rypiński	1 245	2	15	40 756	37 604	78 360	62,9	14,4

Źródło: *I Powszechny Spis RP z dnia 30 IX 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, t. XV, Warszawa 1927, s. 3.

Tabela nr 2. Powierzchnia i ludność powiatu lipnowskiego, niezawskiego, rypińskiego i włocławskiego według stanu z 1 X 1929 r.

Powiat	Powierzchnia w km ²	Liczba miast	Gminy wiejskie	Ludność	Ludność na km ²	Odsetek ludności miejskiej
lipnowski	1 544	2	16	91 911	59,5	12,3
nieszawski	1 296	4	13	101 987	78,7	17,7
rypiński	1 183	2	14	75 081	63,5	15,1
włocławski	1 328	7	13	126 059	94,9	48,6

Źródło: Dz. U. RP z 1921 r. Nr 44, poz. 44; J. Suski, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1933, s. 6; *Spis gmin miejskich i wiejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinköning, J. Kowalczewski, Warszawa 1934, s. 206–211; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Bydgoszcz 1982, s. 59.

Województwo warszawskie w 1929 r. w podzielone zostało na 23 powiaty, 303 gminy wiejskie i 23 gminy miejskie. Powiat włocławski pod względem liczby ludności był jednym z największych w województwie warszawskim, po powiatach warszawskim i grójeckim. Liczył 126 059 mieszkańców. Na drugim miejscu pod względem liczby ludności uplasował się powiat nieszawski z liczbą 101 987 mieszkańców.

W niepodległej Polsce podstawą ewidencji ludności było rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 16 marca 1928 r. o ewidencji i kontroli ruchu ludności³ oraz późniejsze akty wykonawcze z lat 1928–1934. Gminy miejskie i wiejskie zostały zobowiązane do prowadzenia na swoim terenie ewidencji i kontroli ruchu ludności pod nadzorem władz Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Kto przebywał w jakiegokolwiek miejscowości dłużej niż 24 godziny winien być zameldowany w gminie przed upływem następnego

³ Dz. U. RP z 1928 r. Nr 32, poz. 309.

nych 24 godzin. Obowiązek zameldowania ciążył na właścicielu lub dzierżawcy domu, w którym podlegający zameldowaniu przebywał. Na żądanie mieszkańca gmina była zobowiązana, po sprawdzeniu jego tożsamości, wystawić dowód osobisty, za który pobierała 60 groszy jako zwrot kosztów druku. Ustalono wzory dokumentów meldunkowych i sposób prowadzenia rejestru mieszkańców⁴. Policja sprawowała nadzór nad przestrzeganiem obowiązków meldunkowych przez obywateli. Zasady meldunkowe wprowadzone w okresie międzywojennym obowiązywały do końca 1961 r.⁵

W okresie dwudziestolecia międzywojennego zachowano zaborczy trójstopniowy podział administracyjny na powiaty i gminy. Na podstawie aktualnego ukazującego carskiego z dnia 2 marca 1864 r. na terenach byłego zaboru rosyjskiego podstawową jednostką samorządu wiejskiego była gmina zbiorowa składająca się z gromad (wiosek i kolonii zamieszkałych przez włościan) oraz z obszarów dworskich (folwarków i dworów). Gminą były jedna lub kilka miejscowości tworzące samoistną jednostkę administracyjną i posiadającą swój odrębny zarząd. Tworzono gminy jedno- lub wielowioskowe. Jeżeli gmina obejmowała większą liczbę osad i miejscowości, nazywano ją gminą zbiorową. Rozróżniano gminy miejskie i wiejskie. Gmina obejmowała od kilku do kilkudziesięciu gromad. Gromada była jednostką pomocniczą gminy. Do gromady należeli włościanie, którzy na mocy ukazującego carskiego z 1864 r. otrzymali ziemię. Gmina była wielostanowa. Obejmowała obszary dworskie i tych, którzy się osiedlili na gruntach pochodzących z parcelacji ziemi dworskiej. Przeciętny obszar gminy wynosił odpowiednio od 90–290 km² ⁶. Konstytucja marcowa z 1921 r. ustaliła formalnie jednolity podział na województwa, powiaty i gminy miejskie i wiejskie. Ujednoczenie to nie doprowadziło do stworzenia jednostek o zbliżonym do siebie charakterze⁷.

Cztery powiaty Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej: powiat lipnowski, nieszawski, rypiński i włocławski dzieliły się na 57 gmin wiejskich i 15 gmin miejskich. Miasta z powodu większego obszaru i zaludnienia oraz charakteru przemysłowo-handlowego miały odmienną organizację w porównaniu z gminami wiejskimi. Granice gmin w porównaniu z 1914 r. nie uległy zmianie.

⁴ Dz. U. RP z 1934 r. Nr 54, poz. 489.

⁵ A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 74.

⁶ Tamże, s. 26–27.

⁷ E. Ochendowski, *Prawo administracyjne*, Toruń 2009, s. 301.

Podział administracyjny Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej związany był z podziałem administracyjnym odrodzonego państwa polskiego. Stanowił efekt działań centralnych organów władzy, zgodnie z przyjętymi kryteriami, zasadami ustrojowymi i organizacyjnymi, zwyczajami, tradycjami i warunkami geograficznymi⁸. Nie uwzględnił powiązań gospodarczych niektórych gmin i powiatów. Ustalony formalnie jednolity podział na województwa, powiaty, gminy miejskie i wiejskie nie doprowadził do stworzenia jednostek o zbliżonym do siebie obszarze i podobnej liczbie ludności. W pierwszym okresie odbudowy państwa polskiego panowała tendencja do tworzenia oddzielnych władz wykonawczych i okręgów administracyjnych, a od 1923 r. tendencja do zespolenia jak największej liczby władz terytorialnych w urzędach administracji ogólnej oraz ujednoczenia granic okręgów terytorialnych władz z granicami województw i powiatów⁹. W latach dwudziestych istniało 15 różnych podziałów terytorialnych stworzonych dla potrzeb poszczególnych gałęzi administracji publicznej, np. podział na okręgi ubezpieczeń społecznych, okręgi pocztowe, okręgi kolejowe, okręgi szkolne, okręgi ziemskie, okręgi inspekcji pracy. Powiaty: lipnowski, nieszawski, rypiński i włocławski należały do Okręgu Ubezpieczeń Społecznych w Warszawie. Zakład Ubezpieczeń Społecznych dla powiatu rypińskiego mieścił się w Brodnicy, a Zakład Ubezpieczeń Społecznych dla powiatu lipnowskiego, nieszawskiego i włocławskiego – we Włocławku¹⁰. Kasę Chorych na mocy ustawy z dnia 28 marca 1932 r. przekształcono w Ubezpieczalnię Społeczną. Ubezpieczalnia Społeczna we Włocławku obok placówek przejętych po Kasie Chorych dysponowała ośrodkami zdrowia w miejscowościach: Aleksandrów Kujawski, Bądkowo, Brześć Kujawski, Chełmica, Choceń, Chodecz, Ciechocinek, Czerniewice, Dobrze, Dobrzyń nad Wisłą, Kowal, Lipno, Lubień Kujawski, Lubraniec, Nieszawa, Osiecin, Piotrków Kujawski, Przedecz, Radziejów i Skepe¹¹.

⁸ T. Kaczmarek, *Struktury terytorialno-administracyjne i ich reformy w krajach europejskich*, Poznań 2005, s. 35.

⁹ J. Suski, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930, s. 1.

¹⁰ Tamże, s. 38.

¹¹ T. Rejmanowski, *Opieka zdrowotna i społeczna w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. 2: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 345.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska należały do Warszawskiego Okręgu Poczto-Telegraficznego. Podział dla celów administracji pocztowej był jednostopniowy. Urzędy pocztowe pełniły funkcje techniczne, natomiast funkcje administracyjne pełniły dyrekcje poczt i telegrafów znajdujące się w miejscowościach będących siedzibami gmin miejskich i wiejskich. Podział na okręgi pocztowo-telegraficzne nie był zgodny z podziałem dla celów administracji ogólnej. Poszczególne okręgi tereny województwa, a nawet niektórych powiatów administracyjnych. Granice zaborów na ogół zostały zachowane w podziale pocztowym¹².

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska położone były na obszarze Warszawskiego Okręgu Kolejowego. Okręgi kolejowe utworzone były przede wszystkim do celów wewnętrzno-technicznych i nie miały ciągłych granic, obejmowały tylko odcinki poszczególnych dróg żelaznych od punktu do punktu pomiędzy określonymi stacjami. Do kompetencji terytorialnej dyrekcji kolei państwowych należały szlaki kolei i tereny zabudowań kolejowych. Na podziale kolejowym ciążył stygmat byłych zaborów. Prawie wszystkie linie położone na obszarach poszczególnych dzielnic należały do dyrekcji kolejowych położonych w całości na terenach tych dzielnic. Przystosowanie się do granic zaborów miało znaczny wpływ na długość sieci, liczbę jednostek kolejowych i personelu, jakim dana dyrekcja dysponowała, oraz stopień zagospodarowania zarządzanej sieci kolejowej¹³.

¹² J. Suski, dz. cyt., s. 46.

¹³ Tamże, s. 43.

Tabela nr 3. Gminy, poczta, stacja kolejowa w powiecie lipnowskim

Gminy wiejskie	Poczta	Stacja kolejowa
Bobrowniki	Bobrowniki	Lubanie
Chalin	Dobrzyń nad Wisłą	Włocławek
Czarne	Lipno	Lipno
Czernikowo	Czernikowo	Dobrzejewice
Jastrzębie	Lipno	Lipno
Kikół	Kikół	Kikół
Kłokock	Lipno	Lipno
Ligowo	Skępe	Skępe
Mazowsze	Mazowsze	Czernikowo
Narutowo	Skępe	Golub
Nowogród	Golub	Golub
Ossówka	Czernikowo	Steklin
Szpetal	Włocławek	Włocławek
Skępe	Skępe	Skępe
Tłuchowo	Tłuchowo	Sierpc
Zaduszniaki	Lipno	Włocławek
Gminy miejskie	Poczta	Stacja kolejowa
Dobrzyń nad Wisłą	Dobrzyń nad Wisłą	Dobrzyń nad Wisłą
Lipno	Lipno	Lipno

Źródło: *Spis gmin wiejskich i miejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinköning, J. Kowalczewski, Warszawa 1934, s. 206–211; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Bydgoszcz 1982, s. 60.

Tabela nr 4. Gminy, poczta, stacja kolejowa w powiecie nieszawskim

Gminy wiejskie	Poczta	Stacja kolejowa
Bądkowo	Żabieniec k. Wagańca	Aleksandrów Kujawski
Boguszyce	Sadlno	Wierzbinek
Bytoń	Piotrków Kujawski	Piotrków Kujawski
Czamanin	Topółka	Piotrków Kujawski
Koneck	Aleksandrów Kujawski	Aleksandrów Kujawski
Lubanie	Lubanie	Lubanie
Osięciny	Osięciny	Włocławek
Piotrków Kuj.	Piotrków Kujawski	Piotrków Kujawski
Raciążek	Ciechocinek	Ciechocinek
Radziejów	Radziejów	Radziejów
Ruszkowo	Sadlno	Wierzbinek
Sędzin	Sędzin	Aleksandrów Kujawski
Służewo	Służewo	Aleksandrów Kujawski
Gminy miejskie	Poczta	Stacja kolejowa
Aleksandrów Kujawski	Aleksandrów Kujawski	Aleksandrów Kujawski
Ciechocinek	Ciechocinek	Ciechocinek
Nieszawa	Nieszawa	Nieszawa
Radziejów	Radziejów	Radziejów

Źródło: *Spis gmin wiejskich i miejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinköning, J. Kowalczewski, Warszawa 1934, s. 206–211; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Bydgoszcz 1982, s. 60.

Tabela nr 5. Gminy, poczta, stacja kolejowa w powiecie rypińskim

Gminy wiejskie	Poczta	Stacja kolejowa
Chrostkowo	Wildno	Kikół
Czermin	Rypin	Rypin
Dzierzno	Świedziebnia	Sadłowo
Okalewo	Skrwilno	Okalewo
Osiek	Rypin	Brodnica
Płonne	Golub	Golub
Pręczki	Rypin	Rypin
Rogowo	Rypin	Blizno
Skrwilno	Skrwilno	Skrwilno
Sokołowo	Golub	Golub
Starorypin	Rypin	Rypin
Szczutowo	Świedziebnia	Radoszki
Wąpielsk	Rypin	Brodnica
Żałe	Rypin	Kikół Ostrowski
Gminy miejskie	Poczta	Stacja kolejowa
Dobrzyń nad Drwęcą	Golub	Golub
Rypin	Rypin	Rypin

Źródło: *Spis gmin wiejskich i miejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinköning, J. Kowalczewski, Warszawa 1934, s. 206–211; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Bydgoszcz 1982, s. 61.

Tabela nr 6. Gminy, poczta, stacja kolejowa w powiecie włocławskim

Gminy wiejskie	Poczta	Stacja kolejowa
Boruchowo	Kowal	Czerniewice
Chodecz	Chodecz	Chodecz
Dobiegniewo	Dobrzyń nad Wisłą	Włocławek
Falborz	Brześć Kuj.	Brześć Kujawski
Kłóbka	Lubień	Chodecz
Kowal	Kowal	Czerniewice
Lubień	Lubień	Chodecz
Łęg	Włocławek	Włocławek
Piaski	Lubraniec	Lubraniec
Przedecz	Przedecz	Kłodawa
Pyszkowo	Boniewo	Chodecz
Śmiłowice	Śmiłowice	Czerniewice
Wieniec	Brześć Kujawski	Brzezie
Gminy miejskie	Poczta	Stacja kolejowa
Brześć Kujawski	Brześć Kujawski	Brześć Kujawski
Chodecz	Chodecz	Chodecz
Kowal	Kowal	Czerniewice
Lubień	Lubień	Chodecz
Lubraniec	Lubraniec	Włocławek
Przedecz	Przedecz	Kłodawa
Włocławek	Włocławek	Włocławek

Źródło: *Spis gmin wiejskich i miejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinköning, J. Kowalczewski, Warszawa 1934, s. 206–211; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Bydgoszcz 1982, s. 59.

W procesie odbudowy państwa ważnym zadaniem była budowa dróg i linii komunikacyjnych. Jej niski poziom wynikał przede wszystkim z niechęci rządu rosyjskiego do rozwoju komunikacji w strefie przygranicznej ze względów obronnych. Dotyczyło to głównie powiatów ziemi dobrzyńskiej, na obszarze których rozbudowa dróg nastąpiła w latach 1872–1890. Długość dróg w powiecie lipnowskim zwiększyła się z 46 do 62 wiorst (1 wiorsta to 1066,78 m), a w powiecie rypińskim z 12 do 34 wiorst¹⁴. Przed pierwszą wojną światową głównym szlakiem komunikacyjnym była droga bita, która łączyła Rypin i Lipno z Płockiem. Do klasy drugiej zaliczano trakty Włocławek–Lipno, Lipno–Skepe–Sierpc, Rypin–Dobrzyń nad Drwęcą, Rypin–Sierpc oraz Rypin–Brodnica¹⁵. Do najważniejszych traktów na tym obszarze należały: droga wiodąca z Warszawy przez Kutno i Włocławek, która kończyła się w Nieszawie oraz szlak biegnący z Lipna przez most pontonowy we Włocławku do Lubrańca. Most pontonowy miał kilkunastokilometrowe odgałęzienie drogi bitej od Brześcia Kujawskiego do Radziejowa. Miasta Lubień, Chodecz i Przedecz były połączone drogą bitą z Kłodawą i Kołem¹⁶.

Szlaki dróg znajdujące się na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej budowane były w większości przez ziemian. Tak powstały m.in. drogi bite łączące stację Brzezine z majątkiem Brzezine, stację Kowal ze stacją Czerniewice, która była przedłużona do cukrowni Chocień oraz droga biegnąca z Lubienia w kierunku na Łanięta. Drogi te miały głównie znaczenie lokalne, ponieważ nie wykraczały poza okoliczne tereny¹⁷. Budowane były w różnym okresie przez różne władze oraz przy zastosowaniu odmiennych technologii z czasów rosyjskich pozostały drogi, które projektowane były dla pojazdów z małym obciążeniem. Miały one cienką, kilkunastocentymetrową nawierzchnię nieposiadającą fundamentu. Przy budowie dróg w zaborze rosyjskim nie uwzględniono prawidłowych kierunków, odpowiedniej szerokości, wielkości łuków i spadków. Mosty i przepusty budowano najczęściej na wyrost. Drogi budowano z kamienia, nawierzchnię pokrywano gliną maskowaną na zewnątrz cementem. Szerokość pasa drogowego, dochodząca do 15 m, była znacznie większa niż sama nawierzchnia bita, która miała przeważnie około 5 m. Oprócz dróg budowanych przez Rosjan na obszarze Kujaw wschodnich i ziemi

¹⁴ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej*, dz. cyt..., s. 45.

¹⁵ Tamże, s. 45–46.

¹⁶ *Monografia powiatu włocławskiego*, praca zb., red. S. Laguna, Włocławek 1968, s. 271.

¹⁷ Tamże.

dobrzyńskiej znajdowały się także trakty poniemieckie. Posiadały wąską nawierzchnię bitą o szerokości do 3,5 m. Szlaki te były dobrze zaprojektowane¹⁸.

Od komunikacji drogowej lepiej rozwinięta była na terenie Kujaw wschodnich sieć kolejowa. Przez Kujawy wschodnie biegła linia łącząca Warszawę z Gdańskiem. Z nią połączona była sieć państwowych i prywatnych kolejek wąskotorowych, które stanowiły, najważniejszy czynnik komunikacyjny¹⁹. Na ziemi dobrzyńskiej głównym środkiem transportu były koleje wąskotorowe. Niemcy połączyli zbudowaną jeszcze przez Rosjan linię strategiczną z Nasielska do Płońska i Raciąża ze zbudowaną wojskową kolejką polową do Lubicza. Dzięki staraniom ziemian Antoniego Borzewskiego z Ugoszcza i Romana Góreckiego z Obrowa w 1916 r. oddano do użytku pierwszą linię na trasie Lubicz–Lipno–Sierpc–Nasielsk o długości 165 km²⁰. W 1937 r. zaczęto odcinkami uruchamiać kolej normalnotorową, dającą Lipnu połączenie z Toruniem.

¹⁸ Tamże, s. 275–276.

¹⁹ Tamże, s. 258–265.

²⁰ P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej*, dz. cyt., s. 46.

Rozdział V. Regulacje prawne

Z chwilą odrodzenia niepodległego państwa polskiego normy prawne stanowione przez państwa zaborcze zostały uznane za nadal obowiązujące, z pewnymi modyfikacjami wynikającymi z odzyskania niepodległości. W sporadycznych przypadkach wydawane były akty normatywne „dostosowujące” akty państw zaborczych do warunków niepodległego państwa polskiego np. dekret w przedmiocie tekstu kodeksu karnego¹, w którym minister sprawiedliwości upoważniony został do ogłoszenia jako autentycznego polskiego tekstu rosyjskiego kodeksu karnego z 1903 r. z uwzględnieniem odpowiednich zmian.

System źródeł prawa w pierwszym dziesięcioleciu odbudowy państwa polskiego 1918–1928 kształtował się pod wpływem doktryn powszechnych obowiązujących w owym czasie na kontynencie europejskim. Opierał się, zgodnie z konstytucją, na zasadzie prawa pisanego, publikowanych norm ogólnych powszechnie obowiązujących. Główne zadanie stanowienia norm prawnych (w formie ustaw) należało do najwyższych organów przedstawicielskich do Sejmu i Senatu.

Odbudowanie państwowości było procesem długotrwałym, podobnie jak formowanie władz ogólnopolskich. Poszczególne części ziem polskich uzyskiwały niezależność w różnym czasie i wszędzie powoływano namiastki rządów, obejmujące swymi wpływami teren najwyżej jednego zaboru. Przez pewien czas brakowało ośrodka, który mógłby zostać uznany za ogólnopolski². Wśród tych organów najistotniejszą rolę odgrywała początkowo Rada Regencyjna. Powstanie państwa polskiego spowodowało, że Rada przekazała całą władzę państwową Józefowi Piłsudskiemu, który jako Naczelnik Państwa od 14 listopada 1918 r. do 20 lutego 1919 r. był upoważniony³ do wydawania aktów normatywnych w formie dekretów. Dekrety podlegały przedstawieniu do zatwierdzenia na pierwszym posiedzeniu Sejmu Ustawodawczego. Rada Ministrów i poszczególni ministrowie wydawali rozporządzenia w celu wykonania dekretów. Pojawiły się w tym czasie i innego rodzaju akty normatywne, zawierające normy ogólne i powszechnie obowiązujące, a nie oparte na upoważnieniu ze strony Naczelnika Państwa⁴.

¹ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 17, poz. 220.

² Cz. Brzoza, A. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2007, s. 18.

³ Dekret z 22 XI 1918 r. o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej, Dz. Pr. PP Nr 17, poz. 41.

⁴ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 3, poz. 86.

W uchwale z 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa⁵ Sejm Ustawodawczy ustalił nowy system źródeł prawnych. Jądem tego systemu stała się ustawa uchwalana przez Sejm i ogłoszona z podpisem marszałka Sejmu i kontrasygnatą Prezesa Rady Ministrów oraz właściwego ministra⁶. Dekrety Naczelnika Państwa stały się aktem wykonawczym wydawanym na podstawie ustawy⁷.

Sprawowanie najwyższej władzy państwowej przez Józefa Piłsudskiego jako Naczelnika Państwa skutkowało wydaniem dekretów, które od przyjęcia przez niego władzy w listopadzie 1918 r. do ukonstytuowania się Sejmu Ustawodawczego w lutym 1919 r. tworzyły zręby prawa nowej państwowości. Po ponadstuletnim okresie niewoli niemożliwe było opieranie organizacji państwa na prawie polskim I Rzeczypospolitej. Przed Naczelnikiem Państwa i rządem stało zadanie szybkiego opracowania i wprowadzenia norm prawnych, które zapewniłyby funkcjonowanie państwa, zanim będzie uchwalona konstytucja. Dodatkową trudność stanowił fakt, że państwo polskie rodziło się bezpośrednio po zakończeniu wojny w warunkach utrzymującego się zagrożenia zewnętrznego⁸. Dekrety natury polityczno-ustrojowej, ze względu na powoływanie do życia odrodzonej państwowości, poza sformułowaniem ram ustrojowych porządkowały sprawy wojska, administracji, bezpieczeństwa publicznego, samorządności, szkolnictwa oraz życia społeczno-gospodarczego. Zapobiegały one głodowi, brakowi mieszkań i bezrobociu, przywracały moc produkcyjną przemysłu, rozwiązywały problem zarządzania majątkiem pozostawionym przez okupantów oraz próbowały zapewnić dochody budżetowe w realizacji zadań państwa⁹. Przeprowadzenie wyborów parlamentarnych wymagało funkcjonowania władz administracyjnych. Dekret z 22 listopada 1918 r. stanowił, że tymczasowa władza ustawodawcza należy do rządu, który wydaje dekrety zatwierdzone przez Naczelnika Państwa. Materializowała się ona poprzez dekrety podpisywane przez premiera, właściwego ministra, który najczęściej był odpowiedzialny za przygotowanie odpowiedniego

⁵ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 19, poz. 226.

⁶ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 77, poz. 439.

⁷ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż i in., *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. 1, red. J. Bardach, Warszawa 1962, s. 103.

⁸ C. Lusiński, *Spoleczno-gospodarcze ustawodawstwo dekretowe Naczelnika Państwa*, [w:] *Rok 1918 odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999, s. 92.

⁹ Tamże.

projektu oraz Józefa Piłsudskiego Naczelnika Państwa. Dekrety regulowały sytuację prawną na tych obszarach, których tymczasowe lokalne władze podporządkowały się rządowi w Warszawie. Zdarzało się, że stanowiły odrębne regulacje dla terenów centralnej Polski, pokrywających się z byłym Królestwem Polskim, i odmiennie dla Poznańskiego czy Galicji. Wydane dekrety Rady Regencyjnej wytworzyły określoną rzeczywistość prawną, a ostatni przekazał władzę Józefowi Piłsudskiemu¹⁰.

W okresie, który rozpoczął się w listopadzie 1918 r. wraz z powstaniem niepodległego państwa polskiego i zakończył się w grudniu 1922 r., kiedy wszystkie najwyższe organy państwowe były zorganizowane na podstawie nowej konstytucji, można wyodrębnić dwa etapy: etap rządów Naczelnika Państwa i etap obowiązywania tzw. Małej Konstytucji¹¹. U podstaw objęcia władzy przez Józefa Piłsudskiego w listopadzie 1918 r. leżały cztery dokumenty. Pierwszym z nich był dekret Rady Regencyjnej z dnia 11 listopada 1918 r.¹², w którym Rada Regencyjna „wobec grożącego niebezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego” – przekazała Józefowi Piłsudskiemu „władzę wojskową i naczelne dowództwo wojsk polskich”. „Niebezpieczeństwo zewnętrzne”, skłoniło Radę do wydania w dniu 14 listopada 1918 r. drugiego dekretu¹³, na mocy którego Rada Regencyjna uległa rozwiązaniu, a wszystkie jej obowiązki i odpowiedzialność względem narodu polskiego przekazano Naczelnemu Dowódcy Józefowi Piłsudskiemu¹⁴, jedynemu wówczas człowiekowi w kręgu polityków, który zdolny był pokierować tworzeniem państwa polskiego i jego obroną. W tym dniu Józef Piłsudski wydał swój historyczny dekret o objęciu całej władzy państwowej. Dokument ten (niemający tytułu) zaczynał się od słów „Wyszedszy z niemieckiej niewoli”¹⁵. Dekret ten miał charakter odezwy do narodu polskiego, w którym Józef Piłsudski postanowił mianować premierem Ignacego Daszyńskiego i zlecił mu utworzenie rządu, w którym powinni się znaleźć fachowcy „niezależnie od ich przekonań politycznych”. Po kilku dniach na skutek sprzeciwu endecji nastąpiła zmiana na stanowisku premiera. Urząd ten objął Jędrzej

¹⁰ Tamże, s. 93.

¹¹ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż i in., dz. cyt..., s. 108.

¹² Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 17, poz. 38.

¹³ Do Naczelnego Dowódcy Wojsk Polskich Józefa Piłsudskiego, Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 17, poz. 39.

¹⁴ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 17, poz. 39.

¹⁵ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 17, poz. 40.

Moraczewski¹⁶. Józef Piłsudski stwierdził wyraźnie, że konieczne reformy społeczne przeprowadzone zostaną przez Sejm.

Pierwszym rządem w niepodległej Polsce stał się gabinet Jędrzeja Moraczewskiego. Rząd ten opracował, a Józef Piłsudski zatwierdził czwarty dokument, dekret z dnia 22 listopada 1918 r. O najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej¹⁷. J. Piłsudski został na podstawie tego dekretu Tymczasowym Naczelnikiem Państwa. Posiadał uprawnienia niemal dyktatorskie. Miał wykonywać pełnię władzy ustawodawczej i wykonawczej do chwili zwołania Sejmu Ustawodawczego. Tymczasowy Naczelnik Państwa postanowił, że będzie mianował prezydenta ministrów oraz ministrów i będą oni przed nim odpowiedzialni. Projekty ustawodawcze uchwalane przez Radę Ministrów podlegały zatwierdzeniu przez Naczelnika Państwa. Ogłoszone były w Dzienniku Praw Państwa Polskiego, a od 1919 r. w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Z chwilą ogłoszenia wchodziły w życie, stanowiąc podstawę do realizacji przez naczelne i lokalne organy władzy i administracji publicznej. Traciły moc obowiązującą, jeżeli nie były przedstawione do zatwierdzenia na pierwszym posiedzeniu przysłego Sejmu Ustawodawczego. Można uznać, że wraz z wydaniem dekretu z dnia 22 listopada 1918 r. proces tworzenia naczelnych władz państwowych został zakończony.

Na podstawie dekretu z dnia 26 listopada 1918 r. Naczelnik Państwa ogłosił ordynację wyborczą do Sejmu Ustawodawczego¹⁸ i jednocześnie zarządził pierwsze w odrodzonej Polsce wybory do Sejmu na dzień 26 stycznia 1919 r. Ordynacja wyborcza oparta została na prawie wyborczym powszechnym, bezpośrednim, tajnym i równym, a system podziału mandatów oparty był na zasadzie proporcjonalności według list. Prawo głosowania ordynacja przyznała mężczyznom i kobietom, którzy do dnia ogłoszenia wyborów ukończyli 21 lat i mieli obywatelstwo polskie. Było to więc najbardziej demokratyczne prawo wyborcze, jakie kiedykolwiek dotąd obowiązywało na ziemiach polskich.

W listopadzie 1918 r., jak to często formułowano, Polska „wybuchła”. W ciągu dwunastu dni, licząc od przyjazdu J. Piłsudskiego do Warszawy, sformułowano się i okrzepł w swym zasadniczym kształcie centralny ośrodek władzy państwowej. Formułowano wojsko. Centralne ziemie polskie opuściło około 80 tys. żołnierzy i funkcjonariuszy niemieckich, pozostawiając

¹⁶ I. Daszyński, *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1957, s. 328.

¹⁷ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 17, poz. 41.

¹⁸ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 18, poz. 46.

na miejscu broni, wyposażenie, amunicję, żywność, magazyny wojskowe, wagony kolejowe i lokomotywy, kilkadziesiąt samolotów, sieć łączności. Okupacja niemiecka trwała tymczasem nadal na wschód od Królestwa Polskiego, ze wszystkimi wynikającymi stąd konsekwencjami¹⁹.

Na oswobodzonych ziemiach polskich nie powstała próżnia. Jeździły pociągi z polską obsługą, funkcjonowała poczta, różnorodne służby publiczne, działało zaopatrzenie w żywność. Wynikało to nie tylko z entuzjastycznego zrywu społeczeństwa, z naszej przysłowiowej zdolności do improwizacji, ale również z faktu, że „polskie elity społeczne, niezależnie od stosunku do okupantów, potrafiły w czasie okupacji wykorzystać wszystkie możliwości tworzenia aparatu państwowego przyszłego państwa, którego perspektywy nie były ukształtowane przez długi okres czasu”²⁰. Własna siła zbrojna, poczynając od I Kompanii Kadrowej, aparat administracyjny, sądowy i szkolny powstawały od czasu podjęcia działalności przez Tymczasową Radę Stanu. Rada „starła się zaangażować najlepsze siły fachowe, jakimi dysponowało Królestwo i Galicja”²¹. W radach departamentów znaleźli się „rzeczywiście ludzie, którzy albo byli świetnymi fachowcami, albo pełnili odpowiedzialne funkcje w instytucjach społecznych na terenie Królestwa”²². W aparacie Tymczasowej Rady Stanu, pierwszych polskich organach administracyjnych, zaangażowani byli, w liczbie co najmniej kilkuset osób, urzędnicy, którzy w większości pracę swą traktowali jako służbę dla przyszłej wolnej Polski. Składali oni następującą przysięgę: „Ojczyźnie i Narodowi Polskiemu z całej duszy wiernie służyć – pożytek państwa polskiego i dobro publiczne mieć przed oczyma, przepisów prawa i postanowień Rady Stanu święcie przestrzegać, w stosunku do spraw sobie powierzonych tajemnicy urzędowej dochować – obowiązki urzędu swego spełniać gorliwie i sumiennie – polecenia przełożonych dokładnie wykonywać”²³. Kontynuatorem tych działań była Rada Regencyjna. Jej dekret O tymczasowej organizacji Władz Naczelnych w Królestwie Polskim z 3 stycznia 1918 r. stanowił prawną podstawę działań urzędów centralnych i lokalnych odrodzonej

¹⁹ A. Ajnenkiel, *Formowanie się centralnych*, dz. cyt., s. 15.

²⁰ Tamże.

²¹ W. Suleja, *Próba budowy zrębów państwowości w okresie istnienia Tymczasowej Rady*, Wrocław 1981, s. 63; A. Ajnenkiel, *Formowanie się centralnych...*, s. 15.

²² W. Suleja, *Próba budowy*, dz. cyt., s. 73; A. Ajnenkiel, *Formowanie się centralnych*, dz. cyt., s. 15.

²³ W. Suleja, *Próba budowy*, dz. cyt., s. 59.

Polski²⁴. W konsekwencji już pierwsze rządy dysponowały podstawową kadrą, która w szybkim tempie przygotowywała projekty wielu uregulowań prawnych niezbędnych do funkcjonowania struktur państwa na szczeblu centralnym i lokalnym. Urzędnicy administracji kompletowani byli od początku w porozumieniu z partiami politycznymi i związkami zawodowymi²⁵. W listopadzie 1918 r. Polska mogła działać sprawnie jako państwo niepodległe, pomimo ogromnych trudności i zagrożeń.

W styczniu 1919 r. w pierwszych w wolnej Polsce wyborach do Sejmu Ustawodawczego wzięło udział ponad 20 partii politycznych głoszących różne programy społeczne. Największą liczbę głosów uzyskał prawicowy Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy (nowa nazwa endecji), następnie Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” i Polska Partia Socjalistyczna. Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej partie te uzyskały również największe poparcie: Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy 57 947 głosów, Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” 9 551 głosów, Polska Partia Socjalistyczna 7 206 głosów²⁶. W Sejmie partie prawicowe współpracowały z partiami centrum, uzyskując większość głosów (ponad 50 %). Komuniści w wyborach nie wzięli udziału. Walczyli o władzę licząc, że zwycięstwo rewolucji doprowadzi do likwidacji Sejmu i rządu, które uważali za reprezentantów interesów burżuazji i obszarników. Komuniści nawoływali robotników i chłopów do bojkotu wyborów sejmowych, co po kilku latach uznali za błąd polityczny. Wybory do Sejmu początkowo odbyły się tylko w byłym Królestwie Kongresowym i w Małopolsce Zachodniej, w późniejszym terminie w Wielkopolsce i na Pomorzu. Z ziem, na których wybory nie mogły być przeprowadzone, przyjęto do Sejmu posłów wcześniej już wybranych do parlamentów państw zaborczych.

J. Piłsudski otwierając pierwszy w niepodległej Polce Sejm, 10 lutego 1919 r., oświadczył, że będzie on odtąd „domu swego ojczystego jedynym panem i gospodarzem”. Z chwilą zebrania się parlamentu stracił ważność dekret z 22 listopada 1918 r. 20 lutego 1919 r. Sejm podjął uchwałę o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa, która przeszła do historii pod mianem Małej Konstytucji. Była to szczególna forma prawna, gdyż wiązała jeden z najwyższych urzędów w państwie z wymienioną z imienia i nazwiska konkretną osobą.

²⁴ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 1, poz. 1

²⁵ A. Ajnenkiel, *Formowanie się centralnych*, dz. cyt., s. 16.

²⁶ T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920, s. 154-255.

W wypadku jej śmierci lub ustąpienia zasady w niej zawarte stałyby się nieaktualne. Zmieniła ona sytuację prawną w państwie²⁷. opierając się na następujących zasadach²⁸:

- 1) najwyższą władzą suwerenną i ustawodawczą w Państwie Polskim był Sejm Ustawodawczy, który uzyskał wyłączne prawo stanowienia ustaw, uzupełnione później przez wyłączne prawo decydowania o zobowiązaniach finansowych państwa²⁹; należy dodać, że ani ordynacja wyborcza, ani Mała Konstytucja nie określały czasu trwania kadencji tego Sejmu); Marszałek Sejmu uzyskał prawo ogłaszania ustaw z kontrasygnatą Prezydenta Ministrów i właściwego ministra.
- 2) Naczelnik Państwa był „przedstawicielem Państwa i najwyższym wykonawcą uchwał Sejmu w sprawach cywilnych i wojskowych”;
- 3) Naczelnik Państwa powoływał rząd w pełnym składzie na podstawie porozumienia z Sejmem;
- 4) Naczelnik Państwa oraz rząd byli odpowiedzialni przed Sejmem za sprawowanie swego urzędu
- 5) każdy akt państwowy Naczelnika Państwa wymagał podpisu właściwego ministra.

W chwili gdy pierwszy Sejm Ustawodawczy uchwalał Małą Konstytucję, na kresach państwa trwała walka. Położenie organizującego się państwa było ciężkie, trwały walki na froncie wschodnim i zachodnim. Kontrofensywa wojsk bolszewickich w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920 doprowadziła do sytuacji, w której rząd polski zmuszony został do poczynienia nadzwyczajnych kroków dla ochrony państwa przed groźącym niebezpieczeństwem utraty polskiej państwowości. Jednym z nich stała się ustawa z dnia 1 lipca 1920 r. o utworzeniu Rady Obrony Państwa³⁰. Powołana została do decydowania „we wszystkich sprawach związanych z prowadzeniem i zakończeniem wojny oraz z zawarciem pokoju”. Wszystkie rozporządzenia i zarządzenia Rady Obrony Państwa podlegały wykonaniu, te zaś, które dotyczyły spraw regulowanych w drodze uchwał Sejmu, przedstawiał Prezydent Ministrów Sejmowi do zatwierdzenia. W skład Rady Obrony Państwa weszli: Naczelnik Państwa, jako jej przewodniczący, Marszałek Sejmu Usta-

²⁷ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918-1945*, Kraków 2007, s. 62.

²⁸ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 19, poz. 226.

²⁹ Uchwała Sejmu z 13 lutego 1920 r., uzupełniająca uchwałę Sejmu z 20 lutego 1919 r., Dz. U. RP z 1920 r. Nr 17, poz. 84.

³⁰ Dz. U. RP z 1920 r. Nr 53, poz. 327.

wodawczego, 10 posłów wyznaczonych przez Sejm Ustawodawczy, Prezydent Ministrów (prezes Rady Ministrów), trzech członków rządu wyznaczonych przez Radę Ministrów i trzech przedstawicieli wojska wyznaczonych przez Naczelnego Wodza Wojska Polskiego. Rada Obrony Państwa miała być wyrazem konsolidacji wszystkich warstw społeczeństwa polskiego do walki z bolszewickim niebezpieczeństwem.

Sejm Ustawodawczy 17 marca 1921 r. uchwalił Konstytucję, czyli zasadniczą ustawę normującą podstawy ustroju państwa. Była to pierwsza w odrodzonej Polsce Konstytucja zwana – od miesiąca, w którym została uchwalona – marcową. Konstytucja marcowa nosiła oficjalnie nazwę: Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Składa się z siedmiu problemowych rozdziałów i 126 artykułów. Rozdziały opatrzone zostały następującymi nazwami: I. Rzeczpospolita, II. Władza ustawodawcza, III. Władza wykonawcza, VI. Sądownictwo, V. Powszechne obowiązki i prawa obywatelskie, VI. Postanowienia ogólne, VII. Postanowienia przejściowe. Tekst artykułowy poprzedzony został krótkim wstępem (inwokacją). Przyjęto w niej klasyczny podział na władzę ustawodawczą (parlament), wykonawczą (prezydent i rząd) i sądowniczą, określono podstawowe obowiązki obywateli oraz zagwarantowano im szeroki zakres praw i wolności. Na czele organów państwowych zdecydowanie wysuwał się wyłaniany w demokratyczny sposób, na pięcioletnią kadencję dwuizbowy parlament, Sejm i Senat. Sejm (izba poselska), uznawany był za najważniejszego i w zasadzie jedyne wyraziciela woli całego społeczeństwa. Zakres jego uprawnień zarysowano bardzo szeroko i tylko on mógł decydować o najistotniejszych dla państwa kwestiach. Jedyne w drodze ustawy sejmowej ustalano np. coroczny budżet państwa, liczebność wojska i pobór rekruta, nakładano podatki, decydowano o zaciąganiu pożyczek i obciążeniu majątku narodowego zobowiązaniami finansowymi. Sejm udzielał rządowi absolutorium i tylko on mógł zgłaszać wotum nieufności zarówno całemu gabinetowi jak i poszczególnym ministrom³¹. Izba poselska, podobnie jak rząd miała prawo inicjatywy ustawodawczej. „Zakres ustawodawstwa państwowego obejmował stanowienie wszelkich praw publicznych i prywatnych i sposobu ich wykonania”; „nie było ustawy bez zgody Sejmu wyrażonej w sposób regulaminowo ustalony”³².

³¹ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 63-64.

³² Przepis art. 3. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej Ustawy z dnia 17 marca 1921 r. Dz. U. RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

O wyjątkowej roli Sejmu świadczył fakt, że jego marszałek przewodniczył Zgromadzeniu Narodowemu (połączonym izbom Sejmu i Senatu) oraz zastępował głowę państwa w wypadku opróżnienia urzędu Prezydenta. Sejm mógł się rozwiązać na mocy własnej uchwały. Jego kadencja mogła zostać skrócona także przez Prezydenta, jeśli jego wniosek uzyskałby poparcie 3/5 Senatu. Uprawnienia Senatu, pozbawionego między innymi inicjatywy ustawodawczej i kontroli nad rządem, sprowadzały się przede wszystkim do analizowania projektów ustaw uchwalonych przez Sejm i wprowadzenia do nich poprawek, które stosunkowo łatwo mogły być przez sejm odrzucone³³.

Prawo wybierania do Sejmu przysługiwało wszystkim obywatelom polskim bez różnicy płci (z wyjątkiem wojskowych w służbie czynnej), którzy ukończyli 21 lat, używali w pełni praw cywilnych i zamieszkiwali w okręgu wyborczym przynajmniej w przededniu ogłoszenia wyborów w Dzienniku Ustaw³⁴. Prawo wybierania do Senatu przysługiwało wszystkim obywatelom, którzy ukończyli lat 30 i w dniu tym zamieszkiwali w okręgu wyborczym przynajmniej przez rok³⁵. Prawo głosowania mogło być wykonane osobiście. Prawo wybieralności przysługiwało tym, którzy posiadali prawo wybierania i którzy mieli ukończone: przy wyborach do Sejmu – 25 lat, a przy wyborach do Senatu – 40 lat. Konstytucja zastrzegła izbom wyłączność stanowienia ustaw, wskazując przy tym m.in., że rozporządzenia władzy, z których wynikają prawa lub obowiązki obywateli, będą miały moc obowiązującą tylko wtedy, gdy wydane zostaną z upoważnienia ustawy i z powołaniem się na nią.

Konstytucja przewidywała też powołanie Najwyższej Izby Kontroli, której prezes miał być odpowiedzialny bezpośrednio przed Sejmem. Posłowie mieli być – w myśl art. 20 Konstytucji – przedstawicielami całego narodu i nie mogli być krępowani żadnymi instrukcjami wyborców; korzystali oni z tzw. immunitetu parlamentarnego i prawa nietykalności poselskiej. Zachowaniu pełnej niezależności służyły przepisy zakazujące w czasie piastowania mandatu utrzymywania powiązań z administracją państwową (m.in. ekonomicznych), wykonywania płatnej służby państwowej (poza stanowiskiem ministra, wiceministra i profesora wyższej uczelni)

³³ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 64-65.

³⁴ Przepis art. 12. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej Ustawy z dnia 17 marca 1921 r. Dz. U. RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

³⁵ Tamże, art. 36.

oraz przyjmowania odznaczeń państwowych (poza wojskowymi). Posłowie mieli prawo zwracać się z interpelacjami do rządu i do poszczególnych ministrów³⁶. Sejm wybierał ze swego grona marszałka, wicemarszałków, sekretarzy i komisje³⁷. Konstytucja przewidywała sesyjny system prac Sejmu i Senatu. Prezydent uprawniony został do zwoływania, otwierania, odraczania i zamykania sesji sejmowych. Mógł rozwiązać Sejm za zgodą trzech piątych ustawowej liczby członków Senatu³⁸. Stosunki między Sejmem i Senatem w zakresie stanowienia ustaw regulował art. 35, w myśl którego każdy projekt ustawy przyjęty przez Sejm przekazywany miał być do rozpatrzenia Senatowi, który mógł ją zwrócić Sejmowi z proponowanymi zmianami. Tekst ustawy ustalał ostatecznie Sejm, zwykłą większością aprobując propozycje Senatu bądź też odrzucając je większością głosów.

Władzę wykonawczą w myśl Konstytucji marcowej sprawował Prezydent łącznie z odpowiedzialnymi ministrami. Pozycja Prezydenta i rządu była słaba. Wyboru Prezydenta na siedem lat bezwzględną większością głosów dokonywał Sejm i Senat połączony w tzw. Zgromadzenie Narodowe³⁹. Uprawnienia Prezydenta były niewielkie i sprowadzały się do spraw etykietalno-reprezentacyjnych. Prezydent nie odpowiadał za swoje czynności urzędowe parlamentarnie i cywilnie. Każdy akt rządowy Prezydenta wymagał dla swej ważności podpisu Prezesa Rady Ministrów i właściwego ministra (zasada kontrasygnaty)⁴⁰. Do najważniejszych kompetencji Prezydenta należało mianowanie i odwołanie Prezesa Rady Ministrów, a na jego wniosek mianowanie i odwoływanie ministrów. Na wniosek Rady Ministrów Prezydent obsadzał urzędy cywilne i wojskowe, zastrzeżone w ustawach⁴¹. Premier, i ministrowie musieli się cieszyć zaufaniem większości Sejmu. Do odpowiedzialności parlamentarnej pociągał ministrów Sejm zwyczajną większością głosów. Rada Ministrów i każdy minister zobowiązani byli ustąpić na żądanie Sejmu⁴². Prezydent nie mógł podejmować decyzji personalnych bez konsultacji z Sejmem. Podpisywał ustawy (łącznie z odpowiednimi ministrami). Nie posiadał prawa weta ustawodawczego pełnego ani zawieszającego. Art. 54 ustalał rotę przysięgi Prezydenta,

³⁶ Tamże, art. 33.

³⁷ Tamże, art. 28.

³⁸ Tamże, art. 26.

³⁹ Tamże, art. 39.

⁴⁰ Tamże, art. 44.

⁴¹ Tamże, art. 45.

⁴² Tamże, art. 58.

nadając jej charakter sakralny i wiążąc z chrześcijańskimi wartościami religijnymi. Prezydent mógł być pociągnięty do odpowiedzialności przed Trybunałem Stanu (za zdradę kraju, pogwałcenie konstytucji lub przestępstwa karne), ale do postawienia w stan oskarżenia konieczna była uchwała Sejmu powzięta większością trzech piątych głosujących.

Radę Ministrów tworzyli ministrowie „pod przewodnictwem Prezesa Rady Ministrów” (premiera). Członkowie rządu byli mianowani przez Prezydenta. Ponosili odpowiedzialność konstytucyjną (za zgodność swej działalności z prawem) i parlamentarną (za kierunek polityki). Tryb odpowiedzialności konstytucyjnej określała osobna ustawa o Trybunale Stanu. Odpowiedzialność parlamentarna polegała na tym, że minister lub rząd na żądanie większości Sejmu (wyrażane zazwyczaj uchwałą o udzieleniu tzw. wotum nieufności) ustępował. Na gabinecie ciążyła solidarna, a na jego poszczególnych członkach indywidualna odpowiedzialność polityczna (za kierunek działania) przed parlamentem oraz konstytucyjna (za złamanie prawa) przed Trybunałem Stanu, według identycznej procedury jak w przypadku Prezydenta. Ministrowie byli odpowiedzialni za poczynania podległych im instytucji i urzędników. W okresie obowiązywania Konstytucji marcowej zdarzył się tylko jeden wypadek postawienia ministra przed Trybunałem Stanu, spowodowany walką polityczną. Znacznie częściej Sejm wyrażał dezaprobatę dla poczynania rządu (ministra) przez uchwalenie wotum nieufności lub w łagodniejszej formie przez dokonywanie cięć budżetowych. Obie metody powodowały ustąpienie gabinetu lub ministra. Finansowa działalność rządu była ponadto sprawdzana przez Najwyższą Izbę Kontroli⁴³.

Konstytucja przewidywała oparcie ustroju państwa na zasadzie szerokiego samorządu terytorialnego, zapowiadając nawet przekazanie organom samorządu pewnego zakresu ustawodawstwa. Jednakże czynności wykonawcze samorządu wojewódzkiego i powiatowego należeć miały do organów utworzonych na zasadzie zespolenia kolegów, obieranych przez ciała przedstawicielskie, z przedstawicielami administracji rządowej i pod ich przewodnictwem. Konstytucja przewidywała również powołanie samorządu gospodarczego. Do orzekania o legalności aktów administracyjnych w zakresie administracji rządowej, jak i samorządowej Konstytucja przewidywała powołanie sądownictwa administracyjnego z Najwyższym

⁴³ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 66.

Trybunałem Administracyjnym (NTA) na czele. Organizację sądownictwa oparła Konstytucja marcowa na zasadach: niezawisłości i nieusuwalności sędziów oraz prawa korzystania przez nich z immunitetu sądowego, jawności rozpraw sądowych, mianowania sędziów przez Prezydenta, rozpatrywania spraw zagrożonych cięższymi karami i przestępstw politycznych.

Konstytucja precyzowała obowiązki i prawa obywateli. Do najważniejszych obowiązków należały: wierność wobec państwa, poszanowanie dla jego władz i praw, ponoszenie ciężarów i świadczeń publicznych, odbywanie służby wojskowej oraz wychowanie dzieci na lojalnych obywateli państwa i zapewnienie im elementarnego wykształcenia. Nie dopuszczano równoczesnego przyjmowania obywatelstwa innego kraju⁴⁴. Zakres praw omówiony był bardziej szczegółowo. Konstytucja deklarowała: całkowitą ochronę życia, wolności i mienia wszystkich bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, lub religii⁴⁵, równość wszystkich obywateli wobec prawa⁴⁶, wolność osobistą⁴⁷, prawo do właściwego forum sądowego⁴⁸, nietykalność własności prywatnej⁴⁹, nietykalność mieszkania⁵⁰, wolność wyboru zajęcia i zarobkowania⁵¹, szczególną ochronę państwa nad pracą („praca jako główna podstawa bogactwa Rzeczypospolitej pozostać miała pod szczególną ochroną państwa”)⁵², prawo swobodnego wyrażania myśli i przekonań⁵³, wolność prasy⁵⁴, tajemnicę korespondencji⁵⁵, prawo petycji do wszelkich ciał reprezentacyjnych i władz publicznych, państwowych i samorządowych, prawo koalicji, zgromadzania się i zawiązywania stowarzyszeń i związków, prawo zachowania swej narodowości i pielęgnowania swojej mowy i właściwości narodowych⁵⁶, wolność sumienia i wyznania⁵⁷, wolność nauki i nauczania⁵⁸,

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Przepis, art. 95. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Ustawy z dnia 17 marca 1921 r. Dz. U. RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

⁴⁶ Tamże, art. 96.

⁴⁷ Tamże, art. 97.

⁴⁸ Tamże, art. 98.

⁴⁹ Tamże, art. 99.

⁵⁰ Tamże, art. 100.

⁵¹ Tamże, art. 101.

⁵² Tamże, art. 102.

⁵³ Tamże, art. 104.

⁵⁴ Tamże, art. 105.

⁵⁵ Tamże, art. 106.

⁵⁶ Tamże, art. 109.

⁵⁷ Tamże, art. 111.

⁵⁸ Tamże, art. 117.

prawo do bezpłatnej nauki w szkołach państwowych i samorządowych⁵⁹ oraz prawo do wynagrodzenia szkód wyrządzonych nielegalnie przez organy władzy państwowej, cywilnej lub wojskowej⁶⁰. Na państwo nałożono obowiązek roztoczenia opieki, nad kobietami i młodocianymi oraz nad pracą, zagwarantowano ubezpieczenia społeczne na wypadek niemożności znalezienia zatrudnienia, choroby, nieszczęśliwego wypadku, a także niezdolności do pracy. Artykuł 99, regulował stosunki własnościowe. Uznano wszelką własność za podstawę istnienia państwa. Ewentualne jej naruszenie ze względu na dobro publiczne, w tym także przejęcie części ziemi na cele reformy rolnej, możliwe było tylko za pełnym odszkodowaniem⁶¹.

Artykuł 124 przewidywał możliwość czasowego zawieszenia niektórych praw obywatelskich, a mianowicie: wolności osobistej, nietykalności mieszkania, wolności prasy, tajemnicy korespondencji, prawa koalicji, prawa zgromadzania się i prawa zawiązywania stowarzyszeń. Zawieszenie praw zarządzać mogła Rada Ministrów za zezwoleniem Prezydenta. Okoliczności, które pozwalały na zawieszanie praw obywatelskich, potraktowane były przez Konstytucję bardzo szeroko: Zarządzenie mogło być wydane nie tylko podczas wojny lub gdy groził wybuch wojny, ale także w razie rozruchów wewnętrznych, – „w razie rozległych knowań o charakterze zdrady stanu, zagrażających konstytucji państwa albo bezpieczeństwu obywateli”.

Ustawodawca przewidział także możliwość zmienienia ustawy zasadniczej. Zmiana Konstytucji mogła być dokonana większością kwalifikowaną dwóch trzecich głosów w obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów lub senatorów, przy czym wniosek o zmianę Konstytucji musiał być podpisany przez jedną czwartą ustawowej liczby posłów, a zapowiedziany co najmniej na 15 dni. Konstytucja przewidywała dwa sposoby rewizji. Stała rewizja Konstytucji dokonywana miała być co 25 lat zwyczajną większością głosów Sejmu i Senatu połączonych w Zgromadzenie Narodowe. Do rewizji nadzwyczajnej uprawniony został Sejm, który mógł jej dokonać własną uchwałą, powziętą większością trzech piątych głosujących przy obecności co najmniej połowy ustawowej liczby posłów, bez udziału Senatu⁶². Konstytucja weszła w życie, 1 czerwca 1921 r. ale część jej przepisów dotyczących funkcjonowania najwyższych władz państwowych zaczęła obowiązywać dopiero półtora roku później, po pierwszych wyborach prezydenckich.

⁵⁹ Tamże, art. 119.

⁶⁰ Tamże, art. 121.

⁶¹ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 66.

⁶² Tamże, art. 125.

Do dziedziny prawa państwowego należały w szczególności: ordynacje wyborcze do Sejmu i do Senatu, ustawa o Zgromadzeniu Narodowym i wyborze Prezydenta, ustawa o Trybunale Stanu; konkordat z Watykanem oraz regulaminy Sejmu i Senatu⁶³. Ordynacja wyborcza do Sejmu uchwalona została przez Sejm Ustawodawczy 28 lipca 1922 r.⁶⁴ Precyzowała postanowienia Konstytucji dotyczące wyborów do Sejmu. Podniesiono w niej cenzus wieku dla kandydatów na posłów do 25 lat. Prawo wyborcze (czynne) do Senatu przyznano osobom, które ukończyły 30 lat, natomiast bierne osobom, które ukończyły 40 lat i przynajmniej przez rok mieszkały na terenie okręgu wyborczego, którym były województwa. Zmodyfikowano sposób wyłaniania obu izb. Zgodnie z nowymi zasadami w okręgach wybierano 372 posłów oraz 93 senatorów, a pozostałe mandaty (72 poselskie i 18 senackich) rozdzielano na zasadzie proporcjonalnej między tzw. listy państwowe, których rejestrację obwarowano dodatkowymi zastrzeżeniami. Zgłaszano je na ręce Generalnego Komisarza Wyborczego, najpóźniej 40 dni przed wyborami, pod warunkiem uzyskania poparcia pięciu posłów lub senatorów z ustępującego parlamentu albo co najmniej tysiąca wyborców z dwóch okręgów wyborczych, przy czym z każdego z nich musiało pochodzić przynajmniej pięćuset. Otrzymywały one numery zgodnie z kolejnością złożenia, z pominięciem dziewiątki, łatwej do pomylenia z szóstką. Listy okręgowe, zgłaszane na dotychczasowych zasadach po uzyskaniu poparcia 50 wyborców, oznaczone były tym samym numerem. Ta jednolita w skali całego kraju numeracja ułatwiła prowadzenie kampanii wyborczej.

Regulamin Zgromadzenia Narodowego dla wyboru Prezydenta zawierała ustawa z dnia 27 lipca 1922 r.⁶⁵ W myśl ustawy do zgłoszenia kandydata na urząd Prezydenta wymagane było poparcie przynajmniej 50 członków Zgromadzenia (tj. posłów lub senatorów). Głosowanie przeprowadzone było zgodnie z zasadą tajności, za wybranego uważano kandydata, który otrzyma bezwzględną większość ważnie oddanych głosów. Na następnym posiedzeniu Zgromadzenia nowo wybrany Prezydent składał przysięgę.

Regulamin Sejmu uchwalony przez Sejm 16 lutego 1923 r. zawierał szczegółowe przepisy proceduralne dotyczące ukonstituowania się Sejmu, jego organów, trybu uchwalania ustaw, przemówień, głosowania, postępowania w komisjach oraz postępowania dyscyplinarnego i honorowego

⁶³ Tamże

⁶⁴ Dz. U. RP z 1922 r. Nr 66, poz. 590.

⁶⁵ Dz. U. RP z 1922 r. Nr 66, poz. 596.

w sprawach między posłami. Regulamin przewidywał uchwalanie ustaw w trzech czytaniach. Regulamin Senatu, uchwalony przez Senat w dniu 12 stycznia 1923 r., oparty był na tych samych zasadach co regulamin Sejmu⁶⁶.

10 lutego 1925 r. został zawarty w Rzymie konkordat z Watykanem⁶⁷ regulujący stanowisko prawne kościoła w państwie.

Jedną z czynności pierwszego gabinetu „pomajowego” było wniesienie do Sejmu projektu ustawy o zmianie Konstytucji. Po kilkutygodniowej dyskusji Ustawa zmieniająca i uzupełniająca Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. uchwalona została ostatecznie w dniu 2 sierpnia 1926 r.⁶⁸ Ustawa ta, nazywana najczęściej „nowelą do Konstytucji marcowej”, wprowadziła szereg zmian do Konstytucji marcowej, między innymi:

- 1) uprawnienie Prezydenta do rozwiązywania Sejmu i Senatu⁶⁹; w myśl art. 26 Konstytucji marcowej izby mogły być rozwiązywane na podstawie uchwały Sejmu, bądź przez Prezydenta za zgodą Senatu. Wprowadzone przez nowelę uprawnienia Prezydenta do samodzielnego (tyle że na wniosek Rady Ministrów) rozwiązywania obu izb przy jednoczesnym pozbawieniu Sejmu prawa samorozwiązania się stanowiło zmniejszenie uprawnień izb ustawodawczych, a tym samym zwiększenie uprawnień organów wykonawczych;
- 2) uprawnienia Prezydenta do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy (do 1926 r. Prezydent posiadał tylko prawo wydawania rozporządzeń wykonawczych „celem wykonania ustaw i z powołaniem się na upoważnienie ustawowe” – art. 44 Konstytucji). Uzyskując prawo wydawania aktów normatywnych o tej samej mocy prawnej co ustawy, Prezydent stawał się – mimo konieczności uzyskiwania odpowiednich pełnomocnictw od Sejmu – niemal równorzędnym partnerem izb ustawodawczych w zakresie stanowienia prawa;
- 3) ograniczenie uprawnień Sejmu w zakresie uchwalania wotum nieufności wobec rządu; według nowego brzmienia art. 58 Konstytucji wniosek o udzielenie rządowi wotum nieufności nie mógł być głosowany na tym samym posiedzeniu, na którym został zgłoszony.

⁶⁶ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż i in., dz. cyt., s. 121.

⁶⁷ Dz. U. RP z 1925 r. Nr 72, poz. 501.

⁶⁸ Dz. U. RP z 1926 r. Nr 78, poz. 442.

⁶⁹ Przepis art. 26 Konstytucji z 17 marca 1921 r., Dz. U. RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

Dawało to kołom rządowym możliwość wywierania wpływu na posłów w okresie między zgłoszeniem wniosku a jego głosowaniem (dokonywania przekupstw, grożenia rozwiązaniem Sejmu);

- 4) ograniczenie uprawnień budżetowych Sejmu, wprowadzone w art. 25 Konstytucji, polegało przede wszystkim na ustaleniu ścisłego „kalendarza” prac budżetowych Sejmu i Senatu. Sejm otrzymał trzy i pół miesiąca na rozpatrzenie preliminarza budżetowego, Senat – 30 dni, a Sejm na rozpatrzenie poprawek Senatu – dalszych 15 dni. Sankcją jego nieprzestrzegania było automatyczne przechodzenie projektu budżetu z Sejmu do Senatu, jeżeli w wyznaczonym terminie określony etap nie został zakończony. W konsekwencji Prezydent uprawniony został do ogłaszania w określonych warunkach budżetu w brzmieniu projektu przedłożonego przez rząd, mimo że nie został on przez parlament do końca rozpatrzony;
- 5) zmianę art. 22 Konstytucji; który zakazywał posłom otrzymywania od rządu jakichkolwiek korzyści majątkowych, uzupełniony został postanowieniem przewidującym utratę mandatu poselskiego w przypadku stwierdzenia przez Sąd Najwyższy naruszenia tego zakazu⁷⁰.

System parlamentarno-grabinetowy, wypierany był przez polską odmianę autorytaryzmu. Odmianę ściśle związaną z osobą Józefa Piłsudskiego. Marszałek po legalizacji przewrotu dysponował pełnią władzy i realizował model dyktatury. W Polsce respektowane były prawa jednostki, zachowany polityczny i społeczny pluralizm, a lokalne czy międzygrupowe więzi nie zostały naruszone. W autorytarnie rządzonej II Rzeczypospolitej istniały opozycyjne ruchy oraz partie polityczne dysponujące własną prasą oraz całą gamę różnorodnych organizacji afiliowanych - do partyjnych milicji włącznie. W praktyce rządzący obóz ograniczał się do sprawowania kontroli nad relatywnie wąsko rozumianą sferą polityczną, pozostawiając stosunkowo szeroką przestrzeń dla inicjatyw społecznych wolnych od efektywnej kontroli ze strony władz państwowych. Działanie samego Józefa Piłsudskiego prowadzone głównie na dwu płaszczyznach: obronności kraju i polityki zagranicznej zmierzały do zapewnienia bezpieczeństwa państwa. W stosunkach wewnętrznych priorytety te wymagały istnienia silnej i wyposażonej w rozległe kompetencje władzy państwowej⁷¹.

⁷⁰ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż A. Gwiżdż i in., dz. cyt., s. 134–135.

⁷¹ W. Suleja, Józef Piłsudski, Wrocław-Warszawa-Kraków 2004, s. 358.

Odbudowa struktur państwa odbywała się w oparciu o uregulowania konstytucyjne. Przeprowadzenie wyborów parlamentarnych i lokalnych wymagało funkcjonowania władz administracyjnych. Pierwsze akty ustawodawcze w odrodzonym państwie polskim stworzyły podstawy prawne do funkcjonowania instytucji państwowych. Dekrety Naczelnika Państwa porządkowały sprawy natury polityczno-ustrojowej i społeczno-gospodarczej. Regulowały infrastrukturę prawną dla funkcjonowania administracji terytorialnej i organów samorządowych, demokratyzowały instytucje samorządowe, nakładały na samorzady różne zadania.

Konstytucja marcowa gwarantowała obywatelom, że żadna ustawa nie może pozbawić ich prawa do drogi sądowej przy dochodzeniu doznanych szkód lub krzywd. Sądy miały rozstrzygać sprawy zgodnie z obowiązującymi aktami prawnymi (ustawami, dekretami), ale nie mogły badać ich właściwości. Dzielily się na powszechne rozpatrujące sprawy cywilne i karne oraz szczególne, zajmujące się ściśle określonymi kwestiami.

Najbardziej rozbudowane były sądy powszechne. Ich zróżnicowana organizacja została ujednoczona dekretem Prezydenta z 6 lutego 1928 r. Od tego czasu dzieliły się na grodzkie (rozpatrujące najdrobniejsze sprawy), okręgowe i apelacyjne⁷² oraz Sąd Najwyższy⁷³. Okręgi sądów grodzkich były znacznie mniejsze niż powiaty administracyjne. Okręgi sądów okręgowych obejmowały po kilkanaście sądów grodzkich. Sądy grodzkie w Lipnie, Nieszawie, we Włocławku i w Rypinie składały się z jednego lub kilku sędziów, z których każdy rozstrzygał przydzielone mu sprawy samodzielnie jako tak zwany sędzia jednostkowy. Drugą instancją dla odwołań i zażaleń przeciw orzeczeniom sądów powiatowych były sądy okręgowe. Według stanu z 1 listopada 1929 r. Sąd Okręgowy w Płocku obejmował sąd grodzki w Rypinie, Sierpcu, Gostyninie, Płońsku i Płocku. Sąd Okręgowy we Włocławku obejmował sąd grodzki w Lipnie, Włocławku, Kutnie, Nieszawie⁷⁴. Drugą instancją dla sądów okręgowych był sąd apelacyjny w Warszawie. Trzecią instancją dla wszystkich spraw cywilnych i karnych z całej Polski był Sąd Najwyższy w Warszawie. Sądy drugiej i trzeciej instancji rozstrzygały wszystkie sprawy kolegialnie, zazwyczaj w składzie trzech sędziów. Sąd Najwyższy został utworzony w 1919 r.

⁷² Sądy apelacyjne mieściły się w Warszawie, we Lwowie, w Krakowie, Lublinie, Poznaniu, Toruniu, Wilnie i Katowicach.

⁷³ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 83–84.

⁷⁴ J. Suski, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930, s. 23.

Niezależnie od uprawnień apelacyjnych miał m.in. także prawo interpretowania i wyjaśniania budzących wątpliwości przepisów prawnych oraz rozstrzygania o ważności oprotestowanych wyborów. Organem pomocniczym sądów była zhierarchizowana prokuratura, powołana do ścigania przestępstw z urzędu. Strukturę organizacyjną prokuratury dostosowano do struktury sądownictwa. Istniały prokuratury przy odpowiednich sądach, oprócz sądów grodzkich. Funkcje oskarżycieli publicznych przed sądami obok prokuratorów sądów okręgowych pełniła z ich upoważnienia Policja Państwowa i w określonych sprawach organy administracji ogólnej pierwszej instancji⁷⁵.

Odbudowa państwa odbywała się w oparciu o uregulowania prawne. Rok 1921 przebiegał wyraźnie pod znakiem nie tylko zewnętrznej ale i wewnętrznej stabilizacji. Wymownym tego świadectwem stała się przyjęta 17 marca ustawa konstytucyjna. Systematycznie zastępowano normy prawne odziedziczone po zaborach własnym ustawodawstwem na ogół stojącym na wysokim poziomie i uwzględniającym najnowocześniejsze wówczas rozwiązania. Dzięki temu niektóre z tych ustaw i dekretów, jeżeli nie dotyczyły kwestii politycznych, obowiązywały bez zmian jeszcze przez wiele lat po II wojnie światowej. Jednym z najważniejszych efektów budowania własnego ładu prawnego było stopniowe zacieranie dawnych granic rozbiorowych. Swoistym podsumowaniem tego procesu były między innymi dokonane tuż przed wojną zmiany w podziale administracyjnym kraju, w większym stopniu uwzględniającym potrzeby państwa i społeczeństwa.

⁷⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 500.

Rozdział VI. Administracja lokalna

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i statusu samodzielnego organizmu państwowego w listopadzie 1918 r. zaistniała pilna potrzeba prac nad ukształtowaniem i prawnym uregulowaniem ustroju terytorialnego odrodzonego państwa. Pierwszoplanowym zadaniem stała się „polonizacja” odziedziczonych po zaborcach instytucji zarządzania sprawami publicznymi oraz ich ujednoczenie w skali państwa¹. Zróżnicowane na poszczególnych terenach „pozaborczych” rozwiązania prawno-organizacyjne i instytucjonalne, a także uwarunkowania zakresu swobód politycznych i możliwości uzewnętrzniania aspiracji narodowych czy autonomizacyjnych opóźniały realizację przedsięwzięć unifikacyjnych. Do czynników, które w znacznym stopniu utrudniały proces unifikacji, należały związane z zaborczymi prawno-organizacyjnymi rozwiązaniami przyzwyczajenia ludności, oraz brak jednolitej koncepcji budowy administracji terenowej².

Mimo że w strukturze organów administracji ogólnej występowały w pierwszych latach znaczne odrębności, stosunkowo szybko powstawały akty prawne nadające uprawnienia do działalności jednostek administracji lokalnej. Pierwsze koncepcje ukształtowania administracji lokalnej i samorządu terytorialnego po odzyskaniu przez Polskę niepodległości pojawiły się pod koniec 1918 r. Poszczególne ugrupowania polityczne formułowały w tym zakresie zróżnicowane opcje modelowe. Partie prawicowe optowały za potraktowaniem zdecentralizowanej administracji państwowej za trzon systemu administracji terytorialnej. Ugrupowania lewicowe (lewica chłopska oraz KPRP) opowiadały się za zagwarantowaniem administracji lokalnej znacznego stopnia zdecentralizowania i samodzielności bez określania w szczególności, w jakim stopniu ma być administracja państwowa, a jakim samorządowa. Ugrupowania centrowe i samorządowe umiarkowanej lewicy opowiadały się za ukształtowaniem szerokiego samorządu terytorialnego³.

¹ M. Grzybowska, *Decentralizacja i samorząd w II Rzeczypospolitej (aspekty ustrojowo-polityczne)*, Kraków 2003, s. 15.

² Z. Bukowski, T. Jędrzejewski, P. Rączka, *Ustrój samorządu terytorialnego*, Toruń 2011, s. 41.

³ *Podział administracyjny państwa polskiego*, Samorząd 1919, nr 4.

W pracach nad kształtowaniem podziału administracyjnego i administracji lokalnej zasadnicze znaczenie miały granice poszczególnych zaborów. Posługiwano się zatem pojęciami „była dzielnica pruska”, „była dzielnica austriacka”, „byłe Królestwo Kongresowe” (lub Kongresówka). Podejmowane działania legislacyjne służyły przede wszystkim zharmonizowaniu zastanych rozwiązań państw zaborczych z sobą nawzajem i dostosowania ich do potrzeb odrodzonego państwa. Regulacje prawne statusu organizacji i zasad działania administracji lokalnej i samorządu terytorialnego zachowały zróżnicowania nawiązujące do podziałów zaborczych⁴.

Infrastrukturę prawną dla funkcjonowania administracji terytorialnej i organów samorządowych na obszarze byłego Królestwa Kongresowego stanowiły u progu II Rzeczypospolitej następujące regulacje prawne:

- 1) dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z 27 listopada 1918 r. o utworzeniu rad gminnych;
- 2) dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z 13 grudnia 1918 r. o wyborach do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego⁵;
- 3) dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego⁶;
- 4) dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim⁷;
- 5) rozporządzenie Rady Ministrów z 28 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarze byłego zaboru rosyjskiego⁸;
- 6) rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z 13 listopada 1919 r. do rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 28 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych I instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego.

⁴ M. Grzybowska, dz. cyt., s. 16.

⁵ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 20, poz. 58.

⁶ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 13, poz. 141.

⁷ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 13, poz. 140.

⁸ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 72, poz. 426.

Dopełnieniem regulacji obowiązujących w byłej Kongresówce były dwie dalsze ustawy i dwa rozporządzenia:

- 1) ustawa z 20 lutego w przedmiocie rozciągnięcia na miasta byłego zaboru rosyjskiego dekretu z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim;
- 2) ustawa z 17 grudnia 1921 r. o zasileniu finansów miejskich i o karach nakładanych przez gminy miejskie za fałszywe zeznania podatkowe na obszarach byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego⁹.

Istotną wagę przywiązywano do zapewnienia jednolitości administracji państwowej w warunkach odrodzonego państwa po podziałach zaborczych i w okresie zacierania różnic ustrojowych między dzielnicami powstałymi w miejsce zaborów. Tendencja ta, niezależnie od swej funkcjonalności, była w pełni zrozumiała. W kategoriach ustrojowych dostrzegano w instytucjach samorządowych instrument pogłębiania „rzeczywistej demokracji”¹⁰.

Zgodnie z kryterium zasięgu terytorialnego wyodrębniono administrację centralną i terytorialną (lokalną). Administracja centralna wykonywana była przez Radę Ministrów i ministrów. W działalności tych organów funkcje administracyjne stanowiły dopełnienie funkcji wykonawczych. Administracja terytorialna dzieliła się na administrację rządową i samorządową.

Terytorialne organy administracji rządowej dzielono na dwa piony administracji ogólnej (czyli politycznej, realizującej zadania Ministerstwa Spraw Wewnętrznych) i administracji specjalnej (realizującej zadania poszczególnych resortów). Organizację administracji rządowej cechowało zespolenie z organami administracji ogólnej niektórych działów administracji specjalnej. Inne działy administracji specjalnej miały odrębną strukturę organów terytorialnych. Fakt zespolenia powodował, że administrację ogólną nazywano czasem zespoloną, a administrację specjalną – niezespoloną.

4 stycznia 1919 r. ukazało się rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych, w którym przewidywano, że do czasu uchwalenia przez Sejm Ustawodawczy nowego ustroju administracyjnego zostaje utrzymany dawny podział rosyjski. Zgodnie z rozporządzeniem Waclaw Podwiński pełnił obowiązki komisarza RP w powiatach wrocławskim i nieszawskim, Tadeusz Świętochowski – w powiecie lipnowskim, w powiecie rypińskim Tadeusz Gorczyński¹¹.

⁹ Dz. U. RP z 1922 r. Nr 2, poz. 6.

¹⁰ M. Grzybowska, dz. cyt., s. 38.

¹¹ Archiwum Państwowe w Toruniu oddział we Wrocławku (dalej APT OW), Akta Starostwo Powiatowe Wrocławskie we Wrocławku 1918–1939, sygn. 328.

W styczniu 1919 r. dla powiatów wrocławskiego, nieszawskiego, rypińskiego i lipnowskiego opublikowano przepisy wykonawcze o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych. Sejmiki te bez względu na liczbę wybranych członków miały być zwołane najpóźniej do 1 marca 1919 r.¹²

3 lutego 1919 r. minister spraw wewnętrznych wydał tymczasowe przepisy o organizacji urzędów powiatowych, które przywracały dawny podział administracyjny rosyjski na powiaty. Przywrócone zostały powiaty w granicach sprzed 1914 r.¹³ Przyjęto początkowo system dwustopniowy: ministerstwo – powiat. Ministerstwo reprezentował minister, na czele powiatu stał komisarz rządowy (później zwany powiatowym). Komisarz rządowy był przedstawicielem władzy państwowej w powiecie i odpowiedzialnym wykonawcą zleceń poszczególnych ministrów. Do najważniejszych zadań komisarza, a potem starosty należało utrzymanie bezpieczeństwa i porządku publicznego w powiecie oraz wprowadzenie w życie zarządzeń administracji centralnej i wojewody. Był on również zwierzchnikiem działających na terenie powiatu rządowych formacji policyjnych. Komisarzowi rządowemu (powiatowemu), a następnie staroście podlegała powstała 24 lipca 1919 r. Policja Państwowa oraz inne służby wchodzące w skład rządowej administracji zespolonej¹⁴. Komisarz powiatowy zwany później starostą był przewodniczącym sejmiku i wydziału powiatowego. Przygotowywał wnioski na wydział powiatowy, kierował obradami sejmiku i wydziału, wykonywał uchwały, załatwiał sprawy bieżące i podpisywał w imieniu powiatowego związku komunalnego wszystkie pisma. Zatrudniał pracowników powiatowego związku komunalnego po wysłuchaniu opinii wydziału powiatowego. Wydział powiatowy sprawował nadzór nad samorządem gmin wiejskich i miejskich w pierwszej instancji, a w drugiej minister spraw wewnętrznych.

W pierwszych latach odbudowy państwa polskiego panowała tendencja do tworzenia oddzielnych władz wykonawczych i okręgów administracyjnych, a od 1923 r. tendencja do „zespolenia jak największej liczby władz terytorialnych w urzędach administracji ogólnej oraz ujednoczenia granic okręgów terytorialnych władz z granicami województw i powiatów”¹⁵.

¹² Gazeta Urzędowa na Powiat Lipnowski z 17 stycznia 1919 r., nr 18, s. 2.

¹³ Dekret z dnia 4 lutego tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego, Dz. U. RP z 1919 r. Nr 13, poz. 141, art. 1.

¹⁴ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 62, poz. 363.

¹⁵ J. Suski, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1933, s. 1.

W okresie międzywojennym istniało 15 różnych podziałów terytorialnych stworzonych dla potrzeb poszczególnych gałęzi administracji publicznej.

Rozporządzenie Rady Ministrów z 28 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarze byłego zaboru rosyjskiego stanowiło, że powiatową władzą administracyjną było starostwo, na czele którego stał starosta mianowany przez ministra spraw wewnętrznych.

Pierwszym starostą we Włocławku był Adam Olszewski¹⁶. W 1928 r. zastąpił go Czesław Gajzler, który urzędował od 3 lipca 1928 r. do 27 sierpnia 1931 r., do czasu, kiedy został mianowany starostą powiatu błońskiego z siedzibą w Grodzisku Mazowieckim¹⁷, a do Włocławka przyszedł dotychczasowy starosta powiatu błońskiego Karol Pohoski¹⁸, który 11 maja 1932 r. został mianowany starostą powiatowym w Janowie Lubelskim¹⁹. 1 czerwca 1932 r., starostą włocławskim został mianowany kapitan WP będący w dyspozycji MSW Michał Murmyło²⁰. Na początku 1936 r. na stanowisko starosty wrócił Czesław Gajzler, który pozostał na nim do września 1939 r.²¹ Pierwszym starostą w Lipnie był Tomasz Świętochowski, a w Rypinie – Marcin Heyman²². Starosta był najważniejszym przedstawicielem władzy państwowej na terenie powiatu. Przewodniczył sejmikowi i wydziałowi powiatowemu. W stosunku do uchwał sejmiku powiatowego przysługiwało mu prawo weta. Najwyższym organem zarządzającym był sejmik powiatowy.

Starosta kierował starostwem złożonym z mianowanych urzędników odpowiadających za poszczególne działy administracji. Realizował wszystkie zadania administracji państwowej z wyjątkiem przekazanych administracji specjalnej: wojskowej, skarbowej, sądowej, oświatowej, kolejowej, pocztowej i urzędów ziemskich. Sprawował funkcję kierownika organów wykonawczych samorządu. W osobie starosty zespolono funkcje wykonywane dotychczas przez różne urzędy²³.

¹⁶ Słowo Kujawskie z 28 sierpnia 1924 r., nr 196, s. 3.

¹⁷ APT OW, Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku z lat 1918–1939, sygn. 111, s. 1.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Dz. U. MSW z 30 czerwca 1932 r. Nr 10, s. 343.

²⁰ Dz. U. MSW z 30 lipca 1932 r. Nr 12, s. 408.

²¹ M. Gruszczyńska, *Gajzler Czesław*, [w:] *Włocławski słownik biograficzny*, t. 2, Włocławek 2003, s. 51.

²² Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 65, poz. 395; *Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego* z 30 września 1918 r., nr 24.

²³ A. Ajnenkiel, *Administracja w Polsce*, Warszawa 1975, s. 55–56.

Na podstawie dekretu z dnia 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego każdy powiat administracyjny stanowił powiatowy związek komunalny, który był osobą publicznoprawną²⁴. Jego przedstawicielem był sejmik powiatowy składający się z delegatów gmin wiejskich i miejskich niewydzielonych z powiatu. Przewodniczącym sejmiku powiatowego i wydziału powiatowego był starosta, który „łączył w sobie podwójną działalność: samorządową i administracyjną”. Powiat lipnowski, nieszawski, rypiński i włocławski były powiatowymi związkami komunalnym. Zakres działania powiatowych związków komunalnych był poruczony i własny. Zakres poruczony określały ustawy. Były to między innymi sprawy z zakresu opieki i nadzoru nad gospodarką gmin wiejskich oraz miejskich. Do własnego zakresu działania powiatowego związku komunalnego należało zarządzanie sprawami gospodarczymi, zdrowotnymi i kulturalnymi interesami powiatu, m.in. zarządzanie własnym majątkiem, budowa i utrzymanie dróg, środków komunikacyjnych, ochrona i rozwój rolnictwa, handlu i przemysłu, ochrona zdrowia publicznego, zakładanie i utrzymanie szpitali, a także urządzeń sanitarnych, dobroczynność publiczna, popieranie oświaty, podnoszenie poziomu obyczajności i kultury społecznej²⁵. Powiatowe związki komunalne miały prawo stawiania wniosków do rządu w sprawie zarządzeń, które dotyczyły interesu powiatu, a dla których wymagana była droga ustawowa.

Źródłami dochodów powiatowych związków komunalnych były dochody z własnego majątku, zyski z przedsiębiorstw natury prywatno-gospodarczej, zasiłki, dochody państwowe przekazywane powiatowym związkom komunalnym w drodze ustawowej, opłaty za czynności administracyjne powiatowych związków komunalnych, opłaty za używanie urządzeń utrzymywanych przez powiatowe związki komunalne w interesie publicznym, specjalne opłaty za pokrycie kosztów założenia i utrzymywania urządzeń komunalnych pobierane od właścicieli nieruchomości i zakładów przemysłowych lub handlowych, dodatki do podatków państwowych i gminnych, bezpośrednio i pośrednio samodzielne podatki powiatowe, zyski z monopolów handlowych, pożyczki krótko- i długoterminowe²⁶.

²⁴ Dekret z dnia 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego, Dz. U. RP z 1919 r. Nr 13, poz. 141, art. 1.

²⁵ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 13, poz. 141, art. 5–7.

²⁶ Tamże, art. 8–9.

Organami powiatowego związku komunalnego był: sejmik powiatowy, wydział powiatowy, komisarz powiatowy (względnie jego zastępca)²⁷. Skład sejmiku powiatowego i sposób wyboru jego członków określał dekret o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych z 5 grudnia 1918 r. Członkowie sejmiku powiatowego wybierani byli na trzy lata. Urząd członka sejmiku powiatowego był honorowy. Członkowie sejmiku, wydziału i komisji otrzymywali diety i zwrot kosztów podróży na mocy specjalnej uchwały sejmiku.

Sejmik powiatowy był organem uchwałodawczym i kontrolującym. Do jego kompetencji należało zatwierdzanie budżetu powiatowego, zaciąganie pożyczek, uchwalanie i zatwierdzanie statutów powiatowych dotyczących pobierania podatków i opłat, wybór członków wydziału powiatowego, ustanawianie komisji podatkowych do specjalnych spraw i wybór ich członków, uchwalanie regulaminów dla sejmiku, wydziału powiatowego i komisji, wyznaczanie uposażenia powiatowych urzędników komunalnych oraz sprawy przekazane sejmikowi przez ustawy specjalne²⁸. Wydział powiatowy przygotowywał sprawy mające wejść pod obrady sejmiku. Wykonywał czynności poruczone przez władze państwowe i ustawy, ponadto sprawował władzę dyscyplinarną nad pracownikami związku komunalnego.

Wydziały powiatowe składały się z przewodniczącego sejmiku powiatowego i sześciu członków wybieranych na trzy lata zwykłą większością głosów przez sejmik spośród mieszkańców powiatu posiadających bierne prawo wyborcze do rad miejskich lub gminnych. Wydział powiatowy zwoływał przewodniczący przynajmniej raz w miesiącu.

Wydział powiatowy przygotowywał sprawy mające wejść pod obrady sejmiku, decydował we wszystkich sprawach niewymagających uchwały sejmiku, określał sposoby wykonywania uchwał sejmiku, wykonywał czynności poruczone przez władze państwowe i ustawy, sprawował władzę dyscyplinarną nad pracownikami powiatowego związku komunalnego.

Zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z 28 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarze byłego zaboru rosyjskiego powiatową władzą pierwszej instancji było starostwo, na czele którego stał starosta, który był przedstawicielem władzy państwowej w powiecie mianowanym przez

²⁷ Tamże, art. 10.

²⁸ Tamże, art. 17.

ministra spraw wewnętrznych. Starosta sprawował zarząd powiatu przy pomocy urzędników mianowanych dla poszczególnych działów administracji przez właściwych ministrów względnie wojewodę. Starosta był odpowiedzialnym wykonawcą zleceń wojewody i służbowym przełożonym wszystkich urzędników. Starosta wydawał i zatwierdzał wszystkie rozporządzenia i orzeczenia starostwa²⁹.

Dnia 13 listopada 1919 r. wydane zostały przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych rozporządzenia wykonawcze, które szczegółowo określały zasady zespolenia urzędów i organów powiatowej administracji państwowej i organizację starostw powiatowych. Dokładnie precyzowały organizację starostw na obszarze byłego zaboru rosyjskiego³⁰. Z chwilą ogłoszenia rozporządzenia wykonawczego w skład starostwa przechodziły wszystkie istniejące w powiecie urzędy i organy powiatowej administracji państwowej³¹.

Starostwo w obrębie powiatu było urzędem administracyjnym pierwszej instancji, powołanym do sprawowania wszelkich agend powiatowej administracji państwowej, z wyjątkiem spraw przekazanych administracji wojskowej, skarbowej, sądowej, szkolnej, kolejowej, pocztowo-telegraficznej, spraw powierzonych urzędom ziemskim i organom zarządu dóbr państwowych i stadnin państwowych. Do kompetencji starostwa należały m.in. następujące sprawy: sprawy wojskowe (mobilizacyjne, poborowe, świadczeń na rzecz wojska itp.), ewidencja ludności (sprawy obywatelstwa, przynależności, spisu i ksiąg ludności, ruch ludności itp.), sprawy związków i stowarzyszeń, kosztów leczenia, bezpieczeństwa publicznego, nadzór nad zgromadzeniami, policją obyczajową, sprawy meldunkowe i paszportowe, nadzór nad prasą i widowiskami, sprawy posiadania, noszenia i handlu bronią oraz amunicją, sprawy wyznaniowe, opieki społecznej, ochrony pracy, sprawy aprowizacyjne, zdrowia publicznego, przemysłowe i handlowe, ochrony i popierania rolnictwa, sprawy weterynaryjne, polowania i rybołówstwa, budownictwa lądowego, wodnego, dróg kołowych, pomiarów i ruchu turystycznego, sprawy z dziedziny sztuki i kultury oraz wszystkie sprawy administracji państwowej, które nie zostały przekazane do załatwienia innym organom administracji publicznej lub organom sa-

²⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych I instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego z dnia 28 sierpnia 1919 r., Dz. U. RP z 1919 r. Nr 72, poz. 425 i poz. 426, art. 3, art. 4, art. 5, art. 6.

³⁰ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 90, poz. 488–489.

³¹ Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 13 listopada 1919 r. do rozporządzenia z dnia 28 sierpnia 1919 r., Dz. U. RP z 1919 r. Nr 90, poz. 488, art. 6, art. 7, art. 8.

morządowym, współdziałanie z władzami i organami niepodległymi starostwu. Kompetencje starostwa do każdej kategorii spraw i dziedzin administracji państwowej określały specjalne ustawy i rozporządzenia³².

Starosta był przełożonym wszystkich wchodzących w skład starostwa urzędników i innych funkcjonariuszy³³. Wydawał, zatwierdzał i podpisywał wszystkie rozporządzenia, zarządzenia i orzeczenia starostwa. Starosta mógł powierzyć referentom starostwa wydawanie i podpisywanie zarządzeń i orzeczeń opartych wyłącznie na kompetencji zawodowej referenta, potrzebnych do przeprowadzenia i wykonywania przepisów ustawowych względnie rozporządzeń wydanych przez przełożoną władzę lub starostę. Odpowiedzialność wobec władz przełożonych za wydane zarządzenie ponosili referenci. Niezależnie od przysługującym staroście prawa nadzoru i kontroli nad działalnością urzędową personelu starostwa poszczególne ministerstwa miały prawo przeprowadzić przez swych delegatów lustrację działalności urzędników wchodzących w skład starostwa. Przeprowadzającym kontrolę starostowie zobowiązani byli udzielić wszelkich potrzebnych wyjaśnień, przedstawić do wglądu potrzebne akta, rachunki, kwity kasowe itp.

Zgodnie z rozporządzeniem z 13 listopada 1919 r. starostwo było władzą przełożoną zarządu gmin i miast w zakresie administracji państwowej. Starostwo podlegało województwu. Instancją naczelną w sprawach z zakresu administracji politycznej było Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, w innych zaś sprawach właściwe ministerstwo. Starosta mianowany przez ministra spraw wewnętrznych podlegał dyscyplinarnie wojewodzie. Oprócz czynności i zadań wynikających z kierownictwa starostwem do starosty należały wszystkie czynności i zadania zgodne z obowiązującymi ustawami, rozporządzeniami i instrukcjami, a także ogłaszanie rozporządzeń oraz zarządzeń przeznaczonych do ogłoszenia w powiecie i przepisów ustawowych. Starosta miał pieczę nad spokojem, ładem i bezpieczeństwem publicznym w granicach powierzonego mu powiatu, którą sprawował za pomocą władz i podległych organów. W sprawach porządku publicznego policja wspomagała i nadzorowała organy państwowe i samorządowe oraz inne organy powołane do wykonywania przepisów regulujących sprawy porządku publicznego³⁴.

³² Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarach b. zaboru rosyjskiego z dnia 13 listopada 1919 r., Dz. U. RP z 1919 r. Nr 90, poz. 489, art. 1, art. 2.

³³ Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z 13 listopada 1919 r. do rozporządzenia z dnia 28 sierpnia 1919 r., Dz. U. RP z 1919 r. Nr 90, poz. 488, art. 1, art. 2.

³⁴ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi dobrzyńskiej 1918–1939*, Włocławek 2012, s. 69.

W gminach miejskich i wiejskich nie istniały odrębne organy administracji ogólnej. Jej funkcje wykonywały organy wykonawcze samorządu terytorialnego. Gminą wiejską kierował wójt pochodzący z wyboru. Samorząd gminny nadzorowany był przez wydziały powiatowe, które były organami starostw. Samorządami miejskimi kierowali burmistrzowie, a w dużych miastach – prezydenci miast, wyłaniani w wyborach. Z wyborów pochodziły rady gmin i rady miast. Oprócz funkcji samorządowych gminy wypełniały zlecone przez administrację państwową zadania podatkowe, sanitarne, policyjno-administracyjne i inne. Organy administracji rządowej zarówno ogólnej, jak i specjalnej, zbudowane były na zasadzie hierarchiczno-instancyjnej, z której wynikało podporządkowanie organów niższych organom wyższym, wyrażające się w zależności osobowej i służbowej oraz w obowiązku wykonywania ich poleceń³⁵. Organy władzy w mieście stanowiły: rada miejska (organ stanowiący i kontrolny) oraz zarząd miejski (organ wykonawczy i zarządzający). Na czele zarządu miejskiego, magistratu, stał burmistrz zarządzający gospodarką i administracją w mieście. Burmistrz wybierany był przez radę miejską, ale zatwierdzony przez starostę występującego jako władza nadzorczą. W ten sposób podporządkowano samorząd miejski władzom administracji ogólnej³⁶.

Zasady prawne funkcjonowania administracji ogólnej były wielokrotnie zmieniane, ale najistotniejsze znaczenie miało rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej, które ujedynolico organizację i zakres działania władz administracji ogólnej na terenie całego kraju³⁷. Zgodnie z rozporządzeniem władzami administracji ogólnej byli: wojewoda, komisarz rządu, starostowie powiatowi i starostowie grodzcy, organy komunalne, które spełniały zadania administracji ogólnej w zakresie ustalonym przez rozporządzenie oraz inne przepisy prawne. Wojewodowie, starostowie działali samodzielnie i jednoosobowo z zastrzeżeniem kolegiального rozstrzygnięcia spraw stosownie do postanowień rozporządzenia względnie innych przepisów prawnych³⁸. Na najniższych szczeblach funkcje administracji ogólnej spełniały organy samorządu terytorialnego

³⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 461–462.

³⁶ M. Maciejewski, dz. cyt., s. 271.

³⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej, Dz. U. RP z 1928 r. Nr 11, poz. 86.

³⁸ Dz. U. RP z 1928 r. Nr 11, poz. 86, art. 5.

Do wojewodów, starostów powiatowych i grodzkich należało kierowanie na powierzonych terenach administracją rządową, zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego, nadzór nad prasą, stowarzyszeniami społecznymi, zgromadzeniami i samorządem. Z wojewodami współpracowały wyłonione przez samorzady powiatowy i miejski rady wojewódzkie, jako organ opiniodawczy, oraz wydziały wojewódzkie, złożone z urzędników i delegatów rad wojewódzkich jako organ doradczy.

Powszechnie przyjmuje się, że od 1928 r. nastąpiła stabilizacja struktur administracyjnych państwa. Rozporządzenie z 19 stycznia 1928 r. ujedynoliciło organizację i zakres działania administracji państwowej na terenie całego kraju. Na czele powiatu stał starosta powiatowy mianowany przez ministra spraw wewnętrznych. Podlegał on pod względem osobowym wojewodzie względnie ministrowi spraw wewnętrznych, natomiast pod względem służbowym bezpośrednio wojewodzie³⁹. Starosta, podobnie jak wojewoda, występował w powiecie w roli przedstawiciela rządu i szefa administracji ogólnej. Do zakresu działania starosty powiatowego jako szefa administracji ogólnej należały wszystkie sprawy administracji państwowej na obszarze powiatu, o ile nie były zastrzeżone do właściwości władz naczelnych wojewody i innych władz państwowych ani nie należały do zakresu działania powiatowych związków komunalnych gmin miejskich i wiejskich oraz obszarów dworskich.

Zgodnie z rozporządzeniem z 19 stycznia 1928 r., w zakresie spraw administracji ogólnej starosta powiatowy był odpowiedzialnym wykonawcą zleceń wojewody oraz służbowym zwierzchnikiem odnośnych władz urzędów i organów, organem zarządzającym, orzekającym, rozstrzygającym i stawiającym wnioski, przewodniczącym wszystkich organów kolegialnych (rad, komisji) itd. Starosta powiatowy załatwiał wszystkie sprawy należące do jego kompetencji za pomocą starostwa oraz za pomocą innych podległych mu na obszarze powiatu władz, urzędów i organów. Ze starostą współpracowały organy samorządu powiatowego: sejmiki (rady) powiatowe oraz wydziały powiatowe⁴⁰.

Organizacja starostw opierała się na zasadach łączenia w poszczególne referaty spraw jednorodnych pod względem prawnym i faktycznym. Zastrzeżone było prowadzenie pewnych kategorii spraw, w szczególności wojskowych i karno-administracyjnych, dla urzędników posiadających

³⁹ Tamże, art. 64.

⁴⁰ Tamże, art. 67–68.

specjalne przygotowanie. Organizacja starostw wymagała ustalenia zakresu odpowiedzialności urzędników poszczególnych kategorii i stanowisk. Zasady szczegółowej organizacji starostw normowało rozporządzenie z 30 czerwca 1930 r. o wewnętrznej organizacji starostw⁴¹. Organizację starostwa regulowało zarządzenie wojewody warszawskiego z 30 stycznia 1931 r. o wewnętrznej organizacji i trybie urzędowania starostw województwa warszawskiego. Do zarządzenia dołączony był regulamin pracy i rzeczowy podział akt w poszczególnych komórkach organizacyjnych.

Funkcjonariusze administracji publicznej realizowali władcze i organizatorskie funkcje państwa. Ich sytuację prawną regulowały przepisy ustawy o państwowej służbie cywilnej z 1922 r.⁴² Zawierały one tzw. pragmatykę służbową. Podlegał jej ogół funkcjonariuszy państwowych z wyłączeniem sędziów i prokuratorów, nauczycieli, profesorów szkół akademickich, pracowników przedsiębiorstw i monopoli państwowych. Pragmatykę służbową tych grup pracowników regulowały odrębne przepisy oparte na podobnych zasadach. Ustawa o państwowej służbie cywilnej normowała sposób powoływania na stanowiska i zwalniania. Określała wymagane kwalifikacje, uprawnienia urlopowe, uposażenie, tryb awansu, obowiązki funkcjonariuszy (lojalność, zachowanie tajemnicy, szczególna wierność, posłuszeństwo przełożonym), a także system odpowiedzialności dyscyplinarnej. Stosunek państwowej służby cywilnej miał charakter publicznoprawny. Urzędnikiem mógł być jedynie obywatel polski o nieskazitelnej przeszłości, posiadający zdolności do działań prawnych, do pełnienia obowiązków służbowych, władający biegle językiem polskim w mowie i piśmie⁴³.

Po odzyskaniu niepodległości przeprowadzone reformy zmierzały do wprowadzenia jednolitego modelu administracji centralnej i lokalnej. Miały one na celu stworzenie jednolitego podziału terytorialnego państwa. Konstytucja marcowa z 1921 r. wprowadziła jednolity podział zasadniczy na województwa, powiaty i gminy. Szczebel gminny w byłym zaborze austriackim i pruskim stanowiła gmina jednowioskowa, a w byłym zaborze rosyjskim na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej była to gmina zbiorowa. Po długich dyskusjach dopiero w 1933 r. wprowadzono w skali

⁴¹ Rozporządzenie o wewnętrznej organizacji starostw z 30 czerwca 1930 r., Dz. U. z 1930 r. Nr 30, poz. 464.

⁴² Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej, Dz. U. RP z 1922 r. Nr 21, poz. 164.

⁴³ Dz. U. RP z 1922 r. Nr 21, poz. 164, art. 6.

całego państwa model gminy zbiorowej⁴⁴. W zakresie administracji lokalnej przyjęto model administracji dualistycznej: obok organów administracji rządowej powołano pion administracji samorządu terytorialnego. Ujednolicenie pionu terenowych organów administracji nastąpiło w 1928 r, na podstawie rozporządzenia Prezydenta z 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej. Obowiązywał dwustopniowy model administracji ogólnej. Na szczeblu województwa stał wojewoda, powiat był domeną działania starosty.

Należy podkreślić, że wiele działań organów administracji jest niewymierzalnych i nieporównywalnych. Administracja dobrze pracująca to niekoniecznie ta administracja, która załatwia dużo spraw, wydaje dużo decyzji czy administracja tania. Nie da się bowiem przy realizowanych licznych zadaniach i załatwianiu wielu spraw, zwłaszcza spraw indywidualnych przełożyć na język liczb efektów tej pracy.

⁴⁴ Z. Leoński, *Nauka administracji*, Warszawa 2004, s. 156-157.

Rozdział VII. Samorząd terytorialny

Bezpośrednio po uzyskaniu niepodległości przystąpiono do reorganizacji samorządu terytorialnego i poszerzania jego kompetencji. W okresie zaborów samorząd terytorialny kształtował się odmiennie i związany był z występującymi strukturami administracji publicznej. Przyjęte pierwsze rozwiązania wprowadzono najpierw w Królestwie Polskim, jako jądrze odradzającego się państwa, i stopniowo rozszerzano na inne dzielnice. Najpóźniej realizowane były na obszarze byłego zaboru pruskiego oraz na terenie województwa śląskiego, gdzie istotnym ograniczeniem dla unifikacji była autonomia.

W ciągu kilku miesięcy po odzyskaniu niepodległości wydano w byłym Królestwie Polskim serię aktów ustawodawczych demokratyzujących istniejące instytucje samorządowe: dekret Naczelnika Państwa z dnia 27 listopada 1918 r. o radach gminnych, obowiązujący razem z ukazem z 1864 r.¹, dekret z dnia 5 grudnia 1918 r. o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych², dekret z dnia 13 grudnia 1918 r. o wyborach do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Polskiego³, dekret z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim⁴ oraz dekret z dnia 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej⁵. Akty te wprowadzały demokratyczny samorząd szczebla gminnego i powiatowego, opierający się na silnej pozycji organów uchwałodawczych: rad miejskich i gminnych oraz sejmików powiatowych. Sejmiki powiatowe nie pochodziły z wyborów bezpośrednich, lecz były wybierane przez członków rad miejskich i gminnych z obszaru danego powiatu⁶.

Na obszarze byłego zaboru rosyjskiego gmina była gminą zbiorową. Obejmowała w swych granicach kilka, a niekiedy nawet kilkanaście miejscowości⁷. Podstawę ustroju komunalnego wsi stanowił ukaz z 2 marca 1864 r., nadający gminom charakter zbiorowy, w ramach którego gromady ko-

¹ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 18, poz. 76.

² Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 19, poz. 51.

³ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 20, poz. 58.

⁴ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 13, poz. 140.

⁵ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 13, poz. 141.

⁶ H. Izdebski, *Samorząd terytorialny w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Samorząd terytorialny i rozwój lokalny*, red. A. Piekara, Warszawa 1996, s. 142.

⁷ A. Łuczak, *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 24–25.

rzystały z pewnej samodzielności⁸. Każda gmina wiejska składała się z wsi i kolonii (osiedli), z folwarków, dworów dziedziców oraz z osad. Organami gminy były zebrania gminne, wójt i sołtysi. W urzędzie gminnym zatrudniony był pisarz i pomocnik w zależności od wielkości gminy, nadzorca szkolny, nadzorca szpitali i lasów w zależności od funkcjonujących na terenie gminy instytucji. Organem stanowiącym gminy było zebranie gminne, które tworzyli mieszkańcy gminy posiadający nie mniej niż trzy morgi ziemi. Zebrania zwoływane były przez wójta co najmniej cztery razy w roku. Wójt gminy mógł zwołać zebranie gminne w innym czasie w zależności od potrzeb mieszkańców. Zadaniem zebrania gminnego był m.in.: wybór wójta, pisarza gminnego i pozostałych pracowników gminy; podejmowanie uchwał we wszystkich sprawach gospodarczych i społecznych dotyczących całej gminy; wyznaczanie podatków i świadczeń gminnych i ich ściąganie; zarządzanie majątkiem nieruchomości gminy; sprawy opieki społecznej; wybór nauczycieli i sprawy utrzymania szkół na terenie gminy; podejmowanie uchwał w sprawach wymagających zgody lub zezwolenia gminy⁹.

Na czele gminy stał wójt, któremu podlegali sołtysi. Wójt odpowiedzialny był za utrzymanie porządku i bezpieczeństwa na obszarze gminy. Do jego obowiązków należało wykonywanie uchwał zebrania gminnych i gromadzkich oraz zarządzeń naczelnika powiatu, władz sądowych i innych. Sołtys był pomocnikiem wójta i wykonywał polecenia wójta. Pisarz gminny prowadził księgi. Był odpowiedzialny za sprawy kancelarii w urzędzie gminy.

Obok gmin jednostką terytorialną były gromady. Tworzyły je wsie i enklawy wchodzące w skład gmin. Ich struktura i kompetencje w porównaniu do zaboru rosyjskiego pozostały niezmiennione¹⁰. Gromada obejmowała włościan jednej wsi, kolonii lub osady. Właściciele majątków ziemskich wraz z oficjalistami nie wchodzili w skład gromady, należeli jedynie do gminy wiejskiej. Administrację gromady wiejskiej spełniały zebrania gromadzkie i sołtys. W skład zebrania gromadzkiego wchodził włościan zamieszkały na terenie gromady. Do zebrania gromadzkiego należał m.in.: wybór sołtysa, rozdział świadczeń i podatków, zarządzanie gruntami gromadzkimi będącymi we wspólnym użytkowaniu itp.¹¹

⁸ K. Bucholc-Srogosz, *Samorząd terytorialny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Historia – prawo – administracja*, Częstochowa 2001, s. 35.

⁹ Archiwum Państwowe w Toruniu oddział we Włocławku (dalej APT OW) Grupa Zespołów Akt gmin powiatu lipnowskiego z lat 1858–1944 (1946), sygn. 6, oprac. K. Gruszczyńska.

¹⁰ T. Maciejewski, dz. cyt., s. 273.

¹¹ Tamże.

Dekret z 27 listopada 1918 r. o utworzeniu rad gminnych na obszarze byłego Królestwa Kongresowego powołał rady gminne jako kolegialne organy samorządu, zmienił skład zebrań gminnych i sposób wyboru wójtów. Utrzymał stanowy ustrój gromad¹². Rada gminna składała się z wójta i 12 członków, wybieranych podczas tajnego głosowania przez zgromadzenie gminne względną większością głosów. Członkowie rady gminnej pełnili swoje obowiązki bezpłatnie. Na członków rady gminnej oraz na wójta mogły być wybrane osoby, które miały prawo udziału w zgromadzeniu gminnym. Wójtem mógł być każdy mieszkaniec gminy, który ukończył 25 lat, miał umiejętność czytania i pisanie w języku polskim.

Zgromadzenie gminne wybierało wójta, członków rady gminnej, zastępcę wójta i sześciu zastępców członków rady gminnej. W chwili ustąpienia członka rady gminnej lub wybrania na wójta jego miejsce zajmował zastępca. Okres urzędowania członków rady gminnej i ich zastępców wynosił trzy lata¹³. Do zakresu działania rady gminnej należało: przygotowanie wniosków na posiedzenia, opracowywanie budżetów i sprawozdań; zarządzanie nieruchomościami i funduszami należącymi do gminy; nadzór nad instytucjami i zakładami znajdującymi się na terenie gminy; mianowanie pisarza gminnego; kontrola działalności wójta. Ze swojej działalności rada gminna co najmniej raz w roku składała sprawozdanie wobec zgromadzenia gminnego.

Wójt był przewodniczącym rady gminnej. Zwoływał radę gminną na posiedzenia przynajmniej raz w miesiącu, a w razie potrzeby częściej. Zebrania rady gminnej były prowadzone przy udziale co najmniej połowy członków. Uchwały zapadały większością głosów obecnych na posiedzeniu rady, a w razie równego podziału głosów rozstrzygał głos przewodniczącego¹⁴. Do kompetencji wójta należało zarządzanie bieżącymi sprawami gminy i wykonywanie uchwał rady. Wójt był organem wykonawczym administracji państwowej w zakresie spraw poruczonych.

Obrady rady gminnej były jawne. W posiedzeniach rady mogli uczestniczyć, na podstawie biletów wydawanych przez przewodniczącego rady, mieszkańcy gminy, bez prawa zabierania głosu. Rada gminna mogła większością głosów uznać swe posiedzenie za poufne. Uchwały rady gminnej wpisywano do księgi protokółów, która była dostępna dla każdego miesz-

¹² A. Agopszowicz, *Zarys prawa samorządu terytorialnego*, Katowice 1994, s. 16.

¹³ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 18, poz. 48, art. 3–6.

¹⁴ Tamże, art. 7–8.

kańca gminy. Sekretarzem rady gminnej był pisarz, który miał głos doradczy. Do ważności umów zobowiązujących gminę jako osobę prawną potrzebny był podpis wójta i przynajmniej dwóch z czterech członków upoważnionych przez radę. Zgromadzenia gminne, będące organami uchwalającymi i kontrolującymi, zwoływane były cztery razy w roku. Przewodniczył im wójt. Prawo udziału w zgromadzeniach gminnych posiadali mężczyźni i kobiety z polską przynależnością państwową, mający ukończone 21 lat oraz mieszkający w gminie od sześciu miesięcy.

Samorząd gminny był mocno uzależniony od administracji państwowej, reprezentowanej przez starostę i podległe mu władze powiatowe. Starosta zatwierdzał wybory wójta i innych urzędników oraz wszystkie uchwały rady. Dekret o samorządzie miejskim wydany przez Naczelnika Państwa 4 lutego 1919 r.¹⁵ regulował zasady działalności i kompetencje gmin miejskich. Gminami miejskimi, na mocy dekretu o samorządzie miejskim było 150 miast, w tym: Lipno, Rypin, Dobrzyń nad Drwęcą, Dobrzyń nad Wisłą, Brześć Kujawski, Chodecz, Kowal, Lubień, Lubraniec, Przedecz, Włocławek, Aleksandrów Kujawski, Ciechocinek, Nieszawa, Radziejów. Dekret stanowił o zasadach działania gminy miejskiej w zakresie własnym i poruczonej. Poruczony zakres działania określały ustawy, rozporządzenia władz państwowych oraz umowy rządu z gminą. Do własnego zakresu działania gminy miejskiej należały wszystkie sprawy, które dotyczyły stanu materialnego, rozwoju duchowego i ochrony zdrowia jej mieszkańców, a w szczególności zarządzanie majątkiem gminy, dochodami i wydatkami, zakładanie i utrzymywanie miejskich dróg, mostów, ulic, placów, ogrodów, skwerów, miejskich środków komunikacyjnych, opieka nad urządzeniami służącymi do utrzymania porządku i bezpieczeństwa publicznego, zakładanie i utrzymywanie urządzeń wodociągowych, kanalizacyjnych oraz służących do zaopatrywania miasta w światło i energię elektryczną, opieka nad ubogimi, tworzenie i utrzymanie zakładów dobroczynnych, ochrona zdrowia publicznego, zakładanie i utrzymanie szpitali i urządzeń sanitarnych, rzeźni, hal i targowisk, aprowizacja i dostarczanie ludności zdrowych i tanich mieszkań, popieranie miejscowego handlu, przemysłu i rzemiosł oraz zakładanie instytucji kredytowych, piecza nad oświatą publiczną, zakładanie i utrzymanie szkół, bibliotek, muzeów, troska o przestrzeganie zasad „obyczajności publicznej”¹⁶.

¹⁵ Dekret o samorządzie miejskim z dnia 4 lutego 1919 r., Dz. U. z 1919 r. Nr 13, poz. 140.

¹⁶ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 13, poz. 140, art. 9–11.

Dekret z 4 lutego 1919 r. określał skład rady miejskiej i jej członków. Członkami rady miejskiej byli radni i członkowie magistratu. Radni i ich zastępcy wybierani byli na trzy lata. Radny wybrany na członka magistratu tracił swój mandat, a na jego miejsce wchodził zastępca. Radni pełnili swoje czynności honorowo¹⁷.

Rada miejska była organem przedstawicielskim gminy. W sprawach należących do zakresu działania gminy rada miejska była organem uchwałodawczym i kontrolującym. Do kompetencji i decyzji rady miejskiej należały następujące sprawy: ustanowienie zasad zarządu i zarządzania majątkiem gminy oraz zakładów i instytucji do niej należących, dokonywanie zakupu oraz sprzedaży nieruchomości, obciążanie majątku gminy, przyjmowanie darowizn i zapisów, zaciąganie pożyczek i lokowanie kapitałów, uchwalanie budżetu rocznego i innych wydatków, dokonywanie wszelkich zmian w budżecie. Budżet uchwalano najpóźniej na miesiąc przed rozpoczęciem roku budżetowego, który dostosowany był do państwowego roku budżetowego. Przedmiotem uchwał rady miasta było podejmowanie na rzecz gminy opłat, podatków i monopoli, ustanawianie zasad umarzania należności gminnych, ustanawianie posad służbowych, uchwalanie etatów dla członków magistratu - pracowników miejskich, ustanawianie taks za korzystanie z publicznych środków komunikacji, zatwierdzanie ugody umarzającej spory dotyczące nieruchomości, nadawanie obywatelstwa honorowego, opiniowanie w sprawach zmiany granic gminy, zatwierdzanie planu zabudowania gminy, uchwalanie regulaminów pracy urzędników, komisji, kontrola nad czynnościami całego zarządu miejskiego, sprawdzanie jego rachunków, wybór prezydium rady i członków magistratu. Rada miejska mogła powierzyć rozpatrywanie i decydowanie w zakresie spraw podlegających jej kompetencjom specjalnym komisjom¹⁸.

Posiedzeniom rady miejskiej przewodniczył w miastach niewydzielonych z powiatów burmistrz lub jego zastępca. Posiedzenia rady miejskiej zwoływał w miarę potrzeby przewodniczący, przynajmniej raz w miesiącu. Posiedzenia rady miejskiej były jawne.

Członek rady, nieobecny na posiedzeniach bez podania usprawiedliwienia, podlegał karze 3–25 marek (6–50 koron). Wymiar kary zależał od uznania przewodniczącego rady. Uchwały zapadały większością głosów. Uchwały wymagające większej liczby obecnych członków zapadały więk-

¹⁷ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi...*, s. 101.

¹⁸ Dz. U. z 1919 r. Nr 13, poz. 140, art. 20–22.

szością dwóch trzecich głosów. Głosowanie nad uchwałami było jawne. Głosowanie przy wyborach zawsze było tajne. Uchwały rady miejskiej były podawane do publicznej wiadomości i przekazywane władzy nadzorczej wraz z odpowiednimi załącznikami¹⁹.

Członkami magistratu byli burmistrz, jego zastępca i ławnicy. Liczba ławników wynosiła w każdym mieście 10% liczby radnych. Członkowie magistratu otrzymywali stałe wynagrodzenie z funduszy miejskich. Wysokość tego wynagrodzenia określała rada miejska przed wyborem członków magistratu. Członków magistratu wybierali na trzy lata względnie do końca kadencji rady miejskiej, radni spośród osób mających przynależność państwową polską i bierne prawo wyborcze do rad miejskich. Burmistrz oprócz przynależności państwowej polskiej i biernego prawa wyborczego do rad miejskich musiał posiadać wykształcenie w zakresie co najmniej polskiej szkoły ludowej. Głosowanie na ławników odbywało się na zasadzie proporcjonalności²⁰.

Magistrat był zarządzającym i wykonawczym organem gminy. Do jego kompetencji należało: wykonywanie uchwał rady miejskiej, zarządzanie majątkiem miejskim i prowadzenie jego inwentarza, prowadzenie przedsiębiorstw własnych i nadzór nad przedsiębiorstwami miejskimi mającymi własne zarządy, układanie projektów budżetów miejskich oraz sporządzanie obrachunków rocznych, przygotowanie i przedstawienie radzie miejskiej preliminarza budżetowego najpóźniej na trzy miesiące przed rozpoczęciem roku budżetowego, a także obrachunków rocznych najpóźniej w ciągu trzech miesięcy po zakończeniu roku budżetowego, zarządzanie dochodami i wydatkami gminy oraz rozkładanie podatków i powinności gminnych, stosowanie obowiązujących ustaw, rozporządzeń i uchwał rady miejskiej, odpowiadanie przed sądem w sprawach gminy, mianowanie i zwalnianie pracowników miejskich, uchwalanie własnego regulaminu oraz regulaminów dla komisji i delegacji, składanie radzie miejskiej sprawozdań ze swej działalności i z działalności podwładnych sobie organów, z wykonania budżetu, ze stanu majątku i zakładów gminy, przedstawianie wniosków w zakresie gospodarstwa gminnego, wykonywanie czynności poruczonych przez władze państwowe i ustawy. Magistrat był jednostką zwierzchnią wobec pracowników gminy²¹.

¹⁹ Tamże, art. 23–25, 30, 34–35.

²⁰ Tamże, art. 40–43.

²¹ Tamże, art. 45–48.

Burmistrz był kierownikiem magistratu i jego przedstawicielem. Przewodniczył posiedzeniom magistratu. Zarządzał policją miejscową. Mógł powierzyć załatwianie poszczególnych spraw należących do jego kompetencji swemu zastępcy lub innym członkom magistratu. Uchwały magistratu zapadały większością głosów. W razie równości głosów rozstrzygał głos przewodniczącego. Uchwały magistratu były podawane do wiadomości rady miejskiej.

Dekret o wyborach do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego z 13 grudnia 1918 r. zobowiązywał do przeprowadzenia wyborów do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego²². W miastach, takich jak Lipno, Nieszawa i Rypin, liczących 5–25 tys. mieszkańców, skład rady miejskiej wynosił 24 radnych. We Włocławku liczącym w 1919 r. 38 523 mieszkańców liczba radnych wynosiła 35 radnych. Zgodnie z art. 1 dekretu z 13 grudnia 1918 r. w miastach mających 25–45 tys. mieszkańców dodaje się do liczby 24 radnych jednego na każde rozpoczęte 2 tys. mieszkańców. Dla uzupełnienia liczby radnych w razie śmierci, złożenia lub utracenia przez nich mandatów wybierani byli zastępcy radnych w liczbie wynoszącej prawie połowę radnych. Czynne prawo wyborcze do rad miejskich posiadali wszyscy obywatele bez różnicy płci, którzy: ukończyli 21 lat, posiadali przynależność państwową polską, zamieszkiwali na stałe w obrębie gminy miejskiej co najmniej od sześciu miesięcy.

Bierne prawo wyborcze posiadali obywatele mający czynne prawo wyborcze, ukończone 25 lat, umiejący czytać i pisać po polsku. Członkami rady miejskiej nie mogli być urzędnicy miejscy oraz urzędnicy państwowi sprawujący nadzór nad działalnością gminy miejskiej, funkcjonariusze policji i milicji ludowej. Zasady głosowania były tajne i proporcjonalne. Kadencja rad miejskich trwała do czasu uchwalenia nowej ustawy wyborczej przez Sejm, nie dłużej niż przez okres trzech lat²³.

Pierwsze w odrodzonej Polsce wybory do rady miejskiej zostały rozpisane na mocy dekretu o samorządzie miejskim z dnia 4 lutego 1919 r.

Wybory do rad gminnych przeprowadzone w lutym 1919 r. przebiegały w spokojnej atmosferze. W 12 gminach w powiecie włocławskim rady gminne zostały wybrane. Zdarzały się przypadki unieważnienia wyborów, np. w gminie Pikutowo. Władze policyjne zarzuciły mieszkańcom, Ignacemu Wojciechowskiemu nauczycielowi z Wieńca i Henrykowi Ciborowskiemu

²² H. Szczechowicz, *Administracja ziemi...*, s. 104.

²³ Dekret o wyborach do rad miejskich na terenie byłego Królestwa Kongresowego, Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 20, poz. 58, art. 1–7.

mu nauczycielowi z Pikutkowa, że w okresie przed wyborami uprawiali propagandę komunistyczną, nawoływali do występowania przeciwko zarządzanemu przez Naczelnika Państwa poborowi do wojska i aktualnemu rządowi²⁴.

Ludność wykazała małe zainteresowanie pierwszymi wyborami do rad gmin np. w gminie Lubień w powiecie wrocławskim na 2663 uprawnionych do głosowania oddano 500 głosów, a w gminie Pyszkowo na 2735 uprawnionych głosowały 302 osoby²⁵.

Dekret z 4 stycznia 1919 r. o powołaniu władz samorządowych zakończył pracę dotychczasowego zarządu miasta Wrocławka. Wybory do Rady Miasta Wrocławka odbyły się 9 marca 1919 r. Zgłoszono 11 list wyborczych. Po przeprowadzeniu głosowania do rady miejskiej wybrano: z listy nr 1 (Narodowy Komitet Wyborczy) – 14 radnych i 5 zastępców; z listy nr 2 (Komitet Robotników na Przedmieściu) – 4 radnych i 2 zastępców; z listy nr 3 (Bund) – 8 radnych i 5 zastępców; z listy nr 4 (PPS) – 2 radnych i 1 zastępca; z listy nr 5 (Poale-Sjon) – 2 radnych i 1 zastępca; z listy nr 8 (Związek Kupców Żydowskich) – 1 radny; z listy nr 10 (Komitet Narodowy Żydowski) – 3 radnych i 1 zastępca. Na listach nr 1 i nr 2 znaleźli się kandydaci endecji, która miała przewagę w radzie miejskiej. Sukces odniosła również prawica żydowska (listy nr 5, 8, 10). Do przewrotu majowego odgrywała w radzie miejskiej ważną rolę, podobnie jak endecja. Swoją pozycję wykorzystywała do częściowej realizacji własnego programu politycznego i społecznego²⁶. Na posiedzeniu inauguracyjnym Rada Miejska we Wrocławku wybrała na prezesa sędziego A. Wawrzynieckiego (reprezentującego Komitet Narodowy Wyborczy), na wiceprezesów: dr W. Piaseckiego (KNW), L. Kossobudzkiego (PPS), P. Goldego (Związek Kupców Żydowskich), na sekretarzy: W. Dubalskiego (PPS), A. Mańkowskiego (PPS)²⁷. Wybory do rad miejskich przeprowadzone w Kowalu, Przedczu, Lubrańcu, Brześciu Kujawskim, umożliwiły zwołanie Sejmiku Powiatowego Wrocławskiego na dzień 5 lutego 1919 r. Sejmik Powiatowy Wrocławski składał się z 38 członków (po dwóch przedstawicieli z każdej gminy wiej-

²⁴ APT OW, Akta Starostwo Powiatowe Wrocławskie we Wrocławku 1918–1939, sygn. 328 a; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Wrocław 1982, s. 57.

²⁵ Tamże.

²⁶ *Rozwój samorządu miasta Wrocławka*, red. S. Krzeszewski, Wrocław 1926, s. 6.

²⁷ Tamże; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 58.

skiej i miejskiej). Skład społeczny był następujący: w 13 gminach przeważali rolnicy, w 6 gminach miejskich było 5 rzemieślników, 2 handlowców, 3 przemysłowców, 2 pracowników samorządu. Sejmik powiatowy pracował za pomocą wydziału powiatowego pod kierownictwem przewodniczącego i przy pomocy komisji specjalistycznych. Pełnił czynności wykonawcze²⁸.

W lutym 1919 r. odbyły się wybory do rad gminnych w powiecie lipnowskim, w gminach: Bobrowniki, Chalin, Jastrzębie, Kłokock, Mazowsze, Nowogród, Obrowo, Osiek, Szpetal. W skład rad gminnych wybierano najczęściej gospodarzy, w nielicznych gminach mandaty zdobywali robotnicy i nauczyciele, np. w gminie Kłokock wybrano dwóch robotników, w gminie Mazowsze jednego robotnika i dwóch nauczycieli, w gminie Osiek jednego nauczyciela²⁹.

Wybory do rad gminnych w powiecie rypińskim odbyły się 31 sierpnia 1919 r. Powołano wówczas 14 rad gminnych i dwie rady miejskie w Rypinie i w Dobrzyniu nad Drwęcą³⁰. W powiecie lipnowskim utworzono 17 rad gminnych i dwie rady miejskie w Lipnie i Dobrzyniu nad Wisłą. Do Rady Miasta w Rypinie weszło 24 członków. Na pierwszym i inauguracyjnym posiedzeniu rady w październiku 1919 r. powołany został magistrat składający się z pięciu członków na czele z burmistrzem Józefem Budznowskim, który tę funkcję pełnił przez 20 lat³¹. W Lipnie na czele 5-osobowego magistratu miasta stał burmistrz Józef Szarżała, a od 1924 r. do 1939 r. funkcję tę pełnił Zygmunt Uzarowicz³².

We Włocławku pierwszym prezydentem wybranym 3 czerwca 1919 r., był inż. Stanisław Boryssowicz, który funkcję tę pełnił do 27 listopada 1919 r. Następnie funkcje tę piastowali: Antoni Wawrzyniecki (1 grudnia 1919 r. – 30 czerwca 1920 r.), inż. Jan Roliński (1 grudnia 1920 r. – 28 lipca 1922 r. (zmarł)), August Krause (2 listopada 1923 r. – 2 października 1924 r.), inż. Czesław Gajzler (27 listopada 1924 r. – 10 sierpnia 1926 r.), Stefan Pachnowski (14 października 1926 r. – 28 marca 1933 r.), Tytus Czaki komisarz rządowy (1 kwietnia 1933 r. – 28 lutego 1934 r.), inż. Romuald Wojciechowski

²⁸ APT OW, Akta Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku sygn. 328 a. Sprawozdanie Komisarza RP na powiat włocławski i powiat niezawski za styczeń i luty 1919 r.; *Monografia powiatu włocławskiego*, praca zb., red. S. Laguna, Włocławek 1968, s. 323; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 58.

²⁹ Gazeta Urzędowa na Powiat Lipnowski z 17 lutego 1919 r., nr 24, s. 6–10; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 57.

³⁰ APT OW, Akta miasta Rypina z lat 1919–1945, sygn. 2.

³¹ Tamże.

³² Z. Góźdź, *Lipno*, Lipno 1994, s. 42; Z. Żuchowski, *Przeszłość ziemi dobrzyńskiej. Materiały do podręcznika szkolnego*, Rocznik Dobrzyński 2008, t. 1, s. 37.

tymczasowy prezydent m. Włocławka (1 marca 1934 r. – 15 listopada 1934 r.), Leonard Kowalewski (15 listopada 1934 . – 25 marca 1935 r.), Witold Mystkowski (25 maja 1935 r. – 11 listopada 1939 r. (zamordowany))³³.

Rady gminne i rady miejskie wyłaniały odrębny sejmik powiatowy. Pierwszymi podjętymi zadaniami przez rady miasta były sprawy kulturalno-oświatowe, aprowizacyjne i opieki społecznej. Po wprowadzeniu w życie uchwały o powszechnym nauczaniu podjęto decyzję o odbudowie szkół, wytyczono plan inwestycji, których nie rozpoczęto z powodu braku środków finansowych i możliwości zaciągnięcia kredytu. Realizację podjętych zadań przerwała wojna polsko-bolszewicka.

Kadencja rad miejskich i gminnych wybranych w 1919 r. na obszarze byłej Kongresówki miała trwać trzy lata, zatem nowe wybory miały nastąpić w 1922 r. Tymczasem Sejm RP podjął ustawę przedłużającą urzędowanie organów samorządowych o dalsze trzy lata lub do uchwalenia nowej ustawy samorządowej dla całego kraju. Niemniej w wielu miejscowościach przeprowadzono nowe wybory, szczególnie tam, gdzie z różnych względów dotychczasowe rady nie mogły funkcjonować³⁴. W maju 1927 r. w byłym zaborze rosyjskim przeprowadzono kolejne wybory samorządowe³⁵. Głosowanie odbyło się 26 czerwca 1927 r.

Pierwsze inauguracyjne posiedzenia rad gminnych i rad miejskich odbyły się w lipcu i w sierpnia 1927 r. Nowa rada wzorem poprzedniej głównie inicjatywy uchwałodawcze koncentrowała wokół spraw związanych z rozwojem miast i gmin. Występujące trudności finansowe, rozpoczynająca się inflacja utrudniały pracę magistratu, dlatego na początku realizowano małe inwestycje. Większe wspierane były ofiarną pomocą materialną obywateli miasta.

Bilans prac Magistratu Miasta Rypina w latach 1918–1928 sprzyjał realizacji wielu inwestycji, m.in. zabrukowano i przebudowano ulice o powierzchni 60 tys. m, wybudowano 10 500 m chodników i ułożono 6850 mb krawężników. W latach 1919–1925 skanalizowano 67 posesji w centrum miasta, wybudowano na skrzyżowaniach ulic „burzowniki” do odprowadzania wody kanałami podziemnymi do rzeki Rypienicy o długości 750 mb.

³³ M. Gruszczyńska, *Organizacja władz miejskich Włocławka 1914–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 137–138.

³⁴ R. Szwed, *Samorządowa Rzeczypospolita 1918–1939. Wybór rozpraw i artykułów*, Częstochowa 2002, s. 37.

³⁵ H. Izdebski, *Samorząd terytorialny w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996, s. 146.

W 1922 r. powstał Bank Spółdzielczy w Rypinie. W 1923 r. rozbudowano Elektrownię Miejską. Założono park wokół elektrowni o powierzchni 2 ha³⁶.

W latach 1926–1930 wybudowano dla mieszkańców dwa piętrowe gmachy bliźniacze, wyposażone w centralne ogrzewanie, kanalizację i wodociągi z przeznaczeniem na szkoły powszechne. W latach 1927–1928 przebudowano budynek po starej elektrowni i nadbudowano piętro. W gmachu tym mieściły się biura magistratu, sala posiedzeń rady miejskiej i mieszkania dla urzędników. W 1925 r. uruchomiono cegielnię miejską o dwóch piecach polowych produkującą rocznie 800 tys. sztuk cegły. W 1926 r. przystąpiono do zorganizowania spółdzielni pod nazwą: Spółdzielczość Mleczarska Parowa „ROTR” w Rypinie. Spółdzielnia powstała przy udziale i poparciu finansowym Banku Spółdzielczego w Rypinie. W latach 1926–1927 wybudowano dwupiętrowy gmach 7-klasowej Powszechnej Szkoły Męskiej nr 1. W 1930 r. wybudowano nowy budynek, który przeznaczono na potrzeby 7-klasowej Powszechnej Szkoły Żeńskiej nr 2³⁷.

Rada Miasta w Lipnie pod kierunkiem Józefa Szarzały i Zygmunta Uzarowicza dokonała wielu ważnych inwestycji na rzecz poprawy infrastruktury miasta i warunków życia społeczności lokalnej. Uruchomiono sieć wodociągów i system kanalizacji, budowano i konserwowano drogi, place i chodniki, wybrukowano ulice, oddano do użytku nowe szkoły, siedzibę dla sejmiku, pawilon dla orkiestry, remizę i garaż Straży Ogniowej, budynek kino-teatru, stadion miejski, bulwar – park i inne obiekty. W 1928 r. wybudowano mleczarnię. Utworzono wiele ważnych placówek: Komunalną Kasę Oszczędności, Bank Spółdzielczy Ziemi Dobrzyńskiej i Bank Ludowo-Spółdzielczy. Uruchomiono Gimnazjum im Traugutta i dwie szkoły powszechne. Utworzono 3-letnią Szkołę Handlową prowadzoną przez Macierz Szkolną, 3-letnią Doksztalającą Szkołę Rzemieślniczą Zawodową prowadzoną przez magistrat i Szkołę Klimkarstwa. Wybudowano kilkadziesiąt sal szkolnych w budynkach wynajętych od osób prywatnych. Prowadzono całkowite dożywianie dzieci, a najuboższe otrzymały artykuły szkolne. W szkołach zatrudnieni byli lekarz szkolny i higienistka. Utworzono Towarzystwo Upiększania Miasta. W 1923 r. utworzono 12-hektarowego park, na terenie którego zbudowano dwa korty tenisowe, szkółki

³⁶ APT OW, Akta miasta Rypina z lat 1919–1945. sygn. 2.

³⁷ M. Krajewski, *Spoleczno-gospodarczy rozwój Rypina w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1998, t. 12, s. 246.

drzew owocowych, bufet, pawilon dla orkiestry, plac do gier i zabaw dziecięcych, zamontowano instalację oświetleniową i radiowo-magnetofonową. Wybudowano betoniarnię miejską i urządzono targowicę miejską. Od 1925 r. rozpoczęto elektryfikację miasta. W 1927 r. przystąpiono do sporządzania planów regulacji obszaru miejskiego, które miało zapobiec samowolnej zabudowie. Organizowano akcje pomocy dla najbardziejniejszych osób³⁸.

Najważniejsze inwestycje samorządu miast i gmin związane były z budową i konserwacją dróg, ulic, placów, budową szkół i placówek kulturalno-sportowych, opieką zdrowia i opieką społeczną. Znaczące środki zostały przeznaczone również na popieranie rolnictwa, przemysłu i handlu oraz bezpieczeństwo publiczne. Samorządy gmin powiatu lipnowskiego w latach 1918–1930 dokonały licznych inwestycji, między innymi: wybudowano 7-klasową szkołę powszechną w Bobrownikach w 1928 r., ułożono 2 km bruku na drodze łączącej Bobrowniki z Włocławkiem, zabrukowano ulice w Dobrzymiu nad Wisłą, wybudowano szosę Włocławek–Dobrzyń, wybudowano dwie szkoły, 5-klasową w Karnkowie i 2-klasową w Jankowie, wybudowano 3-klasową szkołę murowaną w Kikole, wybudowano nowoczesny gmach 3-klasowej Szkoły Rolniczej w Kłokocku w 1927 r. W 1929 r. rozpoczęto budowę 4-klasowej szkoły w Mysłakówku, rozbudowano 7-oddziałową szkołę w Ligowie, wybudowano 7-klasową szkołę powszechną w Działaniu, W. 1929 r. wybudowano w Ossówce nowoczesny gmach 7-klasowej szkoły powszechnej, wybrukowano i oświetlono lampami łukowymi Osadę Skępe, ułożono 2 km bruku w gminie Szpetal w 1929 r. oddano do użytku budynki 7-klasowej szkoły w Fabiankach³⁹.

Magistrat Miasta Włocławek w 1920 r. mógł już poszczycić się funkcjonowaniem 20 szkół podstawowych i kilka zakładów oświatowych typu zawodowego takich jak: Państwowa Szkoła Handlowa, Miejska Szkoła Zawodowa Doksztalająca, Państwowa Niższa Szkoła Techniczna. W 1921 r. powstało Gimnazjum Państwowe Żeńskie im. M. Konopnickiej. Uruchomiono przedszkola. W 1922 r. rozpoczęto budowę kościoła pw. Świętego Stanisława. W 1923 r. Magistrat oddał do dyspozycji władz oświatowych nowy gmach szkolny przy ul. Łęskiej 22, w którym mieściły się dwie szkoły podstawowe. Wspierano rozwój powstałych w 1926 r. nowych przedsiębiorstw: fabryki mebli giętych „Polars” i wytwórnię cukierków. W 1927 r.

³⁸ Z. Gózdź, *Lipno...*, s. 42–46; R. Specjalski, *Lipno i okolice. Materiały do monografii VI*, Lipno–Włocławek 2008, s. 27–28.

³⁹ R. Specjalski, *Lipno i okolice, Materiały do monografii VI...*, s. 21–32.

na mocy rozporządzenia Rady Ministrów poszerzono granice Włocławka z lewobrzeżnej strony Wisły o następujące wsie: Papieżka, Łęg – majorat, Krzywe Błoto, Ruda, Zazamcze, część gruntów wsi Rybnica i Łęg, osady młynarskie: Łęg, Papieżka, Kapitułka, Świech, Słodowo, folwark rządowy Łęg, folwark Lisek, osada czynszowa Krzywe Błota oraz część lasów państwowych z prawobrzeżnej strony – wsie: Grodzie, Zofijka, Walewskie, Szpetal Dolny, Ignachowo, Suszyce i Szpetal Górny⁴⁰. 20 maja 1927 r. wmurowano akt erekcyjny pod budowę Okręgowej Elektrowni Miejskiej. Utworzono Izbę Rzemieślniczą, której zasięg działania obejmował 23 powiaty województwa warszawskiego. Od 1928 r. usługi dla mieszkańców świadczyła Komunalna Kasa Oszczędności. Powołano jachtklub Ligii Morskiej i Kolonialnej oraz Okręgowy Związek Młodzieży Wiejskiej. 18 kwietnia 1929 r. utworzono autonomiczne przedsiębiorstwo „Kanalizacja i Wodociągi Miejskie”. Zawiązano spółkę drogową dla budowy drogi bitej do źródeł siarczanych „Wieniec”. W 1930 r. przy obecnej ul. Chopina oddano do użytku stadion miejski. Utworzono Bank Spółdzielczy, szpital, Miejską Bibliotekę Publiczną, Kujawski Klub Wioślarski. Własne siedziby uzyskały Polskie Towarzystwo Krajoznawcze i Muzeum Kujawskie. W 1932 r. oddano do użytku most przy ul. Kilińskiego, którego budowę rozpoczęto w 1926 r. W 1936 r. miasto uzyskało nowy gmach poczty przy ul. Warszawskiej, a w 1937 r. nastąpiło otwarcie tzw. żelaznego mostu⁴¹.

Samorząd powiatowy, w okresie międzywojennym, był najważniejszym ogniwem władzy terenowej. Przyjęty w II Rzeczypospolitej podział na powiaty został przejęty po zaborcach. Dekretami z 5 grudnia 1918 r. i 4 lutego 1919 r. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski wydał tymczasowe przepisy regulujące podstawy działania samorządu powiatowego na terenie byłego zaboru rosyjskiego i ordynację do sejmików powiatowych, które miały się składać z delegatów miast i gmin powiatu (po dwóch z każdej gminy).

W gminach wiejskich wyboru delegatów do sejmików powiatowych dokonywały rady gminne, w gminach miejskich członkowie rad miejskich i magistratów. Na członka sejmiku powiatowego mógł być wybrany każdy członek kolegium wyborczego umiejący czytać po polsku⁴². Władzą wy-

⁴⁰ Z. Karczewski, W. Kubiak, *Dzieje Włocławka. Kronika ważniejszych wydarzeń*, Bydgoszcz 1971, s. 36–40.

⁴¹ Tamże, s. 40–44.

⁴² Dekret o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych z 5 grudnia 1918 r., Dz. P. RP z 1918 r. Nr 19, poz. 140, art. 1–4.

konawczą były wydziały powiatowe działające pod przewodnictwem starosty. Wydział powiatowy wybierany był przez sejmik na trzy lata. Składał się ze starosty i sześciu członków. Starosta był najwyższym przedstawicielem władzy państwowej na terenie powiatu. Przewodniczył sejmikowi i wydziałowi powiatowemu. W stosunku do uchwał sejmiku powiatowego przysługiwało mu prawo weta.

Naczelnik Państwa Józef Piłsudski dekretem z 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego określił między innymi sposób ustalania granic powiatów, zakres własnych kompetencji samorządu powiatowego i źródła dochodów. Samorządowi powiatowemu powierzono nadzór nad gminami, a dekretem z 9 stycznia 1919 r. Naczelnik przekazał samorządom gminnym i powiatowym także organizację, kierowanie i finansowanie policji komunalnej⁴³.

Nadzór nad samorządem powiatowym należał do wojewodów, współdziałających z nim wydziałów wojewódzkich i ministra spraw wewnętrznych. Nadzór nad powiatowymi związkami komunalnymi powierzono ministrowi spraw wewnętrznych. Dekret zapewnił zdecydowaną przewagę pochodzącej z wyboru radzie nad jej organem wykonawczym⁴⁴. 4 lutego 1919 r. został wydany dekret w przedmiocie skarbowości powiatowych związków komunalnych, w którym określono źródła dochodów samorządu powiatowego. Należały do nich między innymi podatki od dochodów, wynagrodzeń, nieruchomości, spożycia, gruntowy i przemysłowy. Źródłami dochodu był także majątek komunalny, przedsiębiorstwa samorządowe, pożyczki, subwencje i dotacje. Sprawy budżetu powiatowego w skali całego kraju ujednolicono ustawą z 11 sierpnia 1923 r. o tymczasowym uregulowaniu finansów komunalnych, w tym między innymi tryb nakładania i ściągania podatku dochodowego, opłat specjalnych oraz kompetencji władz nadzorczych.

Do 1935 r. wydano ponad 20 ustaw i dekretów nakładających na samorządy różne zadania bez wskazania źródeł ich finansowania. Natomiast rząd nie wykonał nałożonego na niego obowiązku wydania przepisów wykonawczych, Rozporządzenie Prezydenta RP z 22 grudnia 1924 r. nadzór nad gospodarką finansową samorządów powierzyło specjalnym delegatom

⁴³ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 5, poz. 98.

⁴⁴ B. Sprengel, *Dyskusja nad modelem samorządu powiatowego w okresie międzywojennym*, Zeszyty Naukowe WSHE 2004, t. 14, s. 19.

ządowym⁴⁵. Na podstawie okólnika MSW nr 127 z 16 lipca 1930 r. kontrolę nad samorządem powiatowym powierzono wojewódzkim inspektorom związków komunalnych. Inspektorzy mieli obowiązek dokonania lustracji wszystkich samorządów powiatowych i miast wydzielonych dwa razy w ciągu roku. Kontrola obejmowała budżet pod względem celowości i oszczędności wydatków. Starosta do kontroli samorządowej wyznaczył w wydziale powiatowym inspektora samorządu gminnego, a inspekcję urzędów gminnych mogli przeprowadzić urzędnicy starostwa⁴⁶.

Samorząd gminny był mocno uzależniony od administracji państwowej, reprezentowanej przez starostę i podległe mu władze powiatowe. Starosta zatwierdzał wybory wójta i innych urzędników oraz wszystkie uchwały rady. Szczególną uwagę urzędnicy starostwa koncentrowali na sprawach budżetu gmin przed jego zatwierdzeniem przez władze powiatowe. Na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego funkcje samorządu wojewódzkiego wypełniały rady wojewódzkie.

W listopadzie 1918 r. wybierano rady powiatowe składające się z delegatów gmin. W Lipnie wybrano radę powiatową, składającą się z 36 delegatów gmin, w Nieszawie z 34 delegatów gmin, w Rypinie z 32 delegatów gmin, we Włocławku z 40 delegatów gmin. Rada powiatowa składała się z przewodniczącego, zastępcy i radnych. Wydział wykonawczy składał się z komisarza kierującego działem ogólnym administracyjnym, oraz kilku innych działów: dział finansowy, bezpieczeństwa zwany milicyjnym, aprowizacyjny, rolny, leśny, drogowy i budowlany, pocztowo-telegraficzny – szkolny, ochrony pracy, karny. Utworzone były komisje: finansowa, aprowizacyjna, sanitarno-lekarska, mieszkaniowa, oraz urzędnicza do rozpatrywania podań o posady⁴⁷.

W Gazecie Urzędowej na Powiat Lipnowski z 27 stycznia 1919 r. ukazały się przepisy tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych. Podano wykaz 73 miejscowości, w których do 1 marca 1919 r. przeprowadzone zostaną wybory do sejmików powiatowych, w wykazie tym znalazły się miasta Lipno, Nieszawa, Rypin i Włocławek⁴⁸. Na tej podstawie dokonano wyboru Sejmiku Powiatowego w Lipnie, Nieszawie, Rypinie i Włocław-

⁴⁵ Dz. U. RP z 1924 r. Nr 113, poz. 1002.

⁴⁶ B. Sprengel, *Dyskusja nad modelem...*, s. 23.

⁴⁷ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 103–104; R. Specjański, *Lipno i okolice. Materiały do monografii II*, Włocławek 2000, s. 14.

⁴⁸ Gazeta Urzędowa na Powiat Lipnowski z 1919 r., nr 2, s. 2.

ku. Sejmik Powiatowy w Lipnie w 1919 r. liczył 40 delegatów gmin, Sejmik Powiatowy w Nieszawie - 36 delegatów, Sejmik Powiatowy w Rypinie - 34 delegatów, Sejmik Powiatowy we Włocławku - 42 delegatów. Liczba członków tego gremium uzależniona była od liczby gmin. Każda rada gminna wybierała ze swego grona, dwóch delegatów. Poza tym dochodziły dwie osoby z wydziału powiatowego wybrane spoza sejmiku⁴⁹.

Sejmik powiatowy podejmował decyzje, które na terenie powiatu miały moc prawną. Zapadały one w czasie posiedzeń plenarnych. Posiedzenia sejmiku odbywały się 2–5 razy w ciągu roku. Do uczestnictwa w posiedzeniach zachęcano mieszkańców powiatów. Służyły temu ogłoszenia na tablicy ogłoszeń przed gmachem magistratu oraz informacje zamieszczane w prasie urzędowej wydziału powiatowego.

Do obowiązków sejmiku powiatowego należało m.in. uchwalenie budżetu oraz kontrolowanie jego wykonania. Projekt budżetu obejmującego okres od 1 kwietnia do 31 marca roku następnego (rok budżetowy) przygotowywał wydział powiatowy. Sejmiki w pierwszym dziesięcioleciu działalności czerpały swe dochody wyłącznie z podatków, ponieważ nie posiadały przedsiębiorstw komunalnych ani majątku komunalnego.

Organem wykonawczym sejmiku powiatowego był wydział powiatowy złożony z sześciu członków wybieranych przez sejmik powiatowy. Do kontroli samorządu powiatowego powoływano komisję rewizyjną, która badała gospodarkę sejmiku pod względem gospodarności, celowości i racjonalności, a także według kryterium użyteczności dla ludności powiatu. Ze swej działalności komisja składała przed sejmikiem sprawozdania zawierające wnioski i propozycje rozwiązań dostrzeżonych problemów. Stanowiły one podstawę do formułowania stosownych zaleceń pod adresem wydziału powiatowego. Działały też inne komisje będące ciałem doradczym i opiniodawczym samorządu powiatowego, np. Komisja Rolna, Komisja Drogowa, Komisja Opieki Społecznej, a także Komitet Budowy Domu Sejmiku i Szpitala.

Instytucje samorządu byłego Królestwa Polskiego były zasadniczo ukształtowane już na podstawie aktów ustawodawczych z 1918 i 1919 r.: dekretu o radach gminnych, dekretu o tymczasowej ordynacji wyborczej do sejmików powiatowych, dekretu o wyborach do rad miejskich, dekretu o samorządzie miejskim oraz dekretu o tymczasowej ordynacji powiatowej.

⁴⁹ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 109.

Akty te wprowadzały demokratyczny samorząd szczebla gminnego i powiatowego opierający się na silnej pozycji organów uchwałodawczych: rad miejskich i gminnych oraz sejmików powiatowych⁵⁰. W 1919 r. powołany został samorząd gminny i powiatowy, oraz sejmik powiatowy (rada powiatowa). „Dzięki działalności sejmiku zainicjowane zostały ważne sprawy, takie jak budowa szkół, szpitala, przytułku dla starców itp. – napisał Bogdan Chełmicki ziemianin z Kowalk, radny Rady Gminnej w Pręczkach i radny Rady Powiatowej w Rypinie (zwanej początkowo sejmikiem) jako delegat swej gminy. Niestety i tu odbiło się ogólne rozpolitykowanie społeczeństwa i zdarzało się, że sejmik zamiast zajmować się sprawami gospodarczymi, tracił czas na dyskusje polityczne. Wydział Powiatowy w Rypinie wraz z sejmikiem zrealizował wiele ważnych spraw. Przede wszystkim zabrano się do dróg, rozumiejąc, że w powiecie rolniczym niezmiernie ważna jest komunikacja. Przebudowano trzy nowe szosy rozchodzące się promieniście do Rypina: w stronę Mławy do Okalewa (z odnogą do osady Skrwilno), w stronę Wąbrzeźna do Półwieska, w stronę Lipna do Chojnowa. Poza tym wybudowano szereg dróg żwirówek, którymi większość roku mogły się poruszać samochody. Subsydiując gminy, wybrukowano drogi (ulice) we wszystkich skupionych wioskach w powiecie (powiat zapewniał nadzór techniczny i brukarzy, gmina dostarczała kamień piasek, furmanki i robociznę). W Rypinie wybudowano szpital powiatowy, przytułek dla starców i sierociniec oraz – za pomocą dotacji państwowych – budynek starostwa. Subsydiowano budowę szkół w Rypinie i szereg mniejszych w gminach. Subsydiowano powołanie do życia gimnazjum. Przyznawano stypendia dla uczniów. Zorganizowano niedzielny Uniwersytet Ludowy w Rypinie, na którym przez dwie zimy wykładano przedmioty rolnicze. Odbywały się kursy dokształcające. Subsydiowano prace Okręgowego Towarzystwa Rolniczego, dbającego o rozwój życia społeczno-gospodarczego na terenie powiatu. Sejmik corocznie badał budżet Okręgowego Towarzystwa Rolniczego i uchwalał środki na pensje dla instruktorów oraz fundusze na świadczenia rzeczowe, ponieważ Okręgowe Towarzystwo Rolnicze przy niskich składkach dysponowało małymi dochodami. Samorząd powiatowy popierał rozwijającą się spółdzielczość, zwłaszcza udzielając mleczarstwu gwarancji przy nowych inwestycjach”⁵¹.

⁵⁰ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi...*, s. 115.

⁵¹ B. Chełmicki, dz. cyt., s. 178–179.

W latach 1918–1929 duże zmiany nastąpiły na polu gospodarczym. Stopniowo odbudowywano większość zniszczonych budynków i szlaków komunikacyjnych, niektóre budowano prowizorycznie ze względu na ograniczone możliwości finansowe. W porównaniu z czasami sprzed pierwszej wojny światowej nastąpił wzrost produkcji rolnej, o 20%, wzrosła również liczba inwentarza. Powstały spółki mleczarskie. Produkty mleczarskie, masło i sery, były sprzedawane w większych ośrodkach, takich jak Warszawa czy Śląsk. Organizowano szkolnictwo, zakładano biblioteki publiczne, powoływano ochotnicze straże pożarne, uruchomiono parowe płatkarnie ziemniaków, tartaki, gorzelnie, cegielnie, młyny parowe, młyny wodne, wiatraki, zakłady wyrobów cementowych, ryflarnie walców młynskich, budowano garbarnie i fabryki odlewów żelaznych, założono Bank Spółdzielczy i spółdzielnie. Wybudowano drogi powiatowe bite, i gruntowe, kolejki konne itp. Sejmik wybudował i urządził szpitale z oddziałami: zakaźnym, położniczym, chirurgicznym i ogólnym. Niezależnie od kontynuowanych inwestycji każdego roku dokonywano prac w zakresie pogrubienia powłoki starych szos. Sejmik przekazywał subsydia dla gmin budujących mosty. Subsydiował stację opieki nad dzieckiem i matką, przychodnię przeciwgruźliczą, kolonie letnie dla dzieci, gimnazja organizacje straży pożarnych i wiele instytucji kulturalno-oświatowych. Na budowę gmachów szkolnych sejmik udzielał gminom dotacji. Utrzymywał schronisko dla sierot, przytułek dla starców, i ochronkę dla dzieci. W wydatkach budżetowych prelinowano na komunikację około 29% ogólnej sumy, na utrzymanie przedsiębiorstw własnych 6%, na rolnictwo i weterynarię 3%, na ochronę zdrowia 12%, na opiekę społeczną 3,5% i na inwestycje 11%⁵².

Uchwały sejmiku powiatowego były podejmowane w czasie posiedzeń plenarnych, które odbywały się z różną częstotliwością, nie rzadziej niż 2–5 razy w ciągu roku, a nawet częściej w uzasadnionych przypadkach. Do obowiązków sejmiku powiatowego należało m.in. uchwalenie budżetu oraz kontrola jego wykonania. Projekt budżetu obejmujący okres budżetowy od 1 kwietnia do 31 marca roku następnego przygotowywał wydział powiatowy. Sejmiki powiatowe w latach 1918–1928 czerpały dochody głównie z podatków.

⁵² T. Świecki, F. Wybult, *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa Polskiego*, Toruń 1932, s. 499–500.

Jedną z form pracy wydziału powiatowego były posiedzenia, które odbywały się w zależności od potrzeb zwykle 8–13 razy w ciągu roku. Przedmiotem posiedzeń były w szczególności sprawy społeczno-gospodarcze dotyczące m.in. budowy dróg, organizacji oświaty, rolnictwa, szpitalnictwa. Ważną funkcję spełniał w Biurze Wydziału Powiatowego personel urzędniczy, który stanowił jednocześnie aparat wykonawczy samorządu powiatowego. Praca wydziału powiatowego koncentrowała się w czterech wydziałach: ogólnym, finansowo-gospodarczym, drogowym i weterynarii.

Gospodarka finansowa sejmiku była kontrolowana z ramienia organów stanowiących przez powołaną komisję rewizyjną pod względem celowości, rzetelności, gospodarności i racjonalności. Komisja z przeprowadzonej kontroli składała sejmikowi sprawozdanie zawierające wnioski pokontrolne i zalecenia dotyczące rozwiązania dostrzeżonych problemów.

Konstytucja z 17 marca 1921 r. wyznaczyła samorządowi terytorialnemu rozległy zakres działania i zapewniła mu daleko idącą samodzielność. Poświęciła samorządowi terytorialnemu pięć artykułów. Uznała, że ustroj Rzeczypospolitej opierać się będzie na zasadzie szerokiego samorządu terytorialnego, spełniającego nie tylko funkcje administracyjne, ale na podstawie szczegółowych ustaw miał być przekazywany właściwy zakres ustawodawstwa, zwłaszcza w dziedzinie administracji, kultury i gospodarki⁵³. Przewidywała trzy stopnie samorządu terytorialnego pokrywającego się z podziałem administracyjnym państwa. Samorząd terytorialny miał działać w województwach, powiatach i gminach, a jednostki samorządowe mogły się łączyć w związki dla przeprowadzenia zadań wchodzących w zakres samorządu⁵⁴. Konstytucja określała podstawy ustroju samorządu, przyznawała uprawnienia stanowiące wybieralnym radom, a zadania wykonawcze w województwach i powiatach – kolegiom złożonym z członków wybranych przez rady, działających pod przewodnictwem przedstawicieli „państwowych władz administracyjnych”⁵⁵. Było to, w odniesieniu do organów wykonawczych, opowiedzenie się za powiatowym modelem przyjętym w byłym zaborze pruskim. Konstytucja marcowa gwarantowała ustawy rozdział źródeł dochodów państwa i samorządu⁵⁶ oraz spra-

⁵³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 1921 r. Nr 44, poz. 267, art. 3.

⁵⁴ Tamże, art. 65.

⁵⁵ Tamże, art. 67.

⁵⁶ Tamże, art. 69.

wowanie nadzoru nad samorządem przez organy samorządu wyższego stopnia, ewentualnie również przez sądownictwo administracyjne, a tylko wyjątkowo w odniesieniu do zatwierdzenia decyzji określonych w drodze ustawowej przez ministerstwo⁵⁷.

Samorząd wojewódzki działał tylko tam, gdzie istniał na odpowiednim szczeblu przed pierwszą wojną światową w trzech województwach byłego zaboru pruskiego – poznańskim, pomorskim i śląskim – kontynuujących tradycje pruskich prowincji. Na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego funkcje samorządu wojewódzkiego wypełniały rady wojewódzkie⁵⁸.

Przewrót majowy w 1926 r. przyniósł zwycięstwo koncepcji silnej władzy wykonawczej, która ciężar kierowania państwem przeniosła z organów kolegialnych tworzonych w drodze wyborów na mianowane organy monokratyczne⁵⁹. Wydane w tym okresie akty normatywne sankcjonowały dominację organów administracji rządowej nad organami samorządu terytorialnego m.in: rozporządzenie Prezydenta RP z 19 stycznia 1928 r. o organizacji w zakresie działania władz administracji ogólnej⁶⁰, ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego⁶¹.

Rozporządzenie Prezydenta RP z 19 stycznia 1928 r. regulujące zasady organizacji administracji ogólnej wprowadziło na poziomie wojewódzkim i powiatowym instytucje komunalne o ograniczonym zakresie samorządności. Przy wojewodach powołane zostały rady wojewódzkie i wydziały wojewódzkie. Wyjątek dotyczył województw pomorskiego i poznańskiego, w których utworzono sejmiki wojewódzkie. Rady wojewódzkie składały się z członków wybieranych przez rady powiatowe i rady miejskie miast wydzielonych z powiatowych związków samorządowych. Wydział wojewódzki współdziałał z głosem stanowczym w takich sprawach, jak: zatwierdzanie uchwał organów związków samorządowych, rozstrzyganie odwołań od orzeczeń i zarządzeń organów związków samorządowych, sprawowanie nadzoru nad samorządem terytorialnym⁶².

Rozporządzenie Prezydenta RP z 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej pośrednio wprowadzało

⁵⁷ Tamże, art. 70.

⁵⁸ W. Izdebski, *Samorząd terytorialny w II Rzeczypospolitej...*, s. 145.

⁵⁹ M. Jaroszyński, M. Zimmermann, W. Brzeziński, *Polskie prawo administracyjne. Część ogólna*, Warszawa 1956, s. 133; K. Bucholc-Srogosz, dz. cyt., s. 37.

⁶⁰ Dz. U. RP z 1928 r. Nr 11, poz. 86 ze zm.

⁶¹ Dz. U. RP z 1933 r. Nr 35, poz. 294.

⁶² K. Bucholc-Srogosz, dz. cyt., s. 37.

zasadę domniemania kompetencji władz administracji ogólnej, a w szczególności starosty. Do zakresu działania starosty powiatowego jako szefa administracji ogólnej należały wszystkie sprawy administracji państwowej na obszarze powiatu, o ile nie były zastrzeżone właściwości władz naczelnych, wojewody i innych władz państwowych, ani nie należały do zakresu działania powiatowych związków komunalnych, gmin miejskich i wiejskich oraz do obszarów dworskich dla jednostek samorządowych⁶³.

Ustawodawstwo samorządowe byłego zaboru rosyjskiego i byłej Galicji przyjmowało dotychczas zasadę domniemania kompetencji samorządu. Prawie jednocześnie z wydaniem rozporządzenia Prezydenta RP z 19 stycznia 1928 r. całość nadzoru nad działalnością samorządu przeszła do wojewodów⁶⁴.

Zadania samorządu, a w szczególności gmin, dzielono przez cały okres II Rzeczypospolitej na własne i poruczone. Podział ten był istotny z punktu widzenia samodzielności samorządu. Własny zakres działania samorządu rozciągał się na sprawy gospodarcze, kulturalne, oświatowe, zdrowia publicznego, związane z zaspokajaniem lokalnych potrzeb mieszkańców, o ile nie zostały one przekazane organom administracji rządowej czy samorządu. W ramach swych kompetencji organy samorządu tworzyły zakłady i przedsiębiorstwa o charakterze użyteczności publicznej (elektrownie, rzeźnie, zakłady oczyszczania) oraz nadzorowały ich działalność, nakładały daniny i świadczenia komunalne, uchwały budżet, określały organizację wewnętrzną zakładów samorządowych, rozstrzygały sprawy służbowe pracowników. Stopień zaspokajania potrzeb mieszkańców przez samorząd zależał głównie od środków finansowych, a te były niedostateczne w stosunku do zadań, co w konsekwencji zmuszało samorząd do zabiegania o pomoc finansową państwa i ograniczało jego samodzielność⁶⁵.

Ważnym wydarzeniem dla Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej była wizyta Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego, złożona na zaproszenie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w dniach 10–14 lipca 1928 r. do kilku powiatów: płońskiego, sierpeckiego, rypińskiego, lipnowskiego, włocławskiego, kutnowskiego i łęczyckiego. Przez cały czas podróży towarzyszyli Prezydentowi: minister rolnictwa Niezabytowski, minister reform rolnych prof. dr Staniewicz, wojewoda warszawski Twar-

⁶³ Dz. U. RP z 1928 r. Nr 11, poz. 162, art. 67.

⁶⁴ H. Izdebski, *Samorząd terytorialny w II Rzeczypospolitej...*, s. 148.

⁶⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 483.

do, szef kancelarii Prezydenta pułkownik Zahorski i podpułkownik Fryda, szef kancelarii cywilnej dr Lisiewicz, dr Skowroński, kapitan Jurgielewicz oraz z ramienia Centralnego Towarzystwa Rolniczego jego prezes K. Fudakowski J. Rudawski, A. Maj, inż. Chyliński i inż. Morris. Podczas wizyty Prezydent dr Ignacy Mościcki zwiedził teren działalności Okręgowego Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej i Kujawskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego. Podkreślił zasługi społeczeństwa na rzecz rozwoju regionu⁶⁶.

Nie ulega wątpliwości, że powiaty i gminy szybko się rozwijały, a postęp był widoczny w każdej dziedzinie. Wybudowano wiele nowoczesnych budynków szkolnych, wybudowano i poszerzano sieci dróg, usprawniono komunikację, udoskonalono infrastrukturę miast, uruchomiono placówki kulturalne i obiekty sportowe. Równoległe z rozwojem gospodarczym wsi szedł rozwój społeczny i kulturalny.

⁶⁶ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 540.

Rozdział VIII. Finanse samorządu

Działalność finansową państwa i tworzonych przez nie związków publicznoprawnych w postaci samorządu regulowało prawo skarbowe. Zasady prawa skarbowego zawarte były w przepisach Konstytucji marcowej i Konstytucji kwietniowej, które określały formę uchwalania budżetu państwa, nakładania podatków, ustalania systemu monetarnego, zaciągania pożyczek państwowych oraz tryb kontroli finansowej działalności organów administracji państwowej. Zasady prawa skarbowego rozwijały i konkretyzowały przepisy ustaw budżetowych, ustaw podatkowych, ustaw normujących działalność banków, ustawy o Najwyższej Izbie Kontroli i innych ustaw bądź dekretów regulujących szczegółowe zagadnienia prawa skarbowego.

Pierwszym systemem walutowym w niepodległej Polsce stał się system stworzony przez organy okupacyjnej administracji niemieckiej w byłym Królestwie Polskim, opierający się na marce polskiej. Rząd polski uznał utworzoną w 1916 r. Polską Krajową Kasę Pożyczkową za jedyną instytucję emisyjną. Waluty państw zaborczych: ruble, marki i korony, będące na ziemiach polskich, zostały wymienione w 1920 r. na marki polskie. Ogromne wydatki państwa na wojnę, a później na odbudowę zniszczonego kraju, na utrzymanie rozbudowanego aparatu administracji przy niewielkich dochodach z podatków pokrywane były przez emisję pieniędzy papierowych. Spowodowało to inflację, czyli spadek wartości marki polskiej, która w latach 1923–1924 przerodziła się w hiperinflację. Emisja marek osiągnęła w 1924 r. astronomiczną sumę 600 bln marek polskich. Kurs dolara kształtujący się w 1918 r. na poziomie 9 marek w końcu 1928 r. wynosił 9,3 mln marek. Pudełko zapalek kosztowało wówczas 50 tys. marek. Stan ten wymagał podjęcia środków zaradczych w postaci reformy walutowej. Warunkiem jej powodzenia było zrównoważenie wydatków i dochodów państwa. Reformę systemu monetarnego przeprowadził rząd Władysława Grabskiego. Marka polska została zastąpiona od 1 lipca 1924 r. nową walutą opartą na złocie, której jednostką był złoty o zawartości $\frac{9}{32}$ g czystego kruszcu. Marki zostały wymienione na złote w relacji 1,8 mln marek na 1 zł. W stosunku do dolara kurs złotego wynosił 5,18 zł. Emisję nowych banknotów i monet powierzono utworzonemu Bankowi Polskiemu.

Budżet państwa i budżet samorządu terytorialnego odzwierciedlał stosunki gospodarcze kraju i regionu. Budżet państwa stanowiący zestawienie projektowanych dochodów i wydatków na okres jednego roku uchwalony

w formie ustawy stanowił prawną podstawę działalności finansowej państwa i jego organów. Kompetencja do uchwalenia budżetu i do zatwierdzenia zamknięć rachunków państwowych przysługiwała Sejmowi. Nowela sierpniowa do Konstytucji z 2 sierpnia 1926 r. wprowadziła dokładny tryb i określone rygory uchwalenia budżetu przez Sejm. Konstytucja kwietniowa rygory te zaostrzyła. Przekroczenie budżetu mogło spowodować pociągnięcie rządu do odpowiedzialności politycznej lub konstytucyjnej. W praktyce w latach inflacji gospodarka finansowa państwa nie opierała się na budżetach uchwalonych przez Sejm. Dopiero w 1923 r. Sejm zaczął uchwalać sumaryczne prowizoria budżetowe na okres kwartału. Pierwszy całoroczny budżet uchwalony został w 1924 r. Od tej pory działalność finansową państwa regulowały uchwalane corocznie ustawy budżetowe. Jedynie w 1926 r. i w pierwszym kwartale 1927 r. wobec nieuchwalenia budżetu obowiązywały prowizoria budżetowe. Niecała działalność finansowa państwa objęta była budżetem. Od pierwszych lat tworzone w drodze ustawodawczej różnorodne fundusze państwowe, które w sposób trwały zabezpieczały środki na realizację określonych zadań. Środki te pochodziły z różnych źródeł: dotacji budżetowych, z pożyczek zaciąganych przez państwo, podatków, opłat.

Struktura wydatków państwa w aspekcie przedmiotowym nie uległa istotnym zmianom w okresie międzywojennym. Zmieniły się głównie proporcje. Najważniejszą pozycję stanowiły wydatki na cele militarne. W latach 1919–1920 w związku z wojną polsko-bolszewicką przekroczyły one znacznie połowę ogólnej sumy wydatków państwa i stały się główną przyczyną inflacji. W latach następnych kształtowały się w granicach 30% całości wydatków budżetowych. Poważne miejsce zajmowały wydatki na utrzymanie aparatu administracyjnego. Obejmowały one wydatki osobowe i rzeczowe. Istotną pozycję stanowiły wydatki na oświatę. Niewielką kwotę zajmowały wydatki państwa na opiekę społeczną. Ponoślił je głównie samorząd terytorialny.

Na pokrycie wydatków państwo czerpało dochody z różnych źródeł. Najważniejsze zespoły tych źródeł tworzyły dochody z podatków, pożyczki, dochody z przedsiębiorstw państwowych. Nakładanie podatków i innych ciężarów publicznych uzależnione było od zgody Sejmu. Państwo dokonywało korekt w podziale dochodu narodowego, dlatego ustawami podatkowymi interesowały się wszystkie partie polityczne w Sejmie.

Cechą charakterystyczną polskiego systemu podatkowego była przewaga podatków pośrednich nad bezpośrednimi. Podatki pośrednie nakładane były na towary lub usługi i wliczane w ich cenę. Płacił je nabywca.

Podatki bezpośrednie płacili imiennie podatnicy, w zależności od majątku, dochodu, wynagrodzenia itp. Przewaga podatków pośrednich nad bezpośrednimi spowodowana była z jednej strony łatwością ich pobierania, a z drugiej zaś strony wynikała z faktu, że podatki pośrednie proporcjonalnie do dochodów w najmniejszym stopniu obciążały najbogatszą grupę społeczną, właściciele przedsiębiorstw i ziemiaństwo, a w większym stopniu chłopów, robotników i inteligencję¹. Formą podatków pośrednich były podatki od artykułów monopolowych: spirytusu, wódki, wina, piwa, wyrobów tytoniowych, cukru, drożdży, węgla, soli, zapalek, oleju skalnego, kwasu octowego, a także cła przywozowe². Podatki bezpośrednie wykazywały tendencję do ciągłych zmian, co było wyrazem trudności finansowych państwa i wiązało się z różnorodnymi inicjatywami kolejnych rządów, zmierzającymi do zapewnienia równowagi budżetowej. Do najważniejszych podatków bezpośrednich należały: podatek gruntowy, przemysłowy, dochodowy, od nieruchomości, od spadków i darowizn, od wynagrodzeń. Specjalny charakter miały podatki lub daniny majątkowe.

Obciążenie ludności daninami i monopolami było duże i sukcesywnie wzrastało. Wprawdzie na mocy rozporządzenia Prezydenta z dnia 13 października 1927 r. ustalony został nowy paritet złota, który w stosunku do poprzedniego z 1924 r. wynosił 1 do 172, jednak nie powodował on waloryzacji należności i obciążeń publicznych. Do obciążeń podatkowych wliczano obciążenie podatkami związków komunalnych. Dla przykładu wydatki gmin wiejskich i miejskich za rok budżetowy 1928–1929 w powiecie lipnowskim wynosiły 507 245 zł, a w powiecie rypińskim 459 377 zł. Średnio na jednego mieszkańca wysokość podatku wynosiła w powiecie lipnowskim 17 zł, a w powiecie rypińskim 21,8 zł³.

Podatki gruntowe na terenie byłego Królestwa Polskiego pobierane były na podstawie dawnej ustawy rosyjskiej i polskiej z 14 lipca 1920 r. Podatki te dzieliły się na podatek dworski, z gruntów włościańskich, z gruntów w osadach. Jednostką dla wymiaru podatku był mórg 300-prętowy miary nowopolskiej (1 mórg – 0,56 ha). Podatek gruntowy dworski, włościański i w osadach dzielił się na główny i dodatkowy. Wysokość podatku głównego była uzależniona od miejscowości oraz urodzajności gruntu według podziału na klasy, inna dla gruntów dworskich i inna dla włościańskich. Dodatkowy po-

¹ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 492.

² Tamże, s. 521.

³ Tamże, s. 523.

datek pobierano w wysokości 60% podatku głównego. Dla opodatkowania głównym podatkiem gruntowym ziemie dworskie podzielono na pięć klas. Przy oznaczeniu stosunku dochodowego pięciu klas gruntów użytkowych przyjęto klasę V za jednostkę podatkową, klasę IV za 4 i pół jednostki, klasę III za 11 jednostek, klasę II za 3 i pół jednostki oraz klasę I za 8 jednostek. Grunty włościańskie i osady dla opodatkowania głównym podatkiem gruntowym podzielono na cztery klasy. Za jednostkę przyjęto klasę IV, klasę III za 4 i pół jednostki, klasę II za 3 i pół jednostki, klasę I za 8 jednostek. Na podstawie ustawy z dnia 15 czerwca 1923 r. o wyrównaniu podatku gruntowego wprowadzona została do podatków gruntowych regresja oraz progresja. Dodatek progresywny pobierany był od podatników opłacających więcej niż 106 zł podatku⁴.

Przedsiębiorstwa przemysłowe opłacały podatek od obrotu w wysokości 2%, niezależnie od tego, czy obroty zostały osiągnięte ze sprzedaży dokonanej bezpośrednio z samego zakładu przemysłowego, czy z zakładów handlowych należących do właściciela przedsiębiorstwa przemysłowego. Stawkę 5% stosowano do obrotów przedsiębiorstw komisowych i pośrednictwa handlowego. Podatek przemysłowy tylko w formie świadectw przemysłowych czy kart rejestracyjnych opłacały przedsiębiorstwa handlu wędrownego, jarmarcznego, agenci podróżujący, wydawnictwa. Przedstawiciele wolnych zawodów: lekarze, dentyści, weterynarze, felczerzy, adwokaci, notariusze, obrońcy sądowi, architekci, inżynierowie i technicy, opłacali podatek przemysłowy tylko w formie podatku od obrotu, nie wykupując świadectw przemysłowych. Podatek dochodowy pobierany był z nieruchomości gruntowej, z budynków, z przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych, z tantiem, z kapitałów pieniężnych i praw majątkowych oraz wszelkich innych źródeł.

Na stan i rozwój własności miejskiej, jak i na inne dziedziny życia gospodarczego wpływ wywarły wojna i jej skutki. Zniszczenia materialne i straty osobowe ludności oraz utrata kapitału wpłynęły hamująco na stan budownictwa miejskiego w miastach Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Ograniczenia w zakresie inwestycji budowlanych wynikały z ustawy o ochronie lokatorów i z wysokiej stopy oprocentowania kredytów budowlanych. Ustawa o ochronie lokatorów była potrzebna dla zubożałego, wyniszczzonego wojną i pozbawionego dachu nad głową społeczeństwa.

⁴ Tamże.

Ciężar podatków bezpośrednich rozkładał się do 1926 r. korzystniej dla słabszych ekonomicznie podatników. Wyrazem tego stanu było minimum dochodów zwolnionych od podatków, progresja w podatku gruntowym, zróżnicowanie w podatku dochodowym na korzyść dochodów z pracy w stosunku do dochodów z kapitału. Po przewrocie majowym i w okresie kryzysu sytuacja zaczęła się zmieniać na niekorzyść grup ekonomicznie słabszych, które obarczone zostały proporcjonalnie większymi obciążeniami. Potwierdziły ten kierunek polityki państwa różnorodne ulgi podatkowe, umorzenia i konwersje zaległości podatkowych czy rezygnacja z egzekucji niezapłaconych sum podatkowych, znacznie częściej stosowane wobec silniejszych ekonomicznie grup społecznych ziemiaństwa, przedsiębiorców, kupców niż wobec drobnotowarowych wytwórców. Bezwzględne egzekwowanie zaległości podatkowych wobec chłopów prowadziło do oporu i wystąpień chłopskich przeciwko władzom rządowym w kraju, szczególnie w okresie kryzysu gospodarczego. Zwolnienia i ulgi podatkowe stały się środkiem oddziaływania państwa na rozwój określonych instytucji. Tymi samymi metodami pobudzano rozwój budownictwa mieszkaniowego. Bardziej urozmaiconym systemem przywilejów podatkowych starano się zachęcać kapitał zagraniczny do zakładania przedsiębiorstw w Polsce.

Polityką finansową państwa kierowała administracja skarbowa. Na jej czele stał minister skarbu. Na nim spoczywał obowiązek przygotowania preliminarza budżetu państwa. Funkcje terytorialnych organów administracji skarbowej drugiej instancji pełniły izby skarbowe i dyrekcje cel. Podlegały im jako organy pierwszej instancji urzędy skarbowe, urzędy akcyz i monopoli państwowych oraz urzędy celne⁵.

Powiat lipnowski, niezawski, rypiński i włocławski należały do Okręgu Skarbowego w Warszawie z Izbą Skarbową w Warszawie. W każdym powiecie istniały urzędy skarbowe. Urzędy skarbowe mieściły się w Lipnie, Niezawie, Rypinie i we Włocławku⁶. Podobną strukturę miały okręgi celne. Powiaty: lipnowski, niezawski, rypiński i włocławski należały do Warszawskiego Okręgu Celnego. W powiatach usytuowane były dyrekcje celne⁷.

⁵ H. Szczechowicz, *Administracja ziemi dobrzyńskiej...*, s. 88.

⁶ J. Suski, *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930, s. 23.

⁷ Tamże.

Odrębne budżety miały samorzady terytorialne. Ze względu na zmieniającą się sytuację oraz strukturę budżetów samorządu lokalnego w latach 1918–1928 w rozwoju finansów lokalnych można wyróżnić cztery podokresy:

- 1) 1918–1924 – charakteryzujący się tworzeniem jednolitych zasad i struktury finansów samorządu terytorialnego, przy znacznych trudnościach finansowych tego samorządu;
- 2) 1925–1929 – najpierw przyszła stabilizacja, a potem nastąpił szybki rozwój gospodarki lokalnej, skutkujący poprawą stanu finansów samorządowych⁸;

System budżetowy samorządu terytorialnego w okresie międzywojennym miał następujące cechy:

- 1) niespójność finansów samorządu terytorialnego w skali całego kraju;
- 2) brak stabilności systemu finansów samorządowych, wiążący się z jego permanentnie tymczasowym charakterem przy systematycznych często zasadniczych zmianach, świadczy o tym ustawa o uregulowaniu finansów komunalnych z 11 sierpnia 1923 r., która obowiązywała do wybuchu drugiej wojny światowej pomimo 44 nowelizacji (warto podkreślić, że prace nad zasadniczą reformą finansów lokalnych zostały podjęte dopiero pod koniec lat trzydziestych);
- 3) brak wyraźnego rozdziału źródeł dochodów państwa i samorządu terytorialnego, co przejawiało się w oparciu dochodów własnych samorządów głównie na udziałach w podatkach państwowych i dodatkach do tych podatków. (Korzystna dla samorządu była sytuacja finansowa w okresie dobrej koniunktury gospodarczej);
- 4) nieistnienie finansowego systemu wyrównawczego między bogatymi i biednymi jednostkami samorządu terytorialnego, co utrzymywało zacofanie terenów słabo rozwiniętych gospodarczo;
- 5) ogromna inicjatywa i pomysłowość samorządu terytorialnego w zakresie gromadzenia dochodów oraz obchodzenia rygorów budżetowych, wynikających z obowiązujących przepisów;
- 6) przerzucanie przez państwo na samorząd terytorialny trudności finansowych budżetu państwa, co przejawiało się w odbieraniu samorządowi jego tradycyjnych dochodów, jak i obciążaniu go dodatkowymi zadaniami publicznymi, bez stosownej rekompensaty⁹.

⁸ E. Ruśkowski, *Finanse lokalne*. Zarys wykładu, Siedlce 2001, s. 35.

⁹ Tamże, s. 37.

Analiza stosunków finansowych między państwem a samorządem terytorialnym w okresie międzywojennym skłania do wniosku, że władze centralne nakładały maksimum zadań publicznych przy minimum uprawnień i środków finansowych. Przeprowadzone w tym okresie liczne reformy finansów samorządu podporządkowane były przekonaniu, „że państwo nie może dopuścić do krachu finansów samorządowych, ale też nie musi uzdrawiać finansów lokalnych po myśli samorządu terytorialnego”¹⁰.

Ustawa z 11 sierpnia 1923 r. o tymczasowym uregulowaniu finansów komunalnych ustalała źródła dochodów samorządowych, zasady wymiaru, poboru i nadzoru nad wprowadzeniem określonych dochodów samorządowych oraz podstawowe zasady gospodarki budżetowej. W myśl ustawy dochodami związków samorządowych były:

- 1) dodatki do podatków państwowych,
- 2) udział w państwowym podatku dochodowym,
- 3) samodzielne podatki komunalne,
- 4) opłaty,
- 5) zapomogi, dotacje, pożyczki¹¹.

Ustawa ustaliła siedem rodzajów dodatków samorządowych do podatków państwowych (np. dodatki komunalne do podatków: dochodowego, od gruntów i budynków poza obszarem miast, od gruntów i budynków na obszarze miast, od przemysłu i handlu). Źródła samoistnych podatków komunalnych wyszczególnione były w 13 grupach, wśród których znalazły się m.in. podatki od zaprotestowanych weksli, spadków i darowizn, plakatów, szyldów i anonsów, polowania itp. Każdy z tych podatków miał swoje zasady poboru. Różny był też wpływ samorządów na ich kształtowanie. Opłaty samorządowe zostały ujęte w ustawie w trzech grupach (np. opłata od umów o przeniesienie własności nieruchomości, opłaty za używanie urządzeń komunalnych i zakładów dobra publicznego, opłaty specjalne)¹².

Ustawa wprowadziła zasadę, że uchwały związków samorządowych w sprawie ustalania dodatków do państwowej opłaty za wyrób i sprzedaż trunków wymagały zatwierdzenia władz nadzorczych, do których należały: wydziały powiatowe, wydziały wojewódzkie i minister spraw we-

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże, s. 39.

¹² Tamże.

wewnętrznych w porozumieniu z ministrem skarbu. Zatwierdzenia władz nadzorczych wymagały także pożyczki poza tymi, które przeznaczone były na czasowe zasilanie funduszy kasowych. Nie wymagały takiego zatwierdzenia uchwały w sprawie ustanowienia opłat.

W zakresie samorządowej gospodarki budżetowej ustawa wprowadziła dwie ważne zasady: dostosowania okresu budżetowego jednostek obliczeniowych budżetów samorządowych do okresów obowiązujących dla budżetu państwa oraz – zapewnienia samorządom dostatecznych źródeł finansowania wydatków związanych z przekazywanymi nowymi zadaniami¹³.

Ustawa z 11 sierpnia 1923 r. o tymczasowym uregulowaniu finansów komunalnych od samego początku wywołała wiele nieprzewidzianych skutków negatywnych dla finansów samorządowych, zwłaszcza dla gmin wiejskich byłego zaboru rosyjskiego, które stanęły na krawędzi bankructwa.

Reforma walutowa z 1924 r. i nowelizacja ustawy z 11 sierpnia 1923 r. o tymczasowym uregulowaniu finansów komunalnych miały wpływ na stworzenie latach 1924–1926 prawa budżetowego samorządu terytorialnego, które z niewielkimi korektami przetrwało do 1950 r. Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z 17 czerwca 1924 r. wprowadzono ogólne zasady gospodarki budżetowej, samorządu terytorialnego, które wraz z zasadami szczegółowymi, wprowadzonymi rozporządzeniami wykonawczymi ministra spraw wewnętrznych, wydanymi w porozumieniu z ministrem skarbu, stworzyły prawo budżetowe samorządu terytorialnego. Na podstawie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 1 czerwca 1927 r. utworzony został Komunalny Fundusz Pożyczkowo-Zapomogowy (KFZP). Dochodami funduszu były wpływy z dodatków do podatków państwowych od spożycia, zużycia i produkcji oraz do opłaty monopolowej od spirytusu w wysokości 10% tych dodatków, a także z oprocentowania udzielanych pożyczek. Środki funduszu przeznaczono na udzielanie oprocentowanych i nieoprocentowanych pożyczek gminom miejskim wydzielonym z powiatów i powiatowym związkom komunalnym na ich potrzeby oraz na potrzeby gmin wiejskich i gmin miejskich niewydzielonych. Ze środków pochodzących z oprocentowania pożyczek w wyjątkowych przypadkach udzielano związkom komunalnym zapomóg bezzwrotnych. W ramach Komunalnego Funduszu Pożyczkowo-Zapomogowego wyodrębniono dwa fundusze: pożyczkowy i zapomogowy.

¹³ Tamże.

Administrację funduszami sprawował Bank Polski Komunalny. Pożyczki i zapomogi przyznawała specjalna komisja złożona z przedstawicieli administracji państwowej i związków komunalnych¹⁴.

W latach 1925–1929 nastąpił wyraźny rozwój kredytu komunalnego. Sprzyjały temu zarówno szybki rozwój gospodarczy Polski, jak i szeroki napływ kapitału zagranicznego. W latach 1926 i 1928–1932 pożyczki komunalne stanowiły odpowiednio 10,7% i 22% całości dochodów samorządu terytorialnego. Eksplozja kredytowa spowodowała wzrost zadłużenia samorządu i jego poważne trudności finansowe w następnych latach. Korzystny dla samorządu okazał się fakt, że głównymi kredytobiorcami były instytucje państwowe, które w latach 1925–1929 udzieliły związkom samorządowym 41,5% wszystkich kredytów komunalnych. Szczególne trudności wiązały się ze spłatą kredytów wierzycielom zagranicznym. Ich udział w całości kredytu wynosił 30,8%. Dobra koniunktura gospodarcza oraz rozwój samorządowego rynku kredytowego sprzyjały szybkiemu wzrostowi dochodów i wydatków budżetów samorządowych. Należy podkreślić, że nastąpił znacznie szybszy wzrost budżetów samorządu terytorialnego niż budżetu państwa. Budżety samorządu uległy podwojeniu, podczas gdy budżet państwa po stronie wydatków wzrósł o 51,5%. Dobry stan budżetów samorządowych miał wpływ na realizowane inwestycje i rozwój lokalnej infrastruktury społecznej¹⁵.

Budżety samorządu terytorialnego zamykały się do roku 1928–1929 taką samą sumą po stronie wydatków i po stronie dochodów. Przykładem był budżet Rypińskiego Sejmiku Powiatowego 1924–1925 zamknięty w dochodach i wydatkach sumą 444 993 zł¹⁶. Budżet miasta Lipna, uchwalony na okres od 1 kwietnia 1928 r. do 1 kwietnia 1929 r., zamknięto w dochodach i rozchodach (wydatki zwyczajne i nadzwyczajne) sumą 358 750,16 zł¹⁷. Budżet Sejmiku Powiatowego Lipnowskiego z 1928–1929 r. zamykał się po stronie dochodów i wydatków sumą 1 855 534,01 zł¹⁸. Od 1931 r. dochody samorządów zaczęły się powoli zmniejszać. Majątek miejski Rypina w dniu 31 marca 1931 r. oszacowany został na sumę 1 715 607 zł. Zadłużenie gminy wynosiło 419 046 zł obiegowych i 90 344 zł w złocie¹⁹. Najważniejsze wydatki samorządu miast i gmin stanowiły: administracja ogólna, majątek komunalny, spłata długów,

¹⁴ Tamże, s. 40–41.

¹⁵ Tamże, s. 41–42.

¹⁶ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 500.

¹⁷ Tamże, s. 513–514.

¹⁸ Tamże, s. 498.

¹⁹ Tamże, s. 519.

budowa i konserwacja dróg, ulic, placów; oświata, kultura i sztuka, zdrowie publiczne i opieka społeczna, popieranie rolnictwa, popieranie przemysłu i handlu, bezpieczeństwo publiczne. Dochody samorządów terytorialnych pochodziły głównie z udziału w podatkach państwowych, opłat za korzystanie z urzędzeń i zakładów komunalnych, pożyczek, subwencji i dotacji, zysków z działalności przedsiębiorstw, dodatków do podatków państwowych.

Tabela nr 7. Dochody budżetowe miasta Włocławka w latach 1928–1929 i 1938–1939

Działy dochodów	Rok 1928–1929 w tys. zł	Rok 1938–1939 w tys. zł
Dochody zwyczajne ogółem	2830,0	1978,5
I. Majątek komunalny	87,1	73,0
II. Przedsiębiorstwa komunalne	852,1	720,5
III. Subwencje i dotacje	46,1	135,7
IV. Zwroty	109,4	85,5
V. Opłaty administracyjne	34,7	35,6
VI. Opłaty za korzystanie z urzędzeń	126,5	24,5
VII. Dopłaty	47,0	31,5
VIII. Udział w podatkach państwowych	132,0	469,6
IX. Dodatki do podatków państwowych	843,6	333,9
X. Podatki samoistne	544,8	61,4
XI. Różne	6,7	7,5
Dochody nadzwyczajne – ogółem	5701,4	1136,6
I. Majątek komunalny	247,1	–
II. Subwencje i dotacje	84,0	368,4
III. Zwroty	–	–
IV. Pożyczki	4947,1	757,1
V. Dopłaty	75,0	11,1
VI. Podatki inwestycyjne	125,0	–
VII. Różne	223,2	–
Dochody budżetowe ogółem	8531,4	3115,1

Źródło: Sprawozdanie Zarządu Miejskiego we Włocławku z gospodarki miejskiej za lata budżetowe 1928/1929 i 1938/1939, [w:] A. Ginsbert, Włocławek. Studium monograficzne, Warszawa 1968, s. 144.

Wielkość i struktura dochodów budżetowych uległa na przestrzeni dwóch dziesięcioleci zmianom. Widać to na przykładzie miasta Włocławka. Wielkość dochodów zwyczajnych w latach 1928–1929 w porównaniu z 1938–1939 charakteryzuje spadek o 30,1%. W strukturze dochodów zwyczajnych główne źródło stanowiły daniny publiczne, tzn. podatki i opłaty administracyjne, których udział w omawianym okresie w całości dochodów zwyczajnych zmniejszył się z 55% w roku budżetowym 1928–1929 do 45,5% w roku budżetowym 1938–1939. Drugie znaczące źródło dochodów stanowiły wpłaty z majątku oraz przedsiębiorstw, których udział

w miarę rozbudowy urzędzeń komunalnych wzrastał z 33,1% w roku budżetowym 1928–1929 do 40,1% w latach 1938–1939. Analiza dochodów osiągniętych z danin publicznych wskazuje na stopniowy zanik wpływów z podatków samoistnych (spadek z 19,3% w roku budżetowym 1928–1929 do 3,1% w 1938–1939), przy jednoczesnym wzroście wpływów z udziału miasta w podatkach państwowych lub dodatkach do nich (wzrost z 34,5% w roku budżetowym 1928–1929 do 40,6% w 1938/1939) oraz subwencji i dotacji (wzrost z 1,6% do 6,9%). Świadczyło to o rosnącym uzależnieniu gospodarki finansowej miasta od skarbu państwa²⁰.

Światowy kryzys gospodarczy przełomu lat dwudziestych i trzydziestych odbił się głęboko na finansach samorządu terytorialnego, silnie powiązanych z budżetem państwa. Jego aspektami był gwałtowny spadek dochodów budżetów lokalnych, brak możliwości adekwatnej redukcji wydatków tych budżetów, wysokie zadłużenie związków komunalnych, co spowodowało deficyt budżetowy i konieczność zaciągnięcia niekorzystnych kredytów krótkoterminowych. Skutkiem tych zjawisk był chaos w gospodarce finansowej samorządu terytorialnego, przypadkowość wydatków i rezygnacja z wykonywania wielu zadań (w tym nie tylko rozpoczętych kosztownych inwestycji, ale także zadań o charakterze podstawowym, takich jak prowadzenie szkół, zajmowanie przez wierzycieli majątku i dochodów związków komunalnych w tym biurak, maszyn do pisania itp.).

²⁰ A. Ginsbert, Włocławek. Studium monograficzne, Warszawa 1968, s. 144–145.

Rozdział IX. Wojsko i policja

Równoległe z tworzeniem struktur państwowych Rzeczypospolitej odbywało się organizowanie Wojska Polskiego. Jednolita organizacja wojskowa powstała na zasadzie aktów wydanych w październiku 1918 r. przez Radę Regencyjną. Wcześniej jeszcze – w związku ze spodziewanym wydaniem tymczasowej ustawy wojskowej – ówczesny gabinet Steczkowskiego zarządził w dniu 26 września 1918 r. werbunek do wojska.

Manifest Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej w Lublinie z 7 listopada 1918 r. zapowiadał zorganizowanie „regularnej armii ludowej” tworzonej z młodzieży wiejskiej i robotniczej¹. Do czasu powrotu do kraju Józefa Piłsudskiego manifest upoważniał Edwarda Rydza-Śmigłego w charakterze zastępcy do tworzenia „armii ludowej”².

Pierwsze akty ustawodawcze w odrodzonym państwie polskim stworzyły podstawy prawne dla wykorzystania w najpełniejszy sposób zawodowych oficerów z armii zaborczych, którzy mieli być czynnikiem podniesienia fachowości w wojsku polskim. Ustawa o spisie oficerów z 1919 r.³ stworzyła podstawy do uformowania się korpusu oficerskiego. Prawa i obowiązki oficerów, które w wielu wypadkach stwarzały im wyjątkowe uprzywilejowanie, zostały określone w pragmatyce oficerskiej z 1922 r.⁴, uzupełnionej w dwa lata później osobną ustawą dla oficerów marynarki wojennej⁵.

W pierwszym okresie odbudowy państwa polskiego stworzone zostały także podstawy prawne dla używania wojska przeciwko wystąpieniom rewolucyjnym⁶, na żądanie ministra spraw wewnętrznych, za zgodą Rady Ministrów, także przez upoważnione podwładne organy, „gdy porządek publiczny okaże się niedostatecznie zabezpieczony”⁷. Użycie wojska mogło nastąpić dla „uprzedzenia lub stłumienia zbiorowych aktów gwałtu publicznego, zbrojnych wystąpień przeciw państwu, bezpieczeństwu życia i całości mienia obywateli”. Rozporządzenie z 18 kwietnia 1919 r. zezwa-

¹ K. W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Kraków–Warszawa 1920, s. 129.

² Tamże.

³ Ustawa o spisie oficerów z 17 czerwca 1919 r., Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 50, poz. 232.

⁴ Ustawa z 23 marca 1922 r. o podstawowych prawach i obowiązkach oficerów, Dz. U. RP z 1922 r. Nr 32, poz. 256.

⁵ Ustawa z 20 czerwca 1924 r., Dz. U. RP z 1924 r. Nr 72, poz. 698.

⁶ Dekret z 2 stycznia 1919 r., Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 1, poz. 8.

⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z 18 kwietnia 1919 r., Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 35, poz. 276.

łało na użycie wojska nie tylko dla tłumienia rozruchów, ale i dla celów „zapobiegawczych”, nakazując „w miarę możliwości” unikanie używania broni i niepotrzebnego rozlewu krwi. Te zastrzeżenia odnosiły się do akcji zapobiegającej rozruchom.

Powszechność służby wojskowej zagwarantowano w pierwszych miesiącach odbudowy państwa polskiego przez ustanowienie zasad odpowiedzialności karnej za uchylanie się od służby wojskowej⁸, która została jeszcze bardziej zaostrzona w okresie wojny polsko-bolszewickiej przez groźbę pozbawienia obywatelstwa polskiego wobec osób uchylających się od służby wojskowej wskutek przebywania poza granicami państwa⁹. Odpowiednie rozporządzenie Rady Obrony Państwa obowiązywało aż do 1938 r., kiedy zostało uchylone przez nową ustawę o powszechnym obowiązku służby wojskowej¹⁰.

W procesie odbudowy państwa polskiego uwidoczniło się zjawisko niedostosowania realnych możliwości państwa do potrzeb formowania regularnych sił zbrojnych. Ostatecznie dzięki ogromnemu entuzjazmowi społeczeństwa polskiego, które w niebywale efektywny sposób wsparło proces tworzenia wojska, po dwóch latach, w październiku 1920 r. dysponowaliśmy przeszło milionową armią¹¹. Jej utrzymanie pochłaniało ponad 58% ogólnych wydatków państwa. Stanowiło to ogromne obciążenie dla zniszczonego kraju. Dlatego też po podpisaniu układu rozejmowego z Rosją Radziecką przystąpiono do demobilizacji sił zbrojnych. Mimo że odbywała się ona dość wolno, to jednak w okresie od października 1920 r. do 15 marca 1921 r. z szeregów wojska zwolniono 2673 oficerów i 487 594 szeregowców, co wynosiło ponad 50% stanu osobowego Wojska Polskiego z 12 października 1920 r. W sumie od 1 września 1920 r. do 30 listopada 1921 r. zdemobilizowano 795 987 żołnierzy, w tym ponad 8500 oficerów¹². Jednocześnie z demobilizacją armii naczelne władze wojskowe podjęły prace nad nową organizacją wojska i jego dyslokacją. Najważniejsze problemy dotyczące pokojowej organizacji Wojska Polskiego rozstrzygnięto podczas rozmów francusko-pol-

⁸ Dekret z 4 lutego 1919 r., Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 14, poz. 168; ustawa z 20 lutego 1920 r., Dz. U. RP. z 1920 r. Nr 20, poz. 104.

⁹ Rozporządzenie Rady Obrony Państwa z 7 sierpnia 1920 r., Dz. U. RP z 1920 r. Nr 81, poz. 540.

¹⁰ Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 9 kwietnia 1938 r., Dz. U. RP z 1938 r. Nr 25, poz. 220.

¹¹ W. Rezmer, *Wpływ czynników polityczno-społecznych i wojskowych na dyslokację sił zbrojnych na obszarze DOK VIII w latach 1920–1939*, [w:] *Drogi do niepodległości. Ziemia polskie w dobie odbudowy państwa polskiego*, red. Z. Karpus, M. Wojciechowski, Toruń 2003, s. 113.

¹² Tamże, s. 114.

skich w Paryżu w lutym 1921 r. Polska w zamian za obietnicę udzielenia jej pomocy w razie konfliktu zbrojnego z Niemcami lub Rosją Radziecką oraz przyznania jej pożyczki zbrojeniowej zobowiązała się do utrzymania w czasie pokoju 30 dywizji piechoty (w każdej trzy pułki piechoty i pułk artylerii) i 10 brygad kawalerii oraz odpowiedniej liczby jednostek technicznych i służb¹³.

Podstawowe kwestie dotyczące reorganizacji sił zbrojnych regulował rozkaz ministra spraw wojskowych z 22 sierpnia 1921 r., który nakazywał wykonać ją „możliwie jak najszybciej i równocześnie na całym obszarze państwa, aby okres, będący bez wątpienia momentem częściowego osłabienia gotowości bojowej armii, przeszedł bez tarć i jak najskładniej. Dowódców okręgów generalnych zobowiązano do dołożenia wszelkich starań, by proces reorganizacji przygotować i przeprowadzić, planowo, aby przed nadjeściem zimy wszystkie jednostki wojskowe znajdowały się już w swych definitywnych miejscach postoju i były organizowane ściśle według obowiązujących rozkazów¹⁴. Termin wszystkich zmian został wyznaczony na 30 listopada 1921 r. Po wykonaniu rozkazu z 22 sierpnia 1921 r. w skład polskich sił zbrojnych wchodziło „dziewięćdziesiąt pułków piechoty, trzydzieści pułków artylerii polowej, dziesięć pułków artylerii ciężkiej, jeden pułk artylerii najcięższej, jeden pułk artylerii górskiej, trzydzieści pułków kawalerii (ułanów i szwoleżerów), dziesięć pułków strzelców konnych, dziesięć dywizjonów artylerii konnej, jeden dywizjon artylerii przeciwlotniczej, trzy bataliony czołgów, dziesięć pułków saperów, jeden batalion mostowy, jeden batalion maszynowy, trzy pułki kolejowe, trzy pułki łączności, trzy pułki lotnicze, trzy bataliony balonowe, dziesięć dywizjonów samochodowych, dziesięć dywizjonów taborowych, dziesięć dywizjonów żandarmerii oraz odpowiednio rozbudowane służby. Zlikwidowano dowództwa okręgów generalnych (DOG), a na ich miejsce powstały dowództwa okręgów korpusów (DOK). W każdym z dziesięciu DOK znajdowały się po trzy dywizje piechoty (trzy pułkowe) i po jednej brygadzie kawalerii”¹⁵. Kwestia rozmieszczenia oddziałów na terenie kraju była jednym z najważniejszych problemów stojących przed polskimi najwyższymi władzami wojskowymi. Podejmując decyzję o stałej dyslokacji oddziałów, zakładów i służb, nie można było w peł-

¹³ Tamże.

¹⁴ Cyt. za W. Rezmerem, *Wpływ czynników...*, s. 115.

¹⁵ W. Rezmer, *Wpływ czynników...*, s. 115., M. Cieślęwicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 18–19.

ni brać pod uwagę tych elementów, które wywierały wpływ na szybkość mobilizacji i koncentracji armii w rejonach strategicznego ich rozwinięcia, a także ze względu na bezpieczeństwo ważnych ośrodków politycznych, administracyjnych, przemysłowych itp. Zastana infrastruktura techniczna była przystosowana do warunków państw zaborczych. Brak odpowiedniej liczby koszar i złe w większości ich rozmieszczenie, a także znaczne zdewastowanie wielu obiektów podczas wojny stwarzały duże trudności¹⁶.

Najcenniejszymi dla bezpieczeństwa północnych i północno-zachodnich rubieży młodego państwa polskiego były przejęte od Prusaków twierdze w Grudziądzu, Chełmie i Toruniu¹⁷. Po ukończeniu pierwszego etapu prac dyslokacyjnych jesienią 1921 r. większość oddziałów liniowych i służb z konieczności rozmieszczono w południowej strefie DOK nr VIII: w Grudziądzu, Brodnicy, Chełmie, Bydgoszczy, Toruniu, Inowrocławiu i we Włocławku. Stały tam 4. i 15. Dywizja Piechoty, gros 16. Dywizji Piechoty, trzy pułki jazdy: 16. Pułk Ułanów Wielkopolskich w Bydgoszczy, 18. Pułk Ułanów Pomorskich w Toruniu (od 1923 r. w Grudziądzu), 8. Pułk Strzelców Konnych we Włocławku (od listopada 1922 r. w Chełmie) oraz wiele najrozmaitszych samodzielnych oddziałów, ośrodków wyszkolenia i szkół, zakładów i służb¹⁸. Należy podkreślić, że Grudziądz obok Torunia był w okresie międzywojennym jednym z największych ośrodków wojskowych w Polsce¹⁹.

Rządy Marszałka Józefa Piłsudskiego, po 1926 r. oparte na wojsku, doprowadziły stopniowo do wyłączenia wpływu parlamentu na sprawę organizacji sił zbrojnych. Stanowiły o tym trzy dekrety z 1926 r. Pierwszy z nich – dekret z 6 sierpnia 1926 r. o wydawaniu dekretów w zakresie najwyższego zwierzchnictwa sił zbrojnych państwa²⁰ – wprowadzał nową formę aktów urzędowych Prezydenta RP, dochodzących do skutku za kontrasygnatą ministra spraw wojskowych. Drugi – również z 6 sierpnia 1926 r., o sprawowaniu dowództwa nad siłami zbrojnymi w czasie pokoju²¹ – ustanawiał urząd Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych (GISZ) i określał jego kompetencje w taki sposób, że czynił ministra spraw wojskowych wykonawcą rozkazów generalnego inspektora sił zbrojnych i reprezentantem jego woli wobec rządu i Sejmu. Generalny Inspektor zgodnie z de-

¹⁶ W. Rezmer, *Wpływ czynników...*, s. 115.

¹⁷ Tamże, s. 117.

¹⁸ Tamże, s. 118.

¹⁹ Tamże, s. 121.

²⁰ Dekret Prezydenta RP z 6 sierpnia 1926 r., Dz. U. RP z 1926 r. Nr 79, poz. 444.

²¹ Dekret Prezydenta RP z 6 sierpnia 1926 r., Dz. U. RP z 1926 r. Nr 79, poz. 445.

kretem stał się desygnowanym Naczelnym Wodzem na wypadek wojny o dyktatorskich niemal uprawnieniach. Trzeci akt prawny – dekret z 25 października 1926 r.²² – tworzył organ kolegialny pod nazwą Komitetu Obrony Państwa, działający formalnie pod przewodnictwem Prezydenta.

Stan ten utrzymywał się przez okres dwudziestolecia międzywojennego. Po uchwaleniu Konstytucji kwietniowej²³ wzrosło znaczenie Generalnego Inspektora, którym został – wysunięty przez Marszałka Józefa Piłsudskiego na krótko przed jego śmiercią – gen. Edward Rydz-Śmigły. Kompetencje z zakresu zwierzchnictwa nad siłami zbrojnymi podzielone zostały między Prezydenta i Generalnego Inspektora (oba nie odpowiadały pod względem politycznym) oraz ministra spraw wojskowych, który jako organ ponoszący formalnie odpowiedzialność polityczną, kierował tylko sprawami techniczno-administracyjnymi, a w istocie rzeczy był wykonawcą rozkazów Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych²⁴.

Centralnym organom wojskowym – Ministerstwu Spraw Wojskowych i jego komórkom organizacyjnym oraz Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych – podlegały terenowe organy wojskowe w postaci inspektorów armii, dowództw okręgów korpusów, dowództw jednostek taktycznych i służb, rejonowych komend uzupełnień i komend garnizonowych.

Dowódcy okręgów korpusów mieli na podległym terenie wykonywać z ramienia Ministerstwa Spraw Wojskowych zadania w zakresie tworzenia rezerw personalnych i materialnych dla celów mobilizacji, uzupełnienia, wyszkolenia i zaopatrzenia wojska, zapewnienia bezpieczeństwa, dyscypliny, wymiaru sprawiedliwości i opieki duchowej na wojskiem, administrowania stanem ludzi, koni, zasobów materiałowych i rezerw, współdziałania z władzami cywilnymi w zakresie administracji wojskowej²⁵.

Cały kraj był podzielony na 10 okręgów korpusów. Siedzibą DOK były najczęściej miasta wojewódzkie. Organami dowódców korpusów były ich sztaby oraz okręgowi szefowie służb. Przy dowództwach korpusów działały okręgowe urzędy wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego.

²² Dekret Prezydenta RP z 25 października 1926 r., Dz. U. RP z 1926 r. Nr 108, poz. 633.

²³ Dekret Prezydenta R.P. z 9 maja 1936 r., Dz. U. RP z 1936 r. Nr 38, poz. 286.

²⁴ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż i in., *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. 1, red. J. Bardach, Warszawa 1962, s. 184.

²⁵ Tamże.

Administracją wojskową kierowali dowódcy 10 okręgów korpusów. Podlegali im komendanci garnizonów i powiatowe, a od 1938 r. rejonowe komendy uzupełnień. Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska należały do Okręgu Korpusu nr VIII Toruń²⁶.

W skład dowództw korpusów wchodziły tzw. samodzielne referaty informacyjne, podporządkowane formalnie dowódcom korpusów, lecz w istocie rzeczy podległe bezpośrednio szefowi oddziału drugiego sztabu głównego. Samodzielność kierowników tych referatów doszła aż tak daleko, że byli oni faktycznymi nadzorcami z ramienia oddziału drugiego nad całokształtem działalności dowódców korpusów, dowódców wszystkich jednostek wojskowych działających na terenie okręgów, a także działalności wojewodów i starostów. Poza nimi w zakresie wywiadu i kontrwywiadu działały na obszarach dowództw korpusów organy defensywy podległe bezpośrednio szefowi oddziału drugiego sztabu głównego z pominięciem dowódców korpusów²⁷.

Niższymi organami administracji wojskowej, podporządkowanymi dowództwom korpusów, były rejonowe (powiatowe) komendy uzupełnień sprawujące funkcje administracyjne w zakresie poboru ludzi i środków przewozowych (którymi głównie były konie) oraz komendy garnizonowe (w postaci komend miasta, komend placu, oficerów placu) działające w zakresie bezpieczeństwa, porządku i dyscypliny wojskowej. Terenowymi organami w dziedzinie administracji wojskowej były – poza organami ściśle wojskowymi – także organy administracji ogólnej.

Służba wojskowa opierała się na zasadzie powszechności. Wszyscy obywatele płci męskiej obowiązani byli odbyć służbę wojskową. Trwała ona zależnie od rodzaju broni od 24 do 27 miesięcy (w szkołach podchorążych rezerwy 12 miesięcy). Obywatel przyjęty do wojska stawał się żołnierzem. Podlegał obowiązkowi i korzystał z uprawnień przewidzianych przez ustawodawstwo wojskowe i regulaminy. Ze względu na stopień żołnierze dzielili się na szeregowców, podoficerów i oficerów. Oficerowie tworzyli Korpus Oficerów Sił Zbrojnych. Otrzymywali uposażenie zapew-

²⁶ T. Kośmider, *Toruński Inspektorat Armii w systemie obronnym państwa polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2009, s. 11.

²⁷ Tamże.

niające wyższy od przeciętnego standard życia. Po 1926 r. wielu oficerów obejmowało wysokie stanowiska w centralnym i terytorialnym aparacie administracji państwowej²⁸.

Armia powołana była do zadań ogólnopaństwowych i miała charakter apolityczny. Znalazło to swój ustawowy wyraz m.in. w zakazie należenia wojskowych służby czynnej do organizacji politycznych oraz w daleko idących ograniczeniach dotyczących przynależności do organizacji społecznych, a także udziału w zgromadzeniach²⁹. W praktyce zakazy i ograniczenia nie dotyczyły rządzącej sanacji, której trzonem politycznym była oficerska kadra legionowa.

W celu utworzenia z korpusu oficerskiego zamkniętej kadry, rozporządzenie Prezydenta RP z 1 kwietnia 1932 r.³⁰ o małżeństwach oficerów ustalało szczególne wymogi i warunki przy zawieraniu małżeństwa przez oficerów. Dla zachowania „poziomu umysłowego i towarzyskiego narzeczonych, odpowiadającego stanowisku żony oficera” pozwolenie na małżeństwo było uzależnione od posiadania określonej pozycji społecznej oraz tzw. „nieposzlakowanej przeszłości” narzeczonej. Decydowała o tym opinia dowódcy, poprzedzona omówieniem sprawy zamierzonego małżeństwa na zebraniu oficerskim.

Kastowość korpusu oficerskiego, idąca w parze z przywilejami zawodowej służby wojskowej i tradycyjnym wyobrażeniem o wysokiej godności oficera wywodzącym się z dawnych zamiłowań do żołnierki utożsamianiem z walką o niepodległość, czyniły w istocie z kadry oficerskiej elitę społeczną. Służba zawodowa w wojsku, zwłaszcza w tradycyjnej kawalerii, stawała się nader atrakcyjna nie tylko dla młodzieży ze środowisk drobnomieszczańskich i ziemiańskich. Przyjęcie do szkoły podchorążych służby zawodowej oznaczało dla młodego człowieka zapewnioną egzystencję i pozycję społeczno-towarzyską. Poświęcenie się karierze oficera zobowiązywało już od młodych lat do szczególnej lojalności wobec państwa (tzw. cenzus zaufania). Kandydatem na oficera mogła być osoba, której wierność wobec Rzeczypospolitej nie ulegała wątpliwości. Ocena wystawiała zawodowa kadra dowódców³¹.

²⁸ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 470.

²⁹ Rozporządzenie ministra spraw wojskowych z 25 kwietnia 1932 r., wydane na podstawie prawa o zgromadzeniach, Dz. U. RP z 1932 r. Nr 48, poz. 451.

³⁰ Rozporządzenie Prezydenta R.P. z 1 kwietnia 1932 r. o małżeństwach oficerów, Dz. U. RP z 1932 r. Nr 29, poz. 295.

³¹ Dekret Prezydenta R.P. z 12 marca 1937 r. o służbie oficerów, Dz. U. RP z 1937 r. Nr 20, poz. 128.

Warunkiem przyjęcia do szkoły oficerskiej było ukończenie szkoły średniej. W 1936 r. powołane zostały do życia ochotnicze Junackie Hufce Pracy (JHP)³², które miały rozładowywać bezrobocie wśród młodzieży, a zarazem poddawać ją „wychowaniu obywatelskiemu” pod kierunkiem zawodowych oficerów i podoficerów. Istniało również obowiązkowe przysposobienie wojskowe w starszych klasach szkół średnich i w niektórych przedsiębiorstwach państwowych (kolej, poczta).

Na krótko przed wybuchem wojny zreformowano zasady powszechnej służby wojskowej³³. Ustawa z 1938 r. była pierwszą pełną kodyfikacją w tej materii. Określała wszystkie postacie służby w wojsku lub dla wojska (służba zasadnicza, rezerwa, pospolite ruszenie, służba pomocnicza, uzupełniająca i zastępcza). W ślad za tym w 1939 r. wydane zostały dwie ustawy³⁴ o świadczeniach osobistych i rzeczowych na wypadek wojny, przy tym obie traktowały świadczenia te na zasadach powszechności, które w chwili wybuchu wojny nie zostały zrealizowane.

Wojsko podczas swojej służby dostarczało wielu wzorów w zakresie dowodzenia i organizowania oddziałów wojskowych. Stanowiło wzór dobrze zorganizowanej struktury społecznej. Oficerowie należeli do elity społecznej. Wzbudzali powszechny szacunek i uznanie mieszkańców. Wojsko niosło nieocenioną pomoc dla mieszkańców regionu w organizowaniu życia społecznego. Jednym z najbardziej zasłużonych był 14. Pułk Piechoty, który został uznany przez mieszkańców Włocławka 20 października 1922 r. za swój pułk macierzysty. Z Włocławkiem związał się z 1920 r. Powstał w 1918 r. z 90. Pułku Piechoty i 34. Pułku Strzelców armii austriackiej. Obydwa pułki stacjonowały przed wybuchem wojny światowej w Jarosławiu w Małopolsce. Oficerowie i szeregowi rekrutowali się również z okręgu jarosławskiego. Były to pułki czysto polskie z bardzo niewielkim procentem Rusinów. Większość oficerów stanowili Polacy, ale jak we wszystkich pułkach austriackich i tu był znaczny odsetek oficerów Niemców. Wiosną 1919 r. w skład 14. Pułku Piechoty wchodziło dowództwo i 3 baony: 75 oficerów, 3 tys. szeregowych i kompletny tabor pułkowy. Jako zwarta jednostka przeszedł do Mościsk i wszedł w skład 4. Dywizji Piechoty³⁵.

³² Dekret Prezydenta RP z 22 września 1936 r. o służbie pracy młodzieży, Dz. U. RP z 1936 r. Nr 72, poz. 368.

³³ Ustawa z 9 kwietnia 1938 r., Dz. U. RP z 1938 r. Nr 25, poz. 220.

³⁴ Ustawy z 30 marca 1939 r., Dz. U. RP z 1939 r. Nr 29, poz. 195 i Dz. U. RP z 1939 r. Nr 30, poz. 200.

³⁵ Tamże.

14 maja 1919 r. 14. Pułk Piechoty brał udział w ofensywie Armii Polskiej w Galicji Wschodniej pod dowództwem Marszałka Józefa Piłsudskiego, w ofensywie kwietniowej na Kijów w wojnie polsko-bolszewickiej, a baon zapasowy 14. Pułku Piechoty w sierpniu 1920 r. bronił Włocławka. Akcja bojowa zakończyła się sukcesem. Za waleczność 14. Pułk Piechoty zdobył 21 Orderów *Virtuti Militari* V klasy i 87 Krzyży Walecznych³⁶. Dla podkreślenia przynależności jednostki do ziemi kujawskiej ufundowano sztandar zatwierdzony przez Prezydenta RP w dniu 15 października 1923 r. Prezydent RP Stanisław Wojciechowski podczas pobytu we Włocławku wręczył 14. Pułkowi Piechoty sztandar – godło waleczności. O tym niezwykłym wydarzeniu pisała prasa lokalna, m.in. „Gazeta Kujawska” i „Słowo Kujawskie”: „Włocławek i Kujawy oddały cześć bohaterskiemu 14 Pułkowi Piechoty ofiarując sztandar w darze dziękczynnym za zasługi, jakie zdobył na polu chwały”³⁷. Sztandar towarzyszył pułkowi w wojnie obronnej 1939 r. 14. Pułk Piechoty wprowadził wiele wątków i symboli do najnowszej tradycji historycznej Wojska Polskiego. Miał odznakę wykonaną w formie stylizowanego krzyża równoramiennego w wieńcu laurowym, orła w koronie oraz napis: 14 PP 1928–1929 R. Na nakrętce znak grawerski: M. Rubin Włocławek. Odznaka jednostronna³⁸. Pierwsze odznaki honorowe przyznano Prezydentowi RP Ignacemu Mościckiemu, Marszałkowi Polski Józefowi Piłsudskiemu, generałowi dywizji Leonardowi Skierskiemu, generałowi dywizji Leonowi Berbeckiemu. Ważnym elementem zachowania tradycji w pułku było posiadanie pierścienia pamiątkowego Korpusu Oficerów 13. Pułku Piechoty. Pierścień otrzymało około 94 oficerów 14. Pułku Piechoty³⁹.

14. Pułk Piechoty wpisał się trwale w historię i architekturę Włocławka. Kwaterę pułku stanowiły porosyjskie koszary przy ul. Żytniej 83. Na terenie koszar w 1928 r. wybudowano pomnik „Poległym Żołnierzom 14 Pułku Piechoty”, a w 1930 r. ufundowano tablicę upamiętniającą walki 14. Pułku Piechoty w wojnie polsko-rosyjskiej w latach 1830–1831⁴⁰. Na tere-

³⁶ H. Szczechowicz, *14 Pułk Piechoty w dziejach Włocławka w latach 1920–1939*, [w:] *Od Armii komputowej do narodowej IV*, red. W. Rezmer, Toruń 2012, s. 357.

³⁷ *Słowo Kujawskie* 1923, nr 263.

³⁸ *Odznaki i odznaczenia wojskowe w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej we Włocławku*, oprac. A. Kowalewska, Włocławek 1986, s. 20.

³⁹ I. Kraiński, J. Pekrół, *14 Pułk piechoty. Zarys historii wojennej pułków polskich w kampanii wrzesniowej*, Warszawa 1992, s. 28–41.

⁴⁰ H. Szczechowicz, *14 Pułk Piechoty...*, s. 358.

nie koszar wybudowano drogi bite i chodniki oraz kasyno oficerskie i dom mieszkalny dla podoficerów. W 1929 r. powstały obszerne magazyny dla pułku przy ul. Toruńskiej, gdzie stacjonował I batalion. W rok później pułk otrzymał teren o powierzchni 399,53 ha z przeznaczeniem na place ćwiczeń. Żołnierze urządzili strzelnicę bojową i rzutnie granatów. Wyremontowano koszary. Urządzono kuchnię parową oraz umywalnię. Przy pułku działało przedszkole dla dzieci żołnierzy zawodowych. W 1934 r. baza 14. Pułku Piechoty powiększyła się o przystań na Wiśle i basen kąpielowy nad jeziorem Czarnym⁴¹.

Twórcą i organizatorem 14. Pułku Piechoty oraz wieloletnim dowódcą był pułkownik I. Misiąg. Cieszył się opinią gorącego patrioty i prawego żołnierza. Był dobrym gospodarzem Garnizonu we Włocławku. Jego oddanie w pełnieniu służby wojskowej stanowi przykład patriotyzmu i ofiarności dla ojczyzny. Urodził się 40 lipca 1891 r. w miejscowości Tytonia koło Jarosławia w niezamożnej rodzinie chłopskiej. Uczęszczał do gimnazjum w Jarosławiu i tam w 1910 r. uzyskał maturę. Po ukończeniu szkoły został powołany do armii austriackiej. Pełnił służbę w 90. Pułku Piechoty w Icinie na Morawach. Podczas pierwszej wojny światowej brał udział w walkach na froncie włoskim. W listopadzie 1918 r. uczestniczył w organizowaniu oddziałów Wojska Polskiego w Jarosławiu. 6 listopada 1928 r. objął dowództwo batalionu zapasowego 90. Pułku Piechoty, a od 16 grudnia 1918 r. dowództwo I batalionu 9. Pułku Piechoty, a następnie od 17 lutego 1919 r. 14. Pułku Piechoty. Walczył w wojnie polsko-bolszewickiej. 8 lipca 1919 r. został mianowany adiutantem taktycznym 14. Pułku Piechoty, a od 10 lipca 1920 r. dowodził pułkiem. 29 września 1920 r. objął dowództwo I batalionu 14. Pułku Piechoty. Był odważnym żołnierzem i dobrym dowódcą posiadającym duży zmysł taktyczny i organizacyjny. W dowód uznania dla zasług na polu walki otrzymał krzyż srebrny Orderu *Virtuti Militari* oraz czterokrotnie Krzyż Walecznych. 27 października 1920 r. major I. Misiąg objął dowództwo pułku. Od 1 maja 1921 r. pełnił obowiązki komendanta Garnizonu Włocławek. 1 lipca 1923 r. awansował do stopnia podpułkownika, a w 1929 r. został pułkownikiem. W okresie pobytu we Włocławku był znakomitym organizatorem życia społecznego. Troszczył się o rozwój kultury fizycznej w mieście. Był prezesem klubu „Cuiavia” i dbał o jego rozwój. W klubie działały sekcje: piłki nożnej, gier i zabaw ruchowych, lekkoatletyki, pięściarstwa, szermierki

⁴¹ Tamże, s. 359.

i łucznictwa. Pod kierunkiem płk. I. Misiąga oraz prezeski PCK Anny Boye, od 1922 r. organizowano we Włocławku stałe kursy dla analfabetów i półanalfabetów. W latach 1922–1933 kursy edukacyjne ukończyło 4462 żołnierzy. W okresie największego bezrobocia w latach 1931–1933 kuchnia pułkowa przygotowywała obiady dla bezrobotnych mieszkańców miasta i okolic. Dowódca pułku miał opinię wymagającego i sprawiedliwego przełożonego. Był lubiany przez żołnierzy, a także przez kadrę zawodową. Dbał o budynki koszarowe garnizonu. Zostały one wyremontowane i wyposażone w piece. W 1926 r. wybudowano dom mieszkalny dla podoficerów, a w 1928 r. zelektryfikowano i ogrodzono koszary wojskowe. Marszałek Józef Piłsudski w 1933 r. mianował płk. I. Misiąga szefem Biura Personalnego w Ministerstwie Spraw Wojskowych. Na tym stanowisku zyskał uznanie jako wysoce taktowny i operatywny dowódca. W lipcu 1938 r. powrócił do służby liniowej i objął stanowisko dowódcy 6. Dywizji Piechoty w Krakowie. Pod koniec sierpnia został wyznaczony na dowódcę Oddziału Wydzielonego „Ignacy” z zadaniem osłony kierunku pszczyńskiego. W kampanii wrześniowej 1939 r. walczył w ramach GO „Bielsko” na Śląsku, nad Dunajcem oraz w pierwszej bitwie pod Tomaszowem Lubelskim. 20 września 1939 r. dostał się do niewoli niemieckiej. Przebywał w obozie w Bochni, później w oflagu XI B Braunschweig, a następnie w oflagu II Woldenberg, pełniąc obowiązki starszego obozu. Był dowódcą organizacji podziemnej w obozie. Ze względu na postępującą chorobę Bürgera został przewieziony do szpitala w Stargardzie. Po amputacji obu nóg zmarł 26 stycznia 1942 r. Po śmierci płk. Misiąga w oflagu II Woldenberg na znak żłoby odbyła się akademія, a na dwa dni zawieszono wszelkie imprezy obozowe⁴².

Po odejściu płk. I. Misiąga nowym dowódcą 14. Pułku Piechoty został mianowany podpułkownik Franciszek Sudol, który pełnił służbę do 1939 r. Kadra oficerska pułku wywodziła się głównie z armii austriackiej. W większości byli to oficerowie bądź podchorążowie rezerwy nieposiadający odpowiedniego przeszkolenia w zakresie dowodzenia. Głównym ośrodkiem szkolenia oficerów piechoty było Centrum Wyszkozenia Piechoty w Rembertowie. W 14. Pułku Piechoty zdecydowaną większość kadry podoficerskiej stanowili żołnierze o długim stażu, pamiętający jeszcze pierwszą wojnę światową. Bardzo mały procent kadry wywodził się ze szkół podoficerów zawodowych. Podoficerów kształcono również w puł-

⁴² *Zasłużeni dla Włocławka (XIII–XX wiek)*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991, s. 139–140.

kowych szkołach podoficerskich, do których kierowano żołnierzy na kilka miesięcy. Proces szkolenia obejmował także kursy specjalistyczne dla sanitariuszy, zwiadowców, obserwatorów, strzelców wyborowych, trębaczy. Wysoki poziom szkolenia bojowego żołnierzy znajdował odzwierciedlenie w zawodach dywizyjnych. I i II batalion 13. Pułku Piechoty kilkakrotnie uzyskiwał pierwsze miejsca w zawodach strzeleckich⁴³.

Żołnierze w 14 Pułku Piechoty system wartości łączyli z pojęciem patriotyzmu, służby ojczyźnie i narodowi polskiemu. Okazywali pomoc mieszkańcom Włocławka w trudnych chwilach. Ofiarowali węgiel i żywność bezrobotnym⁴⁴. Dobrowolnie opodatkowali się na pomoc dla bezrobotnych w wysokości 1% wynagrodzenia. Pułk współpracował z istniejącymi na terenie miasta klubami sportowymi. Nigdy nie spełniał funkcji asystenckiej podczas wystąpień robotniczych i strajków, jakie nastąpiły we Włocławku w 1936 r.⁴⁵

14. Pułk Piechoty uczestniczył w wojnie obronnej 1939 r. Dowództwo podczas kampanii wrześniowej objął ppłk Włodzimierz Brayczewski. W sierpniu rozpoczęła się mobilizacja rezerwy z terenu ziemi dobrzyńskiej do 14. Pułku Piechoty we Włocławku wchodzącego w skład Armii Pomorze. W dniu 20 sierpnia na polach Zazamcze około tysiąca nowo zwerbowanych żołnierzy 14. Pułku Piechoty złożyło przysięgę wojskową.

Bezpieczeństwo i porządek wewnątrz kraju spoczywały w gestii Policji Państwowej. W chwili odrodzenia państwowości polskiej nie było organów Policji Państwowej, działały jedynie oparte na przepisach zaborczych straże komunalne, obywatelskie itp. Właściwe zadania policji należały do żandarmerii wojskowej okupacyjnych sił zbrojnych: niemieckiej i austriackiej. Dekret z 5 grudnia 1918 r.⁴⁶ stanowił podstawy organizacyjne pod powstanie milicji ludowej oraz policji komunalnej. Policję komunalną tworzyły samorządy miejskie i powiatowe na podstawie dekretu z 5 stycznia 1919 r.⁴⁷

Milicja ludowa była formacją o charakterze wojskowym, jednolicie umundurowaną i uzbrojoną. Głównymi jej zadaniami były: ochrona i zapewnienie spokoju i ładu mieszkańcom miast i wsi oraz pomoc we wpro-

⁴³ I. Kraiński, J. Pekrół, dz. cyt., s. 10–16.

⁴⁴ H. Szczechowicz, *Zarys dziejów 14 Pułku Piechoty*, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości. T. XLIV Jubileuszowy*, red. M. Nowak, Białystok 2007, s. 334.

⁴⁵ I. Kraiński, J. Pekrół, dz. cyt., s. 10–16.

⁴⁶ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 19, poz. 19.

⁴⁷ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 5, poz. 98.

wadzeniu zarządzeń władz państwowych. W milicji ludowej znaleźli się i robotnicy, niekiedy radykalnie nastawieni. W tej sytuacji zdarzało się, że milicja występowała przeciw pacyfikacjom przeprowadzanym przez wojsko i żandarmerię. Powodowało to konflikty, a nawet sporadyczne zbrojne starcia z wojskiem.

W połowie 1919 r. na mocy nowej ustawy rozwiązano milicję ludową i policję komunalną, tworząc w ich miejsce jednolitą Policję Państwową jako formację służby bezpieczeństwa, organizowaną na wzór wojskowy i podległą ministrowi spraw wewnętrznych. W czasie wojny polsko-bolszewickiej zgodnie z rozporządzeniem Rady Obrony Policja Państwowa mogła być użyta dla celów wojskowych i przechodziła całkowicie pod rozkazy dowódców wojskowych.

Na czele organizacji Policji Państwowej stał komendant Główny mianowany przez Naczelnika Państwa na wniosek ministra spraw wewnętrznych. Urzędników tej rangi odkomenderowywano z wojska z zachowaniem dotychczasowego stopnia lub nawet z awansem. Na szczeblu terenowym działali komendanci okręgowi, których terytorialny zasięg działania obejmował z reguły kilka powiatów, zanim nie została ujednoczona organizacja terenowa policji, co nastąpiło w końcu 1925 r.⁴⁸ Odtąd na czele Policji Państwowej w województwach stali wojewódzcy komendanci Policji Państwowej, podlegali funkcjonalnie i dyspozycyjnie wojewodom, pod względem organizacyjnym administracji wewnętrznej – Głównemu Komendantowi. Poza tym jako organy terenowe działali komendanci powiatowi, kierownicy komisariatów w niektórych miastach i dzielnicach większych miast, komendanci posterunków Policji Państwowej organizowanych w mniejszych miastach i gminach wiejskich. Do tych wszystkich organów należały główne zadania wykonawcze wobec poleceń wyższych władz policyjnych, zarządzeń organów sądowych i prokuratorskich oraz zarządzeń organów państwowych i samorządowych w sprawach związanych z „bezpieczeństwem, spokojem i porządkiem publicznym”⁴⁹.

Proces formowania jednolitego ogólnopolskiego aparatu policyjnego, przebiegał etapami, podobnie jak budowa terytorialna państwa. Jego najistotniejszym elementem było przyjęcie przez Sejm 24 lipca 1919 r. ustawy o Policji Państwowej, która stopniowo w miarę przechodzenia poszczegól-

⁴⁸ Rozporządzenie Prezydenta RP z 27 grudnia 1924 r., Dz. U. RP z 1924 r. Nr 114, poz. 1014; Rozporządzenia wykonawcze Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 10 marca 1925 r.

⁴⁹ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwiżdż i in., dz. cyt., s. 175.

nych części kraju pod zarząd centralnego ośrodka władzy przejmowała ich dotychczasowy dorobek. Policja Państwowa podporządkowała sobie w 1920 r. organizacje resortowe, Straż Kolejową i Straż Rzeczną. Proces ten został zakończony w 1922 r.⁵⁰

Ustawa o Policji Państwowej z 24 lipca 1919 r. obowiązywała początkowo tylko na obszarze byłego Królestwa Kongresowego. Do 1922 r. stała się aktem obowiązującym na całym obszarze państwa⁵¹. Określała podstawowe zadania policji (ochrona bezpieczeństwa, zapewnienie ładu, spokoju i porządku publicznego) oraz jej zasady organizacyjne. W zakresie realizowania wyznaczonych celów policja podlegała władzom administracji państwowej, czyli starostom i wojewodom. Zobowiązana była także do wypełniania, w zakresie czynności śledczych, poleceń urzędów prokuratorskich i władz sądowych. Korpus policyjny składał się z trzech rodzajów służb: mundurowej, śledczej i politycznej. Policja śledcza powołana została do wykrywania przestępstw i prowadzenia dochodzeń⁵². W każdej komendzie okręgowej, a później wojewódzkiej Policji Państwowej miały działać urzędy śledcze, które mogły mieć ekspozytury w innych miastach będących siedzibami sądów okręgowych. Urzędy śledcze podlegały formalnie organom wymiaru sprawiedliwości, faktycznie jednak były zależne od naczelników wydziałów bezpieczeństwa w urzędach wojewódzkich i od prokuratorów sądów okręgowych. Urzędy śledcze, słynne „defensywy” – wytworzyły własny system terroru fizycznego i psychicznego stosowanego niemal zawsze wobec więźniów śledczych, podejrzanych o wrogość wobec ustroju i dążenia społeczno-rewolucyjne. Stosowano wobec nich najbardziej wyrafinowane tortury, nie oszczędzając nieletnich, kobiet i ludzi chorych⁵³.

Chociaż policja śledcza zajmowała się także zwalczaniem przestępczości pospolitej – przede wszystkim zaś skomplikowanych spraw poszlakowych (brygady kryminalne) – w zasadzie była jednak organizacją powołaną dla celów politycznych. Obok tej specjalizacji istniała też specjalizacja rzeczowa. Już w latach 1919–1920 utworzono specjalne oddziały policyjne dla ochrony „bezpieczeństwa, spokoju i porządku” na kolejach,

⁵⁰ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 100.

⁵¹ Ustawa o Policji Państwowej z 24 lipca 1919 r., Dz. U. RP z 1919 r. Nr 61, poz. 363.

⁵² Organizację urzędów śledczych regulowały przepisy tymczasowe Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 29 października 1919 r., Monitor Polski z 1919 r. Nr 235 zastąpione później rozporządzeniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 4 stycznia 1922 r., Dz. U. RP z 1922 r. Nr 7, poz. 54.

⁵³ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwizdź i in., dz. cyt., s. 176.

dla ochrony koryta rzek, pasów nadbrzeżnych, przystani i portów⁵⁴. Pion policji politycznej zajmował się gromadzeniem informacji o wszelkich przejawach życia politycznego, nawet tych wiążących się z obozem pozostającym u władzy, ale w szczególności o osobach, środowiskach i organizacjach, które działały na szkodę państwa lub przeciwko usankcjonowanemu porządkowi prawnemu albo też były o to podejrzwane⁵⁵.

Równoległe ze scentralizowaniem organizacji policji oraz z jej specjalizacją postępowały prace wewnętrznego umacniania aparatu policyjnego w drodze odpowiedniego doboru kadr⁵⁶, organizacji, wyposażenia w instrukcje działania, przejęte z austriackich wzorów⁵⁷. Już w początkowym okresie istnienia państwa władze państwowe wykorzystwały stary istniejący w Galicji etnicznie polski aparat policyjny, który zrastał się stopniowo z warstwą oficerów, przede wszystkim legionowych.

Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego, zapewnienie ładu, spokoju i porządku publicznego spoczywała na Policji Państwowej, stanowiącej aparat wykonawczy organów administracji ogólnej, ministra spraw wewnętrznych, wojewodów i starostów. Policja otrzymywała od tych organów polecenia i dyrektywy służbowe w sprawach ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego. W zakresie dochodzenia i ścigania popełnionych przestępstw policja podlegała organom wymiaru sprawiedliwości, sędzim śledczym i prokuratorom.

Policja była organizowana hierarchicznie, od posterunków i komisariatów poprzez komendy powiatowe i okręgowe (wojewódzkie) po Komendę Główną, przy czym rolę Komendanta Głównego, podobnie jak innych przełożonych, ograniczono do spraw organizacyjnych, administracyjnych oraz troski o dobór, wyposażenie i wyszkolenie kadr, bez możliwości wywierania wpływu na charakter zadań wypełnianych przez podwładnych. Zasady te utrzymano do końca okresu międzywojennego, a wprowadzony

⁵⁴ Rozporządzenie z 30 grudnia 1919 r., Dz. U. RP z 1920 r. Nr 6, poz. 42; Rozporządzenie z 18 lutego 1920 r., Dz. U. RP z 1920 r. Nr 23, poz. 23, poz. 232 i in.

⁵⁵ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 100.

⁵⁶ Rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych i ministra spraw wojskowych z 12 listopada 1919 r. w sprawie przejęcia kompetencji na rzecz ministra spraw wewnętrznych i wcielenia w szeregi policji byłej żandarmerii w Galicji, Dz. U. RP z 1919 r. Nr 87, poz. 475.

⁵⁷ Rozporządzenie ministerstwa spraw wewnętrznych z 28 listopada 1920 r., Dz. U. RP z 1921 r. Nr 6, poz. 35 o wprowadzeniu instrukcji służb w miejsce obowiązujących dotąd przepisów zaborczych.

przez ustawę dualizm – równoczesna podległość zarówno władzom własnym, jak i administracyjnym – przyczynił się niejednokrotnie do powstania sporów kompetencyjnych⁵⁸.

Policja Państwowa wyszkolona na wzór wojskowy podlegała ministrowi spraw wewnętrznych. Jej organizacja pod względem terytorialnym była przystosowana do podziału administracyjnego kraju na województwa i powiaty. Każde województwo tworzyło okręg wojewódzki, a każdy powiat administracyjny obwód powiatowy Policji Państwowej. W skład obwodów powiatowych wchodziły posterunki, które obejmowały jedną lub kilka gmin albo tylko część gminy, oraz komisariaty, które z kolei obejmowały większe miasta lub ich dzielnice. Na czele Policji Państwowej stał Komendant Główny mianowany przez Prezydenta, który podlegał Ministerstwu Spraw Wewnętrznych i z jego ramienia kierował i zarządzał w sprawami organizacji i administracji wewnętrznej Policji Państwowej⁵⁹. Na obszarze okręgów wojewódzkich działalnością policji kierowali komendanci wojewódzcy, a w obwodach powiatowych komendanci powiatowi. Na czele innych urzędów i jednostek wykonawczych stali oficerowie policji. Swe zadania policja wypełniała przez podległe jednostki, komisariaty i posterunki⁶⁰. Zgodnie z przyjętą strukturą organizacyjną Komenda Powiatowa Policji Państwowej mieściła się w Lipnie, Nieszawie, Rypinie i we Włocławku. Na tym terenie zlokalizowane były również komisariaty policji w miastach oraz posterunki stałe w gminach.

Organy Powiatowej Policji Państwowej podlegały staroście w zakresie służby bezpieczeństwa i czynności wykonawczych. W szczególności starosta mógł w tych sprawach wydać organom Policji Państwowej wskazówki i zlecenia, do których organy te zobowiązane były się dostosować⁶¹. Starosta wykonywał nadzór i kontrolę nad wypełnianiem przez Policję Państwową w powiecie powierzonych jej zadań i obowiązków. Decydował o rozmieszczeniu komisariatów policji w granicach powiatu w porozumieniu z Powiatowym Komendantem Policji, a także w porozumieniu z po-

⁵⁸ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 101.

⁵⁹ Archiwum Państwowe w Toruniu oddział we Włocławku (dalej APT OW). Zespół Akt Komendy Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego, sygn. 200; K. W. Kumaniecki, J. S. Langrod, Sz. Wachholz, *Zarys ustroju, postępowania i prawa administracyjnego w Polsce*, Warszawa–Kraków 1939, s. 793.

⁶⁰ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 62, poz. 363. APT OW. Zespół Akt Komendy Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego, sygn. 200.

⁶¹ H. Szezechowicz, *Administracja ziemi...*, s. 74.

wiatowym komendantem o użyciu oddziałów policji w powiatach⁶². Starosta był przez Komendanta Powiatowego Policji Państwowej informowany o wszystkich ważniejszych przestępstwach i wydarzeniach kryminalnych, takich jak zabójstwa i rozboje. Otrzymywał meldunki przekazywane ustnie, telefoniczne lub telefonogramem oraz miesięczne zestawienia o przestępczości i wykrywalności. Informował wojewodę o przestępstwach kradzieży, włamania do urzędów i do kas. Okólnikiem z 3 kwietnia 1919 r. minister spraw wewnętrznych zobowiązał komisarzy rządowych do nadsyłania do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych dekadowych raportów o stanie „służby bezpieczeństwa”⁶³.

Ustawa z 24 lipca 1919 r. wprowadziła jednolitość i wyłączność organizacji Policji Państwowej, ściśle państwowy jej charakter, centralistyczny system organizacji, finansowanie przez samorzady jednej czwartej kosztów utrzymania. Zgodnie z ustawą Policja Państwowa była organem wykonawczym władz państwowych i samorządowych, którego zadaniem była ochrona bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego. Funkcjonariusze policji dzielili się na oficerów i szeregowców. Przysługiwały im korzystniejsze w stosunku do innych funkcjonariuszy państwowych uprawnienia w zakresie uposażenia, urlopów, rent i emerytur. W sprawach porządku publicznego policja wspomagała i nadzorowała organy państwowe i samorządowe oraz inne organy powołane do wykonywania przepisów regulujących sprawy porządku publicznego. Przy wykonywaniu swych zadań funkcjonariusze policji byli uprawnieni do stosowania niezbędnych środków przymusowych, a wśród nich do użycia siły fizycznej i broni palnej. Gdy jednostki policji nie były w stanie zapewnić ochrony bezpieczeństwa i spokoju publicznego, do zadań tych mogło być użyte wojsko⁶⁴.

Liczebność policji ulegała nieustannym zmianom. Zgodnie z propagowanymi zasadami optymalną uznawano sytuację, w której jeden policjant przypada na 500 mieszkańców w miastach i na 1000 mieszkańców na terenach wiejskich. Stanu takiego nigdy nie osiągnięto, a według danych porównawczych z 1933 r. średnia liczba mieszkańców na jednego policjanta

⁶² Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarze byłego zaboru rosyjskiego z dnia 13 listopada 1919 r., Dz. U. RP z 1919 r. Nr 90, poz. 489, art. 5–11.

⁶³ APT OW. Zespół akt Komendy Policji Państwowej Powiatu Włocławskiego we Włocławku z lat 1918–1938, nr zespołu 65, sygn. 178, s. 1; B. Sprengel, *Policja państwowa a przestępczość w powiecie włocławskim w latach 1919–1939*, Włocławek 2006, s. 55.

⁶⁴ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 465–466.

należała w Polsce do najwyższych w świecie (1180 osób). Liczba funkcjonariuszy zależała od wielu czynników, ale przede wszystkim od możliwości finansowych państwa. Od 1923 r. kadry policji państwowej były systematycznie redukowane. Decydujące znaczenie miały względy oszczędnościowe. Do najniższego poziomu stany osobowe policji spadły w kryzysowych latach 1933–1935. Siły policyjne były jednak większe, niż wskazywałyby na to oficjalne stany, co wynikało z istnienia tzw. grup rezerwowych oraz – od 1923 r. – z tworzenia w kilku okręgach oddziałów szkolnych rezerwy policyjnej, przeznaczonych do rozpraszania manifestacji ulicznych. W 1936 r. wprowadzono oficjalnie służbę przygotowawczą dla kandydatów na policjantów⁶⁵.

Siły policyjne składały się w zasadzie z dwóch grup. Pierwszą tworzyli niżsi funkcjonariusze (posterunkowi, starsi posterunkowi, przodownicy i starsi przodownicy), na których spoczywała cała praca terenowa i z którymi ludność spotykała się najczęściej. Ta część aparatu policyjnego była najmniej stabilna. Drugą grupę, stosunkowo nieliczną kadrę dowódczą, tworzyli oficerowie (aspirant, podkomisarz, komisarz, nadkomisarz, podinspektor, inspektor, nadinspektor i inspektor generalny). Ponadto na etatach policyjnych pracowali nieliczni urzędnicy cywilni i równie nieliczni funkcjonariusze cywilni (woźni, gońcy, woźnice itd.). Na szczycie hierarchii stał Komendant Główny⁶⁶.

Policja, podobnie jak wojsko, była z założenia instytucją apolityczną. Funkcjonariusze nie mogli należeć do partii i stronnictw, uczestniczyć w wiecach i manifestacjach, ujawniać publicznie swych sympatii i antypatii. Przynależność do organizacji społecznych, kulturalnych i oświatowych uzależniona była od uzyskania zgody przełożonych. Zasadę tę utrzymano do końca II Rzeczypospolitej. Niemniej jednak w praktyce w pełni nie przestrzegano zasady pełnej apolityczności. Do zamachu majowego przeważały w policji sympatie prawicowe. Po zamachu majowym 1926 r. wymagano od członków kadry oficerskiej, podobnie jak od pozostałych funkcjonariuszy, akcentowania pozytywnego stosunku do rządzącej ekipy politycznej, angażowanie się w działalność wielu organizacji społecznych, zwłaszcza paramilitarnych i posanacyjnych, było mile widziane. Zasada apolityczności i równego traktowania wszystkich organizacji nie dotyczyła partii komunistycznej oraz organizacji filokomunistycznych, jako zagra-

⁶⁵ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 101.

⁶⁶ Tamże.

zających podstawom porządku prawnego w państwie. Przez cały okres międzywojenny policja konsekwentnie zwalczała wszelkie przejawy działalności komunistycznej. Podobne stanowisko zajmowano wobec partii i organizacji mniejszości narodowych, które niezależnie od ich oficjalnych deklaracji podejrzewano o prowadzenie działalności na szkodę państwa polskiego⁶⁷.

Po 1926 r. nastąpiło ściślejsze ustalenie organizacyjne Policji Państwowej i lepsze wyposażenie w atrybuty stosowne do postawionych jej zadań oraz dalsze doskonalenie kadr. Spośród wydanych wówczas kilku aktów ustawodawczych⁶⁸ szczególnie ważne znaczenie miało rozporządzenie Prezydenta RP z marca 1928 r.⁶⁹, które ustanowiło istniejącą do września 1939 r. strukturę pionową policji w ramach administracji ogólnej, nadając korpusowi policji charakter wyraźnie wojskowy pod zwierzchnictwem ministra spraw wewnętrznych. Należy podkreślić, że funkcjonariusze policji uzyskali pozycję uprzywilejowaną w porównaniu do innych funkcjonariuszy państwowych w zakresie uposażenia, stopni służbowych, rent, emerytur i urlopów. Rozporządzenie Prezydenta RP z 14 lutego 1928 r. przyznawało oficerom i szeregowym policji prawo do użycia broni w czasie pełnienia służby⁷⁰. Ważne znaczenie miała reorganizacja służby śledczej w 1930 r., polegająca głównie na rozbudowie jej terenowych ogniw⁷¹.

Jedną z cech rządów sanacyjnych było rosnące znaczenie policji, bardziej jeszcze w praktyce administracyjnej niż z mocy aktów ustawodawczych. Rozporządzenie Prezydenta RP z 1934 r.⁷² o niektórych przepisach przeciwko bezpieczeństwu państwa zawierało między innymi szerokie uprawnienia dla organów administracji ogólnej w stosunku do osób oddanych pod dozór policyjny. Przyznawało ono starostom konkretne uprawnienia, przekreślające w stosunku do osób oddanych pod dozór policyjny deklarowane Konstytucją „powszechnie” prawa obywatelskie (np. zakaz pobytu w określonej miejscowości, nakaz zawiadamiania do 6

⁶⁷ Tamże, s. 102.

⁶⁸ Wydane na podstawie ustawy z 24 lipca 1919 r. rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 26 lipca 1926 r., Dz. U. RP z 1926 r. Nr 82, poz. 455 i z 8 kwietnia 1927 r., Dz. U. RP z 1927 r. Nr 40, poz. 358 związane z organizacją służby śledczej.

⁶⁹ Rozporządzenie Prezydenta RP z 6 marca 1928 r., Dz. U. RP z 1928 r. Nr 28, poz. 257.

⁷⁰ Rozporządzenie Prezydenta RP z 14 lutego 1928 r., Dz. U. RP z 1928 r. Nr 27, poz. 243.

⁷¹ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 7 kwietnia 1930 r., Dz. U. RP z 1930 r. Nr 28, poz. 254.

⁷² Rozporządzenie Prezydenta R.P. z 24 października 1934 r., Dz. U. RP z 1930 r. Nr 94, poz. 851.

godzin o każdorazowej zmianie miejsca pobytu lub zamieszkania, obowiązek okresowego zgłaszania się w jednostkach policyjnych, dopuszczalność przeprowadzania rewizji mieszkaniowej w każdym czasie, zlikwidowanie tajemnicy korespondencji). W istocie rzeczy uprawnienia te były uprawnieniami nie starosty, lecz Policji Państwowej, przykrywanymi jedynie płaszczykiem zarządzeń władzy administracyjnej⁷³.

Chociaż policja i armia wykazywały wiele podobieństw (zasada hierarchiczności, umundurowanie, uzbrojenie, obowiązek karność i posłuszeństwa). W wojsku wśród szeregowych liczącą się grupę tworzyli przedstawiciele mniejszości narodowych. Policja natomiast była prawie czysto polska.

Odrębny problem stanowiło przygotowanie policji do wypełniania powierzonych jej zadań. Zasadniczym elementem był poziom wykształcenia ogólnego. Był on zróżnicowany w zależności od spełnianych funkcji, ale generalnie niezbyt wysoki, zwłaszcza w pierwszych latach niepodległości. Stosunkowo nieźle prezentowała się kadra oficerska. Jej większość ukończyła uczelnie wyższe lub szkoły średnie. Jednak olbrzymia część niższych funkcjonariuszy kończyła edukację na poziomie elementarnym. Starano się poprawić tę sytuację, uzależniając przyjęcie do pracy od ukończenia czterech klas szkoły podstawowej, a uzyskanie stopnia oficerskiego od posiadania świadectwa maturalnego. Jeszcze gorzej przedstawiało się przygotowanie zawodowe kadr policyjnych. W pierwszym okresie po odzyskaniu niepodległości osoby pracujące wcześniej w organach bezpieczeństwa lub instytucjach z nimi związanych stanowiły zdecydowaną mniejszość grupy oficerskiej (niecałe 30%). Pozostałe zdobywały niezbędne doświadczenie w trakcie służby. Po 1926 r. pojawiło się widoczne także na innych polach nasycenie kadry policyjnej oficerami, którzy z różnych powodów opuszczali szeregi wojska. Przygotowanie zawodowe pracownicy policji uzyskiwali w specjalnych szkołach lub na kursach organizowanych zarówno przez Komendę Główną, jak i placówki terenowe. W latach 1918–1928 dominowały krótkotrwałe trzymiesięczne przeszkolenia, na których zapoznawano pracowników i kandydatów z podstawowymi przepisami prawnymi ogólnymi i resortowymi, specyficznymi technikami pracy, przekazywano wiedzę ogólną, z zakresu historii, geografii i stosunków narodowościowych Polski. W 1928 r., w chwili powstania Szkoły

⁷³ A. Ajnenkiel, C. Berezowski, A. Gwizdź i in., dz. cyt., s. 176.

Oficerskiej PP w Warszawie oraz trzech szkół dla szeregowych w Żyrardowie, Sosnowcu i Mostach Wielkich, wprowadzony został jednolity system szkolenia. Słuchacze szkół dla szeregowych traktowani byli jako rezerwa zasadniczych sił i niejednokrotnie uczestniczyli niejako w ramach szkolenia praktycznego w akcjach prewencyjnych, zwłaszcza w okresach szczególnych napięć w stosunkach społecznych, np. podczas strajków chłopskich w latach 1933 i 1937⁷⁴.

Oceny funkcjonowania policji były bardzo zróżnicowane. W miarę upływu czasu Policja Państwowa charakteryzowała się coraz większym profesjonalizmem i odnotowywała liczne sukcesy w zwalczaniu przestępczości pospolitej. Systematycznie ponoszono poziom przygotowania zawodowego ogółu funkcjonariuszy. Dla większości społeczeństwa, co jest w pełni zrozumiałe, bardziej widoczne były jednak niedociągnięcia i rola spełniana przez policję w rozbijaniu manifestacji, wieców i zgromadzeń organizowanych często bez odpowiedniego zezwolenia. Społeczeństwo z niechęcią odnosiło się do problemu nadużywania alkoholu przez policjantów, co było swoistym dziedzictwem po zaborach, zwłaszcza zwyczajów panujących w Królestwie Polskim. Liczne doniesienia prasowe, interpelacje poselskie, zgłaszane głównie przez kluby lewicowe i mniejszości narodowych, koncentrowały się na nadużywaniu władzy przez organy policyjne. Potwierdzeniem przynajmniej części tych zarzutów były kary dyscyplinarne, łącznie z usuwaniem ze służby za przekroczenie uprawnień i działania niezgodne z obowiązującymi przepisami⁷⁵. Należy podkreślić, że stan bezpieczeństwa w miastach i w powiatach na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej był zadowalający, a w czasie niektórych przełomowych wydarzeń, np. zamachu majowego, stanowisko policji nie budziło zastrzeżeń, a zwycięski obóz poza naturalnym dokonaniem zmian na najwyższych stanowiskach nie przeprowadził jakiegokolwiek weryfikacji ani w korpusie oficerskim, ani wśród niższych funkcjonariuszy.

⁷⁴ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 103.

⁷⁵ Tamże, s. 103–104.

Rozdział X. Odbudowa gospodarki

Dekrety natury polityczno-ustrojowej, ze względu na powołanie do życia odrodzonej państwowości, poza sformułowaniem ram ustrojowych porządkowały również sprawy gospodarcze i społeczne. Wyzwania natury gospodarczej po zakończeniu pierwszej wojny światowej były wielorakie i pilne.

Zniszczeniom wojennym uległo trzy czwarte budynków mieszkalnych i gospodarczych, dziesiątki gospodarstw rolnych zostało spalonych. Inwentarz żywy i martwy w rolnictwie został całkowicie przetrzebiony. Obszar odłogów wynosił około 1/5 obszaru gruntów ornych. Sieć i tabor kolejowy były całkowicie zniszczone. Tysiące mieszkańców poległo na wojnie lub odniosło rany, przepadły majątki, nieruchomości i finanse. Ludności brakowało źródeł dochodu. Większość fabryk była zamknięta, miała zdekompletowane urządzenia i nie dysponowała surowcami, co skutkowało bezrobociem wśród robotników. Brak surowców uniemożliwił pracę rzemieślnikom. Niedostatek towarów odbijał się na możliwościach pracy kupców. Ziemianie byli często odcięci od swych majątków i systematycznych dochodów. Charakter władz państwowych sprzyjał doraźnej skuteczności dzięki wydawaniu aktów prawnych, których działanie łagodziło braki aprowizacyjne, tonowało niepokoje społeczne, przyczyniało się do odbudowy zniszczeń i generowania środków budżetowych¹.

Rząd Jędrzeja Moraczewskiego miał charakter lewicowy i był skłonny do decyzji, które poprawiłyby warunki życia i pracy biedniejszych warstw ludności, nakładając zobowiązania i obciążenia na zamożniejszych obywateli. W celu zapewnienia minimalnego zaopatrzenia ludności w żywność i opał oraz rzemiosł wytwarzających artykuły pierwszej potrzeby 23 listopada 1918 r. wydano dekret o sekwestrze surowców, półfabrykatów i towarów², który utrzymywał ograniczenia obrotu i przewozu cukru, tłuszczów, węgla, koksu, drewna i innych towarów wprowadzonych przez władze niemieckie. Podziału towarów dokonywało Ministerstwo Aproprowizacji i Ministerstwo Przemysłu i Handlu. Na podstawie dekretu z 18 grudnia 1918 r. powołano do życia Państwowy Urząd Zakupu Artykułów

¹ C. Lusiński, *Spoleczno-gospodarcze ustawodawstwo dekretowe Naczelnika Państwa*, [w:] *Rok 1918 odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999, s. 92.

² Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 17, poz. 44.

Pierwszej Potrzeby, podlegający Ministerstwu Apropowizacji³. Urząd miał wyłączne prawo sprowadzania z zagranicy i sprzedaży w kraju towarów pierwszej potrzeby⁴.

Kolejnym dekretem regulującym funkcjonowanie gospodarki wojennej był dekret w sprawie tworzenia tymczasowych powiatowych rad aproowizacyjnych z 11 stycznia 1919 r.⁵, które, do czasu zwołania sejmików powiatowych miały regulować obrót artykułami pierwszej potrzeby na terenie powiatu. W październiku 1919 r. weszło w życie rozporządzenie, które ograniczało handel ziemiopłodami na terenie miast. W marcu 1919 r. uprawnienia rad aproowizacyjnych przejęły sejmiki powiatowe. Skrupulatna reglamentacja obejmowała produkty żywnościowe, produkty zbożowe, ziemniaki, rośliny strączkowe. Dekrety ustanawiały też restrykcje za spekulację i uchybienia przeciwko reglamentacyjnemu systemowi aproowizacyjnemu. Taką rolę odegrał dekret w przedmiocie obrony ludności przed lichwą wojenną z 5 grudnia 1918 r.⁶ i dekret w sprawie utworzenia urzędu do walki z lichwą i spekulacją przy Ministerstwie Apropowizacji z 11 stycznia 1919 r.⁷ Ministerstwo Apropowizacji powstało z przekształcenia Wydziału Walki z Lichwą Żywnościową Ministerstwa Apropowizacji. Dekret wprowadził prawo konfiskowania produktów i nakładania kar administracyjnych do trzech miesięcy aresztu lub 50 tys. marek polskich grzywny. Rozwiązania te nie były wystarczająco skuteczne. Po niespełna trzech tygodniach, 29 stycznia 1919 r., przepisy zostały zaostrome w kolejnym dekrete w sprawie odpowiedzialności za niedostarczanie ziemiopłodów w wyznaczonych terminach⁸. Zgodnie z nim winni niedostarczenia ziemiopłodów w terminach wskazanych przez organy Ministerstwa Apropowizacji podlegali w drodze administracyjnej karze więzienia do sześciu miesięcy i karze pieniężnej do 100 tys. marek polskich. W wyniku utrzymania gospodarki reglamentacyjnej kupcy zobowiązani byli do ujawnienia cen i wykazów towarów, posiadania faktur i uzgadniania cen sprzedaży z urzędami lub przestrzegania wyznaczonych cen maksymalnych⁹.

³ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 21, poz. 69.

⁴ C. Lusiński, dz. cyt., s. 94.

⁵ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 8, poz. 114.

⁶ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 19, poz. 51.

⁷ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 7, poz. 109.

⁸ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 10, poz. 126.

⁹ C. Lusiński, dz. cyt., s. 94–95.

Dekretami uporządkował Naczelnik Państwa sprawę przejścia majątku kontrolowanego dotychczas przez władze zaborcze i okupacyjne. Dekret z 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego¹⁰ stanowił, że zarządem państwowym może być objęty majątek ruchomy i nieruchomy należący do ordynacji Paskiewiczów oraz pocerkiewny, a także przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe, których właściciele bądź ustanowieni zarządcy nie są obecni w kraju, fabryki i zakłady użyteczności publicznej, a także majątki ziemskie, których uruchamianie leży w interesie państwa. Wykonanie zarządu nad nieruchomościami rolnymi oraz przedsiębiorstwami przemysłu rolnego i leśnego należało do Ministra Rolnictwa i Dóbr Państwowych; nad przedsiębiorstwami przemysłowymi i handlowymi do Ministra Przemysłu i Handlu; nad zakładami użyteczności publicznej do Ministra Spraw Wewnętrznych. Sprawami kapitałami w gotówce lub papierach wartościowych zarządzał Minister Skarbu¹¹.

Naczelnik Państwa wydał na wniosek Rady Ministrów pod przewodnictwem premiera Ignacego Paderewskiego dekret w przedmiocie poboru jednorazowej państwowej daniny od nieruchomości i majątku w kapitale¹². Dekret ustanawiał pobór na terenie byłego zaboru rosyjskiego zaliczki na ogólną państwową daninę. Danina od nieruchomości w miastach i miasteczkach oraz od kapitałów ustalona została progresywnie od 0,5 do 2% wartości, kwotowo, natomiast od gruntów rolnych w zależności od obszaru i urodzajności. Instytucje dobroczynne zostały zwolnione z daniny¹³.

Poszukiwanie środków finansowych było istotne nie tylko do realizacji polityki gospodarczej i społecznej, ale także dla potrzeb wojska, administracji, oświaty i pozostałych dziedzin, w które angażowało się państwo. Starania o zrównoważenie budżetu w pierwszych miesiącach funkcjonowania państwa nie zostały uwieńczone powodzeniem.

Dekrety niewątpliwie porządkowały trudną sytuację gospodarczą, utrzymały system reglamentacyjny głównie w celu zabezpieczenia potrzeb wojska i interesów biedniejszych warstw ludności miejskiej. System reglamentacji obrotu podstawowymi produktami rolnymi i surowcami przemysłowymi ograniczał możliwości normalnych działań gospodarczych i budził niezadowolenie chłopów pozbawionych szans na swobodną sprze-

¹⁰ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 21, poz. 67

¹¹ C. Lusiński, dz. cyt., s. 96–97.

¹² Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 11, poz. 128.

¹³ Cz. Lusiński, dz. cyt., s. 98.

daż swojej produkcji, drobnych producentów, dla których nie wystarczyło surowców, oraz kupców, którzy nie otrzymali ze strony państwa wsparcia dla swej działalności¹⁴.

Gospodarka reglamentacyjna stosowana była do jesieni 1921 r., po czym nastąpił powrót do gospodarki rynkowej, niereglamentowanej dekretami charakterystycznymi dla gospodarki wojennej. Niewątpliwie wpływ na takie ukształtowanie się cezury miało przewyciężenie zniszczeń i dezorganizacji gospodarczej po działaniach wojennych lat 1919–1920 oraz zniesienie wewnętrznych granic celnych¹⁵.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska była regionem rolniczym. Według danych spisu z 1921 r. około połowy powierzchni ogólnej gospodarki należało do wielkiej własności ziemskiej, tj. gospodarstw o obszarze ponad 50 ha, przy czym prywatne gospodarstwa o obszarze ponad 50 ha zajmowały ponad jedną trzecią ogólnej powierzchni ziemi użytkowanej rolniczo (wraz z lasami), reszta stanowiła własność państwową, poza tym kościelną i tzw. inną własność publiczną (samorządu terytorialnego, fundacji itp.). Na wsi powszechnym zjawiskiem był proces rozdrobnienia gruntów i wzrost liczby małych gospodarstw. Prowadziło to do ciągłego obniżania się poziomu życia ludności wiejskiej. Złej sytuacji ekonomicznej nie poprawiał słabo rozwinięty przemysł, który nie był w stanie wchłonać nadmiaru ludności pochodzącej ze wsi.

Rolnictwo w pierwszych latach niepodległości pracowało w trudnych warunkach, na co według ocen drukowanych w sprawozdaniach Banku Ziemiańskiego, zaczerpniętych z Centralnego Towarzystwa rolniczego złożyły się następujące przyczyny: radykalna agitacja pomiędzy pracownikami rolnymi, ustawa o reformie rolnej, polityka aprowizacyjna wybitnie konsumpcyjna, rozporządzenia nierównomiernie traktujące mniejszą i większą własność ziemską¹⁶. Wskutek tego napisał T. Świecki i F. Wybult „zamiast odradzać z całym impetem większe warsztaty rolne, ograniczono się do najkonieczniejszych potrzeb, nie wykorzystując w dostatecznej mierze istniejących koniunktur. Później przyszedł najazd bolszewicki, którego skutki, tak jak I wojny światowej wpływały na stan rolnictwa w Polsce¹⁷.

¹⁴ Tamże, s. 99–100.

¹⁵ Tamże, s. 100.

¹⁶ T. Świecki i F. Wybult, dz. cyt., s. 474.

¹⁷ Tamże.

Według statystyki obszar zasiewów pięciu najważniejszych ziemiopłodów: pszenicy, żyta, jęczmienia, owsa i ziemniaków w roku 1921/1922 znacznie odbiegał od okresu przedwojennego. Zmniejszyły się przeciętne zbiory z ha w stosunku do przedwojennych. Przeciętny zbiór pszenicy w województwie warszawskim wynosił – 9,1q, żyta – 9,8 q, jęczmienia – 10,7q, owsa – 10,3q, ziemniaków – 1421q (q =100kg). Przyczynił się do tego między innymi: brak nawozów, wyjałowienie i zaniedbanie gruntów w okresie wojny. Ilość używanych nawozów jeszcze w 1923 r. dochodziła zaledwie do 25% ilości przedwojennej¹⁸. Stan inwentarza żywego przetrzebionego mocno podczas okupacji, zaczynał stopniowo wzrastać. Według spisu z 1921 r., z wyjątkiem koni przekraczał liczby przedwojenne. Na rozwój hodowli bydła wpłynął rozwój spółdzielni mleczarskich oraz zorganizowanie zbytu trzody chlewnej.

Jedną z najważniejszych spraw na wsi była kwestia reformy rolnej. Sejm Ustawodawczy 10 lipca 1919 r. podjął uchwałę w przedmiocie zasad reformy rolnej¹⁹. Ustaliła ona maksimum posiadania ziemi na 180 ha. Stan ten mógł ulec zmniejszeniu na terenach podmiejskich i w okręgach uprzemysłowionych bądź zwiększeniu w województwach wschodnich i w gospodarstwach uprzemysłowionych. Nadwyżki ziemi powyżej 180 ha podlegać miały wywłaszczeniu dokonanemu przez organy administracji rolnej, a następnie parcelacji wśród chłopów.

Konkretyzując ogólne założenia uchwały przyniosła ustawa z 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej²⁰. Ustawa przekazała czynności związane z wywłaszczeniem, a następnie z parcelacją organom administracji państwowej, komisjom ziemskim. Właściciel parcelowanego majątku miał otrzymać za ziemię odszkodowanie w wysokości połowy ceny rynkowej. Ustawa przewidywała wykup ziemi przez państwo na cele reformy rolnej za połowę ceny rynkowej. Deklarowała, że 80% zapasu ziemi przeznaczonej do parcelacji otrzymają bezrolni i małorolni chłopci. Zastrzegła pierwszeństwo w nabywaniu gruntów inwalidom i robotnikom rolnym pozabawionym pracy. Określała wysokość ceny ziemi wykupywanej do celów reformy przez państwo na poziomie 50% ceny rynkowej oraz zapowiadała

¹⁸ Tamże, s. 475.

¹⁹ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 73, poz. 428.

²⁰ Dz. U. RP z 1920 r. Nr 70, poz. 462.

udzielanie długoterminowego kredytu na zakup ziemi. Specjalny fundusz miał umożliwić bezpłatne przekazywanie ziemi inwalidom i zasłużonym żołnierzom²¹. Prawo przeprowadzenia reformy rolnej otrzymały wyłącznie komisje ziemskie. Zgodnie z ustawą o wykonaniu reformy rolnej z 15 lipca 1920 r. parcelacja folwarków prywatnych mogła nastąpić dopiero po rozparcelowaniu dóbr państwowych oraz przymusowym wykupie majątków nabytych w czasie wojny przez osoby niezajmujące się rolnictwem zawodowo. Parcelacja miała być prowadzona w dwóch etapach. Najpierw państwo wykupywało ziemię od właściciela, płacąc połowę jej wartości rynkowej. Odszkodowanie to wypłacano w tzw. listach renty ziemskiej. Następnie ziemię podzieloną nabywali chłopci. W Polsce centralnej parcelacji miały podlegać folwarki o powierzchni powyżej 180 ha. Wyłączone były lasy jako majątek o szczególnym znaczeniu dla gospodarki narodowej, urządzenia przemysłowe, zakłady przetwórcze i inwentarz. Budynki mogły być przejęte tylko wtedy, gdy znajdowały się na gruntach parcelowanych. Po uchwaleniu Konstytucji marcowej w sprzeczności znalazł się zapis o niepełnym odszkodowaniu wypłacanym za parcelowaną ziemię i dlatego wkrótce dokonano odpowiednich zmian. Ustawodawca przyjmował, że odszkodowanie przeznaczone zostanie na rozwój pozostałej po parcelacji części folwarku²².

Parcelację przeprowadzano w znacznym stopniu w formie sprzedaży gruntów bezpośrednio przez samych właścicieli majątków, którym potrzebne były pieniądze, lub przy pomocy pośredników. Ceny parcelowanej ziemi były bardzo wygórowane. Toteż posiadający gotówkę zamożniejsi chłopci brali większy udział w parcelacji i odnosili z niej większe korzyści niż rzeczywiście potrzebujący ziemi, chłopci bezrolni i małorolni. Ustawa z 1920 r. przewidywała sprzedaż ziemi chłopom bezrolnym i małorolnym, ale obchodzono ten przepis, zakupując grunty na nazwisko żony lub dzieci, które z prawnego punktu widzenia były bezrolne, ponieważ całe gospodarstwo zapisane było na nazwisko męża²³. Postępy parcelacji w latach 1920–1924 były niewielkie.

²¹ M. M. Drozdowski, *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982, s. 413; B. Zientara, A. Mączek, I. Ihnatowicz, Z. Landau, *Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939*, Warszawa 1996, s. 486.

²² Dz. U. RP z 1920 r. Nr 70, poz. 462.

²³ B. Zientara, A. Mączek, I. Ihnatowicz, Z. Landau, dz. cyt., s. 487.

28 grudnia 1925 r. Sejm uchwalił kolejną nową ustawę o realizacji reformy rolnej. Utrzymała ona określone uprzednio maksimum indywidualnego podziału ziemi. Wykonanie reformy rolnej zostało oparte na systemie parcelacji, którą przeprowadzały organy administracji ogólnej, Państwowy Bank Rolny oraz upoważnione instytucje i osoby prywatne. Nabycie parcelowanej ziemi uzależnione było od posiadania odpowiednich funduszy. Konieczność uiszczenia pełnej należności stawiała w korzystniejszej sytuacji nabywców zamożniejszych.

Ustawy o reformie rolnej przewidywały, że jednostką modelową będzie gospodarstwo zdolne do prawidłowej wytwórczości, stanowiące osobistą własność osób je uprawiających. Nowo tworzone w wyniku reformy rolnej gospodarstwa nie mogły przekroczyć 20 ha, a na ziemiach wschodnich 35 ha. Przeprowadzona z dużymi trudnościami reforma rolna, mimo że powiększyła ogólny areal ziemi chłopskiej, nie była jednak w stanie poprawić istniejącej struktury agrarnej na wsi²⁴.

Średnio każde gospodarstwo miało otrzymać około 10 ha ziemi. Gospodarstwa, które były powiększane, dokupywały przeciętnie od 3–4 ha gruntu. Uzupełnieniem reformy rolnej była komasacja, likwidacja służebności i regulacja wspólnot gruntowych. Komasacja polegała na scalaniu rozdrobnionych i rozmieszczonych w szachownicy gruntów chłopskich i wydzieleniu w jej wyniku jednolitych działek. Komasację przeprowadzały organy administracji rolnej na wniosek zainteresowanych rolników lub z urzędu.

Znoszenie służebności (serwitutów), przeważnie leśnych i pastwiskowych, dotyczyło obszaru byłego zaboru rosyjskiego. Następowoło w trybie umownym lub przymusowym, za odszkodowaniem. Regulacja wspólnot gruntowych polegała na dokonaniu ich podziału lub ustaleniu praw właścicieli i określeniu zasad gospodarowania.

W II Rzeczypospolitej wystąpiła tendencja do ograniczania swobody obrotu nieruchomościami rolnymi. W 1937 r. rozszerzono przewidziany przez ustawę z 1925 r. zakres ograniczeń obrotu nieruchomościami powstałymi w wyniku reformy rolnej. Obowiązywał zakaz sprzedaży nieruchomości, podziału, obciążania, wydzierżawiania, bez zezwolenia organów administracji rolnej.

²⁴ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 477.

Dla sprawowania administracji w dziedzinie rolnictwa, popierania wytwórczości rolnej i przeprowadzania przebudowy ustroju rolnego powołany został specjalny zespół organów administracyjnych. Dzielił się on na dwa piony: administracji rolnej na czele z Ministrem Rolnictwa i Administracji Reform Rolnych i Głównym Urzędem Ziemskim, a od 1923 r. z Ministrem Reform Rolnych. Działalność urzędów ziemskich powstałych w 1918 r. polegała na kontynuacji prac dawnych rosyjskich urzędów do spraw włościńskich. Podstawą prawną działalności urzędów ziemskich na terenie byłego zaboru rosyjskiego był dekret Rady Regencyjnej z dnia 11 października 1918 r.²⁵ Przepisy tymczasowe o urzędach ziemskich ustaliły organizację i kompetencje władz ziemskich: Urzędu Komisarza Ziemskiego, Urzędu Komisji Ziemskiej Okręgowej, Głównej Komisji Ziemskiej. Do kompetencji urzędów ziemskich należały przede wszystkim sprawy dotyczące regulowania struktury gospodarstw rolnych, scalania gruntów, układu służebności, podziału gruntów wspólnych, melioracji rolnych oraz sprawy regulowania obrotu ziemią. Szczegółowy zakres działania urzędów ziemskich określały przepisy prawne normujące tok postępowania administracyjnego w sprawach przebudowy ustroju rolnego²⁶. Według ustawy z dnia 6 lipca 1920 r. o organizacji urzędów ziemskich²⁷ władzami ziemskimi były: Główny Urząd Ziemski i działające przy nim Główne Komisje Ziemskie, Okręgowe Urzędy Ziemskie i działające przy nich Okręgowe Komisje Ziemskie i Powiatowe Urzędy Ziemskie. Ustawa z 1920 r. powołała ciała doradcze w sprawach związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej na obszarze działalności Powiatowych Urzędów Ziemskich – Powiatowe Komisje Ziemskie, a na terenie gmin Gminne Komisje Ziemskie. Ustawa z 1920 r. uchyliła przepisy tymczasowe o urzędach ziemskich z 1918 r., wprowadzając zmiany w organizacji urzędów ziemskich. Władzami wykonawczymi w sprawach reformy rolnej stały się Okręgowe Urzędy Ziemskie podległe bezpośrednio Głównemu Urzędowi Ziemskiemu powołanemu 22 lipca 1919 r.²⁸

1 stycznia 1919 r. zostało utworzonych siedem Okręgowych Komisji Ziemskich w: Warszawie, Łomży, Płocku, Łodzi, Kielcach, Lublinie i Siedlcach. Komisja Ziemska Okręgowa w Płocku obejmowała powiaty: płocki, sierpecki, rypiński, lipnowski, nieszawski, włocławski, kutnowski i go-

²⁵ Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 11, poz. 22.

²⁶ Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy. Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie 1918–1934–1938 nr zespołu 477.

²⁷ Dz. U. RP z 1920 r. Nr 70, poz. 461.

²⁸ Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy. Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie 1918–1934–1938 nr zespołu 477.

styniński²⁹. W powiatach utworzone zostały Powiatowe Komisje Ziemskie. Na podstawie ustawy z dnia 11 sierpnia 1923 r.³⁰ zniesiony został Główny Urząd Ziemski oraz Gminne i Powiatowe Komisje Ziemskie. Zgodnie z ustawą z dnia 17 lutego 1932 r.³¹ na czele Okręgowego Urzędu Ziemskiego postawiony został wojewoda. Dążenie do zlikwidowania dwutorowości w dziale administracji reform rolnych spowodowały zespolenie urzędów ziemskich z władzami administracji ogólnej. 1 stycznia 1934 r. na podstawie rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 27 października 1933 r.³² połączono obydwie resorty w jedno Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, a okręgowe i powiatowe urzędy ziemskie przeprowadzające reformę rolną, komasację i likwidację służebności włączono do urzędów wojewódzkich i starostw. W ten sposób zgodnie z rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 27 października 1933 r., od 1 stycznia 1934 r. podporządkowano je wojewodom oraz starostom³³.

Czynności wykonawcze do przeprowadzenia reformy rolnej w terenie wykonywały powiatowe urzędy ziemskie z komisarzami lub podkomisarzami ziemskimi na czele. Prezes Głównego Urzędu Ziemskiego powoływał do życia powiatowe komisje ziemskie jako ciała doradcze. Przedkładały one wnioski w sprawach dotyczących reformy rolnej powiatowym względnie okręgowym urzędem ziemskim. W skład powiatowej komisji ziemskiej wchodził: komisarz lub podkomisarz ziemski względnie delegat okręgowego urzędu ziemskiego jako przewodniczący, osoba wyznaczona przez prezesa właściwego sądu okręgowego spośród zawodowych pracowników, dwaj przedstawiciele sejmiku powiatowego (rady powiatowej), starosta lub w jego zastępstwie referent rolny starostwa, sześciu przedstawicieli rolników względnie ich zastępcy (trzech z małych miejscowości, dwóch z bezrolnych, jeden z większej własności akceptowany przez miejscowe organizacje rolnicze)³⁴. W sprawach związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej na terenie poszczególnych gmin współpracowały gminne komisje ziemskie złożone z przedstawicieli rad gminnych, w liczbie 5–7 osób znających stosunki danej gminy względnie wsi³⁵.

²⁹ Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 3, poz. 85, art. 1.

³⁰ Dz. U. RP z 1923 r. Nr 90.

³¹ Dz. U. RP z 1932 r. Nr 19, poz. 29.

³² Dz. U. RP z 1933 r. Nr 87, poz. 635.

³³ Dz. U. RP z 1933 r. Nr 87, poz. 635.

³⁴ Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy. Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie 1918–1934–1938 nr zespołu 477.

³⁵ K. W. Kumaniecki, *Ustrój terytorialny*, [w:] *Encyklopedia prawa obowiązującego w Polsce*, red. A. Peretiatkiewicz, Poznań 1923, s. 68–70.

Ustawa o wykonaniu reformy rolnej z 28 grudnia 1925 r. uutorowała drogę do szybszego niż w poprzednim okresie tempa dobrowolnej parcelacji prywatnej, której podlegały nadwyżki ziemi powyżej 180 ha. Pierwszeństwo w nabywaniu gruntów zastrzeżono dla robotników rolnych i chłopów małorolnych³⁶. Ministerstwo Reform Rolnych poza dobrowolnością przy ustaleniu swojej polityki agrarnej brało pod uwagę: wielkość majątku, stopień intensyfikacji produkcji rolnej oraz miejscowe zapotrzebowanie na ziemię. Ustawa zapowiadała parcelację – prawo do posiadania i nabywania ziemi pochodzącej z majątków państwowych oraz z nadwyżek gruntów rolniczych w folwarkach prywatnych. Ustalała maksymalny wolny od parcelacji obszar majątków wynoszący w okręgach przemysłowych i podmiejskich 60 ha, na pozostałych obszarach 180 ha. Dla województw wschodnich wolne od parcelacji minimum określono na 300 ha, a dla majątków uprzemysłowionych w całej Polsce nawet na 700 ha, gdy folwark produkował buraki cukrowe lub inne surowce dla przemysłu. Z parcelacji wyłączono stawy rybne powyżej 3 ha oraz sady założone przed 1925 r. Ustawa ustaliła roczny kontyngent gruntów podległych parcelacji na 200 tys. ha. Znosiła wykup przymusowy na rzecz kontrolowanej przez państwo parcelacji prywatnej.

Parcelacja wymagała zgody Okręgowego Urzędy Ziemskiego, a cenę gruntu ustalano według aktualnej wartości rynkowej³⁷. Pierwszeństwo zakupu z reformy obszarów ziemi wynoszących kilkadziesiąt hektarów zastrzeżono dla krewnych właścicieli parcelowanych majątków pierwszego stopnia, jeśli posiadali kwalifikacje rolnicze. W dalszej kolejności prawo zakupu ziemi przysługiwało stałym dzierżawcom i robotnikom rolnym parcelowanych folwarków, zasłużonym żołnierzom, inwalidom, chłopom małorolnym i bezrolnym. Uprzywilejowanie robotników rolnych i biednych było niewykonalne, ponieważ o możliwości zakupu ziemi decydowało nadal nie prawo, lecz posiadane środki finansowe. Ziemia miała być sprzedawana po cenach wolnorynkowych, które na skutek dużego popytu były wygórowane i niedostępne dla najbiedniejszych chłopów.

Ustawa z 1925 r. obowiązywała do końca II Rzeczypospolitej. Od początku nie zadowalała ani ziemiaństwa, ani też chłopów. Stanowiła jedyny możliwy wówczas kompromis ułatwiający stabilizację stosunków spo-

³⁶ F. Żmidziński, *Realizacja reformy rolnej na Pomorzu 1920–1939*, Warszawa–Poznań 1978, s. 117.

³⁷ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 191–193; B. Zientara, A. Mączek, I. Ihnatowicz, Z. Landau, dz. cyt., s. 487.

lecznych. Parcelacja miała współdziałać z likwidacją serwitutów, zamianą gruntów, separacją włościan, komasacją czy regulacją stanu hipoteczno-prawnego majątków i gospodarstw.

Najwcześniej w latach 1919–1922 przeprowadzono parcelację 10 majątków w powiecie lipnowskim w tym sześciu przez osoby prywatne i czterech przez instytucje. Średnia powierzchnia majątku przeznaczonego do parcelacji wynosiła w powiecie lipnowskim 73,5 ha, a w powiecie rypińskim 31,4 ha. W 1924 r. w powiecie lipnowskim rozparcelowano dwa majątki, w tym jeden o powierzchni 133 ha z inicjatywy prywatnej i jeden majątek o powierzchni 75 ha przez instytucję. W tym czasie w powiecie rypińskim parcelacja objęła dwa majątki o powierzchni 21 ha. W latach 1925–1926 w powiecie lipnowskim rozparcelowano 1607 ha. W wyniku parcelacji utworzono 1223 gospodarstwa chłopskie, a 174 powiększono. W latach 1919–1922 w powiecie rypińskim rozparcelowano 676 ha. W 1924 r. rozparcelowano 143 ha ziemi i utworzono 83 gospodarstwa chłopskie i 60 powiększono. W latach 1925–1926 w powiecie rypińskim rozparcelowano 1727 ha, utworzono 1321 gospodarstw chłopskich i 406 gospodarstw powiększono³⁸.

Rozwój akcji parcelacyjnej nastąpił w latach 1927–1928 w okresie koniunktury gospodarczej. Wyznaczony w ustawie coroczny limit parcelacyjny w wysokości 200 tys. ha gruntu osiągnięty został tylko w pierwszym okresie realizacji reformy rolnej w latach 1926–1928. Następnie parcelacja systematycznie malała. Najwięcej ziemi, tj. 2007 ha, rozparcelowano w 1928 r. w powiecie lipnowskim. W okresie wielkiego kryzysu gospodarczego nastąpiło załamanie akcji parcelacyjnej poprzez ograniczenie wolnych środków finansowych, które chłopi mogliby przeznaczyć na zakup ziemi folwarcznej.

Najwcześniej w powiecie wrocławskim zaczęto parcelować w 1928 r., majątek Kąkowa Wola. Na ziemiach rozparcelowanych osiedlili się robotnicy folwarczni i właściciele karłowatych gospodarstw. Spłaty rozłożono na okres 15–25 lat. Wielu ze służby dworskiej zrezygnowało z nabycia parceli, nie mogąc wypełnić ciężkich warunków spłaty³⁹. Z dóbr Stary Brześć 10 kwietnia 1929 r. wydzielono powierzchnię 82 ha, z której utworzono 11 działek. Związku ze stale rosnącym nadmiarem rąk do pracy i powiększającym się bezrobociem wojewoda warszawski wydał 2 września 1931 r. rozporządzenia o wydzielaniu działek dla bezrobotnych zamieszkujących wieś. Kolonie działkowe

³⁸ P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...*, s. 160–163.

³⁹ A. Kowalewska, *Powiat wrocławski*, [w:] *Monografia powiatu wrocławskiego*, red. S. Laguna, Wrocław 1968, s. 96.

zostały wyznaczone w okolicy Włocławka we wsi Łęg, w Rzadkiej Woli i grunty państwowe majątku Katarzyna w Przedczu. Były to tylko pociągnięcia doraźne, nieregulujące zapotrzebowania na ziemię, tym bardziej że w latach 1930–1936 wielkie majątki ziemskie w drodze licytacji dostały się w ręce prywatnych właścicieli. W roku 1930 majątek Łąki Wielkie o obszarze 286,26 ha, majątek Stróże liczący 154 ha i majątek Sławęcín o powierzchni 174 ha nabyły osoby spokrewnione z właścicielami⁴⁰. Majątek Boniewo o obszarze 246,38 ha kupiła żona byłego właściciela, korzystając z pierwszeństwa zakupu większych obszarów ziemi z reformy rolnej przez krewnych pierwszego stopnia w stosunku do właścicieli parcelowanych majątków. Początkowo właściciele sami zgłaszali majątki do parcelacji, bez pomocy instytucji państwowych, ale była to parcelacja częściowa, obejmująca grunty gorszej jakości. 2 września 1932 r. majątek Stare Glinki miał ulec parcelacji, ale sprawa ciągnęła się aż do 1934 r. i zakończyła się wydzierżawieniem tylko jednej działki. Podobna sytuacja wystąpiła przy parcelacji nadwyżki gruntów wsi Gustrzyn Stary i folwark Gustrzyn. Właściciel gruntów L. Kronenberg nie zgodził się na przekazanie wszystkich nieruchomości znajdujących się na ziemi przeznaczonej do parcelacji, w związku z tym rozparcelowana została tylko niewielka część ziemi⁴¹. Do 1934 r. parcelacja majątków w powiecie włocławskim systematycznie malała. W latach 1932–1936 wpłynęło 148 zgłoszeń, a w wyniku parcelacji powstało tylko 85 gospodarstw. Parcelowana ziemia przechodziła w większości w ręce zamożniejszej części wsi. W 1935 r. zatwierdzono projekt podziału majątku Grodztwo-Kowal, którego właścicielem został jego dzierżawca Władysław Jasiński⁴².

Małorolni i bezrolni na zakup gruntów musieli zaciągnąć pożyczkę w banku. Jeżeli majątek parcelowany był przez Państwowy Bank Rolny, wymagano wpłaty gotówką w wysokości 5% parcelacji, a pozostałą sumę rozkładano na 40 lat. W 1934 r. Państwowy Bank Rolny nabył majątek Żydowo, Żydówek, Janiszewo i Rabinowo w gminie Piaski o łącznym obszarze 750 ha. Do udziału w parcelacji przybyło 238 parcelantów, żyjących w skrajnej nędzy. Z trudnością zdobywali pożywienie dla swojej rodziny. Parcelacja majątku przedłużała się, a parcelanci mieli nikłą nadzieję prze-

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże.

trwania zimowych miesięcy. Wśród dzieci szerzyła się epidemia szkarlatyny⁴³. Chleba i pracy żądali bezrobotni, a ziemia nawet bez zabudowań i maszyn dawała im szansę na lepsze życie.

W powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim najbardziej intensywny proces parcelacji przebiegał w latach 1926–1928. W powiecie włocławskim od 1935 r. rozpoczął się powolny wzrost parcelacji. W 1935 r. rozparcelowany został majątek Skaszyn, którego podział był sprzeczny z obowiązującymi przepisami o wykonaniu reformy rolnej, ponieważ stworzył gospodarstwa karłowate o łamanych granicach. W 1936 r. rozparcelowano majątek Kurowo, Nowiny Lubienieckie i część majątku Arciszewo w gminie Pyszkowo. W 1937 r. nie było w powiecie włocławskim ani jednego majątku państwowego wyznaczonego do parcelacji, a cena gruntów prywatnych była tak wysoka, że nie każdy mógł skorzystać z zakupu działki⁴⁴.

Nowo utworzone gospodarstwa chłopskie liczyły w pierwszej połowie lat dwudziestych średnio około 3 ha, a w 1927 r. przeciętnie 9 ha. Przeciętny obszar gospodarstw tworzonych w ramach parcelacji w Polsce w całym okresie międzywojennym wynosił 10 ha. Drobnie działki służyły folwarcznej nie przekraczały 4 ha⁴⁵.

Na wsi istniały jeszcze przeżytki feudalne w postaci obciążenia majątków serwitutami, które stopniowo likwidowano, zgodnie z ustawą z dnia 7 maja 1920 r. o przymusowej likwidacji serwitutów w Królestwie Polskim. Prawa serwitutowe były przyczyną konfliktów między dworem a chłopami. Serwituty utrudniały właścicielom folwarków sprzedaż ziemi, ponieważ obciążone były służebnościami. Prawnie lasy i pastwiska obciążone serwitutami stanowiły własność dziedzica, ale faktycznie ich współwłaścicielami byli chłopci. Najszybciej zostały zlikwidowane serwituty indywidualne, w drodze administracyjnych umów z każdym użytkownikiem. Chłopi otrzymywali ziemię za zrzeczenie się swych praw do korzystania z lasów, łąk i pastwisk należących do dworu. Likwidacja serwitutów połączona była zwykle z regulacją administracyjną wsi. Chłopi oddawali część lub całość własnego gospodarstwa, które było przyłączane do gruntów folwarcznych, a następnie otrzymywali ziemię w innym miejscu, zwykle o większej powierzchni.

⁴³ Tamże, s. 97.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ P. Gałkowski, *Ziemia i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej*, dz. cyt., s. 160–163.

W 1921 r. obciążonych służebnościami było średnio około 35% majątków. Na szerszą skalę proces likwidacji serwitutów rozpoczął się dopiero po 1921 r. Przeciętnie każde gospodarstwo chłopskie otrzymywało 2–3 ha ziemi. Wzrost liczby serwitutów nastąpił w latach 1926–1928. Wzrosła również znacznie ilość gruntu, jaką chłopci otrzymywali za zrzeczenie się swych praw, i wynosiła około 5 ha. W latach 1919–1928 w powiecie lipnowskim przekazano chłopom około 3733 ha ziemi za serwituty, a w powiecie rypińskim 1545 ha.

W myśl ustawy o przymusowej likwidacji serwitutów mieszkańcy majątku Łąki Zawistowskie w gminie Pyszkowo w powiecie włocławskim zrzekli się służebności pastwiskowych w zamian za podział gruntów otrzymanych za zniesienie służebności. 17 kwietnia 1931 r. zostały zniesione serwituty opałowe Grabkowa, a w 1933 r. zniesiono serwituty miasta Lubienia. Były to głównie serwituty pastwiskowe i leśno-pastwiskowe, stanowiące źródło zatargów między dworem a wsią. Częściowe zniesienie serwitutów i bardzo powolne przeprowadzenie reformy rolnej w powiecie włocławskim nie łagodziło ciężkiej sytuacji wsi⁴⁶.

Przez cały okres międzywojenny rozparcelowano łącznie około 10% ogólnej powierzchni ziemi. Nie miało to większego wpływu ani na rozszerzenie rynku wewnętrznego, ani na poprawę położenia chłopów. Rząd nie podjął żadnych dalszych czynności administracyjnych w kierunku rozszerzenia reformy rolnej. nierozwiązany problem reformy rolnej i duże bezrobocie spowodowały wzrost tzw. ludności zbędnej w rolnictwie. Ludzi, którzy nie byli konieczni dla pracy na wsi, ale pozostawali w gospodarstwach swoich rodziców lub krewnych, ponieważ nie mieli możliwości znalezienia jakiegokolwiek zatrudnienia. Liczba „ludności zbędnej” przejawiała przez całe dwudziestolecie międzywojenne stałą tendencję wzrostu. Konsekwencją braku ziemi oraz trudności w przechodzeniu „zbędnej ludności” ze wsi do miast było dalsze rozdrobnienie gospodarstw chłopskich niezapewniających egzystencji swoim właścicielom.

Kujawy wschodnie i ziemię dobrzyńską określano jako region rolniczy. Najliczniejszą grupę stanowili ludzie gospodarujący na własnej ziemi. Wielu robotników sezonowych napływało z innych okolic, natomiast na wsi znajdowała sezonowo zatrudnienie ludność okolicznych miast i miasteczek. Powiat włocławski zajmował ogółem 112 726 ha ziemi, z czego 72% stano-

⁴⁶ A. Kowalewska, *Powiat...*, s. 95–96.

wiła ziemia orna, 15% lasy, 5% łąki i 8% nieużytki. Większość gospodarstw położona była na gruntach I i II klasy, co sprzyjało produkcji rolnej, hodowli i rozwojowi przemysłu spożywczego. Dodatkowym czynnikiem wspomagającym rozwój rolnictwa była stosunkowo niewielka liczba gospodarstw karłowatych, które zajmowały łącznie tylko 8,1% ogólnej przestrzeni. Natomiast większa i średnia własność posiadająca powyżej 45 ha ziemi stanowiła 43,4% całości obszaru. Dobre gleby znajdowały się w południowej i środkowej części powiatu, natomiast gleby gorszej klasy, bagniste, miejscami nienadające się do uprawy, w większości pokryte lasami, leżały w części północnej, stanowiły 1/5 obszaru⁴⁷. Warunki te pozwalały na prowadzenie intensywnej gospodarki rolnej oraz stopniowe uprzemysłowienie gospodarstw.

Tabela nr 11. Powierzchnia gospodarstw rolnych w powiecie włocławskim w 1921 r.

Gospodarstwa	Powierzchnia w hektarach	Procent
do 5 ha	9 195	8,1
5–20 ha	38 857	34,6
20–45 ha	15 548	13,9
ponad 45 ha	49 126	43,4
Ogółem	112 726	100,0

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 48.

Większość gospodarstw w powiecie włocławskim w szczególności duże folwarki prowadziły gospodarkę intensywną, co pociągało za sobą konieczność zatrudnienia robotników najemnych. Stałych pracowników rolnych zatrudnionych przez cały rok było około 5100, a robotników sezonowych około 7200⁴⁸.

Tabela nr 12. Powierzchnia gospodarstw rolnych w powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim w 1921 r.

Powiat	Powierzchnia						
	Do 5 ha	5–15 ha	15–60 ha	60–150 ha	150–500 ha	500–2000 ha	Powyżej 2000 ha
Lipno	5698	3730	1315	55	73	45	2
Rypin	3185	3129	1 103	49	49	19	2
Ogółem	8883	6859	2 418	104	122	64	4

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 111.

⁴⁷ Tamże, s. 337; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 48.

⁴⁸ *Statystyka Polski, seria C*, z. 57, s. 351; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 50.

Struktura gospodarstw rolnych na ziemi dobrzyńskiej była bardziej rozdrobniona. W powiecie lipnowskim w 1921 r. funkcjonowało 10918 gospodarstw w tym: do 5 ha – 5698, tj. 50,2 % ogółu gospodarstw, 5-15 ha – 3730 tj. 34, 1%. W powiecie rypińskim funkcjonowało 7536 gospodarstw w tym: do 5 ha- 3185 tj. 42,1 %, od 5-15 ha 3129, tj. 41,4%. Przewaga gospodarstw małorolnych o powierzchni do 5 ha, przy braku rozwiniętego przemysłu zdecydowało niewątpliwie o niskim poziomie życia ludności.

W administracji gruntami rolnymi najlepiej wypadły największe gospodarstwa ziemian. W rękach 120 ziemian w powiecie lipnowskim znajdowało się 55 504 ha ziemi. W powiecie rypińskim w posiadaniu 70 ziemian znajdowało się 41 820 ha. Były to majątki powyżej 150 ha, położone na terenie gmin o dobrych glebach: Szpetal, Zaduszniki, Chalin, Kikół. W powiecie nieszawskim przeważali właściciele gospodarstw małorolnych i drobnotowarowych, pokrywających wyłącznie potrzeby rodziny

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska miała strukturę agrarną dość zdrową, gdyż prawie nie było karłowatych gospodarstw. Występowały korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa. Mniejsze gospodarstwa mogły dość łatwo się uzupełniać przy parcelacji majątków. Dominowały wśród chłopów gospodarstwa pełnorolne, samodzielne, zwykle skomasowane i rozrzucone w kolonie. Gospodarka rolna w chłopskich gospodarstwach osiągała dobre wyniki, na co miał wpływ typ ludzi, spokojny, rzeczowy i pracowity, przykład gospodarki sąsiadującego Pomorza, wpływ licznych dobrze gospodarujących majątków, oddziaływanie cukrowni oraz instytucji społecznych i gospodarczych..

Odziedziczona po epoce rozbiorów struktura zatrudnienia w okresie międzywojennym powoli się unowocześniała. Świadczył o tym przede wszystkim spadek odsetka ludności zatrudnionej w rolnictwie o około 5% w 1937 r. na korzyść innych działów, zwłaszcza przemysłu, a częściowo także służby publicznej: administracji państwowej i samorządowej, sądownictwa, różnego rodzaju stowarzyszeń, służby zdrowia, szkolnictwa. Poziom rozwoju rolnictwa, rzemiosła, handlu i usług był bardzo niski, wśród osób zawodowo czynnych zdecydowanie przeważali tzw. samodzielni, niezatrudniający sił najemnych właściciele niewielkich gospodarstw, warsztatów i sklepów wspomagani w razie potrzeby przez członków najbliższej rodziny.

Istotną rolę w gospodarce Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej odgrywało rzemiosło. Skoncentrowane było wokół miast, wśród których dominował Włocławek.⁴⁹ Do najważniejszych i najliczniejszych włocławskich rzemiosł należały: spożywcze, odzieżowe, skórnice, ceramiczne i budowlane oraz drzewne. We Włocławku w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości istniały 23 cechy rzemieślnicze, w tym 11 cechów chrześcijańskich i 12 żydowskich, które zaspokajały nie tylko potrzeby miejscowej ludności, ale i okolicznych miasteczek⁵⁰. W 1928 r. pracowało około 1500 zakładów rzemieślniczych, które zaspokajały potrzeby Włocławka i najbliższego regionu. W zakładach rzemieślniczych zatrudnionych było 1267 osób skupionych w 27 cechach. Nieznacznie przeważali rzemieślnicy chrześcijańscy⁵¹. Podobnie jak losy rzemiosła kształtowały się dzieje włocławskiego handlu, dla rozwoju którego podstawowe znaczenie miało korzystne położenie miasta nad Wisłą oraz biegnące tu lądowe szlaki kupieckie. Na terenie Brześcia Kujawskiego zakłady usługowe i produkcyjne typu rzemieślniczego w 1934 r. liczyły około 200 placówek, a znajdowały się częściowo w żydowskich, a częściowo w polskich rękach⁵².

Sytuacja rolnictwa nie była jednakowa przez całe dwudziestolecie międzywojenne, Zależała ona od wahań w kształtowaniu się koniunktury w Polsce i na świecie. Stosunkowo najbardziej korzystny dla rolnictwa był okres od zakończenia pierwszej wojny światowej do chwili wybuchu wielkiego kryzysu gospodarczego w 1929 r. Oczywiście i wówczas występowały lata gorsze i lepsze. Okres ten charakteryzował się deficytem zbóż w kraju, co powodowało ich wysokie ceny. Korzystna koniunktura w przemyśle panująca w Polsce do 1923 r., a następnie w latach 1926–1929 umożliwiła ludności mieszkającej na wsi znalezienie dorywczego zatrudnienia. Stwarzała również możliwości przenoszenia się ze wsi do miast. Korzyści z wysokich cen artykułów rolnych odnosili przede wszystkim zamożniejsi chłopcy, biedni dokonywali zakupu zboża i produktów po wysokich cenach do bieżącej konsumpcji.

⁴⁹ A. Ginsberg, dz. cyt., s. 21–25.

⁵⁰ Tamże, s. 92.

⁵¹ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 284–285.

⁵² B. Głębowicz, dz. cyt., s. 111.

Gwałtowne pogorszenie się położenia rolnictwa nastąpiło w 1929 r., w chwili rozpoczęcia się światowego kryzysu. W ciągu sześciu lat ceny artykułów rolnych spadły o dwie trzecie w porównaniu z 1928 r., a ceny artykułów przemysłowych zakupywanych przez rolników tylko o jedną trzecią. Wystąpiło tzw. zjawisko rozwarcia nożyc na niekorzyść wsi.

Jeszcze mniej korzystnie dla wsi przedstawiała się sprawa wysokości podatków i spłaty zaciągniętych przed kryzysem pożyczek. Skarb Państwa i samorządy, na rzecz których wieś płaciła podatki, znalazły się pod wpływem kryzysu w bardzo trudnej sytuacji. Dochody z tytułu podatków i monopolii oraz z innych źródeł gwałtownie się kurczyły. Ograniczone były możliwości zmniejszenia wydatków państwa i instytucji komunalnych. Budżety zaczęły wykazywać przewagę wydatków nad dochodami, co oznaczało ponowne wystąpienie deficytu. W tej sytuacji państwo nie mogło dopuścić do silnej redukcji podatków płaconych przez wieś. Zarówno podatki, jak i długi nie uległy przez dłuższy czas prawie żadnym redukcjom. Aby podołać tym zobowiązaniom, rolnicy musieli sprzedawać trzy razy więcej produktów niż w okresie poprzedzającym kryzys. Powstało w ten sposób zjawisko zwane podażą głodową, które polegało na tym, że chłopci sprzedawali nie tylko posiadaną nadwyżkę towarową, ale również znaczną część produktów niezbędnych do wyżywienia rodziny i normalnego prowadzenia gospodarstwa. Brak pieniędzy na zapłacenie podatków i długów prowadził do zlicytowania majątku i bankructwa⁵³.

Rząd polski początkowo zachowywał się biernie wobec problemów kryzysu rolnego. Dopiero gdy przybrał on zatrważające rozmiary, zdecydował się na podjęcie środków zaradczych. Uruchomił interwencyjny zakup zboża po cenach wyższych od aktualnych cen rynkowych. Zmniejszył poważną część ciężaru długów ciążyących nad rolnictwem. Rezultaty tej polityki, w większym stopniu odczuwały gospodarstwa ziemian, które mogły dostarczyć jednorazowo duże ilości zboża skupowanego w toku akcji interwencyjnej po wyższych cenach przez Państwowe Zakłady Przemysłowo-Zbożowe.

Gospodarstwa rolne do 1921 r. związane były z państwem poprzez system obowiązkowych dostaw kontyngentowych, realizowanych po cenach znacznie niższych od cen wolnorynkowych. Fakt ten budził olbrzymie rozgoryczenie wsi, tym silniejsze, że służba kwatermistrzowska

⁵³ B. Zientara, A. Mączak, I. Ihnatowicz, Z. Landau, dz. cyt., s. 490–491; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991, s. 36–37.

wojska gromadziła zapasy płodów rolnych na własną rękę, pogłębiając istniejący chaos na rynku towarów spożywczych. Po zniesieniu w drugiej połowie 1921 r. systemu kontyngentowego rząd, chcąc chronić ludność przed wzrostem kosztów utrzymania, przyznał specjalne kredyty na zakup zboża.

Obok pomocy budżetowej państwa istotną rolę w ochronie interesów konsumenta odgrywała spółdzielczość. W latach dwudziestych powstawały kółka rolnicze. Aktywną działalność prowadziło Okręgowe Towarzystwo Rolnicze Ziemi Dobrzyńskiej oraz Kujawskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze. Zatrudniano instruktorów udzielających porad rolniczych i prawnika. Organizowano kursy w zakresie produkcji roślin i hodowli np. rasowych psów, bydła mlecznego, koni, uprawy buraka. Zakładano spółki maszynowe, sprowadzano drzewka owocowe, zakładano sady, fermy drobiowe itp. Organizowano kółka kontroli obór u chłopów i ziemian. Dużą rolę w podniesieniu poziomu wiedzy rolniczej wniosło przysposobienie rolnicze, zainicjowane w Polsce przez prof. Pomorskiego pierwszego rektora SGGW, który wzorował się na przykładzie rozwiązań stosowanych w Stanach Zjednoczonych. Praca przysposobienia rolniczego polegała na organizowaniu konkursów, pogadek, publikacji broszur dostarczających praktycznych wiadomości na temat rolnictwa. Broszury docierały do każdego uczestnika konkursu, który oprócz pracy praktycznej obejmującej uprawę zbóż, buraków, warzyw albo hodowli prezentował wiedzę z zakresu zasad hodowli zwierząt. Konkursy lustrowane przez instruktora w ciągu sezonu kończyły się jesiennym pokazem, na którym zgromadzono konkursowe eksponaty. Na zakończenie pokazu rozdawano nagrody, przyznawane przez komisję konkursową. Pokaz kończył się prezentacją zespołów i zabawą taneczną⁵⁴. Przy Towarzystwie Rolniczym działał komitet przysposobienia rolniczego, do którego należeli przedstawiciele poszczególnych organizacji młodzieżowych oraz samorządu powiatowego. Przy Towarzystwie Rolniczym utworzona została Sekcja Kół Gospodyń Wiejskich. W ramach pracy koła organizowano kursy szycia, gotowania, pokazy prac kół gospodyń, prowadzono dziecińce i kursy higieny itp. W okresie największego kryzysu gospodarczego z inicjatywy Centrali Towarzystwa Rolniczego we wszystkich powiatach urządzano „Tydzień Rolniczy”, poświęcony sprawom oddłużania rolnictwa. Rozwój hodowli wymagał zgromadzenia odpowiedniej ilości pasz.

⁵⁴ B. Chełmicki, Powiat Rypiński..., s. 180-185.

Zakładano łąki. Sprowadzono pługi łąkowe i inne narzędzia, oraz nawozy i nasiona do uprawy. Towarzystwo Rolnicze angażowało się w tworzenie spółek wodnych i spółek drenarskich. Przy pomocy samorządu prowadzono prace melioracyjne i osuszono przyległe łąki. Towarzystwo Rolnicze na swoją działalność gromadziło fundusze, które pochodziły ze składek członkowskich wynoszących 2 zł rocznie. Działalność Towarzystwa Rolniczego była subwencjonowana przez samorząd powiatowy i Centralę. Subwencję przeznaczona była na uposażenie dla instruktorów oraz wydatki rzeczowe. Środki własne pozyskiwano z drobnych opłat za porady prawne, rozproszanie drzewek, organizację zbytu bydła i trzody chlewnej itp. Towarzystwo Rolnicze i powstające Izby Rolnicze brały udział we wszystkich inicjatywach i przedsięwzięciach związanych z rolnictwem⁵⁵.

W 1919 r. uruchomiono spółdzielnie mleczarskie i spółdzielnie pszczołarskie. Odbudową spółdzielni mleczarskich zainteresowany był Związek Spółdzielni Mleczarskich i Jajczarskich w Warszawie.⁵⁶ W 1924 r. wybudowano Spółdzielnię Mleczarską w Lipnie, a w latach następnych w: Rudawiu (1925 r.), Miliszewach (1926 r.), Bartoszewie (1928 r.), Mazowszu (1929 r.), Świętosławiu (1929 r.), Cieluchowie (1929 r.), Kikole (1929 r.), Czernikowie (1929 r.)⁵⁷. W 1928 r. wybudowano w Lipnie Spółdzielczą Mleczarnię Parową. Inicjatorem budowy mleczarni był właściciel majątku Jastrzębie Kazimierz Różycki, który został wybrany prezesem zarządu. W 1931 r. administracja przemysłu mleczarskiego objęła rynek spożywczy Lipna i okolic. W 1931 r. w powiecie lipnowskim funkcjonowało 17 spółdzielni mleczarskich, zrzeszających 912 członków, którzy dostarczyli 3 794 000 litrów mleka.

Pierwszą mleczarnię mechaniczną w powiecie rypińskim położoną w pobliżu granicy rosyjsko-niemieckiej pobudowano w 1898 r. w Golu-biu. Głównymi dostawcami mleka były nadgraniczne gospodarstwa folwarczne powiatu rypińskiego: Dulsk, Sokołowo, Bachórz, Ruszkowo, Ostrowite, Gulbiny, Wielgie, Piórkowo i Działyń oraz Kijaszkowo i Sitno z powiatu lipnowskiego. Pierwsze próby zakładania spółdzielni mleczarskich w powiecie rypińskim podjął Leon Lissowski, właściciel Kijaszkowa, wspólnie z instruktorami rolnymi A. Tańskim i T. Gabrysiem. 7 sierpnia 1910 r. została założona spółdzielnia mleczarska w Trąbinie.

⁵⁵ Tamże, s. 187-191.

⁵⁶ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 117-118.

⁵⁷ P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...* s. 125.

W 1911 r. powstały spółdzielnie w Dulsku, Głębozku i Rużu, a w 1913 r. w Radzikach Dużych. Przerwany przez pierwszą wojnę światową rozwój spółdzielczości mleczarskiej szybko odrodził się po odzyskaniu niepodległości. W 1919 r. w powiecie rypińskim uruchomiono 4 spółdzielnie mleczarskie, a w 1926 r. 35.

Sieć spółdzielcza najbardziej rozwinięta była w gminach Sokołowo i Płonne. Dużej pomocy przy tworzeniu spółdzielni udzieliła Agencja Związku Spółdzielni Mleczarskich i Jajczarskich w Rypinie oraz Okręgowe Towarzystwo Rolnicze (ROTR), kierowane przez Jana Rudowskiego, właściciela dóbr w Półwiesku. W 1928 r. ROTR w Rypinie zrzeszał 49 spółdzielni i 3494 członków. W 1928 r. z inicjatywy Zrzeszenia Spółdzielni Mleczarskich Powiatu Rypińskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego utworzono w 1928 r. Państwową Żeńską Szkołę Mleczarsko-Serwowarską w Szafarni, kształcąca personel dla spółdzielczości mleczarskiej. Szkoła ta funkcjonowała do 1939 r.

Produkty mleczarskie zyskały uznanie w kraju i za granicą. W 1928 r. masło i sery, eksportowane były do Anglii i Niemiec. W 1936 r. w Rypińskim Okręgowym Towarzystwie Rolniczym zrzeszonych było już 85 spółdzielni. Eksportowa maślarnia produkowała rocznie 653 620 kg masła, a serownia w Radzikach Dużych wytwarzała 50 300 kg twardego sera. Wyroby ROTR-u sprzedawane były do Warszawy, Katowic, Gdyni, Berlina, Londynu i Palestyny⁵⁸

Rozwój spółdzielczości mleczarskiej przynosił imponujące rozmiary. Duże korzyści osiągnęli zrzeszeni rolnicy. Wzrosły ceny za mleko. Nastąpił dynamiczny rozwój hodowli bydła i trzody chlewnej. Wzrosło zapotrzebowanie na chude mleko, decydując o dochodach chłopskich gospodarstw. Zebrania władz spółdzielni: rad i zarządów oraz walnych zebrań członków, przyczyniły się do „wyrobinienia społecznego i obywatelskiego”. Licznie organizowane kursy kształciły mleczarzy i rachmistrzów, rekrutujących się z rolników. Podejmowano wspólne inicjatywy. Mleczarnie często samorzutnie się opodatkowały, potrącając ułamki groszy od dostarczonego mleka z przeznaczeniem na cele kulturalno-oświatowe i na budowę szkół. Zrzeszenie Spółdzielni Mleczarskiej „ROTR” (Rypińskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze) było największą jednostką spółdzielczo-mleczarską znaną w całym kraju i stawianą za przykład. Spółdzielnia rypińska sama potrafiła zdo-

⁵⁸ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 491; R. Piotrowski, *Struktura agrarna...*, s. 44–45; P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...*, s. 126–128.

być rynek zbytu za granicą i osiągać wyższe ceny. Sukces ten można było zawdzięczać „dobrze zorganizowanym chłopom rypińskim. Wielu wśród przedstawicieli małych spółdzielni, byli to ludzie uczciwi i światli, rozumiejący korzyści wspólnego działania. Dużo należy zawdzięczać energii i zapałowi kilku jednostek: Janowi Rudowskiemu, Zenobiuszowi Chojnowskiemu, Wojtowiczowi i instruktorowi mleczarni - Tomaszowi Gabrysiowi. Szczęśliwy był też dobór władz zrzeszenia, zgodna współpraca, przezorność w działaniu i wzajemne zaufanie. Dbano o czystość mleka i higienę przerebu. Dostawcy byli premiowani za dobre wyniki produkcji⁵⁹.

Rozwój rolnictwa i hodowli popierały towarzystwa i instytucje kredytowe oraz Banki Spółdzielcze, które powstały w miejsce Towarzystw Kredytowych. Bank Spółdzielczy działał na zasadach Banków Ludowych w Poznańskim i był główną instytucją kredytową na terenie powiatu. Kasy Stefczyka nie cieszyły się społecznym zainteresowaniem. Banki Spółdzielcze zdobyły zaufanie mieszkańców i przyczyniły się do rozwoju powiatu. Udzielały pomocy przy zakupach maszyn i urządzeń dla przemysłu i rolnictwa, wspierały handel i rzemiosło. Członkami banku byli rolnicy, urzędnicy państwowi i prywatni, rzemieślnicy, przedstawiciele innych zawodów, kupcy, przemysłowcy, spółdzielnie i inne instytucje⁶⁰.

Dużą rolę w gospodarce regionu odegrał Syndykat Rolniczy, który zaopatrywał rolników w narzędzia, materiał siewny oraz w nawozy. W 1938 r. przekształcił się w Spółdzielnię Rolniczo-Handlową, której zadaniem była także organizacja zbytu i sprzedaży produktów rolnych⁶¹.

Cenne inicjatywy gospodarcze zgłaszały Komunalne Kasy Oszczędności. Oddłużenie rolnictwa spowodowało uwolnienie kapitałów, które lokowano w kasie na dłuższe terminy. Wzrosła również liczba oszczędzających. Za pośrednictwem kasy uzyskano kredyty z Funduszu Emerytalnego na budowę domów. Osiągnięte zyski pozwoliły Komunalnej Kasie Oszczędności na inwestycje, np. przeprowadzenie radiofonizacji w powiecie, poprawę infrastruktury miejskiej itp. Komunalna Kasa Oszczędności stawała się ważnym konkurentem dla istniejących instytucji kredytowych⁶².

⁵⁹ B. Chełmicki, Powiat Rypinski..., s. 195-197.

⁶⁰ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi....*, s. 120; M. Krajewski, *Spoleczno-gospodarczy rozwój Rypina w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, Włocławek 1998, s. 249.

⁶¹ Tamże, s. 248.

⁶² Z. Waszkiewicz, *Z dziejów międzywojennego Rypina (1918-1939)*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 298; M. Krajewski, *Spoleczno-gospodarczy*

Struktura przemysłu rolnego opierała się głównie na surowcach i produktach pochodzenia lokalnego. Sposoby produkcji i organizacji pracy pochodziły z rozwiązań stosowanych przed pierwszą wojną światową. Prace nad kodyfikacją prawa przemysłowego zakończyły się w 1927 r. wydaniem rozporządzenia Prezydenta o prawie przemysłowym, które w latach następnych podlegało nowelizacji.

Prawo przemysłowe wprowadziło podział przemysłu na: przemysł ze stałą siedzibą, przemysł okrężny, targi gminne. Przemysł ze stałą siedzibą dzielił się na przemysł wolny, przemysł koncesjonowany, rzemiosło. Przemysł wolny nie wymagał zezwolenia, tylko zgłoszenia faktu rozpoczęcia działalności organom administracji przemysłowej. Prowadzenie działalności gospodarczej w zakresie przemysłów koncesjonowanych uzależnione było od zezwolenia (koncesji) organów administracji przemysłowej. Wykaz przemysłów koncesjonowanych ustalało prawo przemysłowe⁶³.

Za przemysł okrężny (wędrowny, domokrężny) prawo przemysłowe uznawało sprzedaż towarów, skupowanie towarów celem odsprzedaży oraz wykonywanie drobnych świadczeń o charakterze przemysłowym. Przemysł okrężny prowadzony był tylko osobiście, po uzyskaniu odpowiedniego zezwolenia organów administracji przemysłowej⁶⁴. Targi gminne dzieliły się na małe (zwykłe, tygodniowe) i wielkie (powiatowe, wojewódzkie, odpustowe, kiermasze, jarmarki). Obrót targowy na targach małych ograniczono do surowych płodów rolnych, zwierząt domowych (z wyłączeniem koni, krów, wołów), artykułów żywnościowych, naczyń i narzędzi gospodarczych i rolniczych oraz innych wytworów miejscowej ludności. Targi wielkie obejmowały wszystkie przedmioty wolnego obrotu towarowego, o ile poszczególne uprawnienia targowe nie ograniczały ich do pewnych tylko rodzajów towarów, np. do bydła, wełny, zboża itp. Uprawnień na małe targi udzielała władza przemysłowa pierwszej instancji, a na wielkie wojewódzka władza przemysłowa, po wysłuchaniu opinii izb przemysłowo-handlowej, rzemieślniczej i rolniczej. Targi odbywały się na targowiskach zorganizowanych przez gminę, a obrót towarowy poza targowiskiem. Każdy miał prawo sprzedawać i kupować dozwolone na nich towary. Regulamin targowy uchwalala rada gminna względnie miejska, a zatwierdzał organ dający uprawnienie na odbywanie targów. Organizację obrotu targowego byłdem

rozwój..., s. 255.

⁶³ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 479.

⁶⁴ Tamże.

rogatym normowały odrębne przepisy⁶⁵. Na pokrycie wydatków zakładania, administracji i nadzoru urzędzeń targowych oraz komisji notowań cen gmina miała prawo pobierać opłaty targowe, a dochody i rozchody były wydzielone z ogólnego budżetu administracyjnego⁶⁶. Targi duże i małe organizowane w miastach Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej pełniły ważną funkcję w procesie wymiany gospodarczej między wsią i miastem. Na targach mógł sprzedawać produkty rolne i przemysłowe każdy wytwórca bez zezwolenia i zawiadomiania organów administracji przemysłowej, a kupować mogła cała ludność. Funkcję organów administracji przemysłowej pierwszej instancji wykonywali starostowie, a w miastach wydzielonych o poruczonym zakresie zarządy miejskie⁶⁷.

Przedsiębiorstwa państwowe mające osobowość prawną tworzone były na podstawie szczególnych ustaw na mocy przepisów rozporządzenia Prezydenta RP z 1927 r. o wydzieleniu z administracji państwowej przedsiębiorstw państwowych i ich komercjalizacji bądź powstałych jako spółki akcyjne z ograniczoną odpowiedzialnością na podstawie przepisów prawa handlowego.

Po trzech latach niepodległości z dużym wysiłkiem udało się osiągnąć poziom produkcji przedwojennej. Rząd Jędrzeja Moraczewskiego prowadził politykę utrzymania produkcji w zakładach czynnych i szybkiego uruchamiania fabryk chwilowo zamkniętych. W swoim programie głosił częściową nacjonalizację przemysłu i komunikacji, ośmiogodzinny dzień pracy, rozwój związków zawodowych, rozszerzenie umów zbiorowych, udział robotników w zarządzaniu przedsiębiorstwami i inne postępowe reformy. Rok 1921 był na ogół pomyślny dla przemysłu. Administracja przemysłu stopniowo odeszła od wojennej reglamentacji surowcowo-towarowej, zbytu, zaopatrzenia i cen, została zastąpiona przez politykę wolnego handlu artykułami żywnościowymi⁶⁸.

Zdecydowana większość kapitału w przemyśle rolno-spożywczym znajdowała się w posiadaniu większej własności ziemskiej. Niewielki udział posiadali mieszczenie i chłopi. Ziemiaństwo we własnych folwarkach prowadziło działalność związaną z gorzelnictwem, młynarstwem,

⁶⁵ Rozporządzenie Ministerstwa Przemysłu i Handlu, Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych z 13 Kwietnia 1928 r. Dz. U. RP z 1928 r. Nr 28, poz. 501.

⁶⁶ K. W. Kumaniecki, J. S. Langrod, Sz. Wachholz, *Zarys ustroju, postępowania i prawa administracyjnego w Polsce*, Kraków–Warszawa 1939, s. 648–649.

⁶⁷ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 480.

⁶⁸ M. M. Drozdowski, dz. cyt., s. 415.

budowało tartaki, krochmalnie i cegielnie. Gorzelnie zakładane były w największych majątkach, powyżej 120 ha. Do czasu wprowadzenia monopolu spirytusowego gorzelnictwo stanowiło ważne źródło dochodów w majątkach ziemiańskich. Zdecydowana większość gorzelnii na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej została założona przed pierwszą wojną światową.

W latach dwudziestych, mimo dobrej koniunktury gospodarczej, produkcja spirytusu wykazywała tendencję malejącą. W powiecie lipnowskim produkcja spirytusu w 1924 r. wynosiła 3714 hektolitrow, a w 1929 r. 2190 hektolitrow. W gorzelniach na spirytus przerabiano pochodzące z własnych gospodarstw: ziemniaki, a także jęczmień i żyto.

Krochmalnie w Dyblinie i w Radomicach produkowały średnio rocznie około 4000 q czystego krochmalu. Krochmalnia w Radomicach dzierżawiona była w okresie międzywojennym przez ziemianina Juliana Przybyłowicza. W powiecie rypińskim dużą parową suszarnię płatków ziemniaczanych zbudował w 1911 r. Bolesław Płoski w swoim majątku w Bocheńcu. Zakład ten pracował do 1939 r. Przed pierwszą wojną światową płatkarnię w Skępem pobudował Władysław Zieliński, a w Olesznie Piotr Karnkowski. Na obszarze ziemi dobrzyńskiej czynny był browar parowy, założony przez Karola Teodora Płaskowskiego jeszcze w końcu XIX w. w majątku Głodowo. Był to największy browar na Mazowszu Płockim, o rocznej produkcji około 8 tys. hektolitrow piwa⁶⁹.

Cykoria, używana jako surogat kawy, uprawiana była w majątku Obrowo należącym do Romana Góreckiego, w Kijaszkowie własności Leona Lissowskiego, w Dyblinie, majątku Karola Pruskiego, i w Chalinie, majątku Franciszka Zielińskiego. Fabryka cykorii znajdowała się w dobrach Wierznica należących do Jana Niedźwiedzkiego. Suszarnię cykorii posiadał w Szpetalu Artur Rutowski. Wyszuszony surowiec transportowany był z powiatu lipnowskiego do Fabryki Cykorii „Gleba” we Włocławku. Zakład ten wykupili ziemianie lipnowscy z inicjatywy Zdzisława Rutkowskiego i Karola Pruskiego w 1919 r. z rąk żydowskich. Fabryka Cykorii „Gleba” połączyła się w 1928 r. z fabryką cykorii Bohma. Stała się jednym z największych zakładów tej branży z kapitałem polskim.

⁶⁹ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 481–482; M. Eckert, *Przemysł rolno-spożywczy w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1974, s. 68; P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...* s. 117–120.

Dobrze administrowany przemysł rolno-spożywczy spowodował, że duża liczba mniejszych młynów i prawie wszystkie wiatraki znajdowały się w posiadaniu bogatego chłopstwa i mieszczaństwa. Ziemianie byli właścicielami dużych młynów motorowych i wodnych. W 1934 r. w powiecie lipnowskim czynne były 93 młyny, w tym: 11 motorowych, 28 wodnych i 54 wiatraki. Powiat rypiński posiadał 61 młynów, w tym: 6 motorowych, 19 wodnych i 36 wiatraków. Do większych młynów w latach dwudziestych należały: młyn wodny w Brzeźnie, własność Janusza Tymienieckiego, w Maliszewie – Juliana Przybyłowicza, w Miszku – Emila Mulzana, motorowy w Wielgiem – Stanisława Wilskiego, w Karnkowie – Ignacego Karnkowskiego, w Biskupinie – Antoniego Klimkiewicza, w Kępie – Władysława hr. Miączyńskiego, w Płonnem – Ludwika Łempickiego, w Żuchowie – Stanisława Zielińskiego, w Chełmicy – Pauliny Kleszczyńskiej i w Dyblinie – Karola Pruskiego.

Spółdzielczy Rolniczy Młyn w Rypinie zbudowano w latach 1927–1928 z inicjatywy grupy ziemian zrzeszonych w rypińskim Okręgowym Towarzystwie Rolniczym (ROTR). Prezesem Zarządu został Artur Barthel, właściciel dóbr Nadróż, a prezesem Rady Nadzorczej Jan Rudowski, właściciel Półwieska. W 1932 r. udziałowcami młyna było 39 ziemian z powiatu rypińskiego, ale znaczną liczbę akcji posiadali również bogaci chłopci. W 1928 r. młyn przyjmował miesięcznie średnio 3 000 q żyta i 600 q pszenicy.

W latach trzydziestych mąka z Rypina była eksportowana do Francji przez port w Gdyni, a także na Śląsk i Litwę. Rocznie młyn skupował od rolników zboże za sumę 1 mln zł. Młyn spłonął w 1937 r. W powiecie lipnowskim w 1929 r. pracowało 71 wiatraków, które przerobiły na mąkę 20 400 q zboża. Do większych należały wiatraki w: Zadusznikach, w majątku Gustawa Woyniłowicza, w Wymyślinie, w majątku Władysława Zielińskiego, a w powiecie rypińskim w Dobrem, należący do Abrama, Joska i Samuela Ejbeszców.

Cukrownictwo na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej opierało się na cukrowniach: w Ostrowitem i Chełmicy, Brześciu Kujawskim i w Dobrem. Cukrownia „Ostrowite” powstała jako Towarzystwo Akcyjne założone przez ziemian powiatu rypińskiego. W dniu 28 października 1899 r. odbyło się poświęcenie kamienia węgielnego pod budowę zakładu. Pierwsze zebranie udziałowców, pod przewodnictwem Antoniego Piwnickiego, właściciela dóbr Rusinowo, odbyło się 20 czerwca 1900 r. w Warszawie. Do zarządu cukrowni powołano wówczas ziemian: Antoniego Borzewskiego właściciela Ugoszcza, Edwarda Rudowskiego z Półwieska

Małego, Ludwika Zielińskiego z Wierzbicka i Bronisława Chełmickiego z Kowalk. Na zebraniu postanowiono zaciągnąć kredyt na budowę obiektu w wysokości 250 tys. rubli. Prace zostały rozpoczęte już kilka miesięcy wcześniej z pieniędzy udziałowców. W tym samym czasie uruchomiono również z inicjatywy ziemiaństwa lipnowskiego Cukrownię „Chełmica” jako spółkę akcyjną. Odbudowa cukrowni odbywała się głównie z zasobów finansowych najbogatszych akcjonariuszy – ziemian. W okresie międzywojennym Cukrownia „Ostrowite” była największą na Mazowszu Płockim. Prezesem zarządu był Jerzy Siemiątkowski, właściciel Wąpiel-ska. W 1921 r. Cukrownia przerabiała 105 945 q buraków z powierzchni areалу 798 ha, produkując 16 105 q cukru.

Cukrownia „Ostrowite” inwestowała w sieć drogową, niezbędną do transportu buraków. Z inicjatywy ziemiaństwa wybudowano drogę brukowaną z Rypina przez Ostrowite do Golubia o długości 30 km oraz szosę w stronę Lipna. Cukrownia połączona została kolejką wąskotorową z linią szerokotorową na stacji Brodnica oraz szosą z Rypinem. Cukrownia „Chełmica” miała kolejkę trakcji parowej dla zwózki buraków na trasie Fabianki–Krojczyn–Dyblin–Oleszno z gmin: Szpetal, Zaduszniaki, Chalin i miasto Dobrzyń nad Wisłą. Północna część powiatu lipnowskiego, gminy: Nowogród, Dobrzejewice, Mazowsze, Ossówka, Kikół, Czernikowo dostarczały buraki do Cukrowni „Wierzchosławice”, która także miała kolejkę o trakcji konnej w gminie Czernikowo i Mazowsze⁷⁰.

Tartaki i przedsiębiorstwa zajmujące się eksploatacją lasów skoncentrowane były w dużych dobrach leśnych. W 1929 r. czynnych było już sześć tartaków w powiecie lipnowskim, wśród których największe, o napędzie parowym, znajdowały się Hucie Skępskiej i Wólce, w folwarkach należących do dóbr Skępe Władysława Zielińskiego oraz w majątku Ossówka Witolda Świącickiego. W powiecie rypińskim pracowało 10 tartaków, a do największych należał tartak w Płocicznie, w dobrach Okalewo Adriana Chełmickiego; w Czumsku Dużym, własność żydowskiej rodziny Łabędzików, w Radzikach Dużych braci Kohnów; w Sosnowie, w majątku Ignacego Piwnickiego oraz w Skrwilnie Feliksa Mieszkowskiego. Tartaki przecierały łącznie około 6 tys. m³ drewna w ciągu roku. Przetarte drewno odsprzedawano stolarniom w okolicznych miastach. Dużym odbiorcą

⁷⁰ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 480–481; R. Piotrowski, *Struktura agrarna w powiecie rypińskim w latach 1867–1939*, Ziemia Dobrzyńska 1995, t. 3, s. 39; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...*, s. 123–124.

drewna były Polskie Koleje Państwowe i górnictwo. Ziemiaństwo sprzedawało drewno „na pniu” lub w stanie półobrobionym przedsiębiorstwom eksploatacji lasów, w których dużą rolę odgrywał kapitał żydowski. Spółkę taką założyli w powiecie rypińskim bracia Kohn z Radzik Dużych⁷¹.

Na obszarze Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej pracowały w okresie międzywojennym cegielnie wybudowane przed pierwszą wojną światową. Były to najczęściej zakłady niewielkie, pracujące sezonowo na potrzeby właścicieli majątków i okolicznych mieszkańców. W 1925 r. uruchomiono w Rypinie m.in. cegielnię miejską o dwóch piecach, produkującą rocznie 800 tys. sztuk cegły. W Dobrzyniu nad Drwęcą powstał w 1925 r. zakład należący do żydowskiej spółki Kohnów, produkujący cegłę wapienną. W cegielniach folwarcznych produkowano w sezonie letnim około 150 tys. sztuk cegły, niewielką liczbę dachówek i drenów. Do największych zakładów na terenie powiatu lipnowskiego w okresie międzywojennym należały cegielnie: w Głodowie założona jeszcze w końcu XIX wieku przez Karola Płaskowskiego, a także w Kikole, założona przez Władysława Nałęcza, w Cieluchowie, należąca do Eugeniusza Olszewskiego, w Blinnie będąca własnością Kazimierza Schwarzburg-Guntera, w Łochocinie zbudowana w majątku Aleksandrowiczów. W powiecie rypińskim cegielnie w Gulbinach w majątku Bolesława Brzezickiego oraz w Rusinowie majątku Janiny Sulikowskiej korzystały z zamówień samorządu miasta Rypina⁷².

W pierwszych latach niepodległości, pomimo przystąpienia do szybkiej odbudowy zniszczonego przemysłu, z trudem udawało się osiągnąć poziom przedwojennej produkcji⁷³. Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej przeważały przedsiębiorstwa małe, trudniące się przede wszystkim drobną sprzedażą artykułów spożywczych, a także skupem. Występowały firmy dostawcze, biura podań i porad prawnych oraz małe zakłady gastronomiczne⁷⁴.

Niewielki przyrost ludności w miastach powiatu lipnowskiego, nieszawskiego i rypińskiego wskazuje, że nie było tu rozwiniętego przemysłu. Sytuacja taka powodowała ciągły wzrost bezrobocia oraz postępujące zubożenie mieszkańców. Aleksandrów Kujawski, mający węzeł komunikacyjny, oraz cukrownia w Dobrem były w stanie zatrudnić niewielką liczbę ludności.

⁷¹ R. Piotrowski, *Struktura agrarna...*, s. 42; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej*, s. 129–130.

⁷² R. Piotrowski, *Struktura agrarna...*, s. 45–46; P. Gałkowski, *Ziemiaństwo i ich własność w Ziemi dobrzyńskiej...*s. 130.

⁷³ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 480–482.

⁷⁴ Tamże.

Dość dobry obraz stosunków społeczno-gospodarczych panował w powiecie włocławskim. Pod względem gęstości zaludnienia oraz liczby osób zamieszkujących ośrodki miejskie kształtował się na poziomie znacznie przekraczającym średnią wojewódzką. Najważniejszą przyczyną tak wysokich wskaźników był przemysłowy charakter Włocławka głównego miasta regionu. Na terenie Włocławka pierwsze zakłady przemysłowe powstały już na początku XIX w. Ważny wpływ na rozwój gospodarki miało zniesienie w 1850 r. granicy celnej między Królestwem Polskim a Rosją. Przed pierwszą wojną światową we Włocławku funkcjonowały 53 zakłady przemysłowe, reprezentujące przede wszystkim przemysł spożywczy, celulozowo-papierniczy oraz maszyn rolniczych, które zatrudniały łącznie 3354 robotników⁷⁵. Rozwój przemysłu włocławskiego został zahamowany wraz z wybuchem wojny. Po jej zakończeniu, mimo niekorzystnej koniunktury, jaka panowała na rynku, przemysł pozostawał nadal podstawowym czynnikiem rozwoju miasta i miał wpływ na wzrost ludności Włocławka, który w 1920 r. liczył 43 136 mieszkańców⁷⁶.

Po 1918 r. we Włocławku przystąpiono do uruchamiania większości zniszczonych podczas wojny fabryk, w tym założonej w 1895 r. Fabryki Celulozy braci Cassirerów, która była największym zakładem w mieście. W pierwszych latach niepodległości zaczęto budować nowe fabryki, wśród których przeważały zakłady przemysłu chemicznego, metalowego, spożywczego, ceramicznego, drzewnego, budowlanego, mineralnego oraz celulozowo-papierniczego.

W powiecie włocławskim poza Włocławkiem miastem rozwijającym się stosunkowo szybko był Brześć Kujawski, ze względu na dobrą komunikację z Włocławkiem oraz posiadanie dwóch większych przedsiębiorstw, tj. sezonowej cukrowni i Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Ceramicznych.

Uruchomienie żeglugi na Wiśle w 1853 r. i otwarcie linii kolejowej Bydgoszcz–Warszawa spowodowało, że zarówno pod koniec XIX w., jak i na początku XX w. Włocławek był terenem ekspansji kapitału. Możliwość wykorzystania taniej siły roboczej rekrutującej się z przybywających do miasta chłopów pozbawionych ziemi przyczyniła się do rozwoju przemysłu. W szyb-

⁷⁵ A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 38.

⁷⁶ *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, red. S. Jankowski, Włocławek 1922, s. 30.

kim tempie wzrosła liczba mieszkańców Włocławka, np. w 1920 r. wynosiła 43 136 osób, w 1928 r. – 50 099, w 1931 r. – 56 000, 1939 r. – 65 348 osób⁷⁷.

W latach 1918–1926 we Włocławku zostały uruchomione nie tylko zniszczone podczas wojny fabryki, ale również zbudowano wiele nowych zakładów, między innymi: Przedsiębiorstwo Budowlane W. Popławski i E. Furstenwald w 1918 r. zatrudniające w sezonie około 300 robotników; Mechaniczna Cegielnia Miejska wybudowana w 1920 r.; Garbarnia J. Jabłonki -1920 r., Fabryka Skrzyń C. J. Blumentalów – 1920 r., Fabryka Superfosfatów - 1922 r., przejęta później przez firmę R. May, Fabryka Gwoździ i Drutów „Clavus” utworzona w 1922 r., należała do L. Bądźzdrow, Fabryka Giętych Mebli „Polars” – 1923 r., należała do W. Wołkowicza i H. Fiszelewicza; Tartak Zazamcze zbudowany w 1923 r., należał do braci W. i J. Szymańskich, Fabryka Sztucznego Marmuru „Lawinit” – 1923 r., należąca do N. Kupki i B. Perlicza, Wytwórnia Cukierków i Przetworów Owocowych Związku Spółdzielni Spożywców uruchomiona w 1926 r.⁷⁸. Dobre wyniki w produkcji uzyskiwała Fabryka Lakieru i Farb oraz pięć mniejszych fabryk przemysłu chemicznego. Rozbudowany był także przemysł spożywczy, metalowy, ceramiczny, papierniczy, graficzny, drzewny, mineralny i budowlany.

Poziom zatrudnienia uzależniony był od koniunktury gospodarczej. W 1923 r. zatrudnienie w przemyśle we Włocławku znalazło 3,7 tys. robotników, w 1924 r. liczba pracującej zawodowo ludności spadła do 3,2 tys. Poprawa rozwoju gospodarki od 1926 r., spowodowała wzrost zatrudnienia do 4,8 tys. robotników. Gwałtowne załamanie się całej gospodarki, począwszy od 1929 r., spowodowało, że o 25% spadło zatrudnienie w przemyśle, by dopiero w przededniu wybuchu wojny osiągnąć stan 4,7 tys. zatrudnionych⁷⁹. Przemysł w okresie dwudziestolecia międzywojennego ulegał dość istotnym zmianom. Znacznie wzrosła rola przemysłu celulozowo-papierniczego, który w 1928 r. zatrudniał ponad 30% robotników Włocławka. Obok niego rozwinął się przemysł: chemiczny, spożywczy i metalowy. Innym ośrodkiem miejskim był położony w centrum rejonu

⁷⁷ *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, Włocławek 1922, s. 39; F. Szeliga, *Przemysł Włocławka*, Włocławek 1928, s. 9.

⁷⁸ F. Szeliga, dz. cyt., s. 84–85; A. Ginsbert, dz. cyt., s. 98; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 45.

⁷⁹ A. Ginsbert, dz. cyt., s. 88.

rolniczego, na zachód od Włocławka, Brześć Kujawski. O rozwoju miasta świadczył systematyczny wzrost liczby mieszkańców np. w 1921 r. – 3305 osób, 1926 r. – 4685 osób, 1934 r. – 6500 osób, 1939 r. – 6774 osób⁸⁰. Brześć Kujawski miał dobrą komunikację z Włocławkiem. Powierzchnia obszaru miejskiego w latach 1918–1939 wzrosła prawie sześciokrotnie poprzez włączenie do miasta osad i kolonii położonych wcześniej w gminach: Falborz, Piaski, Wieniec, Grużlin⁸¹. Na terenie miasta funkcjonowały dwa ważniejsze zakłady przemysłowe: cukrownia i Towarzystwo Akcyjne Zakładów Ceramicznych Rumaki – zatrudniające średnio 160 osób – oraz dwie małe wytwórnie cykorii⁸².

Życie gospodarcze pomimo trudności ekonomicznych we wszystkich dziedzinach mogło poszczycić się coraz lepszymi rezultatami. Korzystny dla rolnictwa był 1923 r. Sytuacji tej sprzyjały urodzajne zbiory niektórych zbóż i roślin okopowych, które przewyższyły produkcję przedwojenną. W ten sposób zostało pokryte nie tylko wewnętrzne zapotrzebowanie na produkty rolne lecz powstała nadwyżka produktów, które zostały przeznaczona na sprzedaż. Działalność w kierunku podniesienia kultury rolnej, zwiększania wydajności i produktywności rolnictwa prowadziły przy poparciu rządu, towarzystwa, szkoły rolnicze i stacje doświadczalne itp. Odbudowano zniszczone podczas wojny fabryki i zbudowano nowe zakłady. Odbudowano zniszczone podczas wojny fabryki i zbudowano nowe zakłady.

⁸⁰ B. Głębowicz, *Okres międzywojenny 1918–1939*, [w:] *Monografia Brześcia Kujawskiego*, Włocławek 1930, s. 101–102; E. Kwiatkowska, *Miasta*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajoznanie, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967, s. 257.

⁸¹ B. Głębowicz, dz. cyt., s. 98; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 46.

⁸² Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...* s. 109–110.

Rozdział XI. Życie społeczne

Kujawy wschodnie i ziemię dobrzyńską określano nie bez racji jako region rolniczy. Wyjątkiem był jedynie Włocławek. Najliczniejszą grupę stanowili ludzie gospodarujący na własnej ziemi. Niewielu napływało robotników sezonowych z innych okolic, natomiast na wsi znajdowała sezonowo zatrudnienie ludność okolicznych miast i miasteczek.

Tabela nr 14. Struktura ludności rolniczej w powiecie włocławskim

Struktura ludności	Liczba rodzin	Liczba osób	Procent
Właściciele ziemscy	138	459	0,7
Dzierżawcy	54	178	0,2
Urzednicy folwarczni	192	412	0,6
Służba folwarczna	2 510	13 377	19,2
Gospodarze	6 669	43 654	62,9
Robotnicy rolni sezonowi – napływowi	594	1 313	1,9
Robotnicy rolni sezonowi – miejscowi i bezrolni	2 645	10 036	14,5
Ogółem	12 802	69 429	100,0

Źródło: *Monografia powiatu włocławskiego*, t. 1, Włocławek 1930, s. 48; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 48.

W strukturze ludności rolniczej największą grupę stanowili gospodarze. W powiecie włocławskim grupa ta liczyła około 43 654 osób, tj. 62,9%. Napływ robotników rolnych sezonowych w powiecie włocławskim był niewielki, wynosił 1,9%. Inaczej było w pozostałych powiatach. Emigracja tymczasowa na ziemi dobrzyńskiej była stosunkowo duża, w powiecie lipnowskim wynosiła 16,2%, w powiecie rypińskim – 15,3%. W okresie międzywojennym liczba ludności wiejskiej systematycznie się powiększała. Przyrost ten wynikał głównie z małych możliwości znalezienia pracy poza rolnictwem.

Największym ośrodkiem na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej był Włocławek. W okresie dwudziestolecia obserwujemy słaby rozwój pozostałych miast powiatowych Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej: Nieszawy, Brzeście Kujawskiego, Lipna, Dobrzynia nad Wisłą, Rypina i Dobrzynia nad Drwęcą. Podobnie zresztą działo się z mniejszymi ośrodkami¹.

¹ Statystyka Polski, seria C, z. 57, s. 351; E. Kwiatkowska, *Miasta*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967, s. 257.

Tabela nr 15. Struktura społeczno-zawodowa ludności Włocławka

Grupa społeczno-zawodowa	Liczba	Procent
Robotnicy	10 900	25
Bezrobotni, uczniowie, terminatorzy, emeryci	10 784	25
Właściciele przedsiębiorstw handlowych i pracownicy	3 630	8,39
Właściciele i pracownicy, fabryk i zakładów przemysłowych	915	2,19
Urzędnicy, nauczyciele, duchowieństwo	1 747	4,05
Wolne zawody	173	0,4
Rolnicy i ogrodnicy	116	0,27

Źródło: O. Nikonowicz, *Niektóre problemy życia politycznego we Włocławku w latach 1918–1926*, Ziemia Kujawska 1978, t. 5. s. 62; z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 51.

Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej zdecydowana większość ludności mieszkała na wsi i utrzymywała się z rolnictwa. Wyjątkiem był Włocławek. Najliczniej reprezentowana była we Włocławku klasa robotnicza (25%), właściciele przedsiębiorstw handlowych i pracownicy handlu 8,39%. Najmniejszą grupę stanowili rolnicy i ogrodnicy. W pozostałych miastach Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej robotnicy ze względu na słaby poziom uprzemysłowienia stanowili niewielki udział w strukturze społecznej.

Ludność wiejska w powiecie lipnowskim stanowiła około 87,5% ogółu ludności w 1931 r. W zawodach nierolniczych pracowało 16% ludności. Słabo rozwinięty przemysł zatrudniał 4,2% ludności². W powiecie rypińskim ludność wiejska stanowiła 77,2%. W przemyśle zatrudnionych było 12,6% ludności, w handlu – 4,3%, a 0,09% w kom unikacji³. W zawodach nierolniczych pracowało 16–18% ludności. Grupę tę tworzyli przede wszystkim rzemieślnicy, kupcy, sklepikarze, robotnicy, właściciele fabryk, urzędnicy administracji państwowej i samorządowej oraz nauczyciele. W kategoriach społecznych byli to: robotnicy, drobnomieszczenie, inteligencja i burżuazja.

W miastach na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej istotną rolę odgrywało rzemiosło. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości we Włocławku było 11 cechów chrześcijańskich i 12 żydowskich. W 1928 r. działało już około 27 cechów i 1500 zakładów rzemieślniczych, w których

² Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 51.

³ Tamże, s. 52.

pracowało 1267 osób⁴. Na terenie Brześcia Kujawskiego zakłady usługowe i produkcyjne typu rzemieślniczego w 1934 r. liczyły około 200 placówek, znajdowały się one częściowo w żydowskich, a częściowo w polskich rękach⁵.

Większa część drobnych rzemieślników trudniła się szewstwem, częściowo stolarstwem, a także tkactwem. Rzemieślnicy świadczyli usługi na rzecz lokalnego społeczeństwa. Stanowili nieliczną grupę zawodową. Większość drobnych rzemieślników wykonywała bieżące naprawy i z trudem utrzymywała swe liczne zazwyczaj rodziny. Rzemieślnicy wykonywali swoją pracę ręcznie. Bardzo cenione były wyroby stolarskie, ślusarskie, cieśliarskie i murarskie, niektóre z tych rękodzieł zachowały się do dnia dzisiejszego. Wielu bednarzy, kowali, krawców, malarzy, piekarzy, szewców, rzeźników wykonywało wyroby głównie na lokalne potrzeby. Rzemieślnicy byli członkami Ochotniczych Straży Pożarnych i orkiestr strażackich⁶.

Wśród ludności wiejskiej utrzymującej się z rolnictwa przeważali chłopci, właściciele drobnych gospodarstw, uprawiających je siłami własnymi i najbliższej rodziny. Specyficzną kategorią ludności wiejskiej byli chłopci-robotnicy oraz ziemianie. Wśród przedsiębiorstw handlowych dominowała drobna sprzedaż, głównie artykułów spożywczych, oraz skup produktów rolnych. Ludność znajdowała zatrudnienie przy robotach budowlano-remontowych, w biurach podań i porad prawnych, czynne były również małe zakłady gastronomiczne itd.

Tabela nr 16. Ludność w miastach na Kujawach wschodnich w latach 1921–1933

Miasto	Data uzyskania - utracenia praw miejskich	1921/1925	1931/1933
Aleksandrów Kujawski	1919 r.	8 193	9 566
Brześć Kujawski	1250 r.	4 685	6 500
Chodecz	1442 - 1869; 1921 r.	1 185	1 824
Kowal	1488 - 1869; 1919 r.	4 634	5 837
Lubień Kujawski	XV w.-1869; 1919 r.	2 120	2 241
Lubraniec	1509 - 1869; 1919 r.	2 196	2 559
Nieszawa	1460 r.	2 381	2 474
Przedecz	1363 - 1867; 1919 r.	3 040	3 332
Włocławek	1255 r.	43 136	56 000

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 46.

⁴ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 284–285.

⁵ B. Głębowicz, *Zarys dziejów i działalności Pomorskiego Okręgu ZNP 1920–1966*, Warszawa 1966, s. 111.

⁶ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt, s. 499; Z Wegner, *Rodem ze Skępego*, Skępe 2007, s. 74–75.

Tabela nr 17. Ludność w miastach na ziemi dobrzyńskiej w latach 1921–1939

Miasto	Data uzyskania - utracenia praw miejskich	1921/1925	1931/1933
Dobrzyń nad Wisłą	1239 r.	2 451	4 711
Dobrzyń nad Drwęcą	1789- 1870; 1919 r.	2 565	3 097
Lipno	1349 r.	8 467	10 415
Rypin	1343 r.	7 234	8 348

Źródło: E. Kwiatkowska, *Miasta*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967, s. 257; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 47; A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 555-557.

Bezrobocie występujące z różnym nasileniem w okresie międzywojennym było jednym z głównych problemów społecznych, który stał się główną przyczyną konfliktów ekonomicznych na wsi i w mieście na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Był to problem, którego władze lokalne nie mogły rozwiązać. Już w grudniu 1918 r. sprawa bezrobocia w coraz ostrzejszy sposób zaczynała występować we Włocławku. Pod koniec 1918 r. i na początku 1919 r. dochodziło do starć bezrobotnych z policją. W maju 1919 r. we Włocławku zarejestrowanych było 2997 bezrobotnych.

Tabela nr 18. Liczba bezrobotnych w powiatach włocławskim i nieszawskim 10 XII 1918 - 1 VI 1919 r.

Bezrobotni	Powiat włocławski	Powiat nieszawski	Razem
Głowy rodzin	2 971	267	3 238
Osoby pojedyncze	4 884	5 327	10 211

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 52.

Kryzys gospodarczy, który wystąpił po zakończeniu wojny, nie pozwolił na uruchomienie wielu zakładów z powodu braku maszyn, urządzeń i surowców, a także trudności w zbyciu wyprodukowanych towarów, zwłaszcza że odpadł dla tego zbytu rynek rosyjski. Według danych z 3 marca 1924 r. liczba bezrobotnych we Włocławku wynosiła 1478 osób, 1 czerwca – 900, 18 czerwca – 1400, 1 sierpnia – 1116 osób⁷.

Władze lokalne borykały się z problemem bezrobocia. Jego rozwiązanie było często przedmiotem dyskusji podczas obrad rad gmin, rad miasta i sejmików powiatowych. Z inicjatywy władz lokalnych zatrudniano bezrobotnych do robót publicznych, organizowanych głównie przy budowie

⁷ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 54.

dróg. W okresie kryzysu gospodarczego nasiliło się zjawisko bezrobocia wśród robotników rolnych, którzy znajdowali zatrudnienie w rolnictwie tylko w czasie największych prac w rolnictwie w sezonie wiosenno-jesiennym⁸.

Sytuacja bezrobotnych pogorszyła się w 1932 r., w przemyśle włocławskim zatrudnienie spadło do około 25% i taka tendencja utrzymywała się przez kilka następnych lat. Bezrobotni we Włocławku stanowili 16,1%, tj. około jedną piątą ogółu ludności czynnej zawodowo⁹.

Tabela nr 19. Bezrobotni w powiecie włocławskim na dzień 31 grudnia 1936 r.

Miejscowość	Liczba bezrobotnych.		Przewidywana liczba w końcu lutego 1937r.
	zarejestrowanych	rzeczywistych	
Włocławek	3 040	3 670	3 700
Brześć Kuj.	418	720	700
Kowal	108	170	170
Lubień	51	110	110
Lubraniec	19	135	140
Przedecz	6	130	130
Chodecz	13	75	70
Gmina Śmiłowice	111	215	250
Pozostałe miejscowości	33	165	200
Razem	3 799	5 390	5 470

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 55.

Sprawa bezrobocia wpływała nie tylko na życie społeczno-polityczne Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej, ale określała również kierunki działania poszczególnych partii politycznych, zwłaszcza lewicowych. W grudniu 1918 r. powstał w Rypinie Związek Zawodowy Robotników Rolnych. Na początku 1919 r. utworzono Związek Zawodowy Służby Folwarcznej. W grudniu 1918 r. wybuchły strajki robotników rolnych w majątkach Radziki Małe i Ugoszcz. Strajkujący robotnicy uzbrojeni w kosy zgromadzili się przed budynkiem Magistratu w Rypinie. T. Świecki napisał: „Strajki, szczególnie służby folwarcznej były na porządku dziennym. Mimo obowiązującej obustronnie przyjętej umowy zbiorowej. W powiecie lipnowskim w sierpniu i wrześniu 1919 r. odbyło się szereg strajków w poszczególnych majątkach”¹⁰.

⁸ B. Głębowicz, dz. cyt., s. 115.

⁹ A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 88–89.

¹⁰ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 300.

Lokalne władze administracyjne próbowały znaleźć metody i środki zapobiegające radykalizacji najbardziej niezadowolonych warstw społecznych. 27 listopada 1918 r. Wydział Wykonawczy Rady Powiatowej w Lipnie polecił radom gminnym, aby skontaktowały się z delegatami robotników rolnych w celu zapoznania z żądaniami ekonomicznymi i społecznymi oraz spełniły przynajmniej część z ich. Zapowiedziano także utworzenie komisji społecznej składającej się z robotników rolnych i pracodawców. „W grudniu 1918 r., dla zapewnienia pracy robotnikom niewykwalifikowanym, pozostającym bez środków do życia, Wydział Wykonawczy Rady Powiatowej w Lipnie, wyszedł z propozycją zatrudnienia bezrobotnych przy budowie szosy z Dobrzyń nad Wisłą do wsi Mochowo w powiecie sierpeckim. Część środków finansowych na budowę drogi zamierzano uzyskać od państwa, a połowę miały pokryć gminy: Chalin, Tłuchowo, Dobrzyń nad Wisłą”¹¹. Władze powiatowe obawiały się wystąpień robotników folwarcznych i bezrobotnych. Jediną możliwość ograniczenia bezrobocia widziały w budowie dróg, co znalazło odbicie podczas obrad sejmików powiatowych stwarzając jednocześnie korzystniejsze warunki do rozwoju przemysłu¹².

Robotnicy folwarczni żądali polepszenia warunków pracy, podniesienia swoich zarobków, a także podziału ziemi. W Rypinie 1 maja 1919 r. odbyła się manifestacja z udziałem robotników rolnych z Okalewa, Ugoszcza, Osieka, Zbójna i Rusinowa o charakterze ekonomicznym. Najbardziej drastyczne wystąpienia robotników odbyły się w maju 1919 r. Został wówczas zamordowany właściciel Tulibowa, Glewa i Grochowalska Stefan Gościcki, za odmowę opuszczenia majątku. T. Świecki charakteryzował Gościckiego jako „człowieka należącego do ludzi bardzo uczynnych i lubianych, odnoszącego się do sąsiadów, jak i służby folwarcznej z wielką życzliwością”¹³. W październiku 1919 r. Związek Zawodowy Robotników Rolnych ogłosił strajk powszechny, który objął Kujawy wschodnie i ziemię dobrzyńską¹⁴.

Ruch strajkowy robotników rolnych wywarł wpływ na uchwały Sejmu Ustawodawczego, który w marcu 1919 r., powołał komisje rozjemcze dla rozpatrywania sporów między robotnikami rolnymi a pracodawcami. Ko-

¹¹ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 121; też, *Z problematyki dziejów społeczno-politycznych ziemi dobrzyńskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1979, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku*, s. 62.

¹² Z. Waszkiewicz, *Z problematyki dziejów...*, s. 69.

¹³ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 300–301.

¹⁴ W. Stankiewicz, *Konflikty społeczne na wsi polskiej 1918–1920*, Warszawa 1963, s. 102.

misja rozjemcza powstała na ziemi dobrzyńskiej 23 maja 1919 r. na podstawie porozumienia między delegatami Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej i Związku Zawodowego Robotników Rolnych. W skład komisji ze strony ziemiaństwa weszli: Z. Godlewski, J. Przyległowicz, J. Starzyński, Z. Rutkowski, J. Zieliński. Pracowników rolnych reprezentowali: P. Chęciński, A. Fedorowicz, W. Józwicki, K. Sobczak, S. Wiśniewski. Przewodniczącym komisji był A. Tański¹⁵. Wywalczone wówczas przez robotników prawo do umów zbiorowych wpłynęło korzystnie na poprawę warunków bytowych. Związek Ziemian bojkotował w 1920 r. rozmowy w sprawie nowych umów zbiorowych, wykorzystując trudną sytuację państwa prowadzącego wojnę polsko-bolszewicką i potrzebującego dużych rezerw żywnościowych dla milionowej armii. W odpowiedzi na ten bojkot w marcu 1921 r. Sejm uchwalił zasady powoływania nadzwyczajnych komisji rozjemczych¹⁶. Przejściowe złagodzenie napięcia na wsi nastąpiło na przełomie 1919 i 1920 r. Ustawały strajki rolne, lecz chłopów nurtowało niezadowolenie z powodu opieszałego traktowania przez władze państwowe reformy rolnej. Ciężka sytuacja aprowizacyjna, brak podstawowych produktów żywnościowych: ziemniaków, chleba, soli, cukru, mydła, nafty, oraz dostatecznej opieki zdrowotnej i lekarstw był przyczyną wysokiej śmiertelności na wsi. Źródłem dodatkowych nieszczęść była wojna polsko-bolszewicka, która pociągała za sobą przymusowe rekwizycje na rzecz armii. Na tym tle kształtowały się nastroje antywojenne wśród ludności. Sytuacja ta sprzyjała także rozwojowi ruchu komunistycznego.

Strajki i wystąpienia robotników rolnych miały wpływ na wzrost wynagrodzeń robotników, wypłacanych w naturze, tak zwanych ordynarii. Zlikwidowane zostały postfeudalne pozostałości w warunkach pracy, zakaz zrzeczania się czy kary więzienia za nieposłuszeństwo. Czas pracy robotników rolnych został skrócony do 9,5 godziny dziennie. Przyznano im prawo do kilkunastodniowego urlopu oraz do opieki ze strony Inspekcji Pracy. Lata 1919–1922 przyniosły pewną poprawę sytuacji ekonomicznej robotników. Mimo inflacji nastąpił znaczny wzrost płac realnych robotników przemysłowych¹⁷.

¹⁵ Z. Waszkiewicz, *Z problematyki dziejów...*, s. 69.

¹⁶ M. M. Drozdowski, *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982, s. 423.

¹⁷ Tamże, s. 423–424.

Ponowny wzrost napięcia społecznego nastąpił w czasie kryzysu gospodarczego, wraz z pojawieniem się zjawiska masowego bezrobocia. Z inicjatywy Komunistycznej Partii Polski, która oddziaływała na wieś głównie przez Związek Zawodowy Robotników Rolnych, w styczniu 1931 r. zorganizowano w Rypinie demonstrację z udziałem 300 robotników i służby folwarcznej, z żądaniami skierowanymi do starostwa: „pracy nam dajcie przy budowie dróg, kolei, gmachów publicznych, szkół. Nie zwlekajcie z tą sprawą bo ginimy my i nasze dzieci z głodu i niedostatku”. Dla rozładowania niezadowolenia społecznego starosta rypiński zatrudnił bezrobotnych przy budowie drogi Balin–Rypin¹⁸.

Warto również dodać, że starosta Powiatowy Władysław Staszewski powołał w Rypinie Powiatowy Komitet Pomocy Bezrobotnym, na czele którego stanął Jerzy Siemiątkowski. W skład Komitetu weszli: Stanisław Arent, Artur Bartel, Józef Budzanowski, Bogdan Chelmiński, Zenobiusz Chojnowski, Stanisław Drabczyński, Franciszek Gniazdowski, Szmul German, ks. kanonik Stanisław Gogolewski, Teofil Hagel, Jan Kowalski, ks. pastor Kruche, Waclaw Malanowski, ks. kanonik Jan Marchewka, Jerzy Siemiątkowski, Antoni Sierocki, Gustaw Sommer, Mieczysława Staszewska, Władysław Staszewski, Kazimierz Strycharzewski, Stanisław Szydłowski, Tadeusz Tyczyński, A. Wojtowicz. W gminach powstały Gminne Komitety Pomocy Bezrobotnym, które ustaliły wysokość składki dla poszczególnych grup społecznych na pomoc dla bezrobotnych „od rolników 2 kg żyta i 5 kg ziemniaków z morga, względnie opał i podwody, od urzędników, nauczycieli i pracowników 2% pensji, od mieszczan i lokatorów 2 zł od okna, od kupców i właścicieli domów- procent od dochodu”¹⁹. Pomimo administracyjnych środków zaradczych podejmowanych przez starostę i gminy liczba bezrobotnych wzrastała.

Pod względem struktury wyznaniowej i narodowej Kujawy wschodnie i Ziemia dobrzyńska były w większości zamieszkałe przez ludność polską, stanowiącą 82,2 % ogółu mieszkańców. Obszary te zamieszkiwali także Niemcy, Żydzi i Rosjanie. Najwięcej Niemców mieszkało w powiatach lipnowskim i rypińskim, głównie na obszarach wiejskich oraz w małych miasteczkach. W 1921 r. Niemcy w powiecie lipnowskim stanowili około

¹⁸ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...*, s. 217.

¹⁹ I. Zielińska, *Prasa powiatu rypińskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej wyrazem aktywności społeczeństwa regionu*, Ziemia Dobrzyńska 2003, t. 10, s. 102.

16,7% ogółu ludności, w powiecie rypińskim 10,7%, w powiecie niezawskim 8,6%, w powiecie włocławskim 6%.

Największe skupisko Żydów znajdowało się we Włocławku, stanowili oni 24,77% ogółu populacji miasta²⁰. Trudnili się przede wszystkim handlem i rzemiosłem. Wykonywali zajęcia rękodzielnicze, takie jak: szklarstwo, blacharstwo, kuśnierstwo, zegarmistrzostwo, malarstwo pokojowe oraz w mniejszym stopniu, krawiectwo, szewstwo i stolarstwo²¹. Skoncentrowali w swoim ręku pośrednictwo w rozpowszechnianiu wyrobów przemysłowych i przedmiotów użytku domowego. W żydowskich rękach znajdowała się większość sklepów, restauracji, punktów usługowych i banków. Żydzi byli właścicielami nieruchomości miejskich oraz zakładów przemysłowych. W powiecie włocławskim Żydzi stanowili 11,7% ogółu ludności, w powiecie rypińskim 6,7%, w powiecie lipnowskim 5,1%, w powiecie niezawskim 4,1%. Wśród innych grup narodowościowych byli między innymi Rosjanie stanowiący średnio 0,3% ogółu ludności na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej²².

Tabela nr 20. Struktura wyznaniowa mieszkańców Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w 1921 r.

Powiat	Wyznanie katolickie	%	Wyznanie ewangelickie	%	Wyznanie mojżeszowe	%	inne	%
Włocławski	102 342	81,9	7 501	6,0	14 669	11,7	309	0,26
Niezawski	88 422	86,6	8 846	8,6	4 272	4,1	447	0,43
Lipnowski	72 799	77,9	15 630	16,7	4 795	5,1	194	0,22
Rypiński	64 350	82,1	8 389	10,7	5 272	6,7	349	0,46
Razem	327 913	82,2	40 366	10,1	29 008	7,2	1 299	0,32

Źródło: *I Powszechny Spis RP z dnia 30 IX 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, t. 15, Warszawa 1927, s. 34–47, 60–71.

Funkcjonowanie obok siebie różnych grup narodowych i religijnych sprzyjało wzbogaceniu kultury, a także kształtowaniu postaw tolerancyjnych wobec mniejszości narodowych. Koloniści niemieccy zamieszkiwali najbardziej urodzajne tereny. Wzrost liczebny i materialny ośrodków kolonizacyjnych spowodował rozrost administracji gminy ewangelickiej. Podstawowym źródłem utrzymania Niemców było stojące na wysokim pozio-

²⁰ *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, red. S. Jankowski, Włocławek 1922, s. 40.

²¹ *Rzemiosło województwa warszawskiego w świetle cyfr w roku 1930*, Włocławek 1931, z. 1, s. 2–3.

²² Statystyka wyznaniowa i narodowościowa na podstawie spisu ludności z dnia 30.09.1921 r., *Miesięcznik Statystyczny* 1923, z. 12, s. 507–509.

mie rolnictwo. Niemcy byli właścicielami dużych, samowystarczalnych gospodarstw o powierzchni powyżej 10 ha, bardzo często zatrudniających siły najemne. Zajmowali dobre ziemie i tworzyli odrębne wioski. Gospodarstwa mieli dość duże (kilkunastohektarowe), dobrze zbudowane z charakterystycznymi plecionymi z wikliny płotami²³. Inteligencja znajdowała zatrudnienie w administracji, w dużych majątkach, zakładach przemysłowych, w prywatnych bankach oraz w szkolnictwie. Odegrała istotną rolę w dobrze funkcjonujących instytucjach spółdzielczych, będących filarem niemieckiego życia gospodarczego. Na położenie ludności niemieckiej niekorzystny wpływ wywierała polityka rządu polskiego zmierzająca do zmniejszenia jej stanu posiadania. W szkołach dzieci narodowości niemieckiej miały zapewnioną naukę języka niemieckiego aż do wybuchu drugiej wojny światowej. Zbierały się w oddzielnych salach tylko na naukę języka i religii ewangelicko-augsburskiej, która wykładana była w języku niemieckim. Na pozostałe lekcje uczęszczały razem z dziećmi narodowości polskiej i żydowskiej. Niemcy posiadali własne kościoły ewangeliczne, a we wioskach kaplice. Część z nich była baptyстами²⁴. Ludność niemiecka była najbardziej zróżnicowana pod względem religijnym, chociaż większość należała do jednej z sześciu wspólnot protestanckich (ewangelickich) istniejących na ziemiach polskich. Niewielka część związana była z Kościołem rzymskokatolickim. Do narodowości niemieckiej przyznawali się również niektórzy wyznawcy religii mojżeszowej. Niemcy pod wieloma względami wyróżniali się wśród innych mniejszości, między innymi wysokim poziomem świadomości narodowej i wykształceniem, nie było wśród nich analfabetów. Potrafili umiejętnie się organizować i egzekwować swoje prawa. Przez cały okres międzywojenny mogli liczyć na pomoc swojego kraju, który nie tylko wspierał ich finansowo, ale także często interweniował w sprawach ludności niemieckiej u polskich władz administracyjnych²⁵.

Żydzi byli drugą co do wielkości mniejszością narodową, którą wyróżniała struktura społeczno-zawodowa, odrębność językowa i obyczajowa oraz wyjątkowa jednorodność wyznaniowa. Na wzrost liczebny lud-

²³ B. Chełmicki, *Powiat rypiński w pamiętnikach...* s. 175.

²⁴ Tamże.

²⁵ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2007, s. 127–130; H. Szczechowicz, *Ludność powiatu rypińskiego 1918–1939. Z problematyki społecznej dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Ludzie, idee, wojny. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin prof. Włodzimierza Jastrzębskiego*, red. T. Kawski, J. Maciejewski, Bydgoszcz 2009, s. 86–87.

ności żydowskiej wpłynął rozwój przemysłu i małej wytwórczości. Żydzi na ogół nie interesowali się polityką, w centrum ich zainteresowań były sprawy ekonomiczne. Pod względem wyznaniowym tworzyli grupę bardzo ekskluzywną. Odrębność narodowościową podkreślali przez utworzenie własnej administracji zwanej „kahalem” i własnego szkolnictwa wyznaniowego, którymi były „chadery”. Dopiero pod koniec XIX w. zaczęli korzystać z publicznych szkół powszechnych przeznaczonych dla całej ludności miasta. Początkowo Żydzi organizowali szkolnictwo prywatne, później korzystali ze szkół elementarnych. Obok własnej administracji mieli w swojej społeczności lekarzy, adwokatów i nauczycieli. Większość z nich zajmowała się handlem. Jedną z charakterystycznych cech mniejszości żydowskiej była jej hermetyczność.

Mimo że Żydzi i Polacy, podobnie jak przedstawiciele innych narodowości, przez dziesięciolecia mieszkali w tych samych miejscowościach, to w praktyce obie społeczności żyły nie razem, ale obok siebie. Wzajemna znajomość obyczajowości, religii i języka była znikoma. Zdecydowana większość Żydów polskich posługiwała się na co dzień własnym językiem jidysz, wywodzącym się ze średniowiecznych dialektów południowoniemieckich, nasyconym naleciałościami, między innymi hebrajskimi i słowiańskimi. Część Żydów nie potrafiła płynnie posługiwać się językiem polskim. Religia mojżeszowa narzucała swym wyznawcom nie tylko najbardziej widoczny obowiązek świętowania innego dnia niż otoczenie chrześcijańskie, a części ortodoksyjnej odmienne sposoby zachowania się, ubierania itp. Żydzi byli pod względem religijnym najbardziej zwartą społecznością i przede wszystkim ludnością miejską. Niewielka ich liczba mieszkająca na wsi trudniła się głównie zajęciami pozarolniczymi, a z pracy we własnych gospodarstwach utrzymywał się tylko znikomy odsetek ludności żydowskiej. Społeczność ta miała najnowocześniejszą strukturę społeczno-zawodową. Najliczniejszą warstwę stanowiło drobnomieszczanstwo, które opanowało większość zajęć związanych z wymianą towarową. Z jego szeregów pochodziło najwięcej osób zatrudnionych w handlu detalicznym i domokrężnym. Mniej licznie była reprezentowana ludność żydowska w rzemiośle. Dominującymi usługami były cholewkarstwo, czapnictwo, wyroby pasmanteryjne i złotnictwo, a także produkcja przedmiotów z mosiądzu. Żydowska klasa robotnicza nie była zbyt liczna. Były to osoby zatrudnione w rzemiośle i w mniejszych przedsiębiorstwach. Największa koncentracja robotników żydowskich występowała

w drobnych zakładach odzieżowych i spożywczych, będących najczęściej własnością współwyznawców, ponieważ tylko tam można było liczyć na respektowanie zasad religijnych świętowania szabatu. Organizacje ortodoksyjne niejednokrotnie zwracały uwagę na fakt, że pracodawcy woleli zatrudniać chrześcijan, gdyż dzięki temu przedsiębiorstwa mogły pracować przez sześć dni w tygodniu. W latach trzydziestych w wyniku kryzysu ekonomicznego doszło do znaczącego pogorszenia położenia ludności żydowskiej. Kryzys spowodował upadek wielu drobnych przedsiębiorstw i wyraźnie wpłynął na zwiększenie się odsetka osób utrzymujących się z różnych form pomocy organizowanych przez gminy wyznaniowe. Trudności gospodarcze stały się także przyczyną zaostrzenia walki konkurencyjnej między Żydami i innymi narodowościami²⁶.

Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej mieszkali Rosjanie. Były to początkowo stacjonujące przejezdne oddziały rosyjskie. Rosjanie zakładali parafie prawosławne i szkoły z oddziałami prawosławnymi. W większości trudnili się rolnictwem. Posiadali niezbyt liczną grupę inteligencji, dzięki której powstawało Rosyjskie Towarzystwo Dobroczyńności, szkolnictwo oraz organizacje społeczne. Pomimo rozproszenia czynnikiem sprzyjającym zachowaniu solidarności narodowej była opanowana przez rosyjskie duchowieństwo cerkiew prawosławna.

Obecność wielu grup narodowościowych tworzyło klimat zrozumienia i tolerancji religijnej. Szkoła była miejscem, gdzie spotykali się Żydzi, katolicy i prawosławni. Instytucje administracji, urzędy miejskie, gminne, zarządy domenami, rzemiosło i handel, organizacje społeczne dawały okazje do aktywnej działalności wszystkich wyznań i religii. U podstaw tolerancji leżała dojrzałość kulturowa ludności. Wspólne losy historyczne kształtowały odpowiedni typ tolerancji, która wypływała z dobrowolnej postawy ludności i była wzorem współczesnej ekumenicznej tolerancji religijnej Kościoła. Najczęściej jednak na barki nietolerancji spychano zwykle sąsiedzkie porachunki i zatargi, a także rekompensaty doznanych wzajemnych krzywd. Najpełniej prawa mniejszości zostały określone w Konstytucji marcowej 1921 r. Art. 95 stanowił, że Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze pełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka rasy lub reli-

²⁶ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 131–134; T. Kawski, *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007, s. 128–136, 199–204; H. Szczechowicz, *Ludność powiatu...*, s. 87–88.

gii²⁷. Następne artykuły Konstytucji rozwijały bardziej szczegółowo to postanowienie, między innymi w odniesieniu do języka, religii, prowadzenia odrębnych szkół i zakładów dobroczynnych oraz do działalności społecznej. Całe ustawodawstwo polskie od połowy lat dwudziestych zmierzało do uszczuplenia swobód demokratycznych gwarantowanych mniejszościom narodowym ustanowionych przez Konstytucję marcową oraz postanowienia międzynarodowe.

Na podstawie ustawy z 31 lipca 1924 r. poważnie został ograniczony swobodny rozwój szkolnictwa mniejszościowego, ponieważ cały aparat administracji oświatowej podporządkowano centralnej administracji rządowej, a system nadzoru szkolnego stwarzał możliwości nękania szkolnictwa mniejszościowego, co w praktyce prowadziło do łamania zasad Konstytucji marcowej. Wprowadzenie w 1924 r. szkół mieszanych stało się okazją do podjęcia prób polonizacji młodzieży mniejszościowej. W marcu 1931 r. Sejm zniósł pozostające po państwach zaborczych przywileje lub ograniczenia związane z pochodzeniem, narodowością, wyznaniem, rasą i językiem²⁸. Niemniej jak pokazały dalsze wydarzenia, rzeczywistość odbiegała od zamieszczonych deklaracji²⁹.

Warto zaznaczyć, że w większości przypadków na różnice religijne nakładały się także odmienności etniczne. Katolicy utożsamiani byli najczęściej z narodowością polską, wyznawcy judaizmu z żydowską, protestanci zaś z niemiecką. Kościół rzymskokatolicki, zajmował dominującą pozycję w życiu społeczeństwa polskiego, większość narodu polskiego wyznawała religię katolicką, a władze państwowe widziały w nim źródło zasad etycznych i ważny składnik życia społecznego. Przepisy Konstytucji marcowej i kwietniowej przyznały Kościołowi rzymskokatolickiemu naczelne stanowisko wśród uprawnionych wyznań w uznaniu jego autonomii, uprawnienia do rządzenia się własnymi prawami i regulowania położenia prawnego przez układ ze Stolicą Apostolską. Kościoły mniejszości narodowych i inne prawnie uznane związki religijne zgodnie z Konstytucją marcową rządziły się własnymi ustawami. Stosunek państwa do tych Kościołów i wyznań był ustalony w drodze ustawowej, po porozumieniu się z ich prawnymi repre-

²⁷ Konstytucja z dnia 7 marca 1921 r. Dz. U. z 1921 r. Nr 44, poz. 267, art. 95.

²⁸ Dz. U. RP. 1931 r. Nr 31, poz. 214.

²⁹ Tamże, art. 7.

zentacjami³⁰. Sytuację prawną Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce określał konkordat zawarty ze Stolicą Apostolską 3 sierpnia 1925 r. oraz przepisy wykonawcze konkretyzujące jego postanowienia. Konkordat zapewniał Kościołowi prawo do własnej jurysdykcji w sprawach wewnętrznych, pełną swobodę w pracy duszpasterskiej, opiekę i pomoc państwa w wykonywaniu niektórych decyzji kościelnych, nadzór nad nauczaniem religii w szkołach powszechnych i średnich oraz czuwanie nad postawą moralną nauczycieli religii, nienaruszalność posiadanego majątku i prawo dysponowania nim (w praktyce także nieruchomościami ziemskimi), dotacje państwowe między innymi z racji sekularyzowania przez rządy zaborcze części majątku kościelnego, który następnie znalazł się w dyspozycji władz polskich. Konkordat regulował sprawy związane z uposażeniem duchowieństwa pełniącego funkcje urzędników państwowych, np. prowadzących na terenie byłego Królestwa Polskiego księgi stanu cywilnego. Władzom państwowym konkordat zapewniał możliwość wpływania na obsadzanie najważniejszych stanowisk, biskupa i proboszczów³¹. Duchowni zostali zwolnieni od służby wojskowej i korzystali ze specjalnej ochrony. Kościół mógł posiadać dobra nieruchomości i ruchome, zakłady naukowe, charytatywne i fundacje. Otrzymywał od państwa roczne dotacje. We wszystkich szkołach publicznych nauka religii była obowiązkowa. Naukę religii prowadzili dla młodzieży katolickiej nauczyciele z powołania władz szkolnych, wybrani spośród osób upoważnionych przez ordynariuszy do nauczania religii. Nauczanie religii podlegało nadzorowi władz kościelnych pod względem jego treści i moralności nauczycieli. Odebranie przez ordynariusza upoważnienia pozbawiało nauczyciela prawa nauczania religii. Do nauczania religii w szkołach publicznych upoważniał dyplom ukończenia diecezjalnego seminarium duchownego, które miało istnieć w każdej diecezji pod kierownictwem Kościoła, a w gronie nauczycielskim z nominacji kościelnej³². Konkordat potwierdzał wewnętrzny podział Kościoła na trzy obrządkie: łaciński, greckokatolicki i ormiański. Zasady nowej organizacji terytorialnej Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce sprecyzowała papieska bulla *Vixdum Poloniae Unitas* z 28 października 1925 r., zgodnie z którą wyodrębniono pięć prowincji (metropolii) obrządku łaciń-

³⁰ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej Dz. U. z 1921 r. Nr 44, poz. 267, art. 115.

³¹ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 143.

³² K. W. Kumaniecki, J. S. Langrod, Sz. Wachholz, *Zarys ustroju, postępowania i prawa administracyjnego w Polsce*, Kraków–Warszawa 1939, s. 331.

skiego: gnieźnieńsko-poznańską (arcybiskupstwo gnieźnieńsko-poznańskie, diecezje: chełmińska i włocławska), warszawską (arcybiskupstwo warszawskie, diecezje: plocka, sandomierska, lubelska, podlaska, łódzka), wileńską (arcybiskupstwo wileńskie, diecezje: łomżyńska i pińska), lwowską (arcybiskupstwo lwowskie, diecezje: przemyska i lucka), krakowską (arcybiskupstwo krakowskie, diecezje: tarnowska, kielecka, częstochowska i śląska)³³.

Administracja Kościoła składała się z archidiecezji, diecezji, dekanatów i parafii, sieci prowincji zakonnych i klasztorów oraz z kilkudziesięciu tysięcy księży, zakonników i zakonnice³⁴. Na duchownych spoczywał obowiązek pracy duszpasterskiej w dekanacie, a później w parafii. Warunkiem sprawowania kapłaństwa było otrzymanie przynajmniej tonsury, a przede wszystkim święceń kapłańskich. Duchownych kapłanów-prezbiterian dzieliło się w Kościele katolickim na diecezjalnych i zakonnych. Kapłani diecezjalni pełnili funkcję kapłańską, nauczycielską i pasterską³⁵. Duszpasterze pełnili obowiązki proboszczów i wikariuszy. Najważniejszym duchownym w dekanacie był dziekan. Proboszczowie byli kierownikami duszpasterstwa w parafiach. Współpracownikiem proboszcza był wikariusz. W niektórych parafiach oprócz wikarego przebywał także prefekt – ksiądz pełniący funkcję katechety³⁶.

Sytuacja prawna kościołów i związków wyznaniowych mniejszości religijnych (prawosławni, ewangelicy, wyznawcy religii mojżeszowej) warunkowana była przez założenia polityki narodowościowej, ponieważ struktura wyznaniowa pokrywała się na ogół z narodowościową. Konstytucje marcowa i kwietniowa przewidywały regulację sytuacji prawnej związków wyznaniowych mniejszości religijnych w drodze ustawodawczej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami. W II Rzeczypospolitej uregulowano sytuację Żydowskiego Związku Religijnego w 1919 r., Kościoła ewangelicko-augsburskiego 1936 r., Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w 1938 r. Kościół ewangelicko-reformowany opierał swoje położenie prawne i swój ustrój na ukazie z 20 lutego 1849 r. o zarządzie spraw Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Królestwie Polskim. Miał on charakter Kościoła prawnie uznanego.

³³ Tamże, s. 335.

³⁴ W. Mysłek, *Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1966, s. 169.

³⁵ F. Bączkowski, *Prawo kanoniczne*, t. 1, Opole 1967, s. 301.

³⁶ A. Budzińska, *Kulturotwórcza rola duchowieństwa dekanatu rypińskiego w okresie międzywojennym*, Ziemia Dobrzyńska 2006, t. 10, s. 65–67.

Żydzi mieszkający w Polsce tworzyli Związek Religijny publiczno-prawny, składający się z gmin. Podstawową jednostką organizacyjną była gmina wyznaniowa. Jej zadaniem było organizowanie i utrzymanie rabinatu, zakładanie i utrzymanie synagogi, domów modlitwy, kąpieli rytualnych i cmentarzy, czuwanie nad religijnym wychowaniem młodzieży, troska o dostarczanie ludności żydowskiej kosztownego mięsa, zarząd nad majątkiem i urządzeniami gminy oraz fundacjami. Gmina mogła rozwijać działalność dobroczynną. Administracyjnie gminy dzieliły się na mniejsze do 5000 mieszkańców, których zarząd składał się z rabina gminy i ośmiu członków wybieranych na cztery lata w głosowaniu 5-przymiotnikowym, oraz wielkie ponad 5000 mieszkańców, dla których naczelna władza nadzorczą mogła wprowadzić specjalną organizację zarządu. Rada religijna ustanawiała w statucie zatwierdzonym przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego obowiązujące zasady sprawowania urzędów rabina i podrabina. Rada religijna prowadziła listę kandydatów na urzędy rabina. Rabin i podrabin musiał znać język polski i hebrajski w słowie i piśmie. Przez wzorowy tryb życia rabin i podrabin okazywał się godnym szacunku i powierzonego urzędu. Nie wolno było rabinowi i podrabinom prowadzić interesów handlowych ani brać w nich udziału. Przepisy dotyczące urzędowania, uposażenia, zabezpieczenia i emerytury oraz regulaminu dyscyplinarnego wydawała rada religijna po zatwierdzeniu przez Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego. Stanowiska rabina i podrabina były dożywotnie. Zwolnienie z urzędu przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego mogło nastąpić jedynie na wniosek rady religijnej, zgodnie z przepisami regulaminu dyscyplinarnego w razie niezdolności do pełnienia urzędu lub popełnienia czynu sprzeciwiającego się godności lub obowiązkom stanu rabinackiego. Wybór rabina i podrabina podlegał zatwierdzeniu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Rabin gminy z zastrzeżeniem podziału wielkiej gminy na okręgi rabiniczne miał nadzór nad urzędnikami religijnymi, funkcjonariuszami wyznaniowymi, nauczycielami religii i rzezakami w obrębie gminy. Posiadał wyłączne prawo udzielania ślubów i rozwodów w obrębie swej gminy. Miejscową władzą nadzorczą nad żydowskimi gminami wyznaniowymi byli starostowie powiatowi. Gminy wyznaniowe na swoją działalność czerpały dochody z majątku gminy lub specjalnych zapisów, mogły pobierać od członków składki i opłaty³⁷.

³⁷ K. W. Kumaniecki, J. S. Langrod, Sz. Wachholz, dz. cyt., s. 337–339.

Kościół ewangelicko-augsburski pod względem administracyjnym stanowił Jednotę dzielącą się na 10 diecezji (senioratów), z których każda obejmowała określoną liczbę parafii. Władzami Jednoty był: biskup, konsystorz i synod; diecezji ks. senior, wydział senioralny i zebranie senioralne; filiału³⁸ duchowny wyznaczony przez konsystorz do pełnienia obowiązków proboszcza, rada kościelna, zebranie parafialne; parafii proboszcz (pastor), rada kościelna, komitet parafialny i zebranie parafialne. Zgodnie z doktryną ewangelicką o wewnętrznej budowie kościoła, Kościół ewangelicko-augsburski tworzyły parafie (filiały) na całym obszarze państwa (a nie wierni), jako podstawowe komórki administracyjne skupiające w sobie całe życie kościelne. Do Kościoła ewangelicko-augsburskiego należały wszystkie osoby wyznania ewangelicko-luterańskiego zamieszkałe w Polsce, o ile wchodziły w skład jednej z parafii (filiałów). Kierownictwo duchowe Kościoła sprawował biskup będący dożywotnio wybieranym reprezentantem Kościoła wobec innych wyznań a zarazem dożywotnim Prezesem Synodu i Prezesem Konsystorza. Zwierzchnią władzą administracyjną i naczelnym organem wykonawczym synodu był konsystorz sprawujący zarząd Kościoła w imieniu synodu mający swą siedzibę w Warszawie. Konsystorz składał się z ośmiu członków i biskupa jako dożywotniego prezesa. Biskupa i wiceprezesa konsystorza wybierało kolegium wyborcze w porozumieniu z Ministrem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zwierzchnikiem duchowym diecezji był senior wybierany spośród proboszczów diecezji przez zebranie senioralne. Zwierzchnikiem duchowym w parafii był proboszcz, którego wybrało zebranie parafialne, tj. ogół członków posiadających czynne prawo wyborcze. Zarząd parafii (filiału) sprawowała rada kościelna. Komitet parafialny mógł być powołany uchwałą zebrania parafialnego w gminach liczących ponad 100 dusz. O wyborze proboszczów i diakonów konsystorz zawiadamiał właściwego wojewodę. Duchowni Kościoła ewangelicko-augsburskiego korzystali z tych samych uprawnień jakie przysługiwały duchownym wszystkich innych wyznań prawnie uznanych. Nieruchomości ziemskie Kościoła ewangelicko-augsburskiego podlegały przepisom o reformie rolnej. Przy przejmowaniu tych nieruchomości na parcelację pozo-

³⁸ Filiałem jest administracyjna jednostka kościelna nieposiadająca w odróżnieniu od parafii własnego proboszcza z wyboru, a obsługiwana przez duchownego pełniącego obowiązki proboszcza wyznaczonego przez konsystorz. Diecezje stanowią zarazem okręgi wyborcze do kościelnych władz senioralnych

stawiono każdej parafii (filiałowi) obszar 10–25 ha w zależności od jakości ziemi. Językiem urzędowym był język polski. Nauka religii w szkołach obejmujących kształcenie młodzieży do 18 lat była obowiązkowa i bezpłatna. Prowadziły ją osoby posiadające kwalifikacje zgodne z przepisami państwowymi oraz upoważnieniem właściwej władzy kościelnej³⁹. Liczna grupa związków wyznaniowych działała na podstawie przepisów wydanych przez państwa zaborcze. Związki wyznaniowe mniejszości religijnych korzystały ze swobody prowadzenia działalności religijnej. Samodzielnie zarządzały swymi sprawami wewnętrznymi. W zakresie praw majątkowych mogły posiadać dobra nieruchomości i ruchome, prowadzić zakłady dla celów wyznaniowych, naukowych, charytatywnych. Otrzymywały dotacje, głównie na utrzymanie duchowieństwa. Osobną grupę tworzyły organizacje wyznaniowe, które nie miały uregulowanej sytuacji prawnej. Konstytucje nakładały na organy państwowe obowiązek uznania nowych wyznań, jeżeli ich nauka i ustrój nie pozostawały w sprzeczności z obowiązującym prawem⁴⁰.

Charakterystyczną cechą międzywojennego życia kulturalnego były jego ścisłe związki z ośrodkami politycznymi. Po odzyskaniu niepodległości funkcjonowały one w orbicie wpływów najsilniejszych stronnictw politycznych, które zabiegały o skupienie wokół siebie środowisk twórczych. Celom tym miała służyć prowadzona działalność oświatowa i kulturalna. Najsilniejszą partią mającą najszersze zaplecze intelektualne była Narodowa Demokracja. Wspierała ją inteligencja: nauczyciele, lekarze, prawnicy, kupcy i przemysłowcy. Sympatyzowała z nią część duchowieństwa. Mocnym wsparciem służyła wrocławska prasa codzienna głównie mutacja „ABC” organu Obozu Wielkiej Polski (od 1934 r. Obozu Narodowo-Radykalnego), inowrocławski „Dziennik Kujawski” oraz „Słowo Kujawskie”. Pod silnymi wpływami endecji powstawały organizacje społeczno-kulturalne i sportowe, np. Wrocławskie Towarzystwo Wioślarskie. Po przeciwnej stronie scenie politycznej była Polska Partia Socjalistyczna. We własnym klubie z biblioteką i czytelnią organizowała spotkania i odczyty. Po jej wpływami pozostawały związki zawodowe i powstałe w 1923 r. Towarzystwo Uniwersytetów Robotniczych. Partia centrum Chrześcijańska Demokracja wspierana przez część duchowieństwa współpracowała ze

³⁹ K. W. Kumaniecki, J. S. Langrod, Sz. Wachholz, dz. cyt., s. 346–350.

⁴⁰ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 474–475.

Stowarzyszeniem Robotników Chrześcijańskich i Chrześcijańskim Uniwersytetem Robotniczym, organizując ciekawe odczyty poświęcone sprawom społecznym i gospodarczym zwanych „Tygodniami Społecznymi” ks. Stefana Wyszyńskiego. Dla pozyskania inteligencji potrzebnej w pracy Akcji Katolickiej w drugiej połowie lat trzydziestych zorganizowano Diecezjalny Instytut Wyższej Kultury Religijnej działający na zasadach uniwersytetu wieczorowego⁴¹.

Po przewrocie majowym zwłaszcza w latach trzydziestych działalności kulturalnej nie sprzyjała polityka władz administracyjnych. Ich uwikłanie w utarczki polityczne spowodowało, że kultura stała się narzędziem w rękach polityków. Coraz częstszym zjawiskiem były konfiskaty czasopism, głównie endeckiego „ABC” i „Dziennika Kujawskiego”. W dokumentach Referatu Bezpieczeństwa Publicznego pojawiły się wykazy osób zajmujących ważniejsze funkcje z oceną stopnia lojalności wobec rządu, wykazy przynależności partyjnej działaczy kulturalnych itp.⁴².

Doniosłą rolę w życiu mieszkańców Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej odegrały liczne stowarzyszenia i związki o charakterze kulturalnym, oświatowym, sportowym, charytatywnym i sportowym. Organizacje powołane do celów charytatywnych organizowały tzw. „Tygodnie” lub „Dni”, którym towarzyszyły imprezy kulturalne, między innymi spotkania ze znanymi literatami: Zofią Nałkowską, Leopoldem Staffem, Wacławem Sieroszewskim i innymi, występy zawodowych i amatorskich grup teatralnych oraz muzyków. Magistraty miast, zobligowane pismami wojewody warszawskiego i ministra spraw wewnętrznych, wspierały działalność charytatywną, której celem było gromadzenie funduszy na pomoc społeczną. Nieoceniony wkład w organizację pomocy społecznej wniosły Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet oraz organizacje dobroczynne i opiekuńcze⁴³.

Założony w 1918 r. z inicjatywy ziemianek Marii Kretkowskiej i Anny Boye Włocławski Oddział Polskiego Czerwonego Krzyża oprócz głównej działalności statutowej prowadził akcje oświatowe, zorganizował bibliotekę żołnierską w 14. Pułku Piechoty, zbierał prasę dla żołnierzy, inicjował występy teatrów amatorskich, organizował bezpłatne seanse filmowe itp.⁴⁴.

⁴¹ J. Wajer, *Życie kulturalne miasta*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: lata 1918–1998, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 183–184.

⁴² Tamże, s. 184.

⁴³ Tamże, s. 186–187.

⁴⁴ *Dziesięciolecie Włocławskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża 1918–1928*, Włocławek 1929, s. 18.

Ważnym elementem życia społecznego przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego było wychowanie patriotyczne. W procesie tym uczestniczyły szkoły i placówki kulturalno-oświatowe, inspirowane przez Straż Ogniową i Polską Macierz Szkolną. Polska Macierz Szkolna w niepodległej Polsce wystąpiła z inicjatywą upowszechniania oświaty i likwidacji analfabetyzmu. Przystosowując się do nowych warunków w 1924 r., wysunęła na plan pierwszy, oświatę pozaszkolną. Celem programowym Macierzy Szkolnej stało się „tworzenie i doskonalenie typu obywatela państwa, budzenie i wychowanie zmysłu państwowego, ułatwianie kształcenia i samokształcenia ogólnego, zawodowego i obywatelskiego”. Statut Macierzy, mówił o tym, że pracę należy prowadzić w duchu chrześcijańskim i narodowym⁴⁵.

Ważną funkcję kulturotwórczą i edukacyjną pełniły stowarzyszenia o charakterze religijnym, a wśród nich Związek Młodzieży Pracującej „Spójnia” we Włocławku, prowadzący teatr amatorski, bibliotekę, czytelnię, organizujący spotkania dyskusyjne, oraz Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej⁴⁶.

Wiele cennych inicjatyw w procesie odbudowy państwa wniosły organizacje społeczne, między innymi: Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie, oddział Włocławski Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Narodowa Organizacja Kobiet, Liga Obrony Powietrznej Państwa, Oddziały Czerwonego Krzyża, Koło Przyjaciół Harcerzy, Ochotnicza Straż Ogniowa, Okręgowy Związek Straży Pożarnych, Powiatowe Komitety Ligi Obrony Powietrznej Państwa, Kluby Sportowe: włocławska „Cuiavia”, rypiński „Lech”, lipnowski „Mień”, Rada Opiekuńcza, Kooperatywa Związku Kolejarzy, Kooperatywa Urzędników Państwowych, Pogotowie Wojenne Polek, Żydowskie Towarzystwo Wspomagania Biednych, Żydowska Biblioteka Społeczna, Związek Harcerstwa Polskiego, Akcja Katolicka, Oddział Związku Strzeleckiego, Oddział Wychowania Fizycznego i Przesposobienia Wojskowego, Koło Polek, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”⁴⁷.

Polskie Towarzystwo Krajoznawcze prowadziło Muzeum Regionalne we Włocławku, organizowało i wycieczki krajoznawcze. Jego członkowie wygłaszali odczyty o tematyce regionalistycznej i etnograficznej. Sekcja Regionalistyczna PTK wydawała w latach 1926–1931 czasopismo „Życie Włocławka

⁴⁵ T. Świecki, F. Wybult., dz. cyt., s. 533.

⁴⁶ J. Wajer, dz. cyt., s. 190.

⁴⁷ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 148–149; Cz. Lissowski, *Prace zebrane*, oprac. M. Błaszkievicz, P. Gałkowski, Rypin 2004, s. 21; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 154.

i Okolicy”, z którym współpracowali przedstawiciele wrocławskiej inteligencji. Efektem prężnej działalności i współpracy z władzami miasta i powiatu wrocławskiego było podjęcie w 1928 r. budowy gmachu Muzeum PTK według projektu inż. Stefana Zarębskiego, aktywnego działacza Towarzystwa. W gmachu Muzeum zorganizowano w 1930 r. Miejską Bibliotekę Publiczną. W 1925 r. PTK liczyło 178 członków, w tym 139 przedstawicieli inteligencji, 20 przemysłowców, 14 kupców i 5 rzemieślników⁴⁸

Żywe były tradycje orkiestr szkolnych i amatorskich, teatrów i chórów: Wrocławskiego Towarzystwa Wioślarskiego „Echo Wioślarskie”, Towarzystwa Rzemieślniczego „Spójnia” i „Lutnia”, Wrocławskiego Towarzystwa Muzyki. W Lipnie działało Towarzystwo Muzyczno-Dramatyczne „Lira”. W Rypinie w ramach działalności zasłużonego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego nauczyciel Gustaw Sommer założył chór męski „Lutnia”, który stał się w 1926 r. chórem mieszanym. Ważne miejsce w działalności artystyczno-kulturalnej zajmowały zespoły muzyczne powstałe w: Rypinie, Lipnie, Dobrzyniu nad Drwęcą, Osieku i Ostrowitem z inicjatywy ks. prof. S. Starościńskiego.

Do społecznego rozwoju Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej przyczyniły się stowarzyszenia i związki, między innymi : Kulturalno-Oświatowe Towarzystwo „Scena”, Czytelnia Powszechna, Towarzystwo Młodzieży „Łączność”, Towarzystwo Popierania Szkoły Rzemiosł, Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego, Okręgowe Towarzystwo Rolnicze, Towarzystwo Racjonalnego Polowania, Stowarzyszenie Urzędników Państwowych i Samorządowych, Stowarzyszenie Kupców Żydowskich i inne.. Organizacje zawodowe: Stowarzyszenie Urzędników Państwowych, Stowarzyszenie Kupców Polskich, Zjednoczenie Zawodowe Polskie Kolejowe, Związek Zawodowy Pracowników Kolejowych, Związek Zawodowy Maszynistów Kolejowych, Związek Inwalidów Wojennych, Związek Zawodowy Pracowników Samorządowych, Związek POW, Związek Podoficerów Rezerwy, Związek Zawodowy Pracowników Miejskich, Związek Zawodowy Pracowników Rolnych, Związek Ziemian, Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej Katolickiej, Koło Polskiej Macierzy Szkolnej, Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet, Związek Nauczycielstwa Szkół Początkowych, Związek Zawodowy Nauczycieli Polskich Szkół Średnich itp. Stowarzyszenia i instytucje żydowskie: Związek Rzemieśl-

⁴⁸ J. Wajer, dz. cyt., s. 188.

ników Żydów, Zjednoczenie Kół Żydowskich, Pokój Wierny Izraelitom „Szlamkej Izrael”, Związek Zawodowy Robotników Przemysłowych, Bibliotekę „Tarbut”, Stowarzyszenie Dobroczyńności „Gemitus chesed”⁴⁹.

Wśród organizacji związkowych najaktywniej pracował Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, którego sekcja naukowa wydawała znany w całym kraju miesięcznik „Życie Szkolne”. Założona w 1925 r. sekcja dramatyczna przygotowywała występy amatorskie teatru nauczycielskiego. Związek prowadził bibliotekę i czytelnię stanowiącą miejsce, dysput i spotkań towarzyskich. Członkowie Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych we Włocławku założyli chór „Echo Nauczycielskie”⁵⁰.

Ruch zawodowy nauczycieli pojawił się w pierwszej połowie XIX w. w warunkach niewoli narodowej i rozwijał się oddzielnie w każdym z zaborów. W niepodległej Polsce reprezentowały go zarówno organizacje i związki nauczycieli polskich, jak i nieliczne organizacje zawodowe nauczycieli mniejszości narodowych. Pierwszą organizacją nauczycielską, która na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej stworzyła swoje komórki, było Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego. Utworzony w 1906 r. oddział Stowarzyszenia objął swoim zasięgiem powiaty: nieszawski i włocławski oraz lipnowski i rypiński. Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego opowiedziało się za doskonaleniem i rozwojem kadr nauczycielskich poprzez tworzenie bibliotek, wydawanie czasopism i książek, kursy i seminaria dla nauczycieli⁵¹.

W kwietniu 1919 r. powstał Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Początkowych, który był najlicniejszą organizacją zrzeszającą nauczycieli szkół powszechnych. Nauczyciele szkół średnich skupili się w powstałym w styczniu 1919 r. Związku Zawodowym Nauczycieli Polskich Szkół Średnich (ZZNPSS)⁵².

Powstawały także liczne komórki organizacji nauczycielskich: Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, Zrzeszenie - później Związek Polskiego Nauczyciel-

⁴⁹ *Kujawianin. Informator handlowo-przemysłowy*, Włocławek 1928, s. 64–65; Cz. Lissowski, dz. cyt., s. 21.

⁵⁰ J. Wajer, dz. cyt., s. 190.

⁵¹ P. Sosnowski, *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930, s. 21; A. Cieśla, *Działalność kulturalna organizacji nauczycielskich na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach II Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1993, t. 8, s. 178.

⁵² Z. Marciniak, *Procesy zjednoczeniowe w ruchu nauczycielskim na ziemiach polskich w latach 1915–1919*, Warszawa 1969, s. 131–134.

stwa Szkół Początkowych, Związek Zawodowy Nauczycieli Polskich Szkół Średnich. Nauczyciele żydowscy we Włocławku stworzyli oddział Związku Zawodowego Nauczycieli Średnich Szkół Żydowskich w Polsce, działający w latach 1919–1937⁵³. Organizacje nauczycieli szkół powszechnych miały swoje ogniska w miastach i gminach oraz oddziały w siedzibach powiatów⁵⁴.

W upowszechnianiu działalności kulturalnej nauczyciele Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej wyróżniali się wśród innych grup społeczno-zawodowych. Zakres tej pracy był bardzo szeroki, od działalności wydawniczej, poprzez spotkania, odczyty, spektakle, koncerty, zagadnienia kultury regionalnej, do tworzenia bibliotek i różnych zespołów amatorskich. Swoją pracą oddziaływali na środowisko społeczne, przyczyniając się do odbudowy szkolnictwa i upowszechnienia oświaty. W maju 1917 r. Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego wystąpiło do Rady Miejskiej we Włocławku z prośbą o dofinansowanie działalności biblioteki, której koszty utrzymania pochłonęły ponad 540 marek. Jednorazowe subsydium w wysokości 500 marek uchroniło bibliotekę od zamknięcia, a księgozbiór liczący prawie 1000 tomów w ciągu trzech najbliższych lat powiększył się do 2200⁵⁵. Biblioteka 20 maja 1919 r., została przejęta przez Radę Miejską we Włocławku i przekształcona w bibliotekę miejską⁵⁶. Włocławski Oddział Związku Zawodowego Nauczycieli Polskich Szkół Średnich utworzył we Włocławku bibliotekę liczącą około 1000 dzieł. Jej utrzymanie wraz z czytelnią zapewniały dobrowolne miesięczne składki członków Związku⁵⁷. Swoją bibliotekę posiadało ognisko Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Początkowych we Włocławku, która po utworzeniu Związku Nauczycielstwa Polskiego w 1930 r. została połączona z Biblioteką Związku Zawodowego Nauczycieli Polskich Szkół Średnich. Księgozbiór biblioteki liczył około 2500 tomów. W bibliotece i czytelnii skupiało się życie towarzyskie i kulturalne nauczycieli szkół powszechnych. Jedną z ważniejszych form pracy czytelnii, były tzw. radio-koncerty. Członkowie Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Początkowych miasta i gminy Przedecz zorganizowali w 1928 r. bibliotekę i czytelnię rejonową⁵⁸.

⁵³ L. Haas, *Organizacje zawodowe w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1963, s. 686.

⁵⁴ *80 lat ZNP w województwie włocławskim. Materiały z uroczystej sesji popularno-naukowej – 5 X 1985 r.*, Włocławek 1985, s. 23, 26–28.

⁵⁵ Archiwum Państwowe w Toruniu oddział we Włocławku (dalej APT OW). Magistrat Miasta Włocławka, sygn. 1439.

⁵⁶ O. Nikonowicz, *Szkice do dziejów kultury we Włocławku w latach 1918–1926*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1980, s. 167.

⁵⁷ *Życie Włocławka i Okolicy* 1926, nr 3; 1927, nr 1; 1930, nr 6.

⁵⁸ *Życie Szkolne* 1928, nr 6.

Zarząd Powiatowy Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszecznych w Rypinie publikował czasopismo pt. „Kronika Rypińska”. Lokalna prasa często udostępniała swoje łamy zarówno nauczycielom, jak i ogniom związkowym do zamieszczania ważnych wydarzeń przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego⁵⁹.

Cenną formą życia kulturalnego nauczycieli były wieczory dyskusyjne. Inspirowały członków Komitetu Redakcyjnego „Życia Szkolnego” do prezentacji Włocławskiego Oddziału Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Początkowych na forum ogólnopolskim⁶⁰.

Ważnym ogniwem pracy kulturalnej nauczycieli były chóry, które w dużym stopniu przyczyniły się do rozwoju kultury śpiewaczej środowiska regionalnego. Swoimi występami uświetniały imprezy nauczycielskie oraz obchody świąt państwowych⁶¹.

Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej funkcjonowały koła literackie i teatralne, których obsadę aktorską stanowili nauczyciele i rodzice uczniów. Obok znanych utworów o treści patriotycznej czy regionalnej repertuar, uwzględniał także własny dorobek literacki nauczycieli. Niezależnie od popularyzacji kultury, często w ten sposób pozyskiwano środki na pomoc dla bezrobotnych kolegów, organizację choinek dla dzieci itp.⁶² Nauczyciele z Radziejowa utworzyli teatralny zespół amatorski. W ciągu trzech lat działalności (1930–1933) wystawiono ponad pięć sztuk teatralnych. Nauczyciele w grudniu 1933 r. zorganizowali „Rewię Ludową”, w której każdy z 10 punktów przedstawiał obraz jakiegoś motywu ludowego (pieśni, tańca itp.). Dochody uzyskiwane ze spektakli przekazywano na cele społeczne⁶³. Władysław Tatarkiewicz, dyrektor gimnazjum w Radziejowie, organizował dla mieszkańców programy artystyczne z udziałem młodzieży, a uzyskane dochody przeznaczał na stypendia dla najbiedniejszych uczniów⁶⁴. Z podobnymi inicjatywami, w których uczniowie pod kierunkiem nauczycieli prezentowali utwory sceniczne, występowali nauczyciele we Włocławku, w Rypinie, Lipnie, Nieszawie i wielu innych miejscowościach, w ciągu niemal całego dwudziestolecia międzywojennego⁶⁵.

⁵⁹ T. Szczechura, *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1919–1939*, Warszawa 1957, s. 116.

⁶⁰ *Życie Szkolne* 1926, nr 11.

⁶¹ A. Cieśla, *Działalność kulturalna...*, s. 184.

⁶² Tamże.

⁶³ *Dzieje Radziejowa*, red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1982, s. 82.

⁶⁴ *Słowo Kujawskie* z 28 września 1922 r.

⁶⁵ APT OW, Magistrat Miasta Włocławka, sygn. 444; Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku sygn. 422.

W trakcie przygotowań do obchodów 600. rocznicy bitwy pod Płowcami, we wrześniu 1931 r. organizacje nauczycielskie delegowały swych przedstawicieli do sypania pamiątkowego kopca w Płowcach⁶⁶.

Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych było organizacją programowo apolityczną i nigdy nie występowało przeciwko samym władzom, zachowując względem nich stosunek najzupełniej lojalny. Po przewrocie majowym stało również na stanowisku lojalności wobec władz państwowych, wychodząc z założenia, że przeprowadzenie zdecydowanych ataków przeciwko sanacji mogłoby jedynie umocnić pozycję sił lewicowych. W tej sytuacji apolityczność była formą odcięcia się od lewicy przy równoczesnym zarezerwowaniu prawa do krytycznej oceny posunięć rządów pomajowych w dziedzinie polityki oświatowej. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych odniosło się krytycznie do niektórych ustaw i zarządzeń państwowych, wywierając nacisk na rząd wyłącznie w sprawach polityki oświatowej i struktury szkolnictwa. Do publikowania swoich poglądów wykorzystywało łamy prasy pravicowej o zabarwieniu endeckim, która chętnie umieszczała i wykorzystywała artykuły krytykujące posunięcia rządów pomajowych⁶⁷.

Koło wrocławskie Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych po przewrocie majowym zawiesiło swoją działalność i dopiero w grudniu 1926 r. podjęło ją ponownie, organizując obchody 10. rocznicy śmierci H. Sienkiewicza, twórcy Polskiej Macierzy Szkolnej. Związek zdecydowanie wystąpił przeciwko zmuszaniu nauczycieli do pracy w organizacjach społecznych, podkreślając, że „nauczyciele będą brali udział w pracy społecznej, o ile dane organizacje zwrócą się do władz związkowych i o ile organizacje te mają rzeczywiście na względzie prace oświatowe i społeczne”⁶⁸.

⁶⁶ APT OW, Starostwo Powiatowe Wrocławskie we Wrocławku, sygn. 375.

⁶⁷ W. Jamrozek, *Edukacja obywatelska w poglądach wychowawczych i działalności ludowców Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym*, red. W. Wojdyło, Toruń 1999, s. 116–117.

⁶⁸ APT OW, Starostwo Powiatowe Wrocławskie we Wrocławku, sygn. 407.

Tabela nr 21. Największe organizacje nauczycieli na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1938

Organizacja	Liczba oddziałów	Liczba ognisk/kół	Liczba członków	Rok
SNP	1	–	150	1918
ZPNSP	4	47	779	1925
TNSW	–	1	44	1926
ZNP	4	64	828	1938

Źródło: A. Cieśla, *Działalność kulturalna organizacji nauczycielskich na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1993, t. 8, s. 190.

W 1925 r., Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Początkowych na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej liczył 779 członków zrzeszonych w 47 ogniskach. W 1938 r. liczba ognisk wzrosła do 64, w których zrzeszonych było 828 nauczycieli.

W procesie organizacji życia społecznego ważną rolę odegrała akcja samopomocy, a zwłaszcza powiatowe i gminne rady opiekuńcze, tworzone od 1916 r., które realizowały wielorakie zadania, poczynając od współdziałania z władzami w sprawach opieki sanitarnej, organizowania żłobków, ochronek, przytułków dla nieuleczalnie chorych i kalek, prowadzenia akcji charytatywnej, kończąc na współdziałaniu w odbudowie zniszczonych warsztatów i gospodarstw rolnych oraz dostarczaniu ziarna siewnego i inwentarza. Taki cel postawiło sobie Towarzystwo Rolnicze Ziemi Dobrzyńskiej, obejmujące swoją działalnością powiaty lipnowski i rypiński. Okręgowe Towarzystwo Ziemi Dobrzyńskiej (OTR ZD) było organizacją o charakterze ziemiańsko-włościańskim, utworzoną w okresie zaborów, składającą się z kółek rolniczych działających w wioskach ziemi dobrzyńskiej. Nie zawiesiło swojej działalności w czasie pierwszej wojny światowej. Podjęto wiele inicjatyw, między innymi przeprowadzono drenowanie pola doświadczalnego w Głodowie, utworzono Związek Plantatorów Buraka Cukrowego. Prowadzono akcje obrony ziemi przed przechodzeniem jej w ręce niemieckie. W październiku 1918 r. zarząd przeprowadził akcję wstrzymującą dostawy zbóż i ziemniaków dla armii niemieckiej⁶⁹. W pierwszym okresie po odzyskaniu niepodległości działalność Okręgowego Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej uległa znacznemu osłabieniu. We wrześniu 1919 r. dotychczasowy prezes Hipolit Wąsowicz odszedł na stanowisko sekretarza do Zarządu Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie, a jego funkcję przejął Ludwik Zieliński. Znaczna część zrzeszonego ziemianstwa znalazła

⁶⁹ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 176–178.

się w szeregach wojska polskiego podczas wojny polsko-bolszewickiej. Taką decyzję podjął prezes wydziału kółek rolniczych Leon Lissowski, który 16 listopada 1918 r. wstąpił do formującego się we Włocławku 4. szwadronu 4. Pułku Ułanów jako ochotnik. Wojna polsko-bolszewicka spowodowała zniszczenie budynku zarządu, archiwum i pola doświadczalnego.

W tym czasie nastąpił rozłam w kółkach rolniczych powiatu lipnowskiego spowodowany oddzieleniem się Związku Kółek Rolniczych od Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie. Powstały w ten sposób w powiecie lipnowskim dwie struktury Okręgowy Związek Kółek Rolniczych kierowany przez gospodarza Michała Jurkiewicza oraz ziemiański Odział Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej który od stycznia 1921 r. zmienił nazwę na Lipnowskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze – LOTR. Od 1923 r. na stanowisko prezesa wybrany został Leon Lissowski, a do zarządu weszli Zygmunt Godlewski i Kazimierz Różycki. W latach 1923–1928 Lipnowskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze prowadziło ożywioną działalność gospodarczą i kulturalną. Utworzone zostały nowe sekcje towarzystwa: rolna, hodowlana i społeczno-gospodarcza, a od 1928 r. sekcja rybna. Uruchomiono mleczarnie w Lipnie, Cieluchowie i Chlebowie. Organizowano odczyty, rozprawdzano czasopisma rolnicze wśród chłopów i ziemian. Organizowano pokazy koni, zakładano poletka doświadczalne⁷⁰. Jednym z większych osiągnięć Lipnowskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego było utworzenie Spółdzielni Mleczarskiej w Lipnie. Szczególne zasługi dla spółdzielni mleczarskiej wniósł Kazimierz Różycki, który stanął na czele Spółdzielczej Spółki Mleczarskiej i w cztery lata później doprowadził do uruchomienia Mleczarni Parowej W Lipnie⁷¹. Drugim powodem do satysfakcji było pole doświadczalne w Głodowie, utrzymywane ze składek ziemian, które szczególny rozwój osiągnęło w okresie koniunktury gospodarczej. Uznanie zasług Okręgowego Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej było przyjęcie zaproszenia do złożenia wizyty przez Prezydenta RP Ignacego Mościckiego w 1928 r.⁷² Zjednoczenie dwóch działających na terenie powiatu lipnowskiego organizacji rolniczych nastąpiło 31 sierpnia 1929 r. na wspólnym

⁷⁰ P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...*s. 220–221.

⁷¹ Tamże, s. 221.

⁷² Z. Godlewski, *Okręgowe Towarzystwo Rolnicze Ziemi Dobrzyńskiej w Lipnie*, [w:] *Gospodarz (Jednodniówka)*, Lipno 1929, s. 4; P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...*, s. 221.

zebraniu Lipnowskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego i Okręgowego Związku Kółek Rolniczych w Lipnie. Powstała wówczas jedna organizacja o nazwie Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych powiatu lipnowskiego. Prezesem wybrany został Leon Lissowski, który funkcję tę pełnił do śmierci w 1931 r.. Kolejno prezesem został Artur Rutkowski, właściciel Szpetala, a następnie funkcję tę do 1939 r. pełnił Antoni Czerwiński.

W 1923 r. powstało Rypińskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze (ROTR), którego prezesem został Jan Rudowski właściciel Półwieska. W 1928 r. J. Rudowski objął stanowisko wiceprezesa Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie. Wówczas prezesem ROTR w Rypinie wybrany został Bogdan Chełmicki, właściciel majątku w Kowalkach⁷³.

Istotnym problemem w rozwoju Rypińskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego, podobnie jak w powiecie lipnowskim, było istnienie konkurencyjnej organizacji lewicowej, na czele której stanął Świtalski. Połączenie tych organizacji nastąpiło 21 października 1929 r. z inicjatywy starosty rypińskiego Władysława Staszewskiego. Powstało wówczas Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych, z prezesem B. Chełmickim i Świtalskim. Liczebność organizacji w styczniu 1937 r., wynosiła 856 członków skupionych w 48 kółkach⁷⁴.

Najważniejszą inicjatywą Rypińskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego podjętą w 1928 r. było uruchomienie mleczarni parowej w Rypinie, która przyjęła nazwę Spółdzielni Mleczarskiej „ROTR”. Prezesem mleczarni został Jan Rudowski. Drugim ważnym osiągnięciem było utworzenie Spółdzielczego Młyna w latach 1927–1928, którego prezesem został Artur Bartel. Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych stworzyło rozbudowaną strukturę obejmującą większość wsi powiatu rypińskiego. W skład organizacji w 1924 r. wchodziło 16 kółek rolniczych, w 1931 r. – 27, a w 1935 r. – 46. Zatrudniano dwóch instruktorów: Jana Kowalskiego i Alojzego Wojtowicza, absolwentów Wyższej Szkoły Rolniczej w Cieszynie, którzy prowadzili działalność edukacyjną wśród chłopów. W ramach działalności edukacyjnej organizowany był konkurs między innymi: na najlepsze gospodarstwo chłopskie, konkursy wiedzy rolniczej. Przy Okręgowym Towarzystwie Organizacji i Kółek Rolniczych

⁷³ B. Chełmicki, *Powiat rypinski w pamiętnikach...*, s. 45; P. Gałkowski, *Ziemia i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...*, s. 223.

⁷⁴ P. Gałkowski, *Ziemia i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...*, s. 223.

w Rypinie od 1929 r. działało przysposobienie rolnicze. Przysposobieniem rolniczym kierował komitet, w skład którego wchodził przedstawiciel organizacji młodzieżowych o różnych orientacjach politycznych; Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży, Związek Strzelecki, Związek Młodej Wsi⁷⁵. Towarzystwo podejmowało wiele cennych inicjatyw służących rozwojowi rolnictwa.

W październiku 1929 r. założono w Rypinie Uniwersytet Rolniczy i uruchomiono nieznaną dotychczas w powiecie przerwę Inu. Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych w Rypinie wydawało kwartalnik pt. „Rolnik Rypiński”, który ukazywał się w latach 1926–1939. Redaktorem naczelnym pisma do 1929 r. był ziemianin Jan Rudowski, a w latach 1929–1933 ziemianin Jerzy Siemiątkowski⁷⁶.

Istotną rolę w procesie integracji społeczeństwa odgrywały tzw. kółka sąsiedzkie. Organizacje tworzone były w Kongresówce jeszcze przed pierwszą wojną światową przez kilka lub kilkanaście sąsiadujących ze sobą majątków. Bogdan Chelmiński zaznaczył, że „tworzyli je sąsiedzi ziemianie, którzy zjeżdżali się w którymś z dworów, aby w znajomym gronie naradzić się nad sprawami zawodowo-rolniczymi, a często i nad innymi budzącymi zainteresowanie. Głównym celem działalności kółek sąsiedzkich, była poprawa jakości i wydajności pracy w gospodarstwach. Nie było żadnych obowiązujących uchwał i żadnych przymusowych składek [...] Kółko nie miało żadnych władz nadrzędnych. Kontaktowało się z kołami w sąsiednich powiatach przez wysyłanie swych delegatów na zebrania. Zarząd koła składał się z trzech osób [...] Jedną z ważniejszych czynności koła była lustracja gospodarstw. Lustracje były dwojakie, zależnie od życzenia gospodarza u którego odbywało się zebranie, albo poprzestawano na wspólnym obejrzeniu gospodarstwa na początku zjazdu i potem omawiano główne problemy, albo też przyjeżdżała na miejsce komisja lustracyjna złożona z trzech osób i opracowywała projekt zmian [...] Z inicjatywy koła powstało Biuro Rachunkowości Rolnej w Rypinie, prowadzone przez fachowego buchaltera. Bilanse finansowe gospodarstw i majątków były omawiane na zebraniach. Koło Rachunkowości zostało przekazane Związkowi Ziemi.

⁷⁵ Tamże, s. 224–225.

⁷⁶ Tamże, s. 227–228.

Na zebraniach kólek sąsiedzkich realizowano sprawy bieżące takie jak wymiana nasion, regulacja działalności cukrowni, wspólne zaopatrzenie w urządzenia i narzędzia niezbędne do produkcji itp. Podczas zebrań powstało wiele inicjatyw, które później wcielone zostały w życie przez samorząd lub inne organizacje...

Pełen inicjatywy był zawsze Jan Rudowski z Półwiejska. Podjął on jedną z cennych inicjatyw, która zaważyła na życiu powiatu. Przystąpił do organizacji komitetów wyborczych w wyborach samorządowych, które odbyły w 1924 r. Dzięki zorganizowaniu w każdej gminie zebrań przedwyborczych i tworzeniu list, udało się wprowadzić na radnych gminnych dużo światlejszych chłopów i wielu ziemian. Postawiło to prace samorządowe w naszym powiecie na dobrym poziomie.

Zasłużonym dla regionu było Towarzystwo Gimnastyczne był „Sokół”. Pod koniec wojny w listopadzie 1918 r. „Sokół” wraz z POW przygotowywał się do rozbrajania Niemców. W ramach zajęć „Sokoła” poza szkoleniami z przysposobienia wojskowego uprawiano dyscypliny sportowe: siatkówkę, tenis stołowy, piłkę nożną itd. Z „Sokoła” wyłoniły się drużyny piłki nożnej między innymi: „Kujawiak” w Aleksandrowie Kujawskim.

Przysposobienie Wojskowe Konne PWK „Sokół” w powiecie lipnowskim powstało w maju 1925 r. z inicjatywy majora rezerwy artylerii konnej Walentego Zielińskiego, właściciela Łążyna. Na założenie „Sokoła” wszyscy członkowie Lipnowskiego Oddziału Ziemian opodatkowali się w wysokości 1 zł miesięcznie z morga oraz zobowiązali się do udostępniania koni do prowadzenia ćwiczeń. Nawiązano także współpracę z Dowództwem Korpusu nr VIII w Toruniu, które przysłało do szkolenia własną kadrę instruktorską. Umundurowanie, koce pod siodła i proporce zakupiono ze składek ziemian, a szable, lance i karabinki ufundowało wojsko. Formacja „Sokoła” lipnowskiego liczyła w 1928 r. 27 oficerów, wyłącznie ziemian, oraz 300 szeregowców rekrutujących się z drobnych rolników, służby folwarcznej i młodzieży szkolnej. Występowała w sile pułku, który pod względem administracyjnym dzielił się cztery kwadry, a te z kolei na placówki. Pułk składał się z czterech szwadronów, dzielących się na plutony. Dowódcą PWK „Sokół” powiatu lipnowskiego w latach 1925–1939 był Walenty Zieliński⁷⁷. Organizacja współpracowała między innymi ze

⁷⁷ Tamże, s. 236.

„Strzelcem”, Lipnowskim Kołem Oficerów Rezerwy, Okręgowym Towarzystwem Organizacji i Kółek Rolniczych⁷⁸.

W 1927 r. zorganizowano we Włocławku zlot, w którym uczestniczyli członkowie kujawskiego podokręgu „Sokoła”. Podczas zlotu zorganizowano sztafetę, traktując ją jako nieodzowny element ćwiczeń podnoszących sprawność wojskową. Propagowaniu wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego służyły organizowane zawody strzeleckie, kolarskie, lekkoatletyczne i marsze. Pierwsza baza sportowa „Sokoła” we Włocławku znajdowała się przy ulicy Gęsiej (obecnie Wojska Polskiego). Obiekt ten zbudowany na początku XX w. służył jako kino i teatr oraz wojewódzki dom kultury. Warunki materialne „Sokoła” poprawiły się po przekazaniu towarzystwu przez władze miasta w 1929 r. budynku po byłej elektrowni miejskiej przy ulicy Łaziennej, użytkowanej przez Spółdzielczy Klub Sportowy „Start”⁷⁹.

Odrodzenie polskiej państwowości stanowiło istotną cezurę w działalności i rozwoju ruchu sportowego, który z każdym rokiem stawał się coraz lepiej zorganizowany, obejmując większość spośród uprawianych w Europie dyscyplin i odnosił sukcesy na arenach krajowych i międzynarodowych. Wiodącą rolę w działalności sportowej odgrywało Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie, które stało się prekursorem sportu kobiecego w regionie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. W 1919 r. powstał Klub Wioślarek, przekształcony wkrótce w sekcję kobiecą. Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie inicjowało sfederowanie się polskich klubów wioślarskich. Było jednym z 14 założycieli Polskiego Związku Towarzystw Wioślarskich, który został utworzony 9 grudnia 1919 r. na zjeździe w Poznaniu. Włocławskie Towarzystwo wioślarskie zapoczątkowało współpracę ze szkołami, promując uprawianie wioślarstwa. Dzięki tej akcji powstawały szkolne sekcje wioślarstwa, a nauczyciele kultury fizycznej stawali się działaczami sportu⁸⁰. W 1921 r. zmodyfikowano nazwę klubu na Towarzystwo Wioślarskie we Włocławku (TWW). Członkostwo wiązało się z uiszczeniem comiesięcznej składki w wysokości 600 marek i obejmowało prawo brania udziału we wszystkich formach działalności sportowej i to-

⁷⁸ Gazeta Lipnowska 1934, nr 18/19, s. 4; P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej...* 236.

⁷⁹ R. Jarzębowski, *Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie, kluby i organizacje sportowe w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. 1., lata 1918–1998, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 357–358.

⁸⁰ Tamże, s. 353–354.

warzyskiej. Najwyższą formą wyróżnienia było członkostwo honorowe. Tytuł honorowego członka WTN/TWW posiadał wybitny pisarz Henryk Sienkiewicz, który często był zapraszany do Włocławka⁸¹.

Zarząd Wioślarskiego Klubu we Włocławku, dążył do zbudowania odpowiedniej bazy materialnej. W 1922 r. wybudowano według projektu miejscowej firmy budowlanej „Popławski – Fürstenwald” nową przystań na Wiśle, zakotwiczoną u wylotu ulicy Browarnej. Prezes Towarzystwa Wioślarskiego we Włocławku Jerzy Bajończyk, dążył w dalszej kolejności do pobudowania przystani lądowej, przeznaczonej nie tylko do prowadzenia całorocznej pracy szkoleniowej, ale również szerokiej działalności towarzyskiej. Na ten cel w 1925 r. miasto przekazało Towarzystwu Wioślarskiemu plac przy ulicy Piwnej u ujścia Zgłowiączki do Wisły. Budowę najokazalszej przystani wioślarskiej w Polsce zlecono firmie budowlano-projektowej „Popławski – Fürstenwald”, pod kierunkiem mistrza budowlanego Józefa Rogulskiego z Włocławka. Budynek został oddany do użytku 4 listopada 1928 r. Posiadał najbardziej reprezentacyjną salę w mieście. Koszt inwestycji wyniósł 200 tys. zł, kwota ta pochodziła z prywatnych funduszy prezesa Jerzego Bojańczyka⁸².

W 1928 r. włocławianie awansowali do krajowej czołówki wioślarstwa, plasując się na ósmym miejscu w skali Polskiego Związku Towarzystw Wioślarskich⁸³.

Po odzyskaniu niepodległości powstała we Włocławku drużyna piłkarska „Cuiavia”, która zapoczątkowała tradycje najpopularniejszej dyscypliny sportu, piłki nożnej. Nawiązywała do tradycji pierwszej włocławskiej harcerskiej drużyny sportowej „Cuiavia”. Organizatorami zespołu „Cuiavia” byli Henryk Bauriski, Stefan Kolski i Czesław Skarbek. Pierwszy mecz odbył się w 1919 r. na koszarowym boisku na Kokoszce u zbiegu ulic Kapitulnej i Długiej. Było to spotkanie międzynarodowe, rywalami włocławskich piłkarzy byli żołnierze francuscy, znajdujący się pod rozkazami gen. Józefa Hallera. W 1928 r. nazwa klubu została rozszerzona na Włocławski Klub Sportowy „Cuiavia”. Członkami byli oficerowie 14. Pułku Piechoty. 14. Pułk Piechoty stacjonujący w koszarach przy ulicy Żytniej po 3. Ural-skim Pułku Kozaków był dobrze wyposażony w urządzenia sportowe, miał ujeżdżalnię, która przez kilka dziesięcioleci była jedyną we Włocławku halą

⁸¹ Tamże, s. 354.

⁸² Tamże.

⁸³ Tamże, s. 356.

sportową. Prezesem Klubu Sportowego był dowódca jednostki płk Ignacy Misiąg. W skład zarządu weszli oficerowie: kpt. Jan Witkowski, kpt. Jan Flajszman i por. Józef Koziński. Obok sekcji piłkarskiej „Cuiavia” zorganizowała sekcje: lekkoatletyczną, bokserską, koszykarską, siatkarską, łuczniczą, szermierczą, tenisa ziemnego i kajakarską. Klub dysponował dobrymi warunkami i miał silne poparcie władz samorządowych oraz wojska. Jednym z najbardziej utalentowanych zawodników w sekcji bokserskiej był pięściarz Antoni Archaniewicz z Lipna. Sekcje sportowe koncentrowały się na szkoleniu sportowym i ogólnorozwojowym⁸⁴.

Towarzystwo Kolarzy, którego statut został zatwierdzony przez wojewodę warszawskiego w 1922 r., zainicjowało rozwój kolarstwa wyczynowego we Włocławku. Pionierami kolarstwa wyczynowego byli Aleksander Rutkowski i Feliks Różański. Największą inicjatywą Towarzystwa Kolarskiego było wybudowanie toru kolarskiego na gruntach wydzierżawionych przy ulicy Chopina. Budowa toru, trwała 12 miesięcy i zakończona została w 1924 r. Tor liczył w obwodzie 404 metry i miał pirytową nawierzchnię (odpad produkcyjny „Celulozy”). Oprócz toru zbudowano drewniany barak na szatnię i biuro klubu oraz wielki hydrofor⁸⁵. Najlepszymi zawodnikami rywalizującymi z całą polską czołówką byli między innymi: Wiesław Hajdo, Edward Quandt, Stanisław Jastrzębski i Tomasz Kubiak⁸⁶.

Kluby sportowe stanowiły ramy organizacyjne dla działalności politycznej. Włocławscy działacze Komunistycznej Partii Polski zorganizowali w 1924 r. robotniczy klub sportowy przy spółdzielni „Przyszłość” oraz drużynę piłkarską „Kuźnia”, która została zarejestrowana przez władze administracyjne miasta. Organizacją sportowo-polityczną był włocławski „Strzelec”, silnie związany z obozem piłsudczykowskim, Klub „Strzelca” we Włocławku założono w 1925 r. z inicjatywy Stefana Brożyny, który został jego pierwszym prezesem. Na początku organizowano zawody o charakterze paramilitarnym, głównie w strzelectwie wojskowym i biegach. Utworzenie sekcji bokserskiej w 1935 r. przyniosło „Strzelcowi” popularność, wpływającą na wzrost liczby członków organizacji. Włocławski „Strzelec” w pięściarstwie miał godnych rywali w miejscowym „Makabi” oraz w aleksandrowskim klubie o tej samej nazwie. Najlepszym zawodnikiem był Czesław Krysiak⁸⁷.

⁸⁴ Tamże, s. 359–360.

⁸⁵ Tamże, s. 360.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ Tamże, s. 361.

Wysoką pozycję wśród wrocławskich klubów miała żydowska „Makabi”, której podstawy organizacyjne kształtowały się już w okresie pierwszej wojny światowej. W 1922 r. wybudowano dużą halę sportową wraz z całym zapleczem, przy ulicy Królewieckiej, a w 1931 r. basen przepływowy na Wiśle. Klub organizował sekcje piłki nożnej, bokserską, lekkoatletyczną, gimnastyczną tenisa stołowego oraz kulturalno-oświatową. W 1936 r. na podstawie decyzji rządowego komitetu ekspertów działalność żydowskiego stowarzyszenia sportowego „Makabi” została ograniczona wyłącznie do wnętrza obiektu. Sportowcy „Makabi” wyróżniali się wysokimi wynikami w boksie i w piłce nożnej. Byli też prekursorami tenisa stołowego we Wrocławku. W piłce nożnej „Makabi” była najpoważniejszym rywalem „Cuiavii”. W klubie ćwiczyło około 100 piłkarzy. Najlepszymi zawodnikami wybranymi do reprezentacji miasta byli: Stefan Engel, Marek Majerczyk, Jerzy Toruńczyk i Szymon Śpiewak. Utalentowanym bokserem był Józef Oliwenstein, jeden z pierwszych we Wrocławku licencjonowanych instruktorów boks⁸⁸.

Działalność organizacji sportowych uzupełniały kluby szkolne. Szkoły zakładały własne wielosekcyjne kluby sportowe, ponieważ obowiązywał zakaz uczestnictwa uczącej się młodzieży w zawodach pozaszkolnych. Koordynowaniem działalności sportowej zajmowały się Komitety Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego powołane w 1927 r. przez Radę Ministrów. Z inicjatywy Komitetu Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego oraz władz lokalnych budowano stadiony sportowe, boiska piłkarskie, bieżnie lekkoatletyczne. Organizacje sportowe, stowarzyszenia i związki wniosły cenny wkład w kształtowanie życia społecznego w odrodzonym państwie polskim. Sukcesy sportowców rozsławiły region w Polsce i w Europie.

⁸⁸ Tamże, s. 362.

Rozdział XII. Życie polityczne

Pokolenie niepokornych, które urodziło się w epoce pozytywizmu warszawskiego, walczyło o odzyskanie przez Polskę niepodległości, a następnie budowało Polskę odrodzoną. Wypracowało podstawy programowe najważniejszych do dziś obozów ideowo-politycznych, od socjalistycznego przez chrześcijańsko-demokratyczny po narodowy i inne. Mimo braku własnej państwowości polskie elity intelektualne końca XIX w. włączyły się w budowanie nowoczesnego narodu zdolnego do samorządzenia¹. Warstwy ludowe, w tym przede wszystkim chłopci i robotnicy oraz drobnomieszczactwo polskie, zaczęły wchodzić w krwioobieg polskiej tradycji, której głównym wyróżnikiem stała się wspólnota oparta na katolicyzmie oraz pamięci o niepodległej Polsce. Program Partii Socjalistycznej z 1892 r. niepodległość kraju stawiał ponad partykularnymi celami klasowymi, program Ligii Narodowej z 1893 r. nawoływał do wypracowania wspólnych celów ponadwarstwowych, bliskich całemu narodowi. Inteligencja polska kontynuująca najbardziej świadome dziedzictwo I Rzeczypospolitej i powstań narodowych niezależnie od swoich poglądów stanowić miała grupę przywódczą odpowiedzialną przed przyszłymi pokoleniami².

Odzyskanie niepodległości sprzyjało konsolidacji życia politycznego. W państwie rozpoczął się proces łączenia partii politycznych o identycznych i zbliżonych założeniach programowych. Partie rozbudowywały swoje struktury i tworzyły lokalne komitety. Budowały w terenie ognia administracyjne.

Rząd Moraczewskiego jeszcze przed wyborami do Sejmu w 1919 r. wydał kilka aktów prawnych w sprawie ośmiogodzinnego dnia pracy, inspekcji pracy, o obowiązkowych ubezpieczeniach na wypadek choroby, ochronie lokatorów. Instytucjami realizującymi te postanowienia miały być pochodzące z wyborów kasy chorych, inspekcje pracy. Ustalono wysokość płac minimalnych w zakładach przemysłowych oraz poczyniono kroki w kierunku stworzenia sieci urzędów pośrednictwa pracy szczególnie potrzebnych w obliczu rosnącego bezrobocia. Z tego samego względu zapoczątkowano roboty publiczne. Rząd wydał dekret o zawieszeniu opłat

¹ J. Żaryn, *Niepokorni dają Polsce wolność*, Dziennik z 11 listopada 2008 r., s. 1.

² Tamże.

komornego dla bezrobotnych³. Władzom lokalnym pozostawiono wybór metod i środków, które zapobiegałyby radykalizacji najbardziej niezadowolonych warstw społeczeństwa. Wiele posunięć władz lokalnych miało charakter doraźny, ponieważ nie były one w stanie rozwiązać podstawowych konfliktów ani zapobiec walce politycznej.

Ostre konflikty bezrobotnych usiłowały wykorzystać partie i organizacje o zabarwieniu lewicowym, które włączyły się do walki o poprawę warunków bytowych robotników i najbiedniejszej ludności wiejskiej. W 1919 r. wzrosły wpływy KPRP we Włocławku i w powiecie włocławskim. Większe poparcie społeczne nie zostało odzwierciedlone w wynikach wyborów do Rady Miejskiej, gdzie interesy robotników obok PPS i Bundu reprezentowała grupa Związków Zawodowych, pozostająca pod wpływami socjalistów, mająca 10 radnych na 35. Waclaw Podwiński, Komisarz RP na powiaty włocławski i nieszawski, próbował przeciwdziałać konfliktom społecznym. Strajki rolne w powiecie włocławskim ciągnęły się z krótkimi przerwami przez cały rok 1919 ze szczególnym nasileniem w miesiącach czerwcu i październiku. Żądano bezpłatnego przejęcia ziemi obszarnej. Organizatorzy strajków zostali aresztowani. Był wśród nich Henryk Ciborowski, przewodniczący Związku Zawodowego Robotników Rolnych na powiat włocławski. Na początku stycznia 1919 r. odbywały się strajki i demonstracje zorganizowane przez komunistów. 12 stycznia zorganizowano wiec zdemobilizowanych żołnierzy, a następnego dnia uformowany tłum 400 osób dotarł do gmachu Urzędu Powiatowego. Delegaci na czele z Ludomirem Janowskim domagali się uchwalenia przez Radę Miejską dodatków jako odszkodowania za czas wojny. Zagrożono nawet rabunkiem miasta. Przeciwko demonstrantom wysłano patrole wojskowe, a żandarmeria wojskowa aresztowała Ludomira Janowskiego. We Włocławku ogłoszono jednodniowy strajk manifestacyjny we wszystkich fabrykach. 1 lutego 1919 r. Włocławek był widownią strajku powszechnego oraz antyrządowych demonstracji ulicznych⁴. Na ziemi dobrzyńskiej pierwsze dziewięć miesięcy 1919 r. zaznaczyły się dużą aktywnością robotników rolnych. W lutym 1919 r. odbył się w Lipnie Zjazd Delegatów

³ A. Ajnenkiel, *Od „rządów ludowych” do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*, Warszawa 1964, s. 17; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 62.

⁴ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 70.

Związku Zawodowego Robotników Rolnych powiatu lipnowskiego. Sformułowano wówczas formy „kontraktu”, a związek wzywał do zaniechania strajków na folwarkach do czasu rozstrzygnięcia spraw przez Sejm Ustawodawczy. Do akcji przeciwdziałającej strajkom włączyło się również Towarzystwo Rolnicze Ziemi Dobrzyńskiej. 28 marca 1919 r. utworzono komisję rozejmową mającą rozstrzygać wszystkie sprawy sporne między pracodawcami a robotnikami rolnymi. Władze powiatowe obawiały się wystąpień robotników folwarcznych i bezrobotnych. Jedynym częściowym rozwiązaniem tej sytuacji była możliwość stworzenia dla niewielkiej grupy bezrobotnych miejsc pracy przy budowie dróg⁵.

Wydarzenia związane z wojną polsko-bolszewicką 1919–1920 odsunęły na dalszy plan walkę polityczną poszczególnych stronnictw. Ekonomiczne skutki wojny polsko-bolszewickiej spowodowały zastój w przemyśle oraz niedobory aprowizacyjne, co spowodowało kolejną falę strajków. We Włocławku obronę interesów robotników wzięła na siebie – utworzona po rozwiązaniu na jesieni 1919 r. Rady Delegatów Robotniczych – Rada Klasowych Związków Zawodowych. Wśród jej założycieli znaleźli się komuniści S. Suski, W. Kisiel. W skład Rady wchodziły związki: metalowy, skórzany, fajansowo-porcelanowy, spożywczy. Działalność Rady Klasowych Związków Zawodowych przyczyniła się do ożywienia agitacji komunistycznej we Włocławku i w powiecie włocławskim. Od listopada 1920 r. rozpoczął działalność Związek Robotników Rolnych Oddział Włocławsko-Lipnowski, któremu przewodniczył P. Muszyński, liczył 5392 członków z powiatu włocławskiego i lipnowskiego⁶. 15 marca 1919 r. we Włocławku Związek Metalowców zorganizował demonstrację bezrobotnych z udziałem tysiąca osób⁷.

Najsilniejszym obozem politycznym była, w pierwszym okresie po odzyskaniu niepodległości, Narodowa Demokracja. Podstawowym punktem jej programu stał się postulat o nienaruszalności własności prywatnej, konieczność zachowania solidarności narodowej, wierność katolicyzmowi, akceptację ustroju republikańskiego, poparcie dla demokratycznego prawa wyborczego z pewnymi ograniczeniami dla mniejszości narodowych. Akcentowała swój silny związek z warstwą posiadającą oraz z Kościołem katolickim, o którego interesy dbano w sposób szczególny. Wynikało to

⁵ Gazeta Urzędowa na Powiat Lipnowski z 30 maja 1919 r., nr 40, s. 11.

⁶ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 72.

⁷ Tamże, s. 73.

przede wszystkim z chęci zdobycia wśród wierzącej ludności politycznego poparcia dla sił prawicowo-nacjonalistycznych. Głoszone przez endecję hasło unarodowienia przemysłu, rzemiosła i handlu przysparzało zwolenników temu ugrupowaniu⁸. Kościół czynnie włączył się w nurt życia politycznego. Na zjeździe dziekanów we Włocławku w dniach 12 i 13 stycznia 1921 r. opracowano pewien rodzaj wytycznych dla działalności duchowieństwa.

Polska Partia Socjalistyczna zachowała charakter organizacji kadrowej, a swoją działalnością obejmowała tylko niektóre większe ośrodki robotnicze. Jeszcze w okresie między XV Zjazdem, który rozpoczął się 18 grudnia 1918 r., a Kongresem Zjednoczeniowym, obradującym w kwietniu 1919 r., wzrastały szeregi PPS na terenie Królestwa. W jej skład weszli robotnicy rolni. W większych ośrodkach przemysłowych, takich jak Łódź i Włocławek, nosiła partia wyraźnie proletariacki charakter⁹.

Polska Partia Socjalistyczna w początkowym okresie po odzyskaniu niepodległości odgrywała znaczącą rolę na terenie powiatów lipnowskiego i rypińskiego. Dążyła do utworzenia ścisłej sieci ogniw terenowych¹⁰. W Rypinie PPS powstała w połowie 1918 r., a jej założycielami byli: S. Meller, B. Grabowski, F. Mażewski, S. Boruszkowski, W. Dziubakiewicz, Z. Jagielski i inni. S. Meller, B. Grabowski, F. Ogródnik już przed wojną i w czasie okupacji skłaniali się wyraźnie ku lewicy PPS. F. Mażewski wcześniej związany był z PPS-Frakcją Rewolucyjną. S. Meller, sekretarz Związku Zawodowego Robotników Rolnych, działał w okręgowym Komitecie Wyborczym PPS. W cukrowni w Chełmicy z ramienia PPS kampanię rekrutacyjną prowadził B. Wyszkowski¹¹. W kampanii wyborczej PPS występowała przede wszystkim z hasłami walki o utrwalenie praw socjalnych, utrzymania rządu J. Moraczewskiego oraz realizacji reform zapowiedzianych przez rząd.

Na XVI Kongresie PPS w 1919 r. stworzono podstawy do rozwoju PPS jako partii masowej o zasięgu ogólnopolskim. Wśród nowo utworzonych okręgów były m.in. plocki, rypiński, kutnowski i włocławski. Mimo powstania nowych okręgów w drugiej połowie 1919 r. nastąpiło wyraźne

⁸ Tamże, s. 62–63.

⁹ Tamże, s. 63.

¹⁰ J. Borkowski, *Ludowcy w II Rzeczypospolitej*, t. 1. Warszawa 1987, s. 45.

¹¹ B. Kapłań, *Z rewolucyjnych tradycji Rypina i powiatu rypińskiego*, [w:] *Szkice rypińskie. Materiały z sesji popularnonaukowej zorganizowanej z okazji 900-lecia Rypina*, Bydgoszcz 1965, s. 42–43.

załamanie wzrostu liczbowego partii, na które złożyło się ogólne osłabienie aktywności klasy robotniczej po walkach prowadzonych w pierwszych miesiącach 1919 r. i podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 r., chaos organizacyjny w wielu komórkach terenowych oraz utworzenie komitetów rewolucyjnych w powiecie lipnowskim, rypińskim i włocławskim¹².

W styczniu 1919 r. wśród członków PPS nastąpiło ożywienie dyskusji na temat programu i taktyki walki o władzę. Wprawdzie z koniecznością demokratyzacji ustroju i reformami społecznymi zgadzały się wszystkie frakcje tego ugrupowania, to jednak już sposób, w jaki zamierzano wprowadzić te postulaty, budził większe kontrowersje. Zarówno lewica, jak i prawica PPS opowiadały się za rządem robotniczo-włocławskim, przy czym pierwsza zamierzała osiągnąć ten cel poprzez rewolucję społeczną, druga zaś chciała stosować środki legalne. Radykalizacja nastojów spowodowała, że część organizacji terenowych, w tym najprawdopodobniej rypińska, zaczęła się opowiadać za programami grup opozycyjnych w partii¹³.

Od stycznia 1919 r. w gronie PPS ponownie ożywiła się dyskusja na temat taktyki w walce o władzę, aczkolwiek program demokratyzacji ustroju i reform społecznych nie budził na ogół w łonie partii kontrowersji. Partia stała na gruncie niepodległości państwa polskiego, przeprowadzenia głębokich reform społecznych i ekonomicznych. Opowiadała się za głębokimi swobodami obywatelskimi, uspołecznieniem podstawowych gałęzi życia gospodarczego i udziałem robotników w zarządzaniu przedsiębiorstwami, reprezentacją klasy robotniczej w Sejmie, popieraniem rozwoju oświaty i spółdzielczości, przyznawaniem autonomii mniejszościom narodowym, wywłaszczeniem bez odszkodowania własności ziemskiej. Nie głosiła wprost hasła dyktatury proletariatu, a Rady Delegatów Robotniczych traktowała, w przeciwieństwie do komunistów, jako jednego z partnerów w sprawowaniu władzy. W programie PPS mieścił się również postulat rewolucyjnej walki o władzę, która dominowała w lewicowym nurcie partii¹⁴. Radykalizacja nastrojów spowodowała, że część organizacji terenowych – np. plocka – opowiadała się za programem opozycji w PPS, uważając, że „podporządkowanie klasowych celów proletariatu interesom państwa nie doprowadzi do poprawy warunków życia”¹⁵. Zarówno lewi-

¹² Tamże.

¹³ Tamże, s. 63–64.

¹⁴ K. Więch, *Polska Partia Socjalistyczna 1918–1921*, Warszawa 1978, s. 87–88.

¹⁵ Tamże, s. 89.

ca, jak i prawica PPS opowiadały się za rządem robotniczo-włościańskim, przy czym pierwsza osiągnięcie zamierzonego celu widziała w rewolucji społecznej, druga zaś chciała stosować środki legalne. Socjaliści odegrali wyjątkowo dużą rolę w budowaniu podstaw II Rzeczypospolitej, zwłaszcza w zdominowanych przez nich tzw. rządach ludowych.

Na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej znacząca rolę odegrało Polskie Stronnictwo Ludowe – Wyzwolenie. Partia ta miała wielu zwolenników w powiatach nieszawskim, lipnowskim i częściowo rypińskim. Nazwa partii została przyjęta na Zjeździe PSL 1 listopada 1919 r., dla odróżnienia PSL z Małopolski. Program partii znajdował poparcie, tam gdzie istniały większe skupiska klasy robotniczej. Największe zainteresowanie większości ludności, chłopów mało- i średniorolnych budziła wyeksponowana we wszystkich programach partii ludowych sprawa reformy rolnej. Podobnie z poparciem ludności wiejskiej spotykał się postulat zorganizowania obowiązkowej i bezpłatnej szkoły powszechnej, której poziom nie odbiegałby od poziomu szkół w miastach. PSL-Wyzwolenie oraz PSL-Piast były również inicjatorami rozbudowy szkolnictwa zawodowego, przede wszystkim rolniczego. Nie bez znaczenia pozostawała również teza o „ścisłym powiązaniu dążeń chłopskich z narodowymi i państwowymi”, przy czym „lud wiejski uważano za podstawę narodu i państwa”¹⁶. Niezależnie od różnic programowych wszystkie partie tego kierunku łączyło przekonanie o ich szczególnym znaczeniu jako reprezentacji ludności wiejskiej, to jest najliczniejszej warstwy społecznej w kraju. Pochodną tego przekonania były aspiracje do odgrywania przez nie decydującej roli w państwie i jego najwyższych władzach. Starając się utrzymać wpływ na swój elektorat partie te najwięcej uwagi zwracały na kwestie bezpośrednio związane z wsią i rolnictwem. Do nich należała w pierwszym rzędzie walka o reformę rolną niezależnie od różnic w kwestiach szczegółowych jej dotyczących, rozwój instytucji samorządowych i spółdzielczości, podniesienie poziomu oświaty w szkołach ludowych itd.¹⁷

Podziały polityczne charakteryzowały nie tylko społeczeństwo polskie, ale także występowały wśród mniejszości narodowych, choć ich ugrupowania poza żydowskimi i częściowo niemieckimi, miały zasięg lokalny i obejmowały tylko tereny zamieszkałe przez poszczególne narodowości. Większość zachowała struktury dzielnicowe i obejmowała swym

¹⁶ J. Holzer, *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974, s. 161–162.

¹⁷ Cz. Brzoza, A. L. Sowa, dz. cyt., s. 239.

zasięgiem zazwyczaj teren jednego zaboru lub jego część¹⁸. Partią stosunkowo silną, współpracującą z PPS, był Powszechny Żydowski Związek Robotniczy (Algemener Jidyszer Arbeter Bund). Do partii lewicowych należy zaliczyć Poale-Sjon Lewicę – powstałą w wyniku rozbitcia Poale-Sjon w 1920 r., która na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej miała niewielu zwolenników. Członkowie Żydowskiego Związku Robotniczego we Włocławku współdziałali na forum Rady Miejskiej z PPS.

Po odzyskaniu niepodległości wszystkie stronnictwa polityczne próbowały określić swój kierunek działania i program. Główna walka polityczna rozegrała się w związku z pierwszymi w niepodległej Polsce wyborami do Sejmu Ustawodawczego. W kampanii wyborczej wzięły udział wszystkie partie i organizacje polityczne. Działacze partii prawicowych starali się wykorzystać poparcie znacznej części społeczeństwa. Wiele wysiłku włożono w to, by pozyskać mieszkańców ziemi dobrzyńskiej. Na czele „Akcji Katolicko-Narodowej” w powiecie lipnowskim stał Hipolit Wąsowicz, ziemianin, przewodniczący lipnowskiej rady powiatowej¹⁹, a w powiecie rypińskim Władysław Żochowski, działacz narodowy i społeczny, który razem z ks. prof. Władysławem Mąkowskim stanęli na czele rypińskiego Narodowego Komitetu Stronnictw Demokratycznych. Warto podkreślić, że W. Żochowski kierował także Związkiem Ludowo-Narodowym w powiecie rypińskim²⁰. W powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim utworzono pozostające w ścisłym kontakcie z Komitetem Wyborczym Stronnictw Demokratycznych w Warszawie gminne i okręgowe chrześcijańsko-narodowe komitety wyborcze. Narodowy Komitet Wyborczy Stronnictw Demokratycznych był blokiem cieszącym się poparciem hierarchii kościelnej, a w jego skład – poza stronnictwem narodowej demokracji, Chrześcijańskiej Demokracji i Zjednoczeniem Narodowym – weszły jeszcze dwa mniejsze stronnictwa: Stronnictwo Odrodzenia Narodowego i Polska Partia Postępowa. Komitet umiejętnie prowadził kampanię wyborczą do Sejmu, co miało wpływ na korzystne wyniki wyborów²¹.

¹⁸ Tamże, s. 246-247.

¹⁹ M. Krajewski, *Dobrzyński słownik biograficzny. Ludzie europejskiego regionu*, Włocławek 2002, s. 665-666.

²⁰ Tamże, s. 748.

²¹ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 65.

Na ziemi dobrzyńskiej działał aktywnie założony w Płocku Komitet Chrześcijańsko-Narodowy z T. Świeckim na czele. Postulaty programowe Komitetu ujmowano następująco: „1) Polska wielka, niepodległa, zjednoczona, 2) Zgoda, jedność, łączność, 3) Szkoła religijna, powszechna i bezpłatna, 4) Równe a sprawiedliwe prawa”²². W trakcie kampanii wyborczej główny nacisk położono na walkę o zorganizowanie „szkoły chrześcijańskiej” oraz – podobnie jak inne komitety okręgowe i gminne – występowano przeciwko zbyt radykalnym reformom²³. W programie społecznym zakładano nienaruszalność własności prywatnej, w sposób ogólny traktowano sprawy dotyczące poprawy sytuacji klasy robotniczej. Eksponowano hasła unarodowienia przemysłu i handlu. Na ziemi dobrzyńskiej stronnictwa prawicowe i klerykałne znalazły się na trzecim miejscu po PSL i Ewangelickim Związku Ludowym na liście lokalnej zgłoszonej w związku z wyborami do Sejmu Ustawodawczego. Region ten w pierwszym Sejmie reprezentował ks. prof. W. Mąkowski. Natomiast we Włocławku i w powiecie włocławskim oraz nieszawskim Narodowa Demokracja poniosła porażkę²⁴.

Polska Partia Socjalistyczna w trakcie kampanii wyborczej do Sejmu wysuwała na czoło hasła realizacji socjalizmu drogą parlamentarną, podkreślała konieczność przeprowadzenia przez Sejm uchwały o wywłaszczeniu obszarników i przekazaniu ziemi bezrolnym i małorolnym chłopom oraz nacjonalizacji hut, kopalń, komunikacji, banków, a z czasem także wielkiego przemysłu. Eksponowano potrzebę prowadzenia walki o utrwalenie zdobyczy socjalnych zapowiedzianych przez rząd J. Moraczewskiego. Wiele uwagi przywiązywano do pozyskania proletariatu i półproletariatu rolnego²⁵.

Polska Partia Socjalistyczna zdecydowanie przegrała wybory do Sejmu Ustawodawczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Na ziemi dobrzyńskiej uzyskała niewiele ponad 10% poparcia, w większości robotników rolnych. W kilku gminach położonych w zachodniej części powiatu włocławskiego na PPS głosowało 41–75% robotników rolnych, natomiast w powiecie nieszawskim tylko w jednej gminie za PPS opowiedziała się większość robotników rolnych i część chłopów²⁶.

²² T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 306.

²³ Tamże.

²⁴ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 66.

²⁵ J. Holzer, *PPS w latach 1917–1919*, Warszawa 1962, s. 269–270.

²⁶ Tamże.

Włocławek należał do ośrodków, w których ruch komunistyczny był stosunkowo silny. Utworzono tutaj w listopadzie 1918 r. Radę Delegatów Robotniczych składającą się w lutym 1919 r. z 45 delegatów, w tym 20 z KPRP i 25 z PPS. W grudniu 1918 r. na zebraniu przedstawiciele SDKPiL i PPS-Lewicy w sali „Polonia” uchwalono utworzenie włocławskiej organizacji zjednoczonej Komunistycznej Partii Robotników Polskich. Pierwsze komórki KPRP powstały w fabryce „Bracia Szwarz”. 10 i 11 lutego 1919 r. robotnicy Włocławka zorganizowali demonstrację, występując przeciwko poborowi wojska walczącego z bolszewicką Rosją²⁷.

Komunistyczna Partia Robotników Polskich we Włocławku zbojkotowała wybory zgodnie z przyjętą rezolucją. „Partia bojkotując pierwsze wybory do Sejmu w 1919 r. nie przesądzała swojego stanowiska do spraw parlamentaryzmu [...] Uznano, że decyzję tę usprawiedliwiała możliwość bezpośredniego przejęcia władzy przez rady”²⁸. Inaczej kształtowała się sytuacja w sprawie wyborów do rad miejskich. Zadanie wygrania wyborów nie było łatwe do zrealizowania z uwagi na liczne demonstracje, a także działalność lewicy. Komisarz RP w raporcie z 4 lutego 1919 r. wyraźnie podkreślał niebezpieczeństwo oddziaływania komunistycznego, uważając, że w takiej sytuacji „lepiej działać na zwłokę i kompromisami przeciągać sprawy sporne poza wybory”²⁹.

Przekonanie o zagrożeniu komunistycznym spowodowało także określone działania Narodowej Demokracji i posłużyło jej za pretekst, by domagać się przesunięcia wyborów z 18 stycznia 1919 r. na termin późniejszy. Prośba taka złożona przez część włocławskich stowarzyszeń została uwzględniona przez władze i ostatecznie wybory odbyły się 9 marca 1919 r.³⁰ Na ogólną liczbę 29 radnych endecja uzyskała 15 mandatów. Prezesem i wiceprezesem nowo wybranej Rady Miasta we Włocławku zostali przedstawiciele endecji: sędzia A. Wawrzyniec-ki, dr W. Piasecki. W Radzie Miejskiej utworzyły się następujące ugrupowania: Grupa Narodowa, Grupa Pracy, Grupa Narodowa Żydowska, Grupa Bundu i Grupa Poale-Sjon. Grupa Bundu nie połączyła się z innymi ugrupowaniami żydowskimi, ale wspólnie walczyła z PPS o sprawy socjalno-bytowe robotników³¹. W styczniu, lutym i w marcu 1919 r.

²⁷ *Województwo włocławskie. Monografia regionalna*, Łódź 1975, s. 148.

²⁸ A. Bełcikowska, *Stronictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyka, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy*, Warszawa 1925, s. 401.

²⁹ APT OW, Akta Starostwa Powiatowego Włocławskiego we Włocławku, sygn. 328 a.

³⁰ APT OW, Akta Magistratu miasta Włocławka. Wydział ogólny, sygn. 1/2, 1918–1919.

³¹ *Rozwój samorządu miasta Włocławka*, praca zb., red. S. Krzewski, Włocławek 1926, s. 6, 14.

przeprowadzono wybory w Lubieniu, Kowalu, Przedczu, Lubrańcu, Brześciu Kujawskim³². KPRP walczyła o poprawę warunków pracy i płacy, organizując liczne strajki we Włocławku i w Brześciu Kujawskim. W powiatach włocławskim i lipnowskim wybuchały strajki robotników rolnych o podłożu politycznym i ekonomicznym. W rozpoczętym 16 września 1919 r. strajku politycznym robotnicy rolni powiatu włocławskiego żądali utworzenia Polskiej Republiki Rad i dokonania pełnej reformy rolnej. Strajk objął około 50 majątków, uczestniczyło w nim około tysiąca robotników rolnych. Strajk kierowany był przez działaczy Związku Zawodowego Pracowników Rolnych pozostającego pod wpływem lewicy PPS. Kolejny strajk rolny zorganizowano w połowie października 1920 r. Włocławek był jednym z najprężniejszych ośrodków działalności KPRP (KPP). Jej przedstawiciele stanowili najsilniejszą grupę w Radzie Nadzorczej i zarządzie utworzonej w 1922 r. Kasy Chorych. Prezesem był F. Olejniczak. Do aktywnych członków należeli J. Konarski i J. Małkowski³³.

Od początku lat dwudziestych zaczęło docierać na wieś ideologiczne oddziaływanie partii komunistycznych. Komunistyczna Partia Robotniczej Polski tworzyła w 1921 r. komórki partyjne w wioskach powiatu rypińskiego i lipnowskiego. Jednostki takie powstały m.in. w Okalewie, Rokitnicy, Ostrowitem. W 1921 r. członkowie rypińskiej PPS, J. Fanelski, S. Boruszkowski, S. Meller, nawiązali kontakt z KPRP w Sierpcu. Pierwsza komórka KPRP powstała w Rypinie na początku 1922 r., podobnie jak w Brześciu Kujawskim. Reprezentowali ją B. Grabowski, F. Małżeński, J. Stankiewicz, P. Bojarski, A. Anyż i inni. Początkowo organizacją opiekował się M. Pakulski, potem S. Załęski. Rypin wchodził w skład okręgu płockiego KPRP, natomiast Lipno w skład włocławskiego okręgu KPRP³⁴. Stałe kontakty okręg włocławski utrzymywał za pośrednictwem F. Olejniczaka.

Pewną próbą organizowania władz rewolucyjnych w czasie wojny polsko-bolszewickiej było utworzenie w 1920 r. na terenach zajętych przez Armię Czerwoną komitetów rewolucyjnych (rewkomów). 15 sierpnia 1920 r. ukonstytuował się Powiatowy Komitet Rewolucyjny w Lipnie. Na jego czele stali J. Zaborowski i J. Kuliński. W Rypinie do rewkomu weszli głównie pepesowcy. Powstały też Rewolucyjne Komitety Folwarczne

³² APT OW, Akta Starostwa Włocławskiego we Włocławku, sygn. 328 a, sprawozdanie starosty za styczeń i luty 1919 r.

³³ *Monografia powiatu włocławskiego*, praca zb., red. S. Laguna, Włocławek 1968, s. 148–149.

³⁴ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 73.

w Okalewie, Wąpielsku, Kowalkach, Długiem i Ugoszczu. Po kontrofensywie wojsk polskich, 15 sierpnia 1920 r. rozpoczęły się w powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim egzekucje działaczy żydowskich i komunistycznych³⁵.

Wojna polsko-bolszewicka spowodowała, że na pewien czas zaniechano walk między partiami politycznymi. W powiatach lipnowskim i rypińskim główne rozgrywki toczyły się pomiędzy Narodową Demokracją, PPS a PSL-Wyzwoleniem.

W 1923 r. utworzono Związek Samopomocy Chłopskiej, a w lutym 1925 r., powstała w Rypinie Niezależna Partia Chłopska, która szybko organizowała własne komórki w Rusinowie, Okalewie, Mariankach, Ugoszczu, Zdunach i Rokitnicy³⁶. W lutym 1925 r. odbył się zjazd delegatów Związku Robotników Rolnych z powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego. Delegaci występowali przeciwko ugodowej polityce kierownictwa PPS. Opowiedziano się za przystąpieniem do strajku rolnego, żądano podziału ziemi obszarniczej.

Na zjeździe Komitetu Wyborczego Chrześcijańsko-Narodowego w Płocku, 4 maja 1919 r., postanowiono powołać w terenie gminne i powiatowe ogniwa Narodowej Demokracji. Działalność obozu prawicowego w ziemi dobrzyńskiej rozpoczęła się latem 1921 r. i kierowana była przez Franciszka Wybulta, oddelegowanego w tym celu przez zarząd Związku Ludowo-Narodowego w Warszawie. Główne decyzje zapadały w majątku Radomice, należącym do Tadeusza Świeckiego. Akcją konsolidacji ziemianstwa i bogatych chłopów kierował w powiecie lipnowskim Kazimierz Różycki, właściciel Jastrzębia, przy udziale J. Starzyńskiej, żony właściciela majątku Maliszewo. W powiecie rypińskim na czele ZLN stanął notariusz Władysław Żochowski. Aktywną działalność w ZLN prowadzili ziemianie: Antonina Gniazdowska z Radzik Małych, Seweryn Orzeszkowski z Marianek, Wincenty Koskowski z Ruszkowa, Janina Kretkowska z Sadłowa.

Na uwagę zasługują, działające głównie we Włocławku i w okolicznych miasteczkach, żydowskie partie polityczne. Do największych należał Powszechny Żydowski Związek Robotniczy (tzw. Bund), który ściśle

³⁵ E. Kołodziej, *Komunistyczna Partia Robotnicza Polski w ruchu zawodowym 1918–1932*, Warszawa 1975, s. 39; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 129.

³⁶ B. Kapłań, dz. cyt., s. 136–137; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów międzywojennego Rypina*, [w:] *Rypin Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 269; P. Gałkowski, *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej*, dz. cyt., s. 217.

współpracował z PPS. Drugą pod względem wpływów partią żydowską na omawianym terenie była lewicowa Poale-Sjon, która jednak na ogół nie przejawiała aktywniejszej działalności. Pozostałe ugrupowania nie odgrywały praktycznie żadnej większej roli politycznej³⁷. Duże poparcie, zwłaszcza na obszarze ziemi dobrzyńskiej, miał Ewangelicki Związek Ludowy. Partia ta skupiała drugą co do wielkości mniejszość wyznaniową występującą na terenie Kujaw Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej³⁸.

Wyznacznikiem poparcia społecznego dla wszystkich ugrupowań były pierwsze w niepodległej Polsce wybory parlamentarne, które odbyły się 26 stycznia 1919 r.

Tabela nr 8. Wyniki wyborów parlamentarnych na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej z 26 stycznia 1919 r.

Nazwa ugrupowania partyjnego	Okręg wyborczy nr 5			Okręg wyborczy nr 7		
	Liczba oddanych głosów – 61 749			Liczba oddanych głosów – 85 432		
	Powiat lipnowski	Powiat rypiński	razem	Powiat włocławski	Powiat nieszawski	razem
Związek Sejmowy Ludowo-Narodowy	7 238	4 979	12 217	29 545	28 402	57 947
Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”	12 356	23 853	36 209	4 679	4 872	9 551
Polska Partia Socjalistyczna	144	814	958	4 933	2 273	7 206
Inne polskie stronnictwa i listy bezpartyjne	–	–	–	3 922	1 128	5 050
Żydzi ortodoksi	1 858	1 652	3 310	–	–	–
Żydowskie Stronnictwo Ludowe	20	110	130	–	–	–
Żydowska „Poale Sjon”	31	239	270	622	79	701
Żydowski „Bund”	139	120	259	729	60	789
Inne listy żydowskie	–	–	–	3 133	1 055	4 188
Ewangelicki Związek Ludowy	5 435	2 961	8 396	–	–	–

Źródło: T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920, s. 254–255.

W kampanii wyborczej trwającej około dwóch miesięcy zaangażowały się wszystkie partie polityczne. Główną rolę odgrywały i Związek Ludowo-Narodowy - 70 164 głosy, Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” - 45 760 głosów, Polska Partia Socjalistyczna - 8164 głosy. Wybory do Sejmu Ustawodawczego zakończyły się na Kujawach wschodnich suk-

³⁷ Tamże, s. 65.

³⁸ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 124.

cesem Związku Sejmowego Ludowo-Narodowego - 57 947 głosów, a na ziemi dobrzyńskiej sukcesem PSL - 36 209 głosów.

PSL na ziemi dobrzyńskiej uzyskało trzy mandaty, m.in. dla aktywnego działacza tej organizacji Romualda Wasilewskiego. Związek Ludowo-Narodowy uzyskał poparcie ludności wiejskiej i zamożnych chłopów. Zdobył jeden mandat, który otrzymał Franciszek Ciszewski, lekarz z Dobrzynia nad Drwęcą, od 3 lutego 1919 r. zastąpiony przez księdza Władysława Mąkowskiego, dyrektora progimnazjum w Rypinie.

Listy Polskiego Stronnictwa Ludowego – Wyzwolenie uzyskały na ziemi dobrzyńskiej 36 209 głosów. W kampanii wyborczej główny akcent położono na sprawę przeprowadzenia reformy rolnej. Zabiegano o poparcie chłopów mało- i średniorolnych. Dla zdobycia jak największej liczby głosów lipnowsko-rypiński komitet wyborczy wbrew założeniom programowym głosił hasło walki o szkołę chrześcijańską. PSL w okręgu lipnowsko-rypińskim wystawiło listę nr 7. Znalazły się na niej następujące kandydatury: M. Jurkiewicz, gospodarz z Działynia w powiecie lipnowskim, R. Wasilewski, gospodarz ze Stalmierza w powiecie rypińskim, J. Woźnicki, nauczyciel z powiatu włocławskiego oraz A. Matyjasik, gospodarz z Wilczewa w powiecie rypińskim³⁹.

Na ziemi dobrzyńskiej Ewangelicki Związek Ludowy uzyskał w pierwszych wyborach dość dużą liczbę głosów 8396. Zgłosił on listę nr 1, na której znalazły się następujące kandydatury: G. Szomszor, rolnik z Tomaszewa w powiecie rypińskim, A. Janecki, rolnik z Radomic w powiecie lipnowskim⁴⁰. Ziemia dobrzyńska podlegała superintendenturze płockiej. W Lipnie oraz wsiach: Skrzypkowo, Nowa Wieś, Ossówka, Makowisko, Brzozów, Jackowo, Dobrzyń, zgodnie ze spisem ludności przeprowadzonym w 1921 r. w mieszkało 17 300 osób wyznania ewangelickiego, natomiast w Rypinie 8500⁴¹.

Osobno swoich kandydatów zgłosiła ludność żydowska, która wystawiła pięć list: listę nr 2 – Bund z H. Szlamą Gadelajdą z Włocławka, listę nr 3 – Żydzi ortodoksi z Kohnem z Dobrzynia nad Drwęcą, listę nr 6 – Żydowska Socjaldemokracja, listę nr 8 – Żydzi lipnowscy – ortodoksi z rabinem Samuelem Brotem z Lipna, listę nr 12 – Żydowskie Stronnictwo Ludowe. Najwięcej głosów uzyskał Żydowski „Bund” - 1048 i Żydowską „Poale Sjon” - 971.

³⁹ Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 310..

⁴⁰ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 310; Z. Waszkiewicz, *Z problematyki dziejów...*, s. 65.

⁴¹ S. Grelewski, *Wyznania protestanckie w Polsce współczesnej*, Warszawa 1932, s. 77; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 124.

W okręgu wyborczym numer 5 w powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim najwięcej głosów padło na PSL (lista nr 7) – 36 209. Za PSL znalazł się Ewangelicki Związek Ludowy (lista nr 1) – 8396 głosów.

Ruch ludowy na obszarze byłego Królestwa Polskiego i ziemi dobrzyńskiej był dość silny. Duże wpływy już w okresie okupacji niemieckiej miało PSL-Wyzwolenie, które swoją działalność rozpoczęło w 1915 r. W powiecie lipnowskim koła „Wyzwolenia” istniały na terenie: Chrostkowa, Mazowska, Jonczyka, Wólki Dużej, Dobrzejewic, Żuchowa, Karnkowska, Józefkowa (gmina Skępe). W powiecie rypińskim na czele akcji „Wyzwolenia” stali: I. Gratkowski, T. Gabryś, a w powiecie lipnowskim A. Anusiak. W powiecie rypińskim pewne wpływy miało także PSL-Piast. Szczególnie wiele uwagi poświęcano problemom polityki agrarnej i reformie rolnej. PSL oraz partie robotnicze opowiadały się za rozparcelowaniem wielkich majątków. Nie określano jednak precyzyjnie wielkości gospodarstw, które miałyby polegać parcelacji i formy przekazania ziemi w ręce chłopów. Różnice ujawniły się w kwestii odszkodowań dla ziemian. Zarówno „Wyzwolenie”, jak i „Piast” do 1925 r. broniły parcelacji za odszkodowaniem. PSL „Piast” od 1923 r. skłaniał się ku propagowaniu takiej reformy, która byłaby korzystna dla zamożnych chłopów.

W okresie przed wyborami działalność partii ludowych zmierzała do realizacji zasad parlamentarno-demokratycznych w życiu politycznym kraju, jako warunku „skutecznej aktywności chłopów”. Przywódcy stronnictw ludowych, głównie PSL „Wyzwolenia” i PSL-Lewicy, skupili się na uzyskaniu odpowiedniego wpływu na wsi. Starano się też o zmniejszenie wpływów prawicy. Dążono do osiągnięcia takiej aktywności politycznej chłopów, która pozwoliłaby stworzyć zręby administracji, samorządu i policji. Odmienne stanowisko zajmowało PSL-Piast, które nie decydując się na wyraźną opozycję wobec rządów ludowych, utrzymywało jednocześnie kontakty z Narodową Demokracją⁴².

Znaczną część głosów uzyskał Związek Ludowo-Narodowy (ZLN), który w październiku 1919 r. przekształcił się w partię o charakterze nacjonalistycznym. W trakcie kampanii wyborczej endecja oraz zablokowane z nią siły polityczne głosiły potrzebę szerokich ubezpieczeń społecznych dla robotników, uwzględniały postulaty dotyczące reformy rolnej, sprzeciwiały się zasadom prywatnej własności i wolności gospodarczej. Ende-

⁴² J. Holzer, *Mozaika polityczna...*, s. 164–165; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 125.

cja na ziemi dobrzyńskiej uzyskała poparcie między innymi, dlatego, że domagała się „wzmocnienia ekonomicznego tzw. warstw średnich. W tym samym kierunku szły postulaty agrarne. Parcelacja miała służyć tworzeniu zamożnych gospodarstw chłopskich poprzez dokupowanie ziemi⁴³.

Pierwsze wybory zdecydowanie przegrała PPS, uzyskując 10% poparcie. Głosowali na nią robotnicy rolni z powiatów rypińskiego i lipnowskiego. Przyczyną porażki było to, że partia zachowała charakter organizacji kadrowej. Działalnością swoją obejmowała tylko niektóre ośrodki robotnicze. W kilku okręgach, a do takich należał okręg płocki, znaczny odsetek stanowili robotnicy rolni, dlatego tutaj miała poparcie już po odzyskaniu niepodległości. Od grudnia 1918 r. do kwietnia 1919 r., tj. do kongresu zjednoczeniowego, PPS w okręgu płockim przeżywała kryzys. Kiedy w kwietniu prawica PPS zwołała konferencję okręgową, przybyli na nią reprezentanci tylko kilku miejscowości: Płocka, Bodzanowa, Dobrzynia nad Wisłą, Maszewa, Soczewki, Wyszogrodu i Rypina. Przyjęto wówczas rezolucję wzywającą CKW PPS i klub poselski do prowadzenia takiej polityki, która umożliwiałaby przejęcie władzy przez rząd socjalistyczny. W Lipnie pracę PPS utrudniło aresztowanie 8 marca 1920 r. członków zarządu – Makulskiego i Kulińskiego, członków Związku Zawodowego Robotników Rolnych i Kooperatywy. Członkowie PPS zadeklarowali chęć założenia za aresztowanych kolegów wymaganej kaucji. Przewodniczącym Komitetu PPS w Lipnie był w tym czasie Jurkiewicz, a sekretarzem Raczkowski⁴⁴. W 1920 r. dokonano zmian w strukturze organizacyjnej PPS. Wśród utworzonych okręgów znalazły się m.in. kutnowski, włocławski, płocki i rypiński⁴⁵.

Związek Ludowo-Narodowy, mając poparcie ziemiaństwa i bogatego chłopstwa oraz części inteligencji, postanowił nie dopuścić do rozwoju sytuacji rewolucyjnej. Nie było to wcale łatwe, zwłaszcza że pierwsze 10 miesięcy 1919 r. odznaczały się wyjątkową aktywnością robotników rolnych. W lutym 1919 r. odbył się w Lipnie zjazd delegatów Związku Zawodowego Robotników Rolnych. Przewodniczącym został P. Chenczyński, jego zastępcą Z. Perkowski, skarbnikiem W. Marcinkowski, sekretarzem W. Baranowski. Związek wzywał do zaniechania strajków na folwarkach do czasu rozstrzygnięcia wszystkich spraw przez Sejm Ustawodawczy⁴⁶.

⁴³ J. Holzer, *Mozaika polityczna...*, s. 171–174; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 126.

⁴⁴ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 126.

⁴⁵ Tamże, s. 127.

⁴⁶ Gazeta Urzędowa na Powiat Lipnowski z 13 lutego 1919 r., nr 29, s. 8–10.

Wybory kształtowały skład personalny najwyższych organów państwowych. Duże znaczenie miała funkcja polityczno-programowa, polegająca na wyrażaniu przez wyborców poparcia dla określonego programu politycznego przedstawionego przez poszczególne komitety wyborcze w ramach prezentowanych przez nie propozycji wyborczych. Na treść programów z reguły składały się sprawy dotyczące: ustroju politycznego państwa, w tym kształtu prawnego jego poszczególnych elementów, ustroju gospodarczego, w tym zasad i form produkcji, cyrkulacji i wymiany oraz przeciwdziałania bezrobociu, a także zasad i form organizacji życia społecznego, budowy systemu instytucji publicznych służących zaspokojeniu potrzeb obywateli, współdziałania z innymi ugrupowaniami politycznymi w zakresie realizacji założeń programowych.

Kolejne wybory do Sejmu odbyły się 5 listopada 1922 r., a do Senatu 12 listopada 1922 r. Rypin należał do okręgu wyborczego ziemi płockiej, oznaczonego numerem 9, natomiast Włocławek, Nieszawa, Lipno do okręgu wyborczego włocławskiego oznaczonego numerem 10⁴⁷. W wyborach do Senatu w okręgu województwa warszawskiego nr 2 wybierano 7 senatorów⁴⁸.

Tabela nr 9. Wyniki wyborów do Sejmu 5 stycznia 1922 na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej.

Listy	Powiat rypiński	Powiat włocławski	Powiat nieszawski	Powiat lipnowski	Razem
Chrześcijański Związek Jedności Narodowej – nr 8	14 032	22 797	13 980	12 910	63 719
PPS – nr 2	4 294	8 432	5 690	6 504	24 920
PSL-Wyzwolenie – nr 3	4 911	5 437	9 083	5 485	24 916
Blok Mniejszości Narodowych – nr 16	4 951	6 883	4 592	7 534	23 960
Polskie Centrum – nr 12		2 434	2 822	1 449	6 705

Źródło: Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982, s. 75.

We wszystkich powiatach Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej najwięcej głosów oddano na listę nr 8 Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej (63 719 głosów), w którym brały udział: Chrześcijańsko-

⁴⁷ Załącznik do ustawy z dnia 28 lipca 1922 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu, Dz. U. z 1922 r. Nr 66, poz. 590.

⁴⁸ Ustawa z dnia 28 lipca 1922 r. Ordynacja wyborcza do Senatu, Dz. U. z 1922 r. Nr 66, poz. 591.

-Narodowe Stronnictwo Pracy i Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze. Blok ten po wyborach przestał istnieć. Lista nr 2 PPS uzyskała poparcie 24 920 wyborców, lista nr 3 PSL-Wyzwolenie 24 916 wyborców.

Wyniki wyborów pokazały, że zarówno na Kujawach wschodnich, jak i na ziemi dobrzyńskiej największym poparciem społeczeństwa cieszyły się partie prawicowe. PPS w porównaniu z poprzednimi wyborami uzyskała, zwłaszcza w powiatach włocławskim i lipnowskim, znaczną liczbę zwolenników. Posłem z powiatu lipnowskiego wybrany został Tadeusz Świecki. Dla uczczenia wyboru własnego kandydata ziemiaństwo ziemi dobrzyńskiej ufundowało T. Świeckiemu telefon w majątku Radomice. „Ziemia Płocka”, z którą był związany, ufundowała stypendium imienia Tadeusza Świeckiego dla słuchaczy wyższych zakładów naukowych.

Z listy nr 8 w okręgu płockim posłami zostali wybrani: K. Mierzejewski, T. Świecki, S. Sawicki – wszyscy ze Związku Ludowo-Narodowego. Z listy nr 2 mandat uzyskał M. Niedziałkowski. Z listy nr 3 wybrany został J. Poniatowski. W okręgu włocławskim z listy nr 8 mandaty posła uzyskali: L. Czerniewski, S. Sacha ze Związku Ludowo-Narodowego. Z listy nr 2 – R. K. Piotrowski, z listy nr 6 – J. Karasz, z listy nr 3 – W. Łypacewicz⁴⁹.

Przebieg kampanii wyborczej ujawnił niedociągnięcia w pracy KPRP, szczególnie na ziemi dobrzyńskiej. Od 1923 r. nastąpił wzrost liczby członków KPRP w powiecie rypińskim. Powstały komórki partyjne w Rypinie, Ostrowitem, Okalewie, Dobrzyniu nad Drwęcą, a w 1924 r. w Rokitnicy, Zdunach, Grzębach, Okalewie. Tam, gdzie istniały komórki KPRP, przystąpiono jednocześnie do organizowania chłopów w Związku Samopomocy Chłopskiej. W 1924 r. w Rypinie zorganizowano pierwszą komórkę Związku Młodzieży Komunistycznej działającą od 1930 r. pod nazwą Komunistyczny Związek Młodzieży Polskiej. Głównym założeniem programowym Związku, podobnie jak całego ruchu komunistycznego, była walka o „zwycięstwo socjalizmu w Polsce”. Na drugim miejscu stawiano obronę bieżących i przyszłych interesów młodzieży, bez różnic narodowościowych i religijnych. Wpływy ZMK wśród młodzieży zwiększały się wraz ze wzrostem w kraju bezrobocia, a także pod wpływem zagrożenia Polski ze strony Niemiec hitlerowskich⁵⁰. Włocławski Oddział ZMK zorganizowany przez Moszka Birkenfelda, Szlamę Szwarberga i innych

⁴⁹ F. Wybult, T. Świecki, dz. cyt., s. 413–414; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 132.

⁵⁰ D. Borkowska-Meller, *Postępowe tradycje ruchu młodzieżowego na terenie Pomorza Gdańskiego, Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w latach 1920–1939*, [w:] *Szkice z dziejów ruchu*

w grudniu 1923 r. liczył 36 członków. Lewicowy odłam Bundu wszedł w skład KPRP. Powołano specjalną sekcję żydowską, zrzeszającą 26 dorosłych członków i 11 młodocianych. Sekcja ta na początku 1924 r. została zlikwidowana przez policję⁵¹

Współpracy z partią komunistyczną na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej nie podjęły PPS i Stronnictwo Ludowe. Społeczeństwo tego regionu nie chciało akceptować metod pracy stosowanej przez komunistów. KPRP borykała się z trudnościami natury kadrowej i organizacyjnej.

W latach 1924–1925 rząd polski czynił starania, aby ustabilizować sytuację gospodarczą i społeczną, ale działania te zakończyły się tylko częściowym sukcesem. W początkowym okresie zmniejszono deficyt budżetowy i wprowadzono trwałą walutę. Formułując program naprawczy, Władysław Grabski oparł swoją reformę na podatku majątkowym, obciążając nim przede wszystkim najbogatsze warstwy społeczne, przez co osiągnął zrównoważenie budżetu. Stabilizacja waluty przyniosła na krótki czas wzrost płac realnych robotników. Brak możliwości wykorzystania chłonnego rynku wschodniego, a także wybuch wojny celnej z Niemcami w czerwcu 1925 r. miały wpływ na załamanie się złotego, co pociągnęło za sobą spadek produkcji i szybki wzrost bezrobocia.

KPRP zwalczała między innymi za pomocą akcji strajkowych i związków zawodowych antyrobotniczą politykę ekonomiczną rządu Władysława Grabskiego, która przejawiała się w próbach ograniczenia zdobyczy socjalnych wywalczonych w poprzednim okresie, wprowadzenia dziesięciogodzinnego dnia pracy itp. Występowała przeciwko obniżeniu płac robotników i pracowników umysłowych, ograniczaniu robót publicznych, ograniczaniu świadczeń socjalnych, przeciwko bezrobociu. Nie rezygnowano także z wprowadzenia członków bądź sympatyków KPP do rad miejskich i zarządów Kas Chorych⁵². Wzmożenie działalności komunistycznej spowodowało represje przejawiające się w masowych aresztowaniach i wysokich wyrokach sądowych.

Na Kujawach wschodnich, szczególnie we Włocławku, KPP swoją działalność polityczną koncentrowała głównie na walce o poprawę sytuacji bezrobotnych. Nie wszystkie podjęte działania przyniosły spodziewane re-

młodzieżowego w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1920–1981, red. W. Jaszczyński, Bydgoszcz 1987, s. 17.

⁵¹ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 76.

⁵² Tamże, s. 78.

zultaty, na co złożyła się słabość liczebna partii, a także nierównomierna aktywność poszczególnych kół i komórek. Podobnie jak w okresie wcześniejszym wykorzystywano dla obrony interesów robotników posiedzenia Rady Miejskiej we Włocławku, a głównym inicjatorem wielu akcji był S. Suski. Próbowano również w tym okresie wykorzystać Radę Klasowych Związków Zawodowych. Kilka udanych akcji przeprowadzonych przez komunistów, spowodowało, że rysowały się możliwości stworzenia jednolitego frontu walki o poprawę sytuacji ekonomicznej. Przykładem współdziałania był zwołany 15 lutego 1924 r. wiec z udziałem KPRP, Rady Klasowych Związków Zawodowych, Związku Metalowców i Pokrewnych Zawodów, Zjednoczenia Zawodowego Polskiego oraz Chrześcijańskich Związków Zawodowych. Zebrani na wiecu domagali się nie tylko pomocy państwa dla bezrobotnych, ale i powołania Komitetu Bezrobotnych we Włocławku, nawiązania przez rząd stosunków handlowych z wszystkimi państwami europejskimi, w tym z Rosją bolszewicką⁵³.

Rada Powiatowa Kasy Chorych podlegała wpływom komunistycznym, czego dowiodły wybory z 1 czerwca 1924 r. Do kampanii wyborczej włączył się Bund oraz PPS. Obie partie w okresie przedwyborczym współpracowały z KPRP. KPRP przywiązywała uwagę do pracy na polu ideowo-politycznym poprzez organizowanie akcji w ramach „3L” na cześć K. Liebknechta, R. Luksemburg, W. Lenina w formie coniedzielnich odczytów, pochodów i demonstracji, głównie pierwszomajowych. Do pracy tej próbował się włączyć Związek Młodzieży Komunistycznej, poważnie osłabiony aresztowaniami dokonanymi w 1923 r. W 1924 r. założono Koło Młodzieży Robotniczej, które przy Zarządzie Spółdzielni „Przyszłość w Pracy” zorganizowało pierwszy na terenie Włocławka Robotniczy Klub Sportowy oraz drużynę piłkarską „Kuźnia”⁵⁴.

Radykalizacja nastrojów członków stronnictw ludowych niezgadających się z ugodową polityką ich kierownictw doprowadziła do rozłamu w szeregach PSL-Wyzwolenie w lipcu 1923 r., kiedy to grupa posłów radykalnych z Sylwestrem Wojewódkim, Stanisławem Ballinem, Feliksem Hołowaczem i innymi utworzyła Niezależną Partię Chłopską (NPCh)⁵⁵.

⁵³ M. Wojciechowski, W. Łukaszewicz, *Ruch robotniczy we Włocławku 1918–1939*, [w:] *Pod czerwonym sztandarem. Szkice z dziejów klasowego ruchu robotniczego na Pomorzu Gdańskim i Kujawach 1871–1948*, Bydgoszcz 1968, s. 104; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 79.

⁵⁴ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 79.

⁵⁵ Tamże, s. 80.

W lutym 1925 r. S. Meller i inni członkowie Komunistycznej Partii Polski na polecenie władz okręgu z Płocka zorganizowali w Rypinie Niezależną Partię Chłopską, do której wstąpiło około 350 chłopów i robotników. Przewodniczącym został Antoni Smoleński z Rokitnicy. Koła NPCh były organizowane tam, gdzie istniały komórki KPP, między innymi w Rokitnicy, Zdunach, Rusinowie, Mariankach, Okalewie, Rypinie. Zebrania NPCh obsługiwał bardzo często poseł Sylwester Wojewódzki z Warszawy⁵⁶. NPCh w odróżnieniu do PSL-W, PSL-Piast, Stronnictwa Chłopskiego uznawała, że najważniejsza rola w państwie powinna przypaść głównym grupom społecznym – chłopom i robotnikom. Walki o ich interesy nie utożsamiała z walką o interesy narodu i państwa. NPCh wypowiadała się w sprawie reformy rolnej, ale był to program ogólnikowy. Unikała poruszania problemu własności. W sprawach oświatowych nie wypracowała również programowego stanowiska. Jej założenia ideowe zbieżne były na ogół z poglądami przywódców KPP⁵⁷. Najsilniejszymi organizacjami NPCh były organizacja płocka i rypińska.

W okręgu KPRP Kutno–Włocławek w 1924 r. działało 11 kół, w 1925 r. – 15 kół, w tym większość stanowiły koła fabryczne i zawodowe. Było także koło mieszane i dwa chłopskie, liczące 48 osób. Ogólna liczba członków partii komunistycznej w tym okresie wynosiła 140 osób. Największy nacisk położono na pracę z bezrobotnymi i bezrolnymi chłopami. Nadal zмирzano do opanowania ruchu związkowego, a Rada Klasowych Związków Zawodowych spełniała funkcję ośrodka koordynującego działalność komunistów i socjalistów zarówno we Włocławku, jak i w powiecie, dopóki na mocy wyroku sądowego z kwietnia 1926 r. nie nastąpiła jej likwidacja⁵⁸.

Polska Partia Socjalistyczna pozostawała konsekwentnie poza wszelkimi akcjami jednolitifrontowymi. Miała duże wpływy w Związku Zawodowym Robotników Rolnych. 25 lutego 1925 r. odbył się zjazd delegatów Związku z powiatów włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego. Delegaci występowali przeciwko ugodowej polityce kierownictwa PPS i opowiedzieli się za przystąpieniem do strajku rolnego, który odbył się wiosną 1935 r.⁵⁹

Dnia 12 maja 1926 r. Józef Piłsudski dokonał przewrotu majowego, wykorzystując niezadowolenie społeczeństwa z faktu utworzenia dwa dni wcześniej gabinetu Wincentego Witosa, zapowiadającego „rządy silnej

⁵⁶ B. Kaplan, dz. cyt., s. 136–138; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 133.

⁵⁷ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 81.

⁵⁸ Tamże, s. 82.

⁵⁹ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej...*, s. 133.

ręki”. Większość partii – PPS, PSL-Wyzwolenie, Stronnictwo Chłopskie (powstałe w styczniu 1926 r.) i na krótko KPP – zdeorientowana co do jego faktycznych zamiarów udzieliła J. Piłsudskiemu zdecydowanego poparcia. Przewrót majowy podważył rolę Sejmu, a więc zasady parlamentaryzmu demokratycznego zagwarantowane w Konstytucji marcowej. Był także sygnałem, że J. Piłsudski z czasem będzie dążyć do zmiany Konstytucji⁶⁰.

Przewrót majowy nie był rewolucją społeczną. Istotny był fakt, że jako dokonany przez część wojska, kierowaną przez zwolenników J. Piłsudskiego, zwrócony był przeciwko rządowi wyłonionemu przez większość Sejmową i nie miał konserwatywnego oblicza⁶¹. Decydowała o tym okoliczność, że był skierowany przeciwko władzy koalicji stronnictw centrum i prawicy oraz realizowanej polityce społecznej i gospodarczej. Owe dążenia były popularne zwłaszcza w młodszej części korpusu oficerskiego oraz wśród inteligencji, w grupach społecznych bezpośrednio zainteresowanych rozwojem gospodarczym oraz powszechnym podniesieniem stopy życiowej. Charakterystyczna dla środowisk inteligenckich chęć działania na rzecz postępu społecznego kazała im upatrywać drogi najszybciej prowadzącej do tych celów w czynnym oddziaływaniu państwa na życie gospodarcze kraju, zakładaniu przedsiębiorstw państwowych, tworzeniu udziałów państwa w przedsiębiorstwach prywatnych, a także regulowaniu życia gospodarczego za pomocą środków administracyjnych. Tego rodzaju postawy i dążenia skonkretyzowały się w opublikowanych programach polityki ekonomiczno-socjalnej. Przewrót majowy nastąpił w okresie, gdy przedwojenna elita inteligencka poczuła się mocno zagrożona. W pierwszych dniach po przewrocie majowym istotna dla tej grupy społecznej stała się kwestia opcji politycznej. Dla ugrupowań inteligenckich i bliskich im kół decyzja mogła być tylko jedna: opowiedzieć się za dokonany przewrotem, który odsunął od władzy niepopularną endecję. W przewrocie szersze kręgi inteligenckie dostrzegały szansę na przeprowadzenie dogłębnych reform społecznych i gospodarczych z pominięciem zawodnej dla tej warstwy drogi parlamentarnej, zarazem zaś bez uciekania się do dyktatury proletariatu⁶².

⁶⁰ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 82.

⁶¹ H. Szczechowicz, *Kujawy wobec przewrotu majowego 1926 r.*, [w:] *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego i jego konsekwencje w interpretacjach polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. Z. Karpus, G. Radomski, W. Wojdyło, Toruń 2008, s. 209.

⁶² L. Hass, *Pomiędzy wiernością zasadom a pokusom władzy. Postawy i zachowania polityczne inteligencji polskiej w latach (1926–1937)*, *Dzieje Najnowsze* 1985, nr 2, s. 75–78.

Po stronie organizatorów przewrotu majowego szybko opowiedziały się niektóre organizacje zawodowe: Związek Urzędników Kolejowych, a następnie Związek Pracowników Technicznych Warsztatów i Parowozowni. Jednocześnie określiła swój stosunek do niedawnej zmiany władzy jedna z najbardziej inteligentnych organizacji pracowników umysłowych, zdecydowanie postępowe i zarazem najliczniejsze ze stowarzyszeń nauczycielskich – Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (ZPNSP) i Związek Zawodowy Nauczycieli Polskich Szkół Średnich (ZZNPSŚ), który „wyraził ufność i niezłomne trwanie przy twórcy Niepodległej Polski, Marszałku Józefie Piłsudskim, który po raz wtóry odrodził Polskę”⁶³. W imię związkowej zasady apolityczności poruszanie tematów politycznych nie leżało w intencjach Związku⁶⁴.

Osoba J. Piłsudskiego traktowana była w Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych wyjątkowo, ponieważ był on „Honorowym Członkiem Związku”. Kierownictwo organizacji nauczycielskich sprzyjało umocnieniu wpływów sanacji w środowisku oświatowym i związkowym⁶⁵. Związek Nauczycielstwa Polskiego i organizacje, które go utworzyły, miały charakter demokratyczny i współdziałały z siłami lewicy. Szczególnie dominowały ich powiązania z ruchem ludowym i socjalistycznym⁶⁶.

Po przewrocie majowym deklaracje na rzecz nowej władzy uczynił biskup Stanisław Zdzitowiecki, który po raz pierwszy wypowiedział się na temat formy rządów. Ubolewając nad samym faktem zamachu i przelewu krwi oraz w obawie o wybuch wojny domowej, zalecał katolikom zachowanie spokoju i niemieszanie się do polityki. Jednocześnie podkreślał, że społeczeństwo powinno stać na stanowisku legalności, a prawomocnie wybrane władze należy uznać i szanować. Poparcie dla nowej władzy zaakcentowano na łamach „Ateneum Kapłańskiego”. W wypadkach majowych dostrzeżono „palec Opatrzności”, uznając, że „Trzeba podchwycić głos wołający o odrodzenie moralne i połączyć go z dążeniami społeczeństwa do naprawy moralnej”⁶⁷.

⁶³ S. Mauersberg, *Orientacje ideologiczne w ruchu nauczycielskim*, Przegląd Historyczno-Oświatowy 1985, nr 2, s. 187.

⁶⁴ E. Kuroczko, *Na trudnej drodze nauczyciela*, Warszawa 1963, s. 148

⁶⁵ *Postępowa myśl oświatowa w Polsce 1918–1939. Źródła do dziejów myśli pedagogicznej*, t. 2, Wrocław 1972, s. 28–29.

⁶⁶ A. Cieśla, K. Kadzidłowska, *Dzieje Związku Nauczycielstwa Polskiego i jego poprzedników na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej do 1939 roku*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 2003, t. 18.

⁶⁷ I. Szczuchura, *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1918–1932*, Warszawa 1957, s. 151.

Za dokonaniem przewrotu opowiedziały się również środowiska literackie od lat utrzymujące bliskie stosunki z obozem piłsudczyków. Klub Radykalnej Inteligencji we Włocławku, którego organizatorem był Antoni Wawrzyniecki, skupiał grono miejscowej inteligencji o poglądach zbliżonych do obozu niepodległościowego związanego z J. Piłsudskim. Działacze tego klubu wydawali tygodnik „Głos Kujaw”, którego redaktorem był Roman Ściślak⁶⁸, reprezentujący linię polityczną Marszałka J. Piłsudskiego. W 1926 r. opublikował broszurę pt. *Istota przewrotu majowego w świetle faktów*, w której zajął przychylne stanowisko wobec zamachu J. Piłsudskiego⁶⁹. Natomiast „Dziennik Kujawski” prezentował na swoich łamach linię polityczną endecji. Proendecki charakter gazety sprawił, że władze, po przewrocie majowym, często ingerowały w jego treść, a szczególnie w okresach nasilających się rozbieżności między sanacją a opozycją reprezentowaną przez endecję⁷⁰.

Przewrót majowy zaskoczył społeczeństwo Włocławka. Przywódcy partii, szczególnie Narodowej Demokracji, Polskiej Partii Socjalistycznej, Komunistycznej Partii Polski, zajęli postawę wyczekującą. Po kilku tygodniach KPP zweryfikowała swoje stanowisko i przeszła do opozycji. Nieco później uczynili to pepeesowcy, a E. Betman podczas wieców we Włocławku i w okolicznych miejscowościach wyliczał częste przypadki odchodzenia od demokracji. Przypominał, że wojsko odesłano do rozbijania robotniczych manifestacji. Tuż po zamachu żadna z partii nie wydała oficjalnej enuncjacji⁷¹. Rzeczywistość szybko oddalała się od optymistycznej perspektywy. W kręgu inteligencji zorientowano się już w kilka tygodni po przewrocie majowym, że liczenie na lewicowe przemiany jest bezpodstawne. Zdawano sobie sprawę z tego, że piłsudczycy traktują ugrupowania inteligenckie tylko jako sojuszników, których chcą sobie możliwie ściśle podporządkować.

Włocławek był siedzibą Komitetu Okręgowego KPP. Zasięgiem swego oddziaływania obejmował on powiaty: włocławski, lipnowski, nieszawski, kutnowski i gostyniński. W 10 dni po przewrocie majowym doszło do starć robotników z policją. Natomiast w kilka miesięcy później policja zaatakowała demonstrację zorganizowaną przez bezrobotnych we

⁶⁸ Z. Waszkiewicz, *Życie polityczne Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 45–46.

⁶⁹ *Zasłużeni dla Włocławka (XIII–XX wiek)*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991, s. 209.

⁷⁰ Tamże, s. 202.

⁷¹ M. Wojciechowski, *Miasta Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw w okresie I wojny światowej oraz w międzynarodowym dwudziestoleciu (1914–1939)*. Zbiór studiów, Toruń 2000, s. 482.

Włocławku⁷². Niezależnie od tarć wewnętrznych komuniści na Kujawach starali się rozszerzyć swoje wpływy wśród społeczności tego regionu. Nie było to jednak łatwe, zwłaszcza że musieli działać w warunkach konspiracyjnych. W latach 1926–1928 znaczącą rolę odgrywała organizacja „Przyszłość w Pracy”. Zasięgiem swego oddziaływania obejmowała: Włocławek, Brześć Kujawski, Osiećciny, Służewo, Lubanie. Na zebraniach wygłaszano odczyty na tematy polityczne, a uzyskane dochody przeznaczano na pomoc dla więźniów politycznych.

Działalność o charakterze politycznym prowadził również Związek Młodzieży Komunistycznej. Jego członkowie starali się przeniknąć w szeregi „Strzelca”, Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego i organizacji młodzieżowych. Komórki ZMK zorganizowano w Lipnikach, Gostrzyniu, Lubaniu, Brześciu Kujawskim i Kowalu⁷³. Przewrót majowy zdezorientował początkowo kierownictwo KPP, które szybko skorygowało swój błąd i przeszło do zdecydowanego zwalczania rządów sanacji oraz wzywało społeczeństwo do walki o obalenie dyktatury J. Piłsudskiego i utworzenia rządu robotniczo-łobpskiego. Kolportowano we Włocławku i w okolicy ulotki wzywające do walki z dyktaturą. Wywieszano transparenty we wsi Falenica i Józefin, piętnujące reżim sanacyjny⁷⁴.

Włocławska sanacyjna administracja starała się wyrwać z szeregów PPS ludzi wpływowych (a przede wszystkim członków Rady Miejskiej) dla tworzącego się ugrupowania prorządowego, co znalazło odbicie w zachowanych aktach Inwalidów Wojennych i Związku Legionów Polskich. Obydwa włocławskie oddziały tych związków uległy wpływom BBWR. Efektem tego było zwiększenie po 1926 r. liczebności członków tych organizacji. Włocławek nie pozostawał na uboczu życia politycznego kraju, a konflikt sanacja – endecja znalazł w nim swoje pełne odbicie. W mieście powstała w 1926 r. Straż Narodowa, będąca bojówką Związku Ludowo-Narodowego. Mimo mobilizacji sił w walce z sanacją i innymi stronnictwami politycznymi endecja powoli traciła we Włocławku swe wpływy. Po 1926 r. nastąpił spadek popularności endecji na Kujawach, która borykała się z trudnościami organizacyjnymi⁷⁵.

⁷² Z. Waszkiewicz, *Życie polityczne Włocławka...*, s. 46.

⁷³ Cz. Perlikowski, Cz. Kozłowski, B. Kaplan, *Z rewolucyjnych tradycji Włocławka*, Bydgoszcz 1965, s. 35–36.

⁷⁴ O. Nikonowicz, *Przemiany polityczne we Włocławku w pierwszym okresie dyktatury sanacyjnej 1926–1930*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1978, seria A: *Historia*, s. 188.

⁷⁵ M. Wojciechowski, W. Łukaszewicz, dz. cyt., s. 111–113.

Po przewrocie majowym przeciwko J. Piłsudskiemu wypowiedziały się również Niezależna Partia Chłopska (NPCh)⁷⁶ i Związek Ludowo-Narodowy, który w latach 1926–1928 odgrywał główną rolę w obozie endeckim. Podjął się on próby konsolidacji sił politycznych akceptujących nacjonalistyczną koncepcję „Polski Narodowej”. Jednocześnie obóz prawicy przedstawiano jako bezinteresownego obrońcę Kościoła katolickiego⁷⁷.

Opozycyjna akcja J. Piłsudskiego zjednywała mu zwolenników w społeczeństwie dotkniętym różnymi trudnościami i dlatego rozgoryczonym i zniechęconym do rządu. Towarzyszyły jej gwałtowne agitacje jego licznych zwolenników, z których wielu zajmowało wysokie stanowiska. W tej sprawie charakterystyczna była wypowiedź K. Głowackiego w czasie wiecu PPS w Inowrocławiu 30 maja 1926 r.: „Gdyby ludzie byli mądrzy, to by nie nazwali Marszałka J. Piłsudskiego buntownikiem, ale w każdym domu powinni zawiesić jego obraz i złożyć przed nim ręce”⁷⁸. Na J. Piłsudskiego zorientowanych było wielu ludzi o przekonaniach lewicowych. Widzieli w nim byłego socjalistę. Wielu traktowało go jako naczelnego wodza armii, potrafiącego umiejętnie kierować sprawami państwa. Wszystko to sprzyjało dokonaniu przewrotu majowego. Przewrót majowy oznaczał przejście Polski od ustroju parlamentarnego do autorytarnego systemu rządów i wytworzył nową sytuację polityczną. Nie rozwiązał nabrzmiałych problemów społecznych i narodowościowych, dlatego siły lewicowe, które udzieliły J. Piłsudskiemu poparcia, szybko rozczarowały się do niego i przeszły do opozycji⁷⁹.

W okresie przewrotu majowego organizacja PPS początkowo stanęła po stronie J. Piłsudskiego. Wzrosły nastroje radykalne w PPS, ponieważ rozwiane zostały nadzieje, jakie wiązano z osobą J. Piłsudskiego. Rok 1926 upamiętnił się w dziejach walki robotników włocławskich dwoma wydarzeniami, zakończonymi krwawym starciem robotników z policją. W czasie wypadków majowych działacze PPS z terenu Włocławka zorganizowali wiec i manifestację na placu strażackim w celu poparcia J. Piłsudskiego. Pomimo sprzeciwu ze strony prawicowych działaczy PPS, obiecujących robotnikom, że J. Piłsudski zapewni pracę dla bezrobotnych, polepszy warunki materialne robotnikom, wyda ustawę, na podstawie któ-

⁷⁶ O. Nikonowicz, dz. cyt., s. 166–168.

⁷⁷ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 134.

⁷⁸ Tamże, s. 135.

⁷⁹ M. Wojciechowski, dz. cyt., s. 456.

rej zostaną zwolnieni więźniowie polityczni, tłum ruszył pod więzienie, aby uwolnić znajdujących się tam komunistów. Do manifestujących dołączyły setki ludzi ze wszystkich ulic miasta. Doszło wówczas do starcia robotników z policją. W wyniku przeprowadzonych aresztowań kilkunastu działaczy robotniczych wypełniło cele wrocławskiego więzienia. W kilka miesięcy później doszło do ponownego starcia wrocławskich robotników z granatową policją na Zielonym Rynku⁸⁰.

Komuniści, początkowo popierający przewrót, liczyli, że wytworzony chaos ułatwi im penetrację polityczną i wzmocni wpływy. Już w kilka tygodni po zamachu ocenili te nadzieje jako nierealne. Swe poparcie dla J. Piłsudskiego określili błędem majowym. Rządy sanacyjne nie zamierzały tolerować antypaństwowej działalności komunistów. J. Piłsudski był postacią, która obok ślepego, bałwochwalczego uwielbienia, była równie skrajnie znienawidzona. To prawda, że rządy, które sprawował po zamachu majowym, zmierzały nie w kierunku umacniania demokratycznych rozwiązań, lecz autorytarnego wzorca. To prawda, że stawiał przed sobą i swym otoczeniem wielkie, a niekiedy nieosiągalne cele. Pomajowa perspektywa, niezwykle trudna do jednoznacznej, rzetelnej oceny nie powinna przesłaniać ani wcześniejszych dokonań J. Piłsudskiego, ani jego osiągnięć na rzecz kształtowania bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej⁸¹. Kraj wyczerpany wojną, poruszony wstrząsami wewnętrznymi potrzebował pokoju. Marszałek wielokrotnie podkreślał, że „nie pragniemy niczego, żadnej zmiany terytorialnej, chcemy żyć i wzmacniać się w pokoju”⁸². Ugrupowania, organizacje polityczne i zawodowe działające na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej można traktować jako reprezentatywne dla postaw i zachowań mieszkańców tego regionu wobec przewrotu majowego. Większość tych, którzy poparli J. Piłsudskiego, wierzyła nadal w słuszność jego decyzji i działań. Przewrót majowy dokonany przez J. Piłsudskiego wzbudzał i wzbudza wiele kontrowersji. Szczególnie obciąża go bilans ofiar śmiertelnych wśród osób, które przypadkowo znalazły się na ulicach w czasie toczących się walk w Warszawie. Wymiana strzałów między żołnierzami tej samej polskiej armii wstrząsnęła społeczeństwem również na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej.

⁸⁰ *Historia Polski 1918–1939*, t. 4, red. T. Jędruszczyk, Warszawa 1984, s. 501–502.

⁸¹ Cz. Perlikowski, Cz. Kozłowski, B. Kapłan, dz. cyt., s. 36–37.

⁸² W. Suleja, *Józef Piłsudski...*, s. 410.

W opozycji wobec Józefa Piłsudskiego znalazła się endecja. 4 grudnia 1926 r. powstał Obóz Wielkiej Polski (OWP) z inicjatywy działaczy Związku Ludowo-Narodowego, skupionych wokół Romana Dmowskiego. Twórcy tego projektu liczyli, że OWP skonsoliduje siły całej prawicy do walki z sanacją. Propozycje współpracy z OWP odrzuciły jednak PSL-Piast i Chrześcijańska Demokracja⁸³. W dwóch pierwszych latach dyktatury doszło dwukrotnie do rozłamu w szeregach PPS. W wyniku pierwszego rozłamu w czerwcu 1926 r. powstała PPS-Lewica. Drugi rozłam spowodował utworzenie w październiku 1928 r. PPS Frakcji Rewolucyjnej. Bardzo niekorzystnie na działalności KPP odbiła się walka frakcyjna. Utworzyły się wówczas dwie grupy. Jedna na czele z F. Olejniczakiem, Dworakowskim, Lencem, Wałęsą, druga z Bombolskim i Majewskim⁸⁴. KPP wiele uwagi poświęciła PPS-Lewicy w związku ze zbliżającymi się wyborami do rady miejskiej. Skierowała do pracy w PPS-Lewica swoich działaczy: M. Matusika, Józefa Perlikowskiego, Hieronima Skierskiego i Stanisława Karolaka. W mieszkaniu J. Terlikowskiego 11 września 1927 r. odbyło się zebranie założycielskie PPS-Lewicy. W pięć dni później wybrano Komitet Miejski we Włocławku w składzie: M. Matusik – przewodniczący, J. Perlikowski – sekretarz, Orłowski – skarbnik, Skierski, Karolak i J. Celmer – członkowie. W 1928 r. partia liczyła około 400 członków i była najsilniejszą organizacją lewicową na terenie Kujaw wschodnich. Spowodowało to powołanie do życia Komitetu Podokręgowego PPS-Lewicy. Koła PPS-Lewicy powstały między innymi w Brześciu Kujawskim, Lipnie, Kowalu, Lubrańcu, Dobrzyniu nad Wisłą, Nieszawie. Praca w kołach KPP w powiecie rypińskim i w powiecie lipnowskim nie była systematyczna i ciągła, dlatego też jej szeregi malały. W sierpniu 1927 r. we wszystkich miasteczkach okręgu płockiego: Sierpcu, Wyszogrodzie, Gąbinie, Rypinie, Lipnie, Dobrzyniu nad Wisłą i Dobrzyniu nad Drwęcą oraz w 60 gminach wiejskich komuniści nie poszli do wyborów organów samorządowych. Głosowali tylko w Sierpcu, Wyszogrodzie i Rypinie⁸⁵.

⁸³ J. Holzer, *Mozaika polityczna...*, s. 352; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 83.

⁸⁴ M. Wojciechowski, W. Łukaszewicz, dz. cyt., s. 113; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 83.

⁸⁵ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 85.

W wyborach do Rady Miejskiej we Włocławku KPP i PPS-Lewica wystawiły listę nr 10 pod nazwą „Opozycja Robotnicza”. Mimo unieważnienia listy głosowało na nią 2420 osób, tj. 14,2% ogółu głosujących. Świadczyło to o znaczącym poparciu komunistów przez mieszkańców Włocławka⁸⁶.

Pomimo podejmowanej działalności oświatowej i wzrostu aktywności w ruchu spółdzielczym i zawodowym wpływy PPS na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej malały. Rozłam w łonie PPS zdezorientował członków i sympatyków tej partii oraz miał wpływ na spadek jej popularności w wielu miejscowościach.

W marcu 1928 r. odbyły się w Polsce po raz trzeci wybory do Sejmu i po raz drugi do Senatu. Obok Narodowej Demokracji i zablokowanych z nią stronnictw politycznych do walki przedwyborczej przystąpiły PPS, PPS-Lewica, KPP, PSL-Wyzwolenie oraz utworzony pod koniec 1927 r. w związku z wyborami Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR). Za partie opozycyjne legalne uważano PPS, PSL-Wyzwolenie, Stronnictwo Chłopskie, Związek Ludowo-Narodowy. Wspólnie z PPS-Lewicą KPP zgłosiły listę „Jedności Robotniczo-Chłopskiej”. W Rypinie podczas kampanii wyborczej pod tą listą zebrano 450 podpisów, a na osobną listę PPS-Lewicy zebrano 150 podpisów. Działacze PPS-Lewicy oraz komuniści w powiecie rypińskim opowiadali się za reaktywowaniem komórek rozwiązanego w 1927 r. Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” oraz aktywnym udziałem w Pracy Rady Związków Zawodowych⁸⁷.

W okręgu włocławskim w kampanii wyborczej PPS opowiadała się za: zwalczaniem drożyzny, walką z bezrobociem i walką o ustawodawstwo społeczne. W odezwach swoich PPS demaskowała program Narodowej Demokracji, która wystawiła listę nr 25. Występowała także przeciwko kandydatom komunistycznym z listy nr 3.

Z ramienia PPS do Sejmu kandydowali: Z. Piotrowski nauczyciel z Nieszawy przewodniczący KO PPS, E. Bettman, prezes włocławskiej Rady Klasowych Związków Zawodowych, członek KO PPS, I. Krajewski, nauczyciel z Nieszawy, członek KO PPS, T. Gruszczyński, kolejarz z Lipna, przewodniczący Powiatowego Komitetu PPS na powiat lipnowski, członek lipnowskiej rady miejskiej⁸⁸.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ Tamże, s. 86.

⁸⁸ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 135.

Listę nr 24 pod nazwą Lista Katolicko-Narodowa wystawił w wyborach ZLN. Głównym kandydatem z ziemi dobrzyńskiej był dotychczasowy poseł-ziemianin Tadeusz Świecki. Drugą siłą pravicową popieraną przez ziemiaństwo była Chrześcijańska Demokracja, która wystawiła listę nr 25, pod nazwą Polski Blok Katolicki, z kandydaturą posła ziemiańskiego, Franciszka Zielińskiego, właściciela majątku Chalin. Część ziemiaństwa poparła Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, który wystawił listę nr 1.

Powiat lipnowski zaliczono do 10. okręgu wyborczego obejmującego powiaty włocławski i nieszawski. Zdecydowaną przewagę uzyskała PPS (lista nr 2), która otrzymała dwa mandaty. Na drugim miejscu na Kujawach wschodnich znalazła się Lista Polskiego Bloku Katolickiego nr 2, która uzyskała również sporą liczbę głosów w samym Włocławku, gdzie na pierwszym miejscu znalazła się lista BBWR. Komuniści na Kujawach uzyskali 4593 głosy, z czego we Włocławku 4 603, zajmując trzecie miejsce po BBWR i połączonej liście narodowej Demokracji, Chrześcijańskiej Demokracji i Piasta. Posłem z tego okręgu został ziemianin Franciszek Zieliński⁸⁹.

Powiat rypiński znalazł się razem z powiatem plockim, płońskim i sierpeckim w okręgu nr 9. Najwięcej głosów w tym okręgu zdobyło PSL-Wyzwolenie (lista nr 3), na drugim miejscu znalazła się PPS (lista nr 2), na trzecim zaś Blok Mniejszości Narodowych (lista nr 18), a dopiero na czwartym – BBWR. Na listy lewicy komunistycznej oddano 294 głosy⁹⁰.

W powiecie rypińskim zwyciężyła PPS, uzyskując dwa mandaty. Na Listę Katolicko-Narodową głosowało trzykrotnie mniej osób. Mandat otrzymał Tadeusz Świecki, zamieszkały w Radomicach koło Lipna i kandydujący w obwodzie plockim⁹¹. Nieznaczne zwycięstwo sił chrześcijańsko-narodowych popieranych przez ziemiaństwo, przy dużej liczbie głosów oddanych na PPS, świadczyło o wzroście nastrojów radykalnych, szczególnie w miastach ziemi dobrzyńskiej. Słabsze poparcie prawicy było wynikiem mniej aktywnej niż w 1922 r. kampanii wyborczej.

⁸⁹ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 539; Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 87.

⁹⁰ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 538–540; T. Szczechura, *Wybory do Sejmu 1919–1922–1928*, *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego* 1968, nr 10, s. 47, 103–103; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 136.

⁹¹ *Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. H. Mościcki i W. Dzwonkowski, Warszawa 1928, s. 115.

W wyniku wyborów szczególnie w powiecie lipnowskim wzrosła popularność PPS. Coraz więcej zwolenników miała Chrześcijańska Demokracja. Stosunkowo dużą liczbę głosów we wszystkich wyborach uzyskał Blok Mniejszości Narodowych. Natomiast endecja w całym kraju poniosła porażkę, a jej klub parlamentarny liczył zaledwie 44 posłów i senatorów.

Województwo warszawskie stanowiło jeden okręg w wyborach do Senatu RP. Zainteresowanie wyborami do Senatu było znacznie mniejsze. W powiecie lipnowskim najwięcej głosów oddano na listy PPS, Bloku Mniejszości Narodowych i Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, a w powiecie rypińskim na PSL-Wyzwolenie i listy Katolicko-Narodowe. Pod koniec 1928 r. wzrastały szeregi bezrobotnych. Niezadowolenie robotników w mieście i na wsi pragnęły wykorzystać zarówno lewica, jak i prawica, które zabiegały o poparcie środowisk robotniczych⁹².

Konsolidacja partii politycznych nastąpiła pod koniec lat dwudziestych. Stronnictwa opozycyjne zacieśniły współpracę w obronie demokracji parlamentarnej. Kampanię w obronie ustawy konstytucyjnej, poprawy sytuacji gospodarczej wsi i zjednoczenia ruchu ludowego do walki z sanacją prowadziły: PSL-Wyzwolenie, Stronnictwo Chłopskie, Chrześcijańska Demokracja, Narodowa Demokracja, Narodowa Partia Robotnicza, PSL-Piast, Związek Parlamentarny Polskich Socjalistów sześciu stronnictw nazwanych w skrócie Centrolewem⁹³. Centrolew dążył do zorganizowania masowej opozycji wobec sanacji, dlatego podjął uchwałę o zwołaniu do Krakowa 29 kwietnia 1930 r. Kongresu Obrony Prawa i Wolności Ludu. Działania Centrolewu nie uzyskały zdecydowanego poparcia politycznego. Nie przyniosły także sukcesów organizowane akcje wieców protestacyjnych przeciwko polityce sanacji. Centrolew 22 sierpnia 1930 r. wytypował w każdym województwie miejscowości, w których miały się odbyć manifestacje antyrządowe. Akcja protestacyjna nie uzyskała szerszego poparcia społecznego, ponieważ słabymi ogniwami były tu stronnictwa chłopskie i Chrześcijańska Demokracja⁹⁴.

W latach 1926–1928 poważną rolę w ruchu komunistycznym odegrała PPS-Lewica. Jej powstanie wzmocniło wpływy KPP nie tylko w mieście, ale również na Kujawach wschodnich oraz częściowo na ziemi dobrzyń-

⁹² Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 137.

⁹³ S. Lato, *Ruch ludowy a Centrolew*, Poznań 1965, s. 193; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 137.

⁹⁴ A. Czubiński, *Centrolew*, Poznań 1965, s. 202–209; Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi...*, s. 138.

skiej. Pod koniec 1928 r. nasiliły się represje władz administracyjnych i policyjnych wobec działaczy komunistycznych, co spowodowało osłabienie szeregów KPP, ZMK, a także Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom (MOPR). W listopadzie i grudniu 1928 r. coraz szybciej wzrastały szeregi bezrobotnych, a niezadowolenie wśród robotników w mieście i na wsi starały się wykorzystać zarówno lewica, jak i prawica, starając się pozyskać dla swoich programów mało- i średniorolnych chłopów⁹⁵.

Lata 1918-1928 sprzyjały porządkowaniu sceny politycznej. Konsolidacja partii politycznych nastąpiła pod koniec lat dwudziestych. Najszybciej dokonała się konsolidacja ugrupowań reprezentujących ruch narodowy i socjalistyczny. Znacznie dłużej i z większymi trudnościami przebiegał proces scalania ruchu ludowego, a najpóźniej połączyły się stronnictwa nurtu chrześcijańsko-społecznego. Partie polityczne zabiegały o poparcie środowisk robotniczych i chłopskich. Pozostawały w centrum zainteresowania opinii publicznej i miały wpływ na proces kształtowania władzy w organach naczelnym i lokalnym.

⁹⁵ Z. Waszkiewicz, *Partie polityczne...*, s. 8.

Rozdział XIII. Organizacja szkolnictwa

Proces odbudowy szkolnictwa związane były z przekazaniem przez władze niemieckie 1 października 1917 r. szkolnictwa polskiego Departamentowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego – organowi wykonawczemu Komisji Przejściowej Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego. 7 stycznia 1917 r. Dekret Rady Regencyjnej O tymczasowej organizacji władz naczelnych w Królestwie Polskim przekształcił Departament Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, które aż do września 1939 r. było naczelnym organem administracji szkolnej¹. Terenowymi organami ministerstwa były kuratoria i inspektoraty. Inspektoraty jako terenowe organy administracji szkolnictwa usytuowane na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej położone były do 1 czerwca 1938 r. w obszarze działalności Kuratorium Warszawskiego Okręgu Szkolnego, a po 1 kwietnia do Kuratorium Pomorskiego Okręgu Szkolnego z siedzibą w Toruniu.

Obowiązkiem i ambicją władz oświatowych odrodzonego w 1918 r. państwa polskiego było stworzenie jednolitego systemu wychowania z trzech odrębnych organizacji szkolnictwa, odziedziczonych po państwach zaborczych. Podstawę prawną do zarządzania szkolnictwem na terenie całego państwa polskiego stworzyła ustawa z 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych². Dekret Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym³ wprowadził powszechny obowiązek szkolny obejmujący dzieci w wieku od 7 do 14 lat. Określił zasady działalności szkół powszechnych. Wszystkie dzieci w wieku 7–14 lat miały zostać objęte powszechnym i bezpłatnym nauczaniem. Do czasu utworzenia szkół siedmioklasowych władze państwowe zalecały organizowanie szkół cztero- i pięcioklasowych jako etapu w przechodzeniu do szkoły siedmioklasowej. Dekret z 18 grudnia 1918 r. o stabilizacji i wynagradzaniu nauczycieli szkół powszechnych, dekret o obowiązku szkolnym z 7 lutego 1919 r. oraz dwie ustawy z 17 lutego 1922 r. o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół powszechnych i o budowie publicznych szkół powszechnych obowiązywały do 11 marca 1932 r., tj. do uchwalenia przez sejm dwóch ustaw przygoto-

¹ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo 1918–1939*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. 2: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001, s. 141.

² Dz. U. RP z 1920 r. Nr 49 poz. 303.

³ Dz. U. RP z 1919 r. Nr 14, poz. 147.

wanych przez ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Janusza Jędrzejewicza: o ustroju szkolnictwa i o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych. Wraz z aktami wykonawczymi wydanymi przez ministrów Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Janusza Jędrzejewicza (1931–1934) i jego brata Wacława Jędrzejewicza (1934–1935) tworzyły podstawę prawną funkcjonowania szkolnictwa w Drugiej Rzeczypospolitej i w pierwszych latach Polski Ludowej⁴.

Organizacja polskiego szkolnictwa rozpoczęła się na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie okupacji niemieckiej, po przesunięciu się frontu rosyjskiego na wschód. Życzliwość władz okupacyjnych pozwalała na podejmowanie różnych inicjatyw, które przybrały na sile po ogłoszeniu manifestu dwóch cesarzy i organizowaniu polskiej administracji⁵. Polską administrację szkolną we Włocławku powołało w 1917 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Pierwszym polskim inspektorem szkolnym we Włocławku był Władysław Gacki. Inspektorat Szkolny Okręgu Włocławskiego obejmował powiaty włocławski i nieszawski⁶.

Niemiecki inspektor szkolny Woehl przekazał szkolnictwo polskie polskiemu inspektorowi Kazimierzowi Sacharce. Utworzono wówczas Królewsko-Polski Inspektorat Szkolny Okręgu Lipnowskiego obejmujący powiat lipnowski i powiat rypiński⁷. W pierwszym pełnym roku szkolnym 1919–1920 Lipnowski Okręg Szkolny został podzielony na dwa okręgi powiatowe: lipnowski i rypiński. Dotychczasowy inspektor szkolny K. Sacharko zrezygnował z zajmowanego stanowiska, a na jego miejsce w Lipnie mianowany został Rogulski, a w Rypinie B. Garnarczyk⁸. Inspektorzy pełnili funkcje organów administracji szkolnej pierwszej instancji w zakresie kierowania i nadzoru nad szkolnictwem powszechnym, publicznym i prywatnym. Sprawowali nadzór nad nauczaniem i wychowaniem w przedszkolach, szkołach podstawowych, doksztalających i nad wszelkimi kursami. Inspektor był przewodniczącym rady szkolnej powiatowej lub miejskiej, złożonej z przedstawicieli samorządu, nauczycieli oraz przedstawicieli trzech najważniejszych wyznań: rzymskokatolickiego, luterańskiego i mojżeszowego. Pierwsze wybory do rad szkolnych odbyły się w czerwcu 1918 r. Dla usprawnienia

⁴ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 142.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże.

⁷ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu rypińskiego w latach 1918–1939*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1980, s. 238.

⁸ Tamże, s. 239.

zarządzania oświatą rada szkolna powoływała komisje, np. szkolną komisję budowlaną, komisję nauczania powszechnego (zwana komisją przymusu szkolnego), doksztalcania zawodowego, wpisów szkolnych do szkół średnich, opieki nad biednymi dziećmi, oświaty pozaszkolnej, wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Komisje wypracowywały propozycje, opinie, wnioski i postulaty, które rada szkolna przekazywała władzom miasta i gminy oraz inspektorowi⁹.

Obowiązek utrzymania szkolnictwa podstawowego i doksztalcającego spoczywał na władzach miejskich i gminnych. Ministerstwo udzielało pomocy finansowej miastu i gminom prowadzącym szkoły tylko na niektóre pozycje w oświatowym budżecie, np. na działalność szkoły (do 50%) i na budowę gmachów szkolnych.

Odbudowa szkolnictwa i oświaty na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej po odzyskaniu niepodległości była wynikiem współpracy wielu ludzi, pracujących pedagogów w szkołach i w nadzorze szkolnym, placówkach oświatowych, duchownych, radnych, urzędników zarządu miasta, gmin, starostw, chłopów, robotników oraz osób, które z zaangażowaniem pracowały w komitetach i komisjach szkolnych. O strukturze administracji szkolnej zadecydowała ustawa z 4 czerwca 1922 r. oraz rozporządzenia Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydane w latach 1921 i 1922. Na tej podstawie utworzono 11 okręgów szkolnych, które podzielono na obwody inspektoratów szkolnych administrujących szkołami powszechnymi, obejmujące najczęściej obszar powiatu. Inspektoraty szkolne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej podlegały Warszawskiemu Okręgowi Szkolnemu, obejmującemu 37 inspektoratów, którym podlegało 4368 szkół powszechnych. Na czele okręgu szkolnego stał kurator, mianowany przez Prezydenta Rzeczypospolitej na wniosek Rady Ministrów. Jego organem pomocniczym było kuratorium. Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego utworzone zostało zgodnie z rozporządzeniem MWR i OP z dnia 3 maja 1922 r.¹⁰ na podstawie ustawy z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych¹¹.

⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Akta Kuratorium Pomorskiego Okręgu Szkolnego w Toruniu, sygn. 1259–1262; S. Paczkowski, *Powszechność nauczania w szkolnictwie podstawowym na Kujawach wschodnich w II Rzeczypospolitej*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1980, seria C: *Oświata i Kultura*, s. 171; A. Cybulski, *Dzieje włocławskiej oświaty*, Włocławek 1991, s. 29–32.

¹⁰ Dz. U. RP z 1922 r. Nr 34, poz. 282; Dz. Urz. MWR i OP z 1922 r. Nr 19, poz. 191.

¹¹ Dz. U. RP z 1920 r. Nr 50, poz. 304; Dz. Urz. MWR i OP z 1920 r. Nr 18, poz. 11.

Kurator był władzą pierwszej instancji dla szkół średnich ogólnokształcących zarówno państwowych, jak i prywatnych oraz szkół kształcących nauczycieli, z tym że jego władza była ograniczona w zakresie spraw personalnych nauczycieli i dyrektorów szkół państwowych i seminariów nauczycielskich¹². Do zakresu działania kuratora należało administrowanie szkołami publicznymi ogólnokształcącymi i zawodowymi, a także nadzór i opieka nad szkolnictwem prywatnym nad wychowaniem przedszkolnym i pozaszkolnym. Dla szkolnictwa powszechnego i przedszkolnego kurator był władzą drugiej instancji.

Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej pierwsze przedszkola powstały pod koniec XIX w. z inicjatywy osób prywatnych, instytucji społecznych i przedsiębiorstw. Powstająca w latach 1917–1918 polska administracja szkolna przejęła opiekę nad przedszkolami. Niektóre z przedszkoli, podobnie jak szkoły, przeszły na wyłączne utrzymanie miasta. Wówczas wprowadzony został podział przedszkoli na miejskie, społeczne i prywatne. Ochronki utrzymywane były z funduszy miasta i gminy, instytucji charytatywnych i z opłat wnoszonych przez rodziców oraz wpłat darczyńców. Ochronki ewangelicka i żydowska znajdowały się w budynkach będących własnością gmin religijnych lub instytucji charytatywnych, katolickie – w prywatnych domach. Do przedszkoli finansowanych przez miasto przyjmowano dzieci z rodzin ubogich (robotników, rzemieślników, policjantów), które nie mogły wynająć opiekunek do dzieci lub posłać ich do prywatnych przedszkoli¹³.

Władze oświatowe, miejskie i organizacje społeczne mogły wspólnym wysiłkiem zapewnić wychowanie przedszkolne tylko niewielkiej liczbie dzieci. Trudności finansowe rodziców i władz miejskich uniemożliwiały upowszechnienie wychowania przedszkolnego, mimo doceniania jego roli w wychowaniu dzieci. W pierwszych latach odbudowy państwa przedszkola pracowały w bardzo trudnych warunkach. Brakowało kwalifikowanych przedszkolank, lokali, mebli, zabawek, pomocy dydaktycznych. Wszystkie przedszkola mieściły się w domach pozbawionych bieżącej wody. Sytuacja poprawiła się w latach trzydziestych, ale w pełni odpowiadającym warunkom higieny szkolnej lokali było niewiele. Jednym z najlepszych było przedszkole ss. Urszulanek we Włocławku¹⁴.

¹² Dz. Urz. MWR i OP z 1924 r. Nr 19, poz. 191.

¹³ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 144.

¹⁴ Tamże, s. 145.

Powstające w październiku 1917 r. polskie władze oświatowe musiały rozwiązać kilka ważnych dla odbudowy szkolnictwa problemów, wśród których do najważniejszych należało wprowadzenie powszechności nauczania i podniesienie poziomu organizacyjnego szkół. Pozostałością po byłym zaborze rosyjskim były szkoły elementarne z jednym nauczycielem. Obejmowały swym zasięgiem niewielką część dzieci w wieku szkolnym. Większość dzieci i młodzieży pozostawała poza zasięgiem szkoły. Analfabetyzm był zjawiskiem powszechnym.

Na terenach wiejskich zakładano szkoły trzyklasowe, obsługujące kilka wsi, w których pracował jeden nauczyciel. Pierwszy w odrodzonym kraju rok szkolny 1918–1919 zaznaczył się w szkolnictwie powszechnym okręgu szkolnego wrocławskiego w powiatach nieszawskim i wrocławskim zmniejszeniem się w stosunku do 1917 r. liczby nauczycieli, jak również mniejszą liczbą zapisanych do szkół dzieci w wieku szkolnym. Stan ten wskazywał, że około 50% dzieci na wsi w wieku szkolnym nie uczęszcza do żadnych szkół. We Włocławku mieszkało w 1919 r. 7390 dzieci w wieku 1–14 lat, spośród których do szkół uczęszczało tylko 2722 dzieci, tj. 36,8%¹⁵. W roku szkolnym 1918–1919 w powiecie nieszawskim czynnych było 112 szkół powszechnych, w których pracowało 118 nauczycieli, do szkół zapisano - 10 294 dzieci, tj. 42,7% ogółu mieszkających w powiecie. W powiecie wrocławskim czynne były 102 szkoły, w których pracowało 118 nauczycieli, do szkół zapisano - 12 337 dzieci, tj. 41,7% ogółu mieszkających w powiecie¹⁶.

Mała liczba nauczycieli i sal lekcyjnych utrudniała objęcie dużej liczby dzieci nauczaniem szkolnym. Zniszczenia wojenne i trudne warunki życia ludności miały wpływ na organizację nauki często w wilgotnych i zimnych izbach wynajętych u rolników. Brakowało podręczników i pomocy naukowych, a także ławek, tablicy i kredy¹⁷.

Naczelnik Państwa Józef Piłsudski dekretem z dnia 7 lutego 1919 r. na ziemiach polskich byłego zaboru rosyjskiego wprowadził powszechność nauczania, siedmioletni obowiązek szkolny dla dzieci w wieku od 7. do 14. roku życia. Obowiązek szkolny realizowany miał być nie tylko w siedmioklasowych szkołach, ponieważ powstanie takich szkół przewidywano raczej w przyszłości, ale w placówkach niżej zorganizowanych, zapewniających naukę przynajmniej na początkowym poziomie. W okresie przej-

¹⁵ Tamże.

¹⁶ S. Paczkowski, dz. cyt., s. 181.

¹⁷ R. Piotrowski, *Skrwilno i okolice (od czasów najdawniejszych do 1945 r.)*, Skrwilno 1997, s. 117.

ściowym dekret zezwalał na zakładanie szkół z cztero- albo pięcioletnią nauką początkową oraz dwu- lub trzyletnią nauką uzupełniającą. Dekret zobowiązywał inspektorów szkolnych do opracowania planu sieci szkolnej w taki sposób, aby wszystkim dzieciom w wieku obowiązku szkolnego umożliwić korzystanie z nauki. Droga dziecka do szkoły nie mogła przekraczać 3 km. Liczba dzieci w obwodzie szkolnym nie mogła przekraczać 650 i nie mogła być mniejsza od 40. Polecono urzędowi gminnym, aby sporządziły spis wszystkich dzieci w wieku 4–7 lat i 7–14 lat. Do opracowania nowego planu sieci szkolnej w powiatach została powołana przez inspektorów komisja. Wszystkie rady gminne, dozory szkolne, urzędy parafialne i zarządy szkół zobowiązano do udzielenia wszelkiej pomocy komisjom oraz wyrażania opinii przy tworzeniu rejonów szkolnych¹⁸. Ze względu na rozproszenie osadnictwa wiejskiego i związaną z tym małą liczbą dzieci w obwodzie powstawały szkoły o jednym i dwóch nauczycielach, dające wykształcenie w zakresie 4 lub 5 klas szkoły powszechnej¹⁹.

Rozporządzenia Ministerstwa WRiOP regulowały obowiązek uczęszczania dzieci do szkół. Całkowity przymus szkolny został wprowadzony w roku szkolnym 1929–1930. W ujednocnianiu szkolnictwa istotną rolę odegrała ustawa z 4 czerwca 1920 r. podporządkowująca je w całości Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, likwidując tym samym odrębności zaborcze. Uchwalona w 1921 r. Konstytucja marcowa poświęciła szkolnictwu wiele miejsca. Podkreślała m.in. obowiązek nauki na poziomie podstawowym, bezpłatność szkół podstawowych i samorządowych oraz gwarantowała obywatelom swobodę zakładania szkół²⁰. Zrealizowanie postanowień dekretu z 1919 r., jak i Konstytucji marcowej przerastało istniejące możliwości administracji szkolnej i samorządów. Brakowało budynków szkolnych i nauczycieli, dlatego obowiązek szkolny nie był w pełni realizowany. Nie mniej jednak, szybko dało się zauważyć wyraźną poprawę funkcjonowania szkolnictwa.

W upowszechnieniu oświaty na poziomie podstawowym, niezależnie od zachodzących zmian politycznych i gospodarczych, dużą rolę odegrali nauczyciele szkół powszechnych. Ich pozycja i prestiż znacznie się zwiększyły w porównaniu z okresem przedwojennym. Na mocy dekretu z 18

¹⁸ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 239.

¹⁹ M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977*, Warszawa 1978, s. 31; R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 239.

²⁰ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r., Dz. U. RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267, art. 117–119.

grudnia 1918 r. nauczycielom przyznano, chociaż z niezbyt wysoką płacą, status urzędników państwowych, co uniezależniło ich od wielu dokuczliwych stosowanych wcześniej nacisków z zewnątrz, między innymi ze strony instytucji finansujących szkołę, samorządu terytorialnego, sponsorów i właścicieli majątków zakładających szkoły.

Władze szkolne przywiązywały dużą wagę do zapewnienia placówkom oświatowym wykwalifikowanych nauczycieli. U progu niepodległości około 50% nauczycieli w województwie warszawskim nie miało przygotowania zawodowego. W końcu 1917 r. w Królestwie zaledwie 30% nauczycieli posiadało wykształcenie seminaryjne, 13,5% niższe niż seminaryjne i aż 56,5% posiadało zaledwie cztery lub dwie–trzy klasy szkoły elementarnej. Na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej korzystniej przedstawiała się sytuacja w miastach, w terenie zaś dodatkowo dawało o sobie znać ogromne rozproszenie nauczycieli²¹.

W okresie międzywojennym dopływ nowych i dobrze przygotowanych kadr zapewniała rozbudowana sieć pięcioletnich seminariów, do których przyjmowano uczniów po ukończeniu szkoły powszechnej²². Dekret o kształceniu nauczycieli szkół podstawowych wydany 7 lutego 1919 r. wprowadzał pięcioletnie seminaria nauczycielskie oparte na siedmioklasowej szkole powszechnej. Seminaria nauczycielskie istniejące we Włocławku i w Wymyślinie umożliwiły stały dopływ kwalifikowanych nauczycieli. Zapewniały nauczycielom przygotowanie ogólne zawodowe, ale nie umożliwiały dostępu do szkół wyższych²³. Władze oświatowe i Związek Nauczycielstwa Polskiego starały się, aby nauczyciele systematycznie doskonalili swoje umiejętności zawodowe. Związek Nauczycielstwa Polskiego wydawał czasopismo pt. „Życie Szkolne”, dostarczające nauczycielom wskazówek metodycznych i merytorycznych do prowadzenia lekcji. Związek prowadził bibliotekę i czytelnię z księgozbiorem dla nauczycieli. Organizowano szkolenia, kursy i konferencje w ramach doskonalenia warsztatu pracy pedagogicznej i opiekuńczo-wychowawczej.

Dekret z 7 lutego 1919 r. o obowiązku szkolnym początkowo obejmował tereny byłego Królestwa Polskiego, a jego dodatnią stroną było to, że wprowadzał zasadniczo 7-letni obowiązek nauki w szkole powszechnej,

²¹ A. Cieśla, *Działalność kulturalna organizacji nauczycielskich na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach II Rzeczypospolitej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1993, t. 8, s. 179.

²² Cz. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2007, s. 377.

²³ W. Grabowska, *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1932–1939*, Wrocław 1976, s. 18–19.

dopuszczając w pewnych wypadkach jego realizację w 4-letnich szkołach początkowych, uzupełniających 3-letnią szkołę doksztalającą, ale jednocześnie dopuszczał możliwość pobierania nauki w szkołach:

- 1) publicznych powszechnych;
- 2) innych szkołach wszelkiego typu, o ile zakres wiadomości w nich zawarty nie będzie niższy niż w publicznych szkołach powszechnych;
- 3) w domu - przewidywano szereg wypadków, które zwalniały dziecko od wypełniania obowiązku szkolnego, np. remonty szkół, trudności ekonomiczne, trudności komunikacyjne.

Postanowienia te spowodowały, że liczna grupa dzieci, zwłaszcza w tych miejscowościach, gdzie szkołę trzeba było budować niemal od podstaw, nie wypełniała obowiązku szkolnego²⁴.

Podstawy organizacyjne szkolnictwa powszechnego uregulowała ustawa o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół powszechnych z 17 lutego 1922 r. Normowała przepisy dotyczące tworzenia obwodów szkolnych, sieci szkolnej, świadczeń ze strony państwa i samorządu terytorialnego na rzecz szkoły. Uzależniała stopień organizacyjny szkoły powszechnej od liczby dzieci w obwodzie szkolnym, przyjmując dla szkoły o jednym nauczycielu liczbę dzieci nieprzekraczającą 60, a dla szkoły o dwóch nauczycielach liczbę 60–100 uczniów. Każda następna liczba 50 uczniów zwiększała liczbę zatrudnionych nauczycieli. Pełną szkołę siedmioklasową tworzone dopiero przy liczbie dzieci przekraczającej 300. Przyjęcie zbyt wysokich norm ilościowych decydujących o organizacji szkoły ujemnie wpłynęło na dalszy rozwój szkolnictwa. Ustawa godziła przede wszystkim w środowiska wiejskie, gdyż szkoły najniżej zorganizowane stały się na wsi zjawiskiem powszechnym.

Odrębne przepisy normowały sytuację szkolnictwa mniejszości narodowych. Stanowiły one konkretyzację międzynarodowych i polskich postanowień konstytucyjnych dotyczących mniejszości narodowych. Szkoły mniejszościowe dzieliły się na publiczne i prywatne. Wśród publicznych różniano szkoły nauczające w języku ojczystym dzieci i szkoły dwujęzyczne (utrakwistyczne). Szkolnictwo mniejszościowe rozwinięte było nierównomiernie. Wynikało to z różnorodnego stopnia rozwoju świadomości narodowej, poziomu zamożności danej mniejszości, a przede wszystkim z polityki oświatowej organów administracji szkolnej. Dzieci wyznania ewangelickie-

²⁴ W. Ozga, *Organizacja szkolnictwa w Polsce*, Warszawa 1960, s. 81.

go chodziły do własnych szkół lub korzystały z nauki w polskich szkołach, w których funkcjonowały dla nich odrębne oddziały. W marcu 1919 r. polskie władze oświatowe wydały zarządzenie, na mocy którego zlikwidowano szkoły niemieckie o mniejszej niż 40 liczbie uczniów. Nauczycielami szkół niemieckich nie mogli być tak, jak dawniej kantorzy, tylko absolwenci seminariów nauczycielskich. W szkołach powszechnych dzieci miały zapewnioną naukę języka niemieckiego aż do wybuchu drugiej wojny światowej. W dużych szkołach miejskich przez cały okres międzywojenny były prowadzone klasy ewangelickie. W szkołach powszechnych dzieci narodowości niemieckiej zbierały się w oddzielnych salach tylko na naukę języka i religii ewangelicko-augsburskiej, która była wykładana w języku niemieckim. Na pozostałe lekcje młodzież od stycznia 1933 r. uczęszczała razem z dziećmi narodowości polskiej, żydowskiej i rosyjskiej. Wszystkie dzieci uczęszczały do klas chrześcijańskich i dzieliły się tylko na naukę religii, która odbywała się w oddzielnych pomieszczeniach. Żydzi podkreślali swoją odrębność narodową między innymi poprzez utrzymanie własnej administracji – gminy żydowskiej, a także w pewnym okresie własnego szkolnictwa²⁵.

Koszty utrzymania szkół początkowych miały wspólnie ponosić gminy i Skarb Państwa, a także sejmiki powiatowe, które były zainteresowane upowszechnianiem oświaty, ale nie dysponowały odpowiednimi funduszami, które można było przeznaczyć na rozwój szkolnictwa.

Samorządy terytorialne były zobowiązane do ponoszenia wszystkich kosztów związanych z utrzymaniem szkół. Ustawa o budowie publicznych szkół powszechnych uchwalona 17 lutego 1922 r. przerzuciła ciężar inwestycji szkolnych na samorządy, które miały otrzymać od państwa subwencje w wysokości 50% kosztów. Trudna sytuacja finansowa samorządów spowodowała, że budżety poszczególnych gmin nie były w stanie ponieść tak dużych wydatków. Działacze oświatowi sugerowali, aby wydziały powiatowe udzielały gminom długoterminowych pożyczek. Na przeszkodzie stanęło ciągle obniżanie budżetu państwowego i budżetów gmin przeznaczonych na oświatę. Związek Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych występował do władz państwowych przeciwko zmniejszeniu budżetu szkół²⁶.

²⁵ R. Piotrowski, *Szkolnictwo Rypina w latach 1918–1939*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994, s. 314.

²⁶ Kronika Rypińska 1925, nr 25; R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 240; I. Zielińska, *Odbudowa i rozwój szkolnictwa powszechnego w latach 1918–1939 w powiecie rypińskim*, Ziemia Dobrzyńska 2002, t. 8, s. 107.

Koszt zakładania i utrzymania szkół powszechnych ciążył w zasadzie na gminie przy współudziale Skarbu Państwa, który ponosił wydatki na pomoce naukowe i szkolne, biblioteki oraz płace nauczycieli. Gmina zobowiązana była do dostarczenia odpowiedniego pomieszczenia. Dbała o wyposażenie szkół i ponosiła koszty związane z wydatkami bieżącymi. Ponosiła połowę kosztów budowy szkół i domów mieszkalnych dla nauczycieli. Drugą połowę kosztów pokrywał Skarb Państwa w formie zasiłku bezzwrotnego. Ponadto w miarę możliwości Skarb Państwa mógł udzielić gminom długoterminowych pożyczek.

Gminom brakowało środków na budownictwo szkolne, a doraźna pomoc państwa nie mogła wpłynąć na społecznie oczekiwany wzrost liczby szkół. W latach 1919–1922 fundusze na oświatę zwiększyły się z 3,6% w 1919 r. do 8,3% całego budżetu w 1922 r. Były to niewielkie środki, zwłaszcza że najwięcej trudności sprawiała sytuacja lokalowa szkół²⁷. W roku 1920–1921 w Polsce było 51 849 izb lekcyjnych, z tego tylko 25 042 izby znajdowały się w budynkach własnych, a 26 807 w budynkach wynajętych²⁸.

Na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej większość klas szkolnych mieściła się w izbach wynajętych. Średnia wielkość izby lekcyjnej wynosiła 41,5 m², a przeciętne obciążenie na izbę 68,6 uczniów. Na jedną publiczną szkołę powszechną pod koniec 1917 r. przypadało przeciętnie na terenie wsi w powiecie nieszawskim i włocławskim 78 uczniów, a na szkołę prywatną 51 uczniów. W miastach na jedną publiczną szkołę powszechną przypadało aż 150 uczniów, a na prywatną 58²⁹. W roku szkolnym 1920–1921 na jednego nauczyciela w powiecie nieszawskim przypadało 50,2 uczniów, w powiecie włocławskim – 57,2 uczniów. W roku szkolnym 1927–1928 w powiecie nieszawskim na jednego nauczyciela przypadało 55,8 uczniów. Wzrost liczby uczniów nastąpił wskutek wchodzenia do szkół roczników powojennych. W województwie warszawskim na jednego nauczyciela przypadało średnio 53,8 uczniów, a w województwach centralnych 51,8 uczniów³⁰.

²⁷ W. Grabowska, dz. cyt., s. 20.

²⁸ Tamże.

²⁹ S. Paczkowski, dz. cyt., s. 173.

³⁰ Tamże, s. 188.

Trudnym problemem był brak kadr nauczycielskich. Z nim wiązała się trudna sytuacja materialna nauczycieli i brak mieszkań. Przeciętne mieszkanie nauczyciela składało się z jednego pokoju o powierzchni 6–8 m². W 1922 r. około 38% nauczycieli nie posiadało średniego wykształcenia. Nauczyciele uzupełniali kwalifikacje pedagogiczne wykonując równoległe pracę zawodową. Pomimo licznych trudności pierwsze lata niepodległości przyniosły wzrost powszechności nauczania na szczeblu początkowym. Wskaźnik powszechności nauczania w województwach centralnych przekroczył 65,1%. W skali kraju w roku szkolnym 1922–1923 do szkół powszechnych uczęszczało 68,9% dzieci w wieku szkolnym, a w powiecie lipnowskim i w powiecie rypińskim wskaźnik ten był wyższy i wynosił 69%.

W 1918 r. stan szkolnictwa w powiecie rypińskim przedstawiał się następująco: 54 polskie szkoły elementarne, w których pracowało 61 nauczycieli i kształciło się 2951 uczniów; 18 szkół ludowych dla dzieci kolonistów niemieckich. W większości były to szkoły jednoklasowe z jednym nauczycielem. Tylko trzy polskie i dwie niemieckie szkoły początkowe były wyżej zorganizowane³¹. W roku szkolnym 1921–1922 nastąpiło podwyższenie stopnia organizacyjnego w niektórych szkołach. Pełną szkołę siedmioletnią otrzymały Rypin, Dobrzyń nad Drwęcą, Skrwilno i Świedziebnia. Przepelnione szkoły nie były w stanie przyjąć do szkół dzieci i młodzieży w wieku szkolnym. W latach 1925–1926 przystąpiono do budowy szkół w Gulbinach, Kretkach Małych, Nadrożu, Wąpielsku i Rypinie, ale była to przysłowiowa „kropla w morzu w stosunku do rzeczywistych potrzeb”³². W roku 1929–1930 w 95 szkołach powiatu rypińskiego pracowało 215 nauczycieli. W okresie 12 powojennych lat liczba uczniów przypadających na jednego nauczyciela wzrastała. W roku szkolnym 1930–1931 przeciętnie na jednego nauczyciela przypadało 70 uczniów, a w niektórych szkołach np. w Chojnie, Kretkach Dużych, Rudzie, Skrwilnie, Kowalkach, Mierzęcinie i Długiem stan liczby uczniów przypadających na jednego nauczyciela przekraczał 80 uczniów³³. W roku szkolnym 1930–1931 w powiecie rypińskim do szkół powszechnych uczęszczało 12 279 uczniów. Szkół 1-klasowych było 43, szkół 2-klasowych 28, szkół 3-klasowych 11, szkół 4-klasowych 6. Szkół wyżej zorganizowanych było zdecydowanie mniej: dwie szkoły 5-klasowe i pięć szkół 7-klasowych³⁴.

³¹ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 238.

³² Kronika Rypińska 1925 nr 12; R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 240.

³³ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 241.

³⁴ Tamże.

Tworzone szkoły miały niski poziom organizacyjny. Szkoły o jednym i dwóch nauczycielach stanowiły 88,7% szkół wiejskich, a szkół z siedmioma i więcej nauczycielami było zaledwie 2,5%. Szkoły wyżej zorganizowane na wsi należały do wyjątków. W roku szkolnym 1925–1926 liczba szkół wyżej zorganizowanych zwiększyła się w porównaniu z rokiem 1922–1923 o 19,2%, a liczba jednoklasówek zmalała o 13,7%. W szkołach zatrudniających od sześciu do siedmiu nauczycieli uczyło się prawie 35% uczniów, z tego tylko 12,5% w szkołach wiejskich. Do szkół o jednym i dwóch nauczycielach uczęszczało ponad 47% dzieci. Poziom organizacyjny szkolnictwa powszechnego był niski i najbardziej dotyczył dzieci wiejskie³⁵.

W powiecie lipnowskim w latach 1918–1927 urządzono 71 izb szkolnych w gminach wiejskich i 26 w gminach miejskich. Na terenie gmin wybudowano 46 izb, a w miastach 16³⁶. W roku szkolnym 1933–1934 w powiecie lipnowskim do 104 szkół powszechnych uczęszczało 14 298 uczniów. Stopień organizacyjny szkół powszechnych był następujący: 44 szkoły 1-klasowe, 21 szkół 2-klasowych, 5 szkół 3-klasowych, 1 szkoła 4-klasowa, 5 szkół 5-klasowych. Szkół najwyższej zorganizowanych: 6-klasowych było 7, szkół 7-klasowych – 5³⁷.

W okresie międzywojennym na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej najwięcej szkół powszechnych posiadało najniższy stopień organizacyjny. W roku szkolnym 1920–1921 w powiecie lipnowskim czynnych było 114 szkół powszechnych, a w powiecie rypińskim 98, w tym dwie szkoły prywatne, męska i żeńska. W powiecie lipnowskim w 103 szkołach pracował jeden nauczyciel. W powiecie rypińskim szkół powszechnych, w których pracował tylko jeden nauczyciel było 85. W dwóch szkołach w powiecie lipnowskim zatrudnionych było siedmiu i więcej nauczycieli, w powiecie rypińskim cztery szkoły miały najwyższy stopień organizacyjny³⁸.

W roku szkolnym 1920–1921 w powiecie nieszawskim czynne były 133 szkoły, w których pracowało 196 nauczycieli i kształciło się 9845 uczniów. W powiecie włocławskim czynne były 124 szkoły, w których pracowało 240

³⁵ W. Grabowska, dz. cyt., s. 22–25.

³⁶ T. Świecki, F. Wybult, dz. cyt., s. 496–497.

³⁷ R. Specjalski, *Lipno i okolice, materiały do monografii VI*, Lipno–Włocławek 2008, s. 39.

³⁸ Z. Waszkiewicz, *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej*, dz. cyt., s. 151.

nauczycieli, a liczba uczniów wynosiła ogółem 13 749. W strukturze szkół dominowały jednoklasówki³⁹. W roku szkolnym 1925–1926 w powiatach kujawskich na 209 szkół publicznych powszechnych istniejących na wsi 150 szkół tj. 75,6% stanowiły szkoły jednoklasowe. Dla porównania w całym kraju w roku szkolnym 1922–1923, 68% szkół stanowiły szkoły jednoklasowe. W powiecie nieszawskim w roku szkolnym 1925–1926 struktura organizacyjna 117 publicznych szkół powszechnych była następująca: 92 szkoły 1-klasowe, 16 szkół 2-klasowych, 2 szkoły 3-klasowe, 4 szkoły 4-klasowe, 2 szkoły 6-klasowe, 1 szkoła 7-klasowa. W roku szkolnym 1925–1926 w powiecie włocławskim czynne były 92 szkoły, w tym: 66 szkół 1-klasowych, 15 szkół 2-klasowych, 9 szkół 3-klasowych, 2 szkoły 4-klasowe. W powiecie włocławskim nie było szkół wyżej zorganizowanych 5-, 6- i 7-klasowych. Szkoły wyżej zorganizowane na wsiach miał tylko powiat nieszawski. Były to dwie szkoły 6-klasowe w miejscowościach Piotrków Kujawski i Służewo oraz jedna szkoła 7-klasową w Dobrem. Na wsi na terenie powiatu włocławskiego zakładano szkoły 4-klasowe. W roku szkolnym 1925–1926 szkoły wiejskie 1- i 2-klasowe w powiecie nieszawskim i w powiecie włocławskim stanowiły 90% wszystkich szkół, szkoły 6- i 7-klasowe zaledwie 1,4%. Były to wskaźniki niższe od średniej krajowej z roku szkolnego 1922–1923, wynosiły one odpowiednio dla szkół wiejskich 1- i 2-klasowych 88,7% i dla szkół 6- i 7-klasowych 2,5%⁴⁰. Zdecydowanie lepiej pod względem organizacji szkół wypadł powiat lipnowski i rypiński na ziemi dobrzyńskiej.

W powiecie nieszawskim w szkołach o jednym nauczycielu uczyło się 79% dzieci, a w powiecie włocławskim 77,1%. Do szkół 7-klasowych na wsi uczęszczało na Kujawach tylko 2% wszystkich uczących się dzieci. W obydwu powiatach kujawskich aż 94,3% dzieci uczęszczających do szkół kończyło naukę zaledwie na poziomie szkoły 4-klasowej⁴¹. Dzieci z rodzin chłopów małorolnych i służby folwarcznej z powodu braku obuwia i odzieży nie chodziły do szkoły.

Władze szkolne rozszerzyły uprawnienia samorządów i ich kompetencje w zakresie funkcjonowania szkół powszechnych na podstawie wydanego przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego rozporządzeniem z dnia 27 października 1926 r. Wzrosły wydatki państwa na budownictwo szkolne, zwiększano liczbę klas w szkołach i podniesio-

³⁹ S. Paczkowski, dz. cyt., s. 182.

⁴⁰ Tamże, s. 183.

⁴¹ Tamże, s. 185.

no stopień organizacyjny. Stopień organizacyjny szkół uzależniono nie od liczby dzieci w wieku szkolnym w obwodzie, lecz od liczby dzieci zapisanych do szkoły. Przy wysokich normach obciążenia szkół nie spowodowało to istotniejszych zmian w organizacji szkolnictwa, lecz było zapowiedzią kontynuacji polityki oszczędnościowej w oświacie⁴².

Spadek zatrudnienia nauczycieli w szkołach powszechnych w 1926 r., wyniósł około 4,5%. Wzrosło obciążenie nauczyciela liczbą uczniów z 54 do 58. Konsekwencją polityki oszczędzania w oświacie było obniżenie rocznej dotacji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na jedno dziecko w wieku obowiązku szkolnego do 62,10 zł w roku szkolnym 1928–1929⁴³. Kryzys gospodarczy odbił się ujemnie na wydatkach oświatowych samorządów terytorialnych, zobowiązanych do udzielania szkole pomocy finansowej i materialnej.

W latach 1926–1931 zmiany personalne doprowadziły do przesunięcia do pracy w innych szkołach, wcześniejszego przeniesienia na emeryturę lub zwolnienia z zawodu około 50% ogólnej liczby zatrudnionych nauczycieli. Były to przesunięcia o charakterze politycznym, zwolnienia z powodu braku kwalifikacji i przyczyn losowych. Akcja przeniesień i zmian, niezwiązana z rzeczywistym dobrem szkoły i wymogami pracy dydaktycznej, powodowała obniżenie poziomu pracy szkół⁴⁴. Od 1929 r. władze usuwały ze stanowisk kierowniczych oraz przenosiły do innych miejscowości antysanacyjnie nastawionych nauczycieli, kierowników szkół i pracowników administracji szkolnej. Odbiło się to niekorzystnie na stanie oświaty, zwłaszcza w środowiskach wiejskich⁴⁵.

Wytyczne do organizacji szkolnictwa zostały zawarte w Konstytucji marcowej, zapewniały obowiązek nauki dla wszystkich dzieci w zakresie szkoły powszechnej (podstawowej) bezpłatność nauki w szkołach państwowych i samorządowych, obowiązek nauki religii dla młodzieży do lat 18 w szkołach utrzymywanych przez państwo i samorząd, prawa każdego obywatela do założenia i prowadzenia szkoły lub zakładu wychowawczego pod nadzorem organów administracji szkolnej. Zasady te, z wyjąt-

⁴² K. Trzebiatowski, *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*, Wrocław 1970, s. 266.

⁴³ B. Ługowski, *Szkolnictwo w Polsce 1929–1939 w opinii publicznej*, Warszawa 1961, s. 63.

⁴⁴ T. Szczechura, *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1919–1932*, Warszawa 1957, s. 151.

⁴⁵ Tamże, s. 81.

kiem bezpłatności nauki, zostały przejęte przez Konstytucję kwietniową⁴⁶. II Rzeczpospolita przejęła po państwach zaborczych trzy różne systemy szkolne. W pierwszych latach rozpoczęto prace nad ujednoczeniem organizacji i programów nauczania.

Administracja szkolna, Związek Nauczycielstwa Polskiego i działacze oświatowi walczyli o każdy grosz na budowę szkół i ich wyposażenie. Społeczeństwo ofiarowało pieniądze i tysiące godzin pracy przy wznoszeniu nowych szkół. W latach 1935–1936 środki finansowe przeznaczone na szkolnictwo wynosiły zaledwie 61,5% stanu z roku szkolnego 1929–1930. wydatki ograniczono do zaspokojenia najbardziej niezbędnych potrzeb, takich jak opał, kreda i atrament. Szkoły zmuszone były do gromadzenia skromnych funduszy z przeznaczeniem na bieżące wydatki pochodzących z ofiarności lepiej sytuowanych rodziców uczniów⁴⁷.

Komisje Zjazdów Powiatowych Rad Szkolnych żądały poprawy warunków pracy szkół poprzez przejęcie kosztów budownictwa szkół powszechnych w większym stopniu przez państwo. Wówczas posiadane przez samorząd środki finansowe mogły być przeznaczone na opiekę społeczną nad dziećmi, zakup odzieży, obuwia, podręczników oraz na dożywianie. Władze oświatowe i nauczyciele zabiegali o tworzenie przy szkołach pomieszczeń dla szatni i sal gimnastycznych oraz o zapewnienie opieki lekarskiej i dentystrycznej dla uczniów⁴⁸. Lokalne władze samorządowe zachęcały wydziały powiatowe do udzielania długoterminowych pożyczek gminom budującym szkoły. Na przeszkodzie w rozbudowie szkolnictwa, stało ciągle obcinanie budżetu państwowego i budżetów gminnych przeznaczonych na szkolnictwo. Większość klas szkolnych przez cały okres międzywojenny mieściła się w izbach wynajętych, które nie odpowiadały elementarnym wymogom sanitarnym⁴⁹.

Dla współdziałania samorządu terytorialnego z władzami i administracją szkolną w zakresie realizacji powszechnego nauczania oraz zakładania i budowy publicznych szkół powszechnych i doksztalcających, a także podejmowania przez samorząd terytorialny innych zadań w dziedzinie oświaty i kultury powoływano specjalne organy samorządu terytorialnego – komi-

⁴⁶ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985, s. 471.

⁴⁷ W. Grabowska, dz. cyt., s. 141.

⁴⁸ Archiwum Państwowe w Toruniu oddział we Włocławku (dalej APT OW), Protokół z posiedzenia Komisji Zjazdów Powiatowych Rad Szkolnych 19 lutego 1935 r., z. 1, s. 14.

⁴⁹ Gazeta Rypińska 1935, nr 4, s. 3.

sje oświatowe miejskie, gminne i powiatowe⁵⁰. W skład komisji oświatowej miejskiej lub wiejskiej wchodził: członek zarządu gminy (miasta) delegowany przez zarząd jako przewodniczący komisji oświaty; trzech członków wybranych przez radę gminną (miejską) spośród swego grona; trzech nauczycieli szkół powszechnych, z których dwóch wybierali nauczyciele na konferencji gminnej, jednego delegata wybierał inspektor szkolny jako swego przedstawiciela; kierownik szkoły powszechnej najwyższego stopnia organizacyjnego; dyrektorzy (kierownicy) szkół po jednym ze szkolnictwa średniego ogólnokształcącego, zawodowego i doksztalającego w miarę istnienia w gminie (mieście) tych typów szkolnictwa – delegowani przez kuratora okręgu szkolnego; lekarz szkolny (w zależności od zatrudnienia na terenie miasta lub gminy); dwie osoby powołane przez inspektora szkolnego spośród członków zarządów organizacji społecznych, oświatowo-kulturalnych i wychowawczych działających na terenie gminy (miasta)⁵¹. Pełna reprezentacja środowiska szkolnego i samorządowego miała lepszy wpływ na realizację zadań dydaktyczno-wychowawczych szkoły.

Nauczyciele szkół powszechnych pełnili funkcje instruktorów, komsomolców miejscowych oddziałów, referentów wychowania obywatelskiego i referentów kulturalno-oświatowych. Prowadzili Hufce Harcerstwa Polskiego, Hufce Szkolne Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego. Zajmowali się działalnością kulturalno-społeczną w Ochotniczej Straży Pożarnej, Kołach Młodzieży Wiejskiej „Siew”, Stowarzyszeniu Młodzieży Polskiej i innych.

Szkoły brały udział w uroczystościach gminnych i powiatowych. Każdego roku pod koniec maja lub na początku czerwca odbywały się gminne święta pieśni, sportu i harcerstwa. W październiku organizowano Tydzień Szkoły Powszechnej, w czasie którego popularyzowano ideę budowy szkół oraz zbierano na ten cel środki finansowe. Powoływano miejscowe komitety budowy szkół składające się z przedstawicieli administracji i samorządu gminnego, duchowieństwa, policji i nauczycieli⁵². Dużo miejsca poświęcano kształtowaniu postaw patriotycznych.

⁵⁰ Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie. Zespół Zarząd Główny ZNP 1905–1939, Sprawa zespolenia samorządu szkolnego z samorządem terytorialnym zgodnie z ustawą z dnia 1 kwietnia 1939 r., sygn. 1464.

⁵¹ Tamże.

⁵² Z. Żuchowski, *Szkoły powszechne w okolicach Wąpielska w latach 1918–1939*, Ziemia Dobrzyńska 2003, s. 87.

W edukacji obywatelskiej w okresie międzywojennym wzorcem stało się wychowanie państwowe. System wychowawczy określił wzór osobowości młodego pokolenia, który powinien być formowany w toku oddziaływań wychowawczych. Był nim obywatel lojalny i pracowity, łączący umiejętność pozytywistycznego działania z romantycznym entuzjazmem dla państwa i wykonywanych obowiązków obywatelskich. Wdrożenie tego ideału prowadzić miało do zapewnienia państwu lojalnych i ofiarnych pracowników, niezależnie od ich narodowości i wyznania. Twórcy wychowania państwowego stawiali przed wychowawcami i nauczycielami zadania dotyczące uświadomienia młodzieży istoty organizacji państwowej i zrozumienia roli państwa, na drodze budowania ładu społecznego. Realizacji założeń wychowania państwowego w edukacji szkolnej służyć miał odpowiednio dobrany materiał nauczania poszczególnych przedmiotów, w pierwszej kolejności z historii i języka polskiego. Patriotyzm, ofiarność i honor były wartościami powszechnie uznanymi i pielęgnowanymi w życiu szkolnym i publicznym. W jednolitym procesie wychowawczym obejmującym dzieci, młodzież i dorosłych zaangażowane były wszystkie instytucje: dom, szkoła, kościół, samorząd, administracja publiczna, spółdzielnie, zakłady pracy itp. uznające uniwersalne wartości wynikające z przyjętych norm prawnych, moralnych, obyczajowych i religijnych.

Ratyfikowany 10 lutego 1925 r. konkordat z Watykanem⁵³, wprowadził rozporządzeniem z dnia 9 grudnia 1926 r.⁵⁴ do szkół naukę religii i zagwarantował Kościołowi znaczny wpływ na wychowanie. Rozporządzenie określało, że „Nauka religii katolickiej jest obowiązkowa dla uczniów katolików we wszystkich (z wyjątkiem szkół wyższych) państwowych, publicznych i samorządowych oraz w szkołach prywatnych, publicznych i samorządowych oraz w szkołach prywatnych, korzystających z zasiłków państwowych lub samorządowych, albo posiadających prawa szkół państwowych lub publicznych”⁵⁵. Młodzież innych wyznań miała również zapewniony dostęp do nauki religii⁵⁶.

W szkołach wiedzę teoretyczną łączono z umiejętnościami praktycznymi i społeczną przydatnością. Nieodłącznym elementem procesów dydaktycznych, był proces wychowawczy. Władze oświatowe zalecały systematyczne przeprowadzanie pogadarek na temat: patriotycznych postaw,

⁵³ Dz. U. RP z 1925 r. Nr 72, poz. 701.

⁵⁴ Dz. U. RP z 1927 r. Nr 1, poz. 9.

⁵⁵ § 7 rozporządzenia z dnia 9 grudnia 1926 r. Dz. U. RP. Z 1927 r. Nr 1, poz. 9.

⁵⁶ § 1 rozporządzenia z dnia 9 grudnia 1926 r. Dz. U. RP z 1927 r. Nr 1, poz. 9

znaczenia pracy i nauki w życiu człowieka, oszczędzania, tępienia chwaśców, ochrony ptaków śpiewających, przestrzegania higieny osobistej, mycia zębów, szkodliwości palenia papierosów i spożywania alkoholu. Starannie przygotowywano obchody rocznic ważnych wydarzeń historycznych, podczas których deklamowano wiersze, wystawiano okolicznościowe sztuki grane przez uczniów na szkolnej scenie. Uroczyście obchodzono imieniny Prezydenta Ignacego Mościckiego, akcentowano kult Józefa Piłsudskiego⁵⁷.

Pomimo trudności organizacyjnych i finansowych rozwój oświaty na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1928 przyniósł znaczące efekty. Dzięki ogromnemu wysiłkowi władz oświatowych, nauczycieli, rad miejskich i gminnych i rodziców powstawały szkoły siedmio- i sześcioklasowe. Nie mniej jednak trudności materialne wielu rodzin i dawne nawyki kulturowe spowodowały, że znaczna część dzieci przerywała naukę w wieku 14 i mniej lat bez ukończenia 6 lub 7 klas⁵⁸.

Zapoczątkowana akcja zwalczania analfabetyzmu wśród mieszkańców Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej była kontynuowana przez całe dwudziestolecie. Rady Szkolne wspólnie z inspektorami oświaty organizowały kursy dla analfabetów i półanalfabetów. Koszty utrzymania tych kursów ponosiły gminy i miasta. W proces dokształcania zaangażowały się różne instytucje i stowarzyszenia: teatry amatorskie, harcerstwo, organizacje sportowe, sokole, strzeleckie, krajoznawcze, PCK, biblioteki, czytelnie, partie polityczne, związki zawodowe, stowarzyszenia zawodowe, organizacje młodzieżowe i osoby prywatne⁵⁹.

Wiele instytucji i organizacji społecznych starało się zachęcać młodzież i dorosłych do uczęszczania na odczyty, prelekcje i wystawy. Organizacje zawodowe i polityczne starały się przychodzić z pomocą swym członkom w podnoszeniu kwalifikacji zawodowych i zdobywaniu wiedzy niezbędnej do udziału w życiu społecznym. Taki charakter miał między innymi Chrześcijański Uniwersytet Robotniczy, założony przez organizacje chrześcijańskie w 1930 r., na którym zajęcia w 1932 r. prowadził ks. Stefan Wyszyński. Tworzono kursy zawodowe lub ogólnokształcące przeznaczone dla dorosłych zainteresowanych uzupełnieniem wykształcenia. W zależności od charakteru kursu zajęcia prowadzili nauczyciele szkół

⁵⁷ Z. Żuchowski, *Szkoły powszechnie w okolicach Wąpielska...* s. 87–88.

⁵⁸ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 150.

⁵⁹ Tamże, s. 150–151.

powszechnych, zawodowych, średnich, seminarium diecezjalnego i przedstawiciele innych zawodów. Samorząd utrzymywał niektóre instytucje zajmujące się krzewieniem pozaszkolnej oświaty lub udzielał pomocy finansowej i materialnej organizatorom kursów⁶⁰.

Rozwój polskiego szkolnictwa średniego na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej rozpoczął się w 1916 r., po wyrażeniu zgody przez niemiecką administrację na współudział Polaków w zarządzaniu oświatą na terenach byłego Królestwa Kongresowego⁶¹. Ta decyzja umożliwiła zakładanie nowych szkół średnich lub zmianę profilu już istniejących szkół, po to aby lepiej przystosować je do potrzeb mieszkańców. Z tej możliwości skorzystał Ludwik Bauer, prezes Rady Opiekuńczej Włocławskiej Szkoły Handlowej. Uzyskał on zgodę na jej przekształcenie w Ośmioklasowe Gimnazjum Realne z prawem nauczania łaciny. Reorganizację tę zrealizował nowy dyrektor Waclaw Biernacki, z wykształcenia matematyk. Z programu nauczania usunął przedmioty zawodowe, a w ich miejsce wprowadził przedmioty ogólnokształcące. Waclaw Biernacki dokonując zmian programowych, reaktywował we Włocławku gimnazjum ogólnokształcące⁶².

Rada Opiekuńcza po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zwróciła się do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z prośbą o upaństwowienie Włocławskiej Szkoły Realnej. Minister Jan Łukaszewicz z dniem 1 sierpnia 1919 r. uznał Włocławską Szkołę Realną za gimnazjum państwowe. Odtąd szkoła przyjęła nazwę Gimnazjum Państwowe we Włocławku. Wojna polsko-bolszewicka zakłóciła pracę gimnazjum. Budynek szkoły został w 1919 r. zajęty na szpital wojskowy i zwrócony dopiero pod koniec 1920 r. W listopadzie 1918 r. część uczniów wstąpiła do wojska. Latem 1920 r. uczniowie klas VI–VIII wraz z wieloma nauczycielami wstąpili do Armii Ochotniczej i wzięli udział w obronie Włocławka. Zginął wówczas uczeń Państwowego Gimnazjum Kazimierz Gaszczyński i wychowanek Włocławskiej Szkoły Handlowej Julian Kalinowski. Zajęcia lekcyjne po zakończeniu wojny rozpoczęły się w roku szkolnym 1921–1922. Szkoła otrzymała nową nazwę Państwowe Gimnazjum Ziemi Kujawskiej. Od 1924 r. wprowadzono podział gimnazjum na dwa profile: humanistyczny i przyrodniczy. Zmiany w organizacji szkoły wprowadziła ustawa z 11 marca 1932 r. Podzieliła ona jednolity

⁶⁰ Tamże, s. 151.

⁶¹ *Historia wychowania wiek XX*, cz. 1, red. J. Miąso, Warszawa 1984, s. 9.

⁶² M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 152.

do tej pory kurs szkoły średniej na czteroletnie gimnazjum i dwuklasowe liceum o kilku profilach. Gimnazjum Ziemi Kujawskiej zmieniło nazwę na Gimnazjum i Liceum Ziemi Kujawskiej. Do gimnazjum uczęszczali chłopcy pochodzący ze średniozamożnych i biedniejszych rodzin. Wysokość opłaty za naukę wynosiła 240 zł rocznie, z możliwością uzyskania 50% zniżki dla synów urzędników i funkcjonariuszy państwowych oraz uczniów z biednych rodzin⁶³. Szkoła cieszyła się uznaniem mieszkańców Włocławka.

Drugą państwową szkołą średnią we Włocławku w okresie międzywojennym było Gimnazjum im. Marii Konopnickiej. Powstało po upadku pensji Michaliny Masłowskiej i Franciszka Biernackiego w 1917 r. W celu zapewnienia funkcjonowania szkoły, rodzice uczennic utworzyli Spółdzielcze Stowarzyszenie Szkolne. Zarząd stowarzyszenia uzyskał w czerwcu 1918 r. zgodę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na otwarcie Ośmioklasowego Gimnazjum Filologicznego Żeńskiego. Stowarzyszenie i dyrektor szkoły Zofia Degenówna zabiegali o jej upaństwowienie. Wspólne wysiłki odniosły sukces. 1 sierpnia 1921 r. Ministerstwo WRiOP wzięło na swoje utrzymanie gimnazjum. Szkoła przyjęła nazwę Gimnazjum Państwowe im. Marii Konopnickiej. Realizowała program typu matematyczno-przyrodniczego. Zmiana programu kształcenia z profilu matematyczno-przyrodniczego na profil humanistyczny nastąpiła w 1928 r. Po reformie jędrzejewiczowskiej liceum podzielono tradycyjnie na profil humanistyczny i matematyczno-przyrodniczy. W 1926 r. rozpoczęto budowę nowego gmachu szkoły, przy ulicy Łęskiej, który wybudowano w 1939 r. W 1932 r. do części nowo wybudowanego budynku przeniesiono szkołę z ulicy Brzeskiej. Fundusze na budowę gmachu szkolnego oraz jego wyposażenie pochodziły z dotacji Skarbu Państwa, władz samorządowych, organizacji społecznych i osób prywatnych⁶⁴.

Biskup Stanisław K. Zdzitowiecki był inicjatorem powstania we Włocławku dwóch męskich gimnazjów: im. Jana Długosza i Piusa X oraz żeńskiego zwanego od nazwiska dyrektorki Janiny Steinbokówny – Gimnazjum Steinbokówny.

⁶³ Tamże, s. 152–153.

⁶⁴ *Monografia III Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Konopnickiej we Włocławku*, red. N. Kłobukowska, R. Kudęł, J. Polak, Włocławek 1998, s. 164.

Szkoła im. Jana Długosza rozpoczęła działalność 2 października 1916 r. jako gimnazjum o profilu humanistycznym. Mieściła się w pałacu biskupim w pomieszczeniu po byłej szkole zawodowej. Spalenie pałacu przez oddziały Gaj-Chana, usiłujące w sierpniu 1920 r. zdobyć Włocławek, zmusiły szkołę do przeniesienia się do domu położonego na rogu ulic Gdańskiej i Tumskiej będącego własnością kurii. Biskup Stanisław K. Zdzitowiecki biorąc pod uwagę trudną sytuację lokalową gimnazjum, rozpoczął budowę nowego gmachu przy ulicy Łęskiej. Oddanie nowego obiektu nastąpiło 7 października 1928 r. Uroczystego poświęcenia szkoły dokonał biskup Władysław P. Krynicki. Prace wykończeniowe trwały jeszcze do 1939 r. Wybudowano internat, dużą salę gimnastyczną z tarasem i piękny ogród. Gimnazjum im. Jana Długosza uprawnienia szkoły państwowej uzyskało w 1923 r. Utrzymywało się z dotacji biskupów kujawskich i opłat wnoszonych przez uczniów w kwocie od 400 zł rocznie w klasach pierwszych do 650 zł w klasach ósmych. Do szkoły uczęszczało 200–400 uczniów. Najlicniejszą grupą byli synowie urzędników, rzemieślników, kupców, ziemian, przemysłowców i przedstawiciele wolnych zawodów. Najmniej liczna grupa uczniów pochodziła z rodzin robotników fabrycznych i rolnych. Większość uczniów wywodziła się z Włocławka. Po reformie jędrzejewiczowskiej szkoła im. Jana Długosza została podzielona na: szkołę podstawową (I–VI), gimnazjum (I–IV) i liceum (I–II) o profilach humanistycznym i przyrodniczym. W gimnazjum pracowało od 17–20 nauczycieli, w tym zawsze trzech księży. Zatrudniony byli lekarz i dentystka. Świadectwo dojrzałości w latach 1925–1939 uzyskało 257 uczniów. Władze szkoły troszczyły się o wysoki poziom kształcenia i wychowania uczniów⁶⁵.

Z inicjatywy biskupa Stanisława K. Zdzitowieckiego powstało w 1908 r. gimnazjum im. Piusa zwane Seminarium Małym utworzone przez ks. Idziego Radziszewskiego. Po odzyskaniu niepodległości dzięki staraniom rektora seminarium ks. Antoniego Borowskiego szkoła uzyskała statut Prywatnego Gimnazjum im. Piusa X z uprawnieniami upoważniającymi do wydawania świadectw dojrzałości. Gimnazjum przygotowywało męską młodzież do studiów w seminarium diecezjalnym. Początkowo szkoła prowadziła nauczanie w klasach starszych, V–VIII. W 1925 r. utworzono klasę IV. Absolwenci gimnazjum stawali się później alumnami Seminarium Duchownego

⁶⁵ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 157–159.

we Włocławku. Jednym z najwybitniejszych uczniów seminarium był Prymas Tysiąclecia kardynał Stefan Wyszyński, który podjął studia filozoficzno-teologiczne w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku. Po reformie jędrzejewiczowskiej placówkę przekształcono w gimnazjum z klasami III–IV i liceum typu neoklasycznego. Opłata za naukę i pobyt w internacie wynosiła 600 zł. Przez pierwsze lata gimnazjum korzystało z pomieszczeń seminarium. Dzięki zaangażowaniu biskupa K. M. Radońskiego w 1932 r. wybudowano dla potrzeb gimnazjum osobny budynek w ogrodzie seminarium przy ulicy Karnkowskiego⁶⁶.

W 1915 r. z inicjatywy biskupa Stanisława K. Zdzitowieckiego powstała we Włocławku szkoła dla dziewcząt, w której pracowała Janina Steinbokówna, najpierw jako nauczyciel, a później jej kierownik. Oficjalnymi właścicielami gimnazjum były organizacje katolickie: Zjednoczenie Pań (1916–1930) i Stowarzyszenie „Oświata i Wychowanie” (1923–1933). Janina Steinbokówna łączyła obowiązki dyrektorki szkoły i prezesa Stowarzyszenia. Zorganizowana szkoła, była najpierw ośmioklasowym gimnazjum, a później 11-klasową ogólnokształcącą prywatną szkołą katolicką o pełnych prawach państwowych i kategorii A, przyznanej przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W gimnazjum o profilu humanistycznym kształciło się od 192–338 uczennic. Pierwsze świadectwa dojrzałości wydano w 1921 r. Szkoła mieściła się w pomieszczeniach wynajętych przy ulicy Cyganka. Do nowego gmachu przy ulicy Przejazd (obecnie Plac Kopernika) szkoła została przeniesiona w roku szkolnym 1922–1923.

J. Steinbokówna w 1926 r. utworzyła również Żeńskie Prywatne Seminarium Nauczycielskie z klasami I–III. Zgodę ministerstwa na otwarcie seminarium uzyskała w 1928 r. W 1929 r. wraz z wszystkimi innymi seminariami Żeńskie Prywatne Seminarium Nauczycielskie weszło w stan likwidacji zakończonej zamknięciem placówki w 1934 r. Do seminarium przyjęto ogółem 281 uczennic, spośród których 83 uzyskały świadectwa ukończenia szkoły. Kryzys ekonomiczny w latach trzydziestych spowodował przekazanie przez J. Steinbokównę gimnazjum i seminarium nauczycielskiego Siostram Urszulankom. J. Steinbokówna też wstąpiła do tego zgromadzenia i objęła stanowisko dyrektorki sióstr Urszulanek w Kościerzynie. Włocławską placówkę przekształciły Urszulanki w zakład oświatowy złożony z przedszkola, sześcioklasowej szkoły podstawowej, czteroklasowego gim-

⁶⁶ Tamże, s. 160.

nazjum i dwuklasowego liceum humanistycznego. Gimnazjum J. Steinbo-kówny, jak i Siostr Urszulanek utrzymywane było z chesnego pochodzącego od rodziców uczennic, z dotacji od stowarzyszeń „Zjednoczenie Pań”, „Oświata i Wychowanie”. Chesne w szkole podstawowej wynosiło 300 zł, w gimnazjum i liceum od 550 zł do 900 zł w klasach maturalnych⁶⁷.

Szansę rozwoju polskich szkół stworzoną przez niemieckie władze okupacyjne wykorzystała też Władysława Aspis dla przekształcenia swej pensji w gimnazjum typu matematyczno-przyrodniczego. 7-klasowe Gimnazjum Realne Żeńskie Aleksandry Aspis zostało przekazane córce Władysławie Aspis w 1910 r. W klasach I–III realizowano program nauczania elementarnego, a w klasach IV–VII szkół średnich. Od 1918 r. realizowano program dla gimnazjów realnych ze zwiększoną liczbą godzin z przedmiotów matematyczno-przyrodniczych. 8 lipca 1918 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego udzieliło Władysławie Aspis zezwolenia na przekształcenie 7-klasowej Szkoły Żeńskiej w 8-klasowe Prywatne Gimnazjum Realne o profilu matematyczno-przyrodniczym. Do gimnazjum w roku szkolnym 1919–1920 uczęszczało 437 uczennic, a w roku szkolnym 1920–1921 – 347. Najwięcej uczennic wywodziło się z rodzin kupców, ziemian i urzędników, a najmniej z rodzin rolników, urzędników komunalnych, niższym stopniem wojskowych⁶⁸.

Władysława Aspis jako jedna z pierwszych właścicielek gimnazjów uzyskała w 1918 r. uprawnienia umożliwiające wydanie świadectw dojrzałości. Pierwsze maturzystki opuściły szkołę w 1920 r. Oficjalna nazwa placówki brzmiała Gimnazjum Realne Żeńskie Władysławy Aspisówny. W zależności od potrzeb uruchamiano klasy od przedwstępnej aż do VIII. Władysława Aspis przyjmowała do swej szkoły uczennice wywodzące się ze wszystkich grup etnicznych i religijnych zamieszkujących ówczesny Włocławek. Roczna opłata za uczęszczenie do szkoły wynosiła 900 zł. Szkoła korzystała z wynajętych budynków przy ulicy Brzeskiej, potem przy ulicy Kaliskiej i Kościuszki. Kryzys ekonomiczny w latach trzydziestych spowodował upadek placówki. Ostatnie egzaminy maturalne odbyły się w 1931 r.⁶⁹

⁶⁷ M. Pawlak, *Dawne włocławskie gimnazja w latach 1876–1939*, Bydgoszcz 1998, s. 36–39.

⁶⁸ APT OW, Zespół Akt Zarządu Miasta Włocławek 1918–1939, Gimnazjum Żeńskie Aleksandry Aspis we Włocławku 1917–1923, sygn. 1.

⁶⁹ I. Kamińska, *Aleksandra Aspis (1857–1933) pedagog, przełożona szkoły średniej, działaczka kulturalna*, [w:] *Zastuzeni dla Włocławka*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991, s. 15–17.

Gmina żydowska również wykorzystwała sprzyjającą postawę Niemców i w 1917 r. otworzyła Gimnazjum Męskie Gminy Żydowskiej, a w 1918 r. gimnazjum żeńskie. W 1920 r. połączono gimnazjum męskie i gimnazjum żeńskie w jedną szkołę koedukacyjną. Po reformie jędrzejewiczowskiej szkoła została podzielona na powszechną z klasami I–VI, gimnazjum z klasami I–IV i liceum o profilach humanistycznym i przyrodniczym. Do szkoły uczęszczało od 300–350 uczniów. Opłaty były zróżnicowane w wysokości od 50 zł w pierwszej klasie szkoły powszechnej do 600 zł w klasie maturalnej. Gimnazjum żydowskie zajmowało dwa domy prywatne, połączone wspólnym podwórkiem przy ulicy Kościuszki i przy ulicy Kaliskiej⁷⁰.

Włocławskie szkoły handlowe powstały z zamiarem kształcenia młodzieży w zakresie szkoły ogólnokształcącej. W 1916 r. przekształciły się w gimnazjum ogólnokształcące. Rodzice zainteresowani kształceniem dzieci w szkołach handlowych rozpoczęli starania o ponowne otwarcie takiej placówki we Włocławku. Zgodę uzyskali od ministra WRiOP, który powołał 1 lipca 1919 r. Zygmunta Michlera na kierownika szkoły. Szkoła rozpoczęła działalność 22 października 1919 r. jako Państwowa Szkoła Kupiecka Męska. Od roku szkolnego 1921–1922 była szkołą koedukacyjną. W następnych latach zmieniała nazwę dwukrotnie: na Państwową Szkołę Handlową w 1923 r. i na Państwowe Gimnazjum Kupieckie w 1937 r. Była czteroklasową szkołą zawodową. Przyjmowano do niej młodzież, która ukończyła trzy klasy gimnazjum lub sześć klas szkoły podstawowej. Wydawała świadectwa ukończenia równoważne świadectwu VII klasy gimnazjum, co niemożliwiało wstęp na studia akademickie. Rozporządzenie Rady Ministrów z 26 czerwca zrównało absolwentów szkoły handlowej z ich kolegami z gimnazjów, co było ważnym przywilejem w staraniach o uzyskanie pracy w urzędach państwowych. Do szkoły uczęszczało przeciętnie 150–160 uczniów. Szkoła przez wiele lat nie miała własnego budynku i korzystała z wynajmowanych domów przy ulicy Starodębskiej, a następnie przy ulicy Brzeskiej. Własny gmach wybudowany z dotacji Skarbu Państwa otrzymała w 1937 r.⁷¹

Włocławianie zabiegali również o otwarcie szkoły przygotowującej chłopców do pracy w przemyśle. Ministerstwo WRiOP w 1920 r. wyraziło zgodę na utworzenie Państwowej Niższej Szkoły Technicznej we Wło-

⁷⁰ M. Pawlak, *Oświata i szkolnictwo...*, s. 162.

⁷¹ Tamże, s. 165.

clawku, kształcącej elektrotechników i mechaników, monterów maszyn rolniczych i przemysłowych. Od 1933 r. szkoła przyjęła nazwę Państwowa Szkoła Rzemieślniczo-Przemysłowa. W 1929 r. zostało powołane Państwowe Gimnazjum Mechaniczne. Obydwie szkoły były zarządzane przez jednego dyrektora i miały wspólną administrację, warsztaty i nauczycieli. Absolwenci zdawali egzamin na czeladnika w wyuczonym zawodzie. Szkoły były utrzymywane z dotacji Ministerstwa WRiOP. Rodzice płacili za egzaminy wstępne i czeladnicze oraz za zużyte surowce, materiały i narzędzia. Na początku szkoła została umieszczona w wynajętym budynku przy ulicy 3 Maja. Od 1924 r. miała własny gmach wybudowany na placu przekazanym przez miasto przy ulicy Rolińskiego⁷².

Rzemieślnicy mieszkający we Włocławku domagali się od władz miasta zorganizowania szkoły umożliwiającej terminatorom zdobywanie kwalifikacji czeladnika. W 1919 r. inż. Stanisław Dąbrowski zorganizował Publiczną Miejską Szkołę Doksztalającą, która pracowała do 1939 r. Uczęszczała do niej młodzież w wieku 14–18 lat. Szkoła kształciła w profilach: krawieckim, skórno-włókienniczym, metalowo-drzewnym i ogólnohandlowym. Program nauczania obejmował przedmioty ogólnokształcące, zawodowe oraz przysposobienie wojskowe i sportowe. Nauka w zależności od profilu trwała 2–3 lata. Zajęcia odbywały się w budynkach szkół podstawowych przy ulicy Łęskiej i przy ulicy Staszica oraz w salach i warsztatach Gimnazjum Mechanicznego. Do szkoły uczęszczało 350–600 uczniów. Koszty utrzymania szkoły ponosiły Skarb Państwa i samorząd Włocławka⁷³.

Dotkliwy brak nauczycieli dla szkół elementarnych skłonił Polską Macierz Szkolną do zorganizowania w 1916 r. we Włocławku kursu dla kandydatów na nauczycieli w budynku Szkoły Realnej. W 1917 r. kurs dla nauczycieli organizowany z inicjatywy Polskiej Macierzy Szkolnej został przekształcony w koedukacyjne Seminarium Nauczycielskie. W pierwszym roku pracy Seminarium Nauczycielskim kierował dyrektor Szkoły Realnej Waclaw Biernacki. Samodzielną placówką Seminarium Nauczycielskie stało się na podstawie decyzji ministra WRiOP z 1 grudnia 1919 r. Na stanowisko dyrektora został powołany Zygmunt Błędowski, który kierował placówką do chwili jej likwidacji w 1933 r. Seminarium było szkołą samorządową utrzymywaną z dotacji państwa, samorządu miasta

⁷² Tamże, s. 165–166.

⁷³ Tamże, s. 167.

Włocławka, powiatów włocławskiego i nieszawskiego oraz opłat uczniów. Sejmik powiatu nieszawskiego z dnia 1 lipca 1923 r. wycofał się z finansowania seminarium, motywując swoją decyzję otwarciem w Nieszawie Państwowego Męskiego Seminarium Nauczycielskiego. Odtąd obowiązek utrzymania seminarium spoczywał na samorządzie Włocławka i powiatu włocławskiego oraz na opłatach uczniów. W 1930 r. sejmik powiatu włocławskiego odmówił finansowania seminarium. Przez ostatnie trzy lata pracy Seminarium Nauczycielskie utrzymywało się z dotacji państwa, miasta Włocławek i opłat uiszczanych przez uczniów. Do 1930 r. czesne wynosiło od 200–250 zł, a od 1930 r. wzrosło do 400 zł. Wieloletnie wysiłki dyrektora Zygmunta Błędowskiego na rzecz upaństwowienia seminarium nie przyniosły sukcesu. Ministerstwo WRiOP swoją odmowną decyzję uzasadniało brakiem własnego budynku dla potrzeb dydaktycznych i internatu. Seminarium korzystało z sal i pracowni Gimnazjum Ziemi Kujawskiej. Zajęcia odbywały się w godzinach popołudniowych. W listopadzie 1931 r. władze Włocławka przekazały seminarium część budynku szkoły podstawowej przy placu Staszica. Nauka w seminarium trwała cztery lata, a od 1925 r. realizowano pięcioletni cykl kształcenia. W Seminarium Nauczycielskim kształciło się ogółem kształciło się 565 uczniów, spośród których świadectwa ukończenia szkoły uzyskało 289 osób. Jako jedyna placówka w regionie umożliwiała dziewczętom zdobywanie zawodu nauczycielki. Seminaria w Nieszawie i Wymyślinie kształciły tylko chłopców. Zmiany koncepcji kształcenia nauczycieli, podjęte przez ministerstwo, spowodowały likwidację seminarium w 1933 r. Drugą placówką kształcącą we Włocławku nauczycieli w latach 1926–1934 było Żeńskie Prywatne Seminarium Nauczycielskie utworzone przez Janinę Steinbokównę, przy kierowanym przez nią gimnazjum⁷⁴.

Na szczególne wyróżnienie zasługuje rola Kościoła i jego wkład w rozwój społeczności lokalnych, zakładanie i budowę szkół. Duże zasługi w rozwoju oświaty wniosło powstałe w 1569 r. pierwsze na ziemiach polskich Seminarium Duchowne we Włocławku. Dzięki ogromnym zasługom biskupa Stanisława K. Zdzitowieckiego stało się prężnym ośrodkiem naukowym w zakresie teologii, historii i socjologii. Ks. Zenon Chodyncki i jego brat ks. Stanisław Chodyncki przyczynili się do rozwoju czytelnictwa poprzez utworzenie przy Seminarium biblioteki funkcjonującej do

⁷⁴ Tamże, s. 163–164.

dziś⁷⁵. Seminarium Duchowne we Włocławku w 1927 r. uzyskało prawa szkoły wyższej państwowej. Warsztat naukowy, bogata biblioteka i Archiwum Diecezjalne z liczną kadrą badaczy przeszłości Kościoła i regionu zdecydowało o statusie liczącego się ośrodka naukowego i kulturalnego w Polsce i za granicą⁷⁶.

W Aleksandrowie Kujawskim z inicjatywy ks. Franciszka Szczygłowskiego w 1916 r. niemieckie władze okupacyjne pozwoliły na otwarcie w części nowo wybudowanego obiektu czteroklasowej szkoły średniej, która przez kilka lat nosiła nazwę Szkoły Realnej Polskiej Macierzy Szkolnej. W pierwszym roku pracy szkoły do trzech klas przyjęto około 60 uczniów, a w 1919 r. w pięciu klasach kształciło się 260 uczniów. Pierwszym dyrektorem szkoły był Henryk Zawadzki. Pieczę nad działalnością placówki sprawował ks. Franciszek Szczygłowski. Mając na uwadze dalszy rozwój szkoły, ks. F. Szczygłowski w porozumieniu z ordynariuszem włocławskim biskupem Stanisławem K. Zdzitowieckim powierzył w 1919 r. prowadzenie szkoły zgromadzeniu salezjańskiemu, które miało duże doświadczenie i dobre wyniki w procesie edukacji młodzieży. W efekcie działań włocławskiej kurii biskupiej i ks. Szczygłowskiego pierwsi salezjanie przyjechali do Aleksandrowa Kujawskiego 13 sierpnia 1919 r. Był to ks. Teodor Kurpisz jako delegat prowincjała oraz ks. Kazimierz Masłowski. Proboszczem parafii został salezjanin ks. Walenty Wieczorek (1919–1921), a jego następcami kolejno: ks. Jan Symior (1921–1925) i ks. Jan Bujar (1925–1928). Zakonnicy zamieszkali przy liceum ogólnokształcącym⁷⁷.

Początki pracy salezjanów w Aleksandrowie Kujawskim były trudne. Brakowało środków materialnych koniecznych do funkcjonowania szkoły, odpowiedniej kadry nauczycieli i wychowawców. Pomimo tych trudności w pierwszym roku pracy salezjanów szkoła uzyskała najpierw częściowe, a później w roku szkolnym 1932–1933 pełne prawa szkoły państwowej. Działalność gimnazjum na pewien czas zakłóciła wojna polsko-bolszewicka w 1920 r. Młodzież licznie opuszczała mury szkolne, aby stanąć w szeregach obrońców ojczyzny. Działania wojenne spowodowały, że gmach szkoły został

⁷⁵ R. M. Wituła, *Szkolnictwo we Włocławku w latach 1918–1922*, Zbliżenia Cywilizacyjne, Zeszyty Naukowe PWSZ we Włocławku 2011, s. 192–193.

⁷⁶ J. Wajer, *Życie kulturalne miasta*, [w:] *Włocławek dzieje miasta*, t. 2: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewskiego, Włocławek 2001, s. 186.

⁷⁷ J. Dębiński, *Szkic do dziejów Aleksandrowa Kujawskiego*, [w:] *Aleksandrów Kujawski (1918–1921)*, cz. 1: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008, s. 17–19.

zamieniony na szpital wojskowy. W pierwszym powojennym roku szkolnym 1920–1921 gimnazjum rozpoczęło pracę w wynajętym lokalu Szkoły Podstawowej nr 1. Do własnych budynków gimnazjaliści powrócili dopiero w styczniu 1921 r. Władzom powiatu nieszawskiego zależało na wysokim poziomie kształcenia młodzieży, dlatego na wniosek Sejmiku Powiatowego w Nieszawie zlikwidowano gimnazjum w Radziejowie i tamtejszą młodzież przeniesiono do Gimnazjum w Aleksandrowie Kujawskim, które stało się jedyną w powiecie szkołą średnią o profilu humanistycznym⁷⁸. Skupienie młodzieży w aleksandrowskim gimnazjum z całego powiatu spowodowało konieczność budowy internatu. Pracami budowlanymi kierowali inż. Michał Bogatyrew i ks. Kazimierz Masłowski. 14 października 1923 r. biskup Stanisław K. Zdzitowiecki poświęcił kamień węgielny. Budowa internatu trwała cztery lata. Uroczyste poświęcenie i otwarcie internatu Kolegium Kujawskiego Towarzystwa Salezjańskiego w Aleksandrowie Kujawskim przez prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda nastąpiło 26 czerwca 1927 r.⁷⁹

Oprócz gimnazjum salezjańskiego w okresie międzywojennym działała w Aleksandrowie Kujawskim Szkoła Rzemiosł i Szkoła Drzewna, przemianowana po drugiej wojnie światowej na Liceum Drzewne. W latach 1916–1928 Szkoła Rzemiosł mieściła się w budynku obok szpitala, a przy niej znajdowały się warsztaty szkolne. W latach 1927–1929 zbudowano nową siedzibę szkoły, a na jej otwarcie przybył Prezydent RP Ignacy Mościcki. Szkoła Drzewna mieściła się do wybuchu drugiej wojny światowej w budynku kolejowym przy ulicy Długiej. Tuż przed wojną w 1939 r. rozpoczęto budowę szkoły w Dębówce na terenie byłego targowiska, którą ukończono po drugiej wojnie światowej⁸⁰.

W Lipnie w 1935 r. czynnych było pięć szkół średnich: Gimnazjum Męskie oraz Gimnazjum Żeńskie, Szkoła Handlowa Polskiej Macierzy Szkolnej oraz założona w 1929 r. Szkoła Kilimkarstwa i Robót Ręcznych, a także Seminarium Nauczycielskie w Wymyślinie, które kształciło młodzież z terenu powiatu lipnowskiego i rypińskiego⁸¹.

W Rypinie funkcjonowały cztery szkoły średnie: Progimnazjum Męskie (1912–1922), Progimnazjum Filologiczne Żeńskie (1918–1922), Gimnazjum Koedukacyjne Towarzystwa Szkoły Średniej (1922–1932).

⁷⁸ Tamże, s. 19.

⁷⁹ Tamże, s. 19–20.

⁸⁰ Tamże, s. 23.

⁸¹ R. Specjalski, *Lipno i okolice. Materiały do monografii VI...*, s. 38.

Dziewczęta mogły się uczyć w Szkole Ochroniarek. W powiecie rypińskim i w powiecie lipnowskim utworzone zostały koedukacyjne Publiczne Szkoły Doksztalające.

Pierwszą szkołą średnią powstałą w Rypinie w 1912 r., było czteroklasowe prywatne progimnazjum męskie z rosyjskim językiem wykładowym założone przez ks. Stanisława Majewskiego. W 1913 r. w rypińskim progimnazjum istniały trzy klasy i uczyło w nim trzech nauczycieli: ks. S. Majewski, Schulz i jedna nauczycielka, z pochodzenia Rosjanka. Kształciło się w nim 70 uczniów, najwięcej Niemców, 30 Polaków, kilku Żydów i 2 Rosjan. Ze względu na rusyfikacyjny charakter i duże opłaty wpisowe szkoła nie znalazła uznania wśród mieszkańców miasta i okolicy. W 1915 r. rypińscy działacze oświatowi wystąpili do władz okupacyjnych z inicjatywą powołania szkoły średniej. We wrześniu 1915 r. wydano koncesję na założenie czteroklasowego progimnazjum męskiego z polskim językiem wykładowym. Nadzór nad szkołą sprawował Zarząd Towarzystwa Szkoły Średniej, na czele którego stał ks. kan. Stanisław Gogolewski. Kierownikiem progimnazjum był pastor Robert Gundlach, a od 1916 r. stanowisko to objął ks. Władysław Mąkowski. Szkoła mieściła się w budynku wynajętym przy ulicy Piaski 10. W roku szkolnym 1917–1918 do progimnazjum wprowadzono klasę V, a w następnym klasę VI. Szkoła stała się wówczas sześcioklasowym filologicznym progimnazjum męskim. Nauka w progimnazjum była płatna. W ciągu pierwszych lat istnienia szkoła nie korzystała z żadnej pomocy materialnej, utrzymując się wyłącznie z wpisowego. Od roku szkolnego 1917–1918 mogła już liczyć na zorganizowaną pomoc ziemiaństwa, chłopów i duchowieństwa z powiatu rypińskiego oraz organizacji społeczno-oświatowych. Szkoła zaopatrzona była w niezbędne pomoce naukowe i miała zasobną bibliotekę. Gromadziła specjalne fundusze pochodzące z loterii fantowych, przedstawień, koncertów i pokazów gimnastycznych, aby umożliwić kształcenie uczniów pochodzących z biednych rodzin⁸².

W sierpniu 1918 r. utworzono w Rypinie czteroklasowe progimnazjum filologiczne żeńskie. Pierwszą kierowniczką tej szkoły była Maria Jagodzińska, a od 1920 r. Walentyna Kurpiejewska. Szkoła mieściła się w kilku wynajętych budynkach, najpierw przy ulicy Warszawskiej, a później przy ulicy Kościuszki. Od roku szkolnego 1919–1920 podniesiono stopień organizacyjny szkoły poprzez utworzenie klasy V. Nauka w szkole była płat-

⁸² R. Piotrowski, *Dzieje rypińskiej szkoły średniej ogólnokształcącej w latach 1912–1962*, Rypin 1988, s. 4–6.

na⁸³. W pięcioletnim progimnazjum żeńskim w Rypinie kształciły się przede wszystkim córki bogatych rzemieślników i obywateli ziemskich, zamożniejszych chłopów, urzędników państwowych. Szkoła miała charakter elitarny. Zdolna młodzież z rodzin uboższych uzyskiwała 50% zniżki w opłatach szkolnych⁸⁴. We wrześniu 1922 r. nastąpiło połączenie progimnazjum męskiego i żeńskiego w Rypinie, w wyniku którego powstało Ośmioletnie Gimnazjum Koedukacyjne Szkoły Średniej. Gimnazjum rypińskie było uczelnią prywatną o niepełnych prawach państwowych, abiturienti egzamin maturalny składali przed komisją wyznaczoną na podstawie decyzji Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego spośród nauczycieli różnych szkół, głównie państwowych. Dyrektorem Ośmioletniego Gimnazjum Towarzystwa Szkoły Średniej w Rypinie od 1922 r. mianowany został Bronisław Oszubski, były kierownik progimnazjum męskiego. Do gimnazjum przyjmowano uczniów na podstawie wyników egzaminu wstępnego⁸⁵.

Do Ośmioletniego Gimnazjum Towarzystwa Szkoły Średniej uczęszczała młodzież o zróżnicowanej przynależności narodowo-wyznaniowej. Oprócz Polaków kształcili się w niej Niemcy i Żydzi. Dawało to okazję do wzajemnej współpracy i tolerancji. Gimnazjum wydawało własną gazetkę szkolną pod tytułem „Coraz wyżej”. Posiadało własną orkiestrę dętą⁸⁶. Przez sześć lat gimnazjum subsydiowane było przez samorząd powiatowy i miejski. Od lipca 1928 r. przeszło całkowicie na utrzymanie miasta. Nastąpiła wówczas zmiana nazwy szkoły na Miejskie Gimnazjum Koedukacyjne w Rypinie. Pomimo starań władz gimnazjum, szkoła nie uzyskała praw uczelni państwowej. Od początku swego istnienia gimnazjum borykało się z ogromnymi trudnościami finansowymi. Szkołą opiekowała się Rada Miejska Komisji Gimnazjalnej w Rypinie. Pogarszający się stan finansowy szkoły spowodował, że pod koniec roku szkolnego 1931–1932 władze nadzorcze zabroniły Magistratowi Miasta Rypina dalszego subsydiowania szkoły, co spowodowało jej likwidację⁸⁷.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego administracja szkolna i działacze oświatowi nie szczędzili wysiłku i pracy na rzecz rozbudowy sieci szkół. Wybudowano i rozbudowano kilkadziesiąt budynków szkol-

⁸³ Tamże, s. 7.

⁸⁴ R. Piotrowski, *Szkolnictwo byłego powiatu...*, s. 246–247.

⁸⁵ Tamże, s. 248.

⁸⁶ Tenże, *Szkolnictwo Rypina w latach 1918–1939*, Rypin 1994, s. 318–319.

⁸⁷ Tamże, s. 319.

nych. Poziom analfabetyzmu w ciągu zaledwie pierwszego dziesięciolecia spadł z 44,5% do 27,6%. Niemniej różnice przestrzenne pozostawały nie tylko w skali kraju, ale również w skali lokalnej, czego przykłady można znaleźć w miastach zwłaszcza w byłym zaborze rosyjskim⁸⁸. Spadek analfabetyzmu miał niewątpliwy związek z rozbudową szkolnictwa podstawowego. Wzrosła liczba uczniów szkół zawodowych i ogólnokształcących.

Kształcenie zawodowe opierało się głównie na 3-letnich szkołach doksztalających dla młodzieży w wieku 14-17 lat, po ukończeniu 4 klas szkoły podstawowej. Istniały również gimnazja zawodowe o 2- i 4-letnim trwaniu nauki do których przyjmowano uczniów po ukończeniu 6 klas szkoły podstawowej. Ukończenie gimnazjum uprawniało do nauki w 2-, 3- lub 4-letnim liceum zawodowym. Szkolnictwo średnie, rozbudowano zgodnie z możliwościami państwa i lokalnego samorządu. Trudności finansowe resortu oświaty, gmin, miast i powiatów uniemożliwiały utrzymanie takiej liczby szkół, która mogłaby zapewnić wykształcenie wszystkim chętnym w formie bezpłatnej lub za najniższą opłatą.

Szkoły były nie tylko instytucjami zapewniającymi mieszkańcom pewien poziom wykształcenia, pełniły również funkcję instytucji kierującej lokalnym życiem kulturalnym. W szkołach podstawowych i ponadpodstawowych działały organizacje szkolne, amatorskie zespoły teatralne, chóry i orkiestry, zespoły redagujące własne pisma, organizowano spotkania, wystawy malarstwa, tworzono oprawy artystyczne różnych imprez i uroczystości pozaszkolnych itp. Nauczyciele byli organizatorami wielu inicjatyw społecznych i kulturalnych, redaktorami lokalnych czasopism, kronikarzami miast, dyrygentami chórów pozaszkolnych itp. Potrafili doskonalic osobowość młodego pokolenia poprzez precyzyjne i jasno sformułowane cele pracy dydaktyczno-wychowawczej i opiekuńczej.

⁸⁸ A. Gawryszewski, dz. cyt., s. 2005.

Podsumowanie

Położenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej na prowadzącym z głębi kraju do Bałtyku szlaku nadwiślańskim stwarzało od czasów najdawniejszych dla wszystkich leżących w jego zasięgu obszarów warunki sprzyjające rozwojowi osadnictwa i umożliwiające uczestnictwo w prowadzonej na szeroką skalę wzdłuż Wisły wymianie handlowej. Centralne położenie głównych miast regionu, Włocławka, Lipna, Nieszawy i Rypina, decydowało o spójności tego terytorium mającym swoje odzwierciedlenie w funkcjonowaniu administracji państwowej. Potwierdzenia powiązań społeczno-gospodarczych wynikających z sytuacji geograficznej obydwu regionów dostarczyła historia.

Po odzyskaniu niepodległości Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska znalazły się w granicach województwa warszawskiego. Zgodnie z podziałem administracyjnym dzieliły się cztery powiaty: włocławski, nieszawski, lipnowski i rypiński. Obejmowały obszar 57 gmin wiejskich i 15 gmin miejskich. Podział administracyjny Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej związany był z podziałem administracyjnym odrodzonego państwa polskiego. Był efektem działań centralnych organów władzy zgodnie z przyjętymi kryteriami. Najważniejszym przedstawicielem władzy państwowej po odzyskaniu niepodległości na terenie powiatu był komisarz RP. Wacław Podwiński pełnił obowiązki komisarza w powiecie włocławskim i nieszawskim, Tadeusz Świętochowski – w powiecie lipnowskim, w powiecie rypińskim – Tadeusz Górczyński. 28 sierpnia 1919 r. komisarze RP przyjęli tytuł starosty, a urząd powiatowy – nazwę „starostwo”. Pierwszym starostą we Włocławku był Adam Olszewski, w Lipnie – Tomasz Świętochowski, w Rypinie – Marcin Heyman. Dekrety Naczelnika Państwa poza sformułowaniem norm ustrojowych porządkowały sprawy wojska, policji, administracji, samorządności, gospodarki, życia społecznego i szkolnictwa. Przywracały moce produkcyjne przemysłu, rozwiązywały problem zarządzania majątkiem pozostawionym przez okupantów. Przesądziły o rozwiązaniach społeczno-gospodarczych.

Na początku lutego 1919 r. odbyły się pierwsze wybory do rad miejskich, rad gminnych i sejmików powiatowych. Organami władzy lokalnej była rada miejska i rada gminna (organ stanowiący i kontrolny) oraz zarząd (organ wykonawczy i zarządzający). Sejmiki powiatowe były najważniejszym organem samorządowym na szczeblu powiatu. Pochodziły z wyborów pośrednich, przedstawiciele rad gminnych i miejskich.

W latach 1918–1928 nastąpiła stabilizacja struktur administracyjnych państwa, ujednoczone zostały struktury aparatu państwowego, administracji lokalnej i samorządowej, służb publicznych, bezpieczeństwa, i wymiaru sprawiedliwości. Obowiązujące prawo stało się instrumentem integracji społeczeństwa, oczywiście w takim stopniu, w jakim to było możliwe w warunkach odbudowy państwa.

Rozwój gospodarczy i społeczny regionu charakteryzowały zbliżone do siebie dwie fazy rozwojowe: w latach 1918-1921, nastąpiło odtwarzanie zniszczeń wojennych, w latach 1922-1928 nastąpił okres wyżu demograficznego i intensywnego rozwoju regionu, po czym nastąpił okres stabilizacji społeczno-gospodarczej. W sieci osiedleńczej miast województwa warszawskiego Włocławek pełnił rolę bieguna łączącego więzi społeczno-gospodarcze Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej z Mazowszem. Pozycję tę Włocławek utrzymał w całym okresie międzywojennym. Rozwijała się gospodarka lokalna, rolnictwo, przemysł, rzemiosło z coraz szerszymi powiązaniem z Pomorzem i Wielkopolską. Natomiast powiązania społeczne mieszkańców więzy rodzinne, zawodowe, majątkowe były stabilnie związane z Mazowszem i Warszawą.

Wymiernym efektem pierwszego okresu odbudowy były inwestycje. Rozbudowano sieć szkolną i wybudowano szkoły podstawowe, średnie i zawodowe. Utworzono pierwszą państwową uczelnię wyższą Seminarium Duchowne we Włocławku. Rozbudowano infrastrukturę miejską, uruchomienie zostały nie tylko zniszczone podczas wojny fabryki ale również zbudowano wiele nowych zakładów odbudowano drogi, mosty oraz obiekty użyteczności publicznej: sądy, spółdzielnie banki, syndykaty. Powołano m.in.: Kujawskie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze, Okręgowe Towarzystwo Rolnicze Ziemi Dobrzyńskiej. Aktywną działalność prowadziły: Związek Ziemian, Polska Macierz Szkolna, Ochotnicze Straże Pożarne, Związki Rzemieślnicze i inne, Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze przyczyniając się do aktywnego uczestnictwa w życiu społeczno-gospodarczym i kulturalnym mieszkańców tego regionu.

Bibliografia

Archiwalia

Akta gmin Powiatu Lipnowskiego z lat 1858–1944 (1946)
Akta Inspektoratu Szkolnego w Rypinie z lat 1917–1939
Akta miasta Rypina z lat 1919–1945
Akta miasta Włocławka z lat 1918–1939
Akta Miasta Włocławka, Zarząd Miejski z lat 1918–1939
Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy (zespoły)
Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (zespół)
Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (zespoły)
Archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie (zespół)
Komenda Powiatowa Policji Państwowej we Włocławku
Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego 1921–1939
Kuratorium Pomorskiego Okręgu Szkolnego
Okręgowy Urząd Ziemski w Warszawie 1918–1934–1938
Starostwo Powiatowe Włocławskie we Włocławku z lat 1918–1939
Urząd Wojewódzki Warszawski 1918–1939
Zarząd Główny Związku Nauczycielstwa Polskiego 1905–1939

II. Dokumenty drukowane

Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 27 listopada 1918 r. o utworzeniu rad gminnych na obszarze b. Królestwa Kongresowego, Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 18, poz. 48.
Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 5 grudnia 1918 r. o tymczasowej ordynacji wyborczej sejmików powiatowych, Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 198, poz. 51.
Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 13 grudnia 1918 r. o wyborach do rad miejskich na terenie b. Królestwa Kongresowego, Dz. Pr. PP z 1918 r. Nr 20, poz. 58.
Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim. Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 13, poz. 140.
Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 4 lutego 1919 r. o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego, Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 13, poz. 141.
Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie skarbowości gmin miejskich, Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 14, poz. 150.
Dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa z dnia 7 lutego 1919 r. w przedmiocie skarbowości powiatowych związków komunalnych, Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 14, poz. 151.
Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 sierpnia o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych I instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego, Dz. U. RP z 1919r. nr 72, poz. 426.

- Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 13 listopada 1919 r. do rozporządzenia z dnia 28 sierpnia 1919 r., Dz. U. RP Nr 72, poz. 426, zmieniające zasady zespolenia urzędów i organów powiatowej administracji państwowej, Dz. U. RP z 1919. Nr 90, poz. 488.
- Rozporządzenie wykonawcze z dnia 13 listopada 1919 r. Rady Ministrów do rozporządzenia z dnia 28 listopada 1919 r., Dz. U. RP. Nr 72, poz. 426 o tymczasowej organizacji powiatowych władz administracyjnych pierwszej instancji na obszarze b. zaboru rosyjskiego, Dz. U. RP z 1919 r. Nr 90, poz. 489.
- Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 13 listopada 1919 r. do ustawy tymczasowej z dnia 2 sierpnia 1919 r., Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 65, poz. 395 „o organizacji władz administracyjnych drugiej instancji”, Dz. U. RP z 1919 r. Nr 90, poz. 490.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lutego 1924 r. w przedmiocie organizacji władz administracyjnych II instancji, Dz. U. R. P. 1924 r. Nr 21, poz. 225.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej, Dz. U. RP z 1928 r. Nr 11, poz. 86.
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 28 marca 1928 r. w sprawie wojewódzkich i powiatowych organów kolegalnych administracji ogólnej, Dz. U. RP z 1928 r. Nr 46, poz. 453.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 lipca 1931 r. o stanowisku wojewodów i starostów jako przedstawicieli Rządu, Dz. U. RP z 1931 r. Nr 66, poz. 546.
- Rozporządzenie I Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 9 października 1933 r. w sprawie wykonania ustawy o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego, Dz. U. RP z 1933 r. Nr 80, poz. 577.
- Rozporządzenie II Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 15 grudnia 1933 r. w sprawie wykonywania ustawy o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego, Dz. U. RP z 1933 r. Nr 100, poz. 769.
- Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji, Dz. Pr. PP z 1919 r. Nr 65, poz. 395.
- Ustawa z dnia 20 lutego 1920 r. w przedmiocie rozciągnięcia na miasta b. zaboru rosyjskiego dekretu z dnia 4 lutego 1919 r. o samorządzie miejskim, Dz. U. RP z 1920 r. Nr 13, poz. 140.
- Ustawa o utworzeniu Rady Obrony Państwa z 1 lipca 1920 r., Dz. U. RP z 1920 r. Nr 53, poz. 327.
- Ustawa z dnia 3 lutego 1921 r. w sprawie delegatów do miast w sejmikach powiatowych, Dz. U. RP z 1921 r. Nr 18, poz. 99.
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. RP z 1921 r. Nr 44, poz. 267.
- Ustawa z dnia 3 czerwca 1921 r. o kontroli państwowej, Dz. U. RP z 1921 r. Nr 51, poz. 314.
- Ustawa z dnia 11 sierpnia 1923 r. o tymczasowym uregulowaniu finansów komunalnych (t.j.), Dz. U. RP z 1932 r. Nr 106, poz. 884.
- Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego, Dz. U. RP z 1933 r. Nr 35, poz. 294.
- Hładij M., Malec D., Malec J., Zarzycki Z., *Historia administracji. Wybór źródeł*, red. J. Malec, Kraków 2002.

- Kumaniecki K. W., *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–styczeń 1924*, Warszawa–Kraków 1924.
- Kumaniecki K. W., *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Kraków 1920.
- Misiuk A., Pepłoński A., *Organizacja instytucji policyjnych w II Rzeczypospolitej 1918–1926. Wybór źródeł i dokumentów*, Szczytno 1992.
- Obrona Państwa w 1920 r. Księga Sprawozdawczo-Pamiątkowa Generalnego Inspektoratu Armii Ochotniczej i Obywatelskich Komitetów Obrony Państwa*, red. W. Ścibor-Rylski, Warszawa 1923.
- Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925*, red. H. Janowska, T. Jędruszczak, Warszawa 1981.
- Spis gmin miejskich i wiejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinkonig, J. Kowalczewski, Warszawa 1934.

III. Prasa

- Gazeta Kujawska 1920, nr 157.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 160.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 162.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 163
- Gazeta Kujawska 1920, nr 165.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 166.
- Gazeta Kujawska 1920, nr 174.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 2.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 23.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 29.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 34.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 36.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Lipnowskiego 1919, nr 40.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego 1919, nr 4.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego 1919, nr 14.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego 1919, nr 24.
- Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego 1924, nr 12.
- Gazeta Urzędowa Lipnowskiego Wydziału Powiatowego 1921, nr 20.
- Gazeta Urzędowa na Obwód Lipnowsko-Rypiński 1918, nr 4.
- Gazeta Urzędowa Wydziału Powiatowego Powiatu Rypińskiego 1920, nr 4.
- Gazeta Urzędowa Wydziału Powiatowego Powiatu Rypińskiego 1920, nr 5.
- Gazeta Urzędowa Wydziału Powiatowego Powiatu Rypińskiego 1921, nr 16.
- Gazeta Urzędowa Wydziału Powiatowego Powiatu Rypińskiego 1921, nr 24.
- Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej 1920, nr 7–8.
- Kronika Rypińska” 1925, nr 5–6.
- Kronika Rypińska” 1926, nr 2.

Rolnik Rypiński 1928, nr 8.
 Słowo Kujawskie 1920, nr 159.
 Słowo Kujawskie 1925, nr 51.
 Życie Włocławka i Okolicy 1927, nr 1

IV. Opracowania

- Agopszowicz A., *Zarys prawa samorządu terytorialnego*, Katowice 1994.
- Ajnenkiel A., *Administracja w Polsce*, Warszawa 1975.
- Ajnenkiel A., *Polskie konstytucje*, Warszawa 1982.
- Ajnenkiel A., *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1962.
- Ajnenkiel A., *Od „rządów ludowych” do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926*, Warszawa 1964.
- Ajnenkiel A., Berezowski C., Gwiżdż A., Jończyk J., Klimowiecki R., Ostrowski K., Pietrzak M., Ryszka F., *Historia państwa i prawa Polski 1918–1939*, cz. 1, red. J. Bardach, Warszawa 1962.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1985.
- Belcikowska A., *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Charakterystyka, dane historyczne, programy, rezolucje partyjne, prasa, przywódcy*, Warszawa 1925.
- Bigo T., *Samorząd terytorialny w nowej konstytucji*, Lwów 1936.
- Bohusz-Szyszek Z., *Działania wojenne nad Dolną Wisłą w 1920 r.*, Warszawa 1931.
- Borkowski J., *Ludowcy w II Rzeczypospolitej*, t. 1. Warszawa 1987.
- Borucki M., *Ziemia Kujawska pod względem geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882.
- Brzoza Cz., Sowa A. L., *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2007.
- Bukowski Z., Jędrzejewski T., Rączka P., *Ustrój samorządu terytorialnego*, Toruń 2011.
- Cichocki W., *Obrona Włocławka. Jednodniówka*, Włocławek 1920.
- Cieśla A., *Z przeszłości w przyszłość. Związek Nauczycielstwa Polskiego na Kujawach i Pomorzu 1905–1920–2005*, Bydgoszcz 2005.
- Chelmiński B., *Powiat Rypiński w latach 1905–1939. Kartki z pamiętnika*, Rypin 1997.
- Chelmiński B., *Powiat rypiński w pamiętnikach*, Rypin 2005.
- Chudański W., *Ruch ludowy w województwie pomorskim 1920–1939*, Warszawa 1970.
- Chwalba A., *Dzieje Polski. Kalendarium*, Kraków 2000.
- Cybulski A., *Dzieje włocławskiej oświaty*, Włocławek 1991.
- Czubiński A., *Centrolew*, Poznań 1965.
- Działania wojenne nad dolną Wisłą*, oprac. Z. Bohusz-Szyszek, Warszawa 1931.
- Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, red. J. Danielewicz, Bydgoszcz 1982.
- Dziki T., Gruszczynska M., *Sierpień 1920 roku we Włocławku w świetle źródeł archiwalnych*, Włocławek 2000.
- Eckert M., *Przemysł rolno-spożywczy w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1974.
- Galkowski P., *Powiat rypiński w sierpniu 1920 roku. W osiemdziesiątą rocznicę wydania*, Gazeta Urzędowa dla Powiatu Rypińskiego z 5 lipca 2000 r.

- Gałkowski P., *Zemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1918–1947*, Rypin 1999.
- Gawryszewski A., *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005.
- Ginsberg A., *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968.
- Głębowicz B., *Zarys dziejów i działalności Pomorskiego Okręgu ZNP 1920–1966*, Warszawa 1966.
- Gózdź Z., *Lipno*, Lipno 1994.
- Grelewski S., *Wyznania protestanckie w Polsce współczesnej*, Warszawa 1932.
- Grzybowska M., *Decentralizacja i samorząd w II Rzeczypospolitej (aspekty ustrojowo-polityczne)*, Kraków 2003.
- Grzybowski M., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982.
- Grzybowski M., Mietz A., Pakulski J., Pawlak M., *Osiek Rypiński. Dzieje parafii i gminy*, Osiek Rypiński–Toruń 1994.
- Guldon Z., *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, Toruń 1967.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981.
- Historia Polski 1918–1939*, t. 4, red. J. Jędruszcak, Warszawa 1984.
- Holzer J., *Demografia*, Warszawa 1970.
- Holzer J., *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974.
- Holzer J., *PPS w latach 1917–1919*, Warszawa 1962.
- Ihnatowicz I., Mączek A., Zientara B., Żarnowski J., *Spółczesność polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1988.
- Izdebski H., *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2008.
- Jakubowski F., *Wojna 1920 roku na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 2003.
- Jankowski J., *Harcerstwo Pomorza Gdańskiego i Kujaw 1911–1945*, Warszawa–Toruń 1987–1988.
- Jaroszyński M., Zimmermann J., Brzeziński W., *Polskie prawo administracyjne. Część ogólna*, Warszawa 1956.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski*, Warszawa 2006.
- Karczewski Z., Kubiak W., *Dzieje Włocławka. Kronika ważniejszych wydarzeń*, Bydgoszcz 1975.
- Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1997.
- Karwicka T., *Kultura ludowa ziemi dobrzyńskiej*, Warszawa–Poznań–Toruń 1979.
- Kawski T., *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918–1942*, Toruń 2007.
- Kawski T., *Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918–1950*, Toruń 2006.
- Kołodziej E., *Komunistyczna Partia Robotnicza Polski w ruchu zawodowym 1918–1932*, Warszawa 1975.
- Koneczny F., *Dzieje administracji w Polsce*, Wilno 1924.

- Kościół w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, wybór i oprac. M. M. Drozdowski, A. Serafin, Warszawa 1995.
- Kośmider T., *Toruński Inspektorat Armii w systemie obronnym państwa polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2009.
- Kowalski J., *Komunistyczna Partia Polski 1935–1938*, Warszawa 1975.
- Kraiński I., Pekrół J., *14 Pułk Piechoty*, Warszawa 1992.
- Krajewski M., *Dobrzyński słownik biograficzny. Ludzie europejskiego regionu*, Włocławek 2002.
- Krajewski M., *Słownik biograficzny ziemi dobrzyńskiej (do 1945 r.)*, Lipno 1992.
- Krajewski M., *Wymyślińska Alma Mater. Seminarium i Liceum Pedagogiczne (1867–1969)*, Rypin–Wymyślin 2007.
- Kumaniecki K. W., Langrod J. S., Wachholz Sz., *Zarys ustroju, postępowania i prawa administracyjnego w Polsce*, Kraków–Warszawa 1939
- Kunikowski S., *Kultura, sztuka, nauka we Włocławku, na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1945–1989*, Włocławek 2006.
- Kureczko E., *Na trudnej drodze nauczyciela*, Warszawa 1963.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991.
- Lato S., *Ruch ludowy a Centrolew*, Poznań 1965.
- Lissowski Cz., *Prace zebrane*, oprac. M. Błaszkiwicz, P. Gałkowski, Rypin 2004.
- Łuczak A., *Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1919*, Warszawa 1973.
- Ługowski B., *Szkolnictwo w Polsce w latach 1929–1939 w opinii publicznej*, Warszawa 1961.
- Maciejewski T., *Historia administracji*, Warszawa 2002.
- Marciniak Z., *Procesy zjednoczeniowe w ruchu nauczycielskim na ziemiach polskich w latach 1915–1919*, Warszawa 1969.
- Mieszczankowski W., *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983.
- Monografia powiatu włocławskiego*, praca zb., red. S. Laguna, Włocławek 1968.
- Morawski M., *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933.
- Mysiek W., *Kościół Katolicki w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1966.
- Nekrasz W., *Harczerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość Ojczyzny w latach 1914–1921*, t. 2, Warszawa 1931.
- Ochendowski E., *Prawo administracyjne*, Toruń 2009.
- Ozga W., *Organizacja szkolnictwa w Polsce*, Warszawa 1960.
- Pawlak M., *Dawne włocławskie gimnazja w latach 1876–1939*, Bydgoszcz 1998.
- Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. H. Mościcki, W. Dzwonkowski, Warszawa 1928.
- Pęcherski M., Świątek M., *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977*, Warszawa 1978.
- Piłsudski J., *Pisma zbiorowe*, t. 9, Warszawa 1990.
- Piotrowski R., *Dzieje rypińskiej szkoły średniej ogólnokształcącej w latach 1912–1962*, Rypin 1988.
- Piotrowski R., *Skrwilno i okolice (od czasów najdawniejszych do 1945 r.)*, Skrwilno 1997.
- Piskozub A., *Kształty polskiej przestrzeni*, Warszawa 1970.
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1914–1939*, t. 2, Gdańsk 1990.
- Podgórski Z., *Region Kujawsko-Pomorski*, Warszawa 1999.

- Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982.
- Pomnik Poległych Obrońców Wisły 1920 roku we Włocławku. Informator Obywatelskiego Komitetu Odbudowy Pomnika Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, oprac. A. Kowalewska, Włocławek 1990.
- Rok 1918 odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999.
- Roszkowski W., *Gospodarka rolna większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Rozwój samorządu miasta Włocławka*, praca zb., red. S. Krzewski, Włocławek 1926.
- Rybicki P., *Spółeczeństwo miejskie*, Warszawa 1972.
- Rypin. *Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.
- Rzepecki T., *Sejm i Senat RP 1922–1927*, Poznań 1923.
- Rzepecki T., *Sejm RP 1919 roku. Z życiorysami i podobiznami 311 posłów sejmowych, mapą okręgów wyborczych*, Poznań 1920.
- Ruśkowski E., *Finanse lokalne (zarys wykładu)*, Siedlce 2001.
- Sikorski W., *Nad Wisłą i Skrwą. Studium polsko-rosyjskiej wojny 1920 r.*, Lwów 1928.
- Skotnicki W. J., *Harcerstwo męskie we Włocławku w latach 1911–1945*, Toruń 2002.
- Sławiński T., *Włocławskie silva rerum rzecz o mieście, ludziach i wydarzeniach*, Włocławek 2004.
- Smoliński A., Klimecki M., Rezmer W., Karpus Z., Grzegorzczak T., Szczechowicz H., Cisek J., Filipow K., *Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 2010.
- Sobczyński M., Kulesza M., *Miejsce i rola powiatu w tradycji podziału terytorialnego Polski*, Łódź 2000.
- Sosnowski P., *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Warszawa 1930.
- Specjalski R., *Lipno i okolice. Materiały do monografii II*, Włocławek 2000.
- Specjalski R., *Lipno i okolice. Materiały do monografii VI*, Lipno–Włocławek 2008.
- Sprengel B., *Policja państwowa a przestępczość w powiecie włocławskim w latach 1919–1939*, Włocławek 2006.
- Stankiewicz W., *Konflikty społeczne na wsi polskiej 1918–1920*, Warszawa 1963.
- Starościak J., *Prawo administracyjne*, Warszawa 1977.
- Suleja W., *Józef Piłsudski*, Wrocław–Kraków 2004.
- Suleja W., *Próba budowy zrębów państwowości w okresie istnienia Tymczasowej Rady*, Wrocław 1981.
- Suski J., *Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930.
- Szczechowicz H., *Administracja ziemi dobrzyńskiej 1918–1939*, Włocławek 2012.
- Szczechura T., *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1919–1932*, Warszawa 1957.
- Szczepański J., *Spółeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000.
- Szczepański J., *Wojna 1920 r. na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995.
- Szeliga F., *Przemysł Włocławka*, Włocławek 1928.
- Szwed R., *Samorządowa Rzeczypospolita 1918–1939. Wybór rozpraw i artykułów*, Częstochowa 2002.

- Świecki T., Wybult F., *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania państwa polskiego*, Toruń 1932.
- Terlikowski Cz., Kozłowski Cz., Kapłan B., *Z rewolucyjnych tradycji Włocławka*, Bydgoszcz 1965.
- Trzebiatowski K., *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*, Wrocław 1970.
- Wachowiak S., *Czasy, które przeżyłem*, Warszawa 1991.
- Wapiński R., *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław–Kraków–Warszawa–Gdańsk 1980.
- Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930.
- Wawrzyński M., *Samoorganizacja Polaków od XIX do XX w.*, Toruń 2007.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neustpreussen) 1875–1806*, Poznań 1963.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957
- Wegner Z., *Rodem ze Skepego*, Skepe 2007.
- Wierzbowski M., Jagielski J., Lang J., Szubiakowski M., Wiktorowska A., *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa 2008.
- Władze szkolne w latach 1917/18–1937/38*, Warszawa 1938.
- Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: lata 1918–1998, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Wojciechowski M., *Miasta Pomorza Nadwiślańskiego i Kujaw w okresie I wojny światowej oraz w międzywojennym dwudziestoleciu (1914–1939). Zbiór studiów*, Toruń 2000.
- Województwo włocławskie. Monografia regionalna*, Łódź 1975.
- Zasłużeni dla Włocławka (XIII–XX wiek)*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1991.
- Zientara B., Mączek A., Ihnatowicz I., Landau Z., *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1988.
- Związek Nauczycielstwa Polskiego 1905–1985. Zarys dziejów*, red. B. Grześ, Warszawa 1986.
- Zwycięstwo 1920. Warszawa wobec agresji bolszewickiej*, zebrał i oprac. M. M. Drozdowski, Paryż 1990
- Żmudziński F., *Realizacja reformy rolnej na Pomorzu 1920–1938*, Warszawa–Poznań 1978.

V. Artykuły naukowe, studia, szkice.

- Ajnenkiel A., *Formowanie się centralnych ośrodków władzy w Polsce w listopadzie – grudniu 1918 roku*, [w:] *Rok 1918 odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999.
- Bieniak J., *Kształtowanie się terytorium ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, *Zapiski Historyczne* 1986, t. 51.
- Borkowska-Meller D., *Postępowe tradycje ruchu młodzieżowego na terenie Pomorza Gdańskiego, Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w latach 1920–1939*, [w:] *Szkice z dziejów ruchu młodzieżowego w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1920–1981*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1987.

- Brenda Z., *Walory przyrodnicze ziemi dobrzyńskiej w ustaleniach miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego*, [w:] *Środowisko przyrodnicze ziemi dobrzyńskiej*, Dobrzyń nad Wisłą 1997.
- Budzińska A., *Kulturotwórcza rola duchowieństwa dekanatu rypińskiego w okresie międzywojennym*, *Ziemia Dobrzyńska* 2006, t. 10.
- Bucholc-Srogosz K., *Samorząd terytorialny w Polsce w XX*, Historia – Prawo – Administracja. Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji WSP 2001.
- Cieśla A., *Działalność kulturalna organizacji nauczycielskich na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach II Rzeczypospolitej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1993, t. 8.
- Cieśla A., Kadzidłowska K., *Dzieje Związku Nauczycielstwa Polskiego i jego poprzedników na terenie Kujaw wschodnich i ziemi dobrzyńskiej do 1939 roku*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 2003, t. 18.
- Cyzman W., *Szata roślinna ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Środowisko przyrodnicze ziemi dobrzyńskiej*, Dobrzyń nad Wisłą 1997.
- Chełmicki B., *Hodowla w powiecie rypińskim*, *Rolnik Rypiński* 1928, nr 8.
- Chróścielewski W., Chwiałkowski J., Szymczak J., Tarno J. P., *Rozwój terytorialno-administracyjny*, [w:] *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna*, Wrocław 1975.
- Chrzanowski T., *Lasy i gospodarka leśna ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Środowisko przyrodnicze ziemi dobrzyńskiej*, Dobrzyń nad Wisłą 1997.
- Dębiński J., *Szkic do dziejów Aleksandrowa Kujawskiego*, [w:] *Aleksandrów Kujawski (1918–1921)*, cz. 1: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008.
- Drozdowski M. M., *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982.
- Dylikowa A., *Gleby*, [w:] *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Wrocław 1982.
- Dylikowa A., *Położenie geograficzne*, [w:] *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Wrocław 1982.
- Filipik R., *Z przeszłości Wrocławka*, [w:] *Przewodnik ilustrowany po Wrocławku*, Wrocław 1922.
- Frątczak W., *Kościół Rzymskokatolicki we Wrocławku w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Wrocław. Dzieje miasta, t. 2 lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Wrocław 2001.
- Gładysz R., *Wody*, [w:] *Województwo wrocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów. Obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Wrocław 1982.
- Góźdz Z., *Wojna 1920 roku w Lipnie*, *Wrocławski Tydzień* 1995, nr 16.
- Gruszczyńska M., *Organizacja władz miejskich Wrocławka 1914–1939*, [w:] *Wrocław. Dzieje miasta, t. 2: lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Wrocław 2001.
- Grzybowski M. M., *Postawy społeczeństwa polskiego podczas najazdu bolszewickiego w 1920 roku*, [w:] *Wojna polsko-bolszewicka z perspektywy osiemdziesięciu lat (1920–2000). Aspekty ogólne i regionalne*, red. M. Krajewski, Wrocław 2001.

- Grzybowski M. M. *Wpływ duchowieństwa na morale obrońców w wojnie 1920 r.*, Płocki Rocznik Historyczno-Archiwalny 1995, t. 1.
- Guldon Z., *W czasach szlacheckiej Rzeczypospolitej. Terytorium, ludność i stosunki gospodarczo-społeczne*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
- Guldon Z., *Zaludnienie ziemi dobrzyńskiej*, Zapiski Historyczne 1974, t. 29, z. 4.
- Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV w.*, Seria C, nr 15, Warszawa–Poznań, 1974, nr 15.
- Hass L., *Pomiędzy wiernością zasadom a pokusą władzy. Postawy i zachowania polityczne inteligencji polskiej w latach 1926–1937*, Dzieje Najnowsze 1985, nr 2.
- Izdebski H., *Samorząd terytorialny w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Samorząd terytorialny i rozwój lokalny*, red A. Piekara, Warszawa 1996.
- Izdebski H., *Umowa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 r.*, [w:] *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990.
- Jamrożak W., *Edukacja obywatelska w poglądach wychowawczych i działalności ludowców Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym*, red. W. Wojdyło, Toruń 1999.
- Jarzemowski R., *Włocławskie Towarzystwo Wioślarskie, kluby organizacje sportowe w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: lata 1918–1998, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Kaplan B., *Z rewolucyjnych tradycji Rypina i powiatu rypińskiego*, [w:] *Szkice rypińskie. Materiały z sesji popularnonaukowej zorganizowanej z okazji 900-lecia Rypina*, Bydgoszcz 1965.
- Kallas M., *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1978, seria A: *Historia*.
- Karpus Z., *Obozy uchodźców, jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim 1918–1921*, [w:] *Aleksandrów Kujawski obozy jeńców i internowanych 1918–1921*, cz. 1: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008.
- Karpus Z., *Obozy uchodźców jeńców i internowanych w Aleksandrowie Kujawskim w latach 1918–1921*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1987, t. 6: *Historia*.
- Karpus Z., *Pobyty żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach internowania w Polsce w latach 1920–1924*, [w:] *Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia ofiarowane profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk, Toruń 1996.
- Kluźniak A., *Stosunki agrarne i reforma rolna w województwie warszawskim*, Materiały monograficzne województwa warszawskiego 1929, R. 1, t. 2.
- Kowalewska A., *Powiat włocławski w latach 1918–1939*, [w:] *Monografia powiatu włocławskiego*, praca zb., red. S. Laguna, Włocławek 1968.
- Kowalewska A., *Skazani na sukces*, Gazeta Pomorska 1990, nr 190.

- Krajewski M., *Rypin na tle kształtowania się przynależności administracyjnej ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.
- Krajewski M., *Spoleczno-gospodarczy rozwój Rypina w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1998, t. 12: *Miasta Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XX wieku*.
- Krajewski M., *Spoleczeństwo ziemi dobrzyńskiej i Kujaw wschodnich wobec najazdu bolszewickiego w 1920 r.*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI–I XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. przed Pomnikiem Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, Włocławek 1997.
- Kumaniecki K. W., *Ustrój terytorialny*, [w:] *Encyklopedia prawa obowiązującego w Polsce*, red. A. Peretiatkiewicz, Poznań 1923.
- Kwiatkowska E., *Miasta* [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967.
- Lusiński C., *Spoleczno-gospodarcze ustawodawstwo dekretowe Naczelnika Państwa*, [w:] *Rok 1918 odrodzona Polska w nowej Europie*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1999.
- Łaszewski R., *Ziemia dobrzyńska od połowy X w do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Zagadnienia ustrojowe, dzieje polityczne*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa –Poznań –Toruń 1987.
- Mauersberg S., *Orientacje ideologiczne w ruchu nauczycielskim w Polsce w latach 1918–1939*, *Przegląd Historyczno-Oświatowy* 1985, nr 2.
- Michowicz W., *Problemy mniejszości narodowych*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982.
- Nikonowicz O., *Przemiany polityczne we Włocławku w pierwszym okresie dyktatury sanacyjnej 1926–1930*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1978, seria A: *Historia*.
- Nikonowicz O., *Szkice do dziejów kultury we Włocławku w latach 1918–1926*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1980.
- Olszewski T., *Lasy i gospodarka leśna*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski, Łódź–Włocławek 1982.
- Orczyk J., *Wieś polska w okresie międzywojennym*, [w:] *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, t. 3, Warszawa 1970.
- Paczkowski S., *Powszechność nauczania w szkolnictwie podstawowym na Kujawach wschodnich w II Rzeczypospolitej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* 1980, seria C: *Oświata i kultura*.
- Pawlak M., *Organizacja gminy Osiek i jej przynależność administracyjno-terytorialna 1793–1993*, [w:] M. M. Grzybowski, A. Mietz, J. Pakulski, M. Pawlak, *Osiek Rypiński. Dzieje parafii i gminy Osiek Rypiński–Toruń* 1994.
- Pawlak M., *Oświata i szkolnictwo 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Pietruszczak I., *Środowisko geograficzne i przyrodnicze województwa włocławskiego*, cz. 1, *Wysoczyzna Dobrzyńska* 1987, nr 49.
- Piotrowski R., *Dobra Okalewskie w powiecie rypińskim do 1945 r.*, *Ziemia Dobrzyńska* 1989, t. 1.

- Piotrowski R., *Samorząd terytorialny powiatu rypińskiego w niepodległej Polsce*, Kronika Rypińska 1995, nr 2.
- Piotrowski R., *Struktura agrarna w powiecie rypińskim w latach 1867–1939*, Ziemia Dobrzyńska 1995, t. 3.
- Piotrowski R., *Szkolnictwo byłego powiatu rypińskiego w latach 1918–1939*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1980, seria C.
- Piotrowski R., *Szkolnictwo Rypina w latach 1918–1939*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.
- Rejmanowski T., *Opieka zdrowotna i społeczna w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: *lata 1918–1998*, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Rezmer W., *Działania wojenne nad Dolną Wisłą w sierpniu 1920 r. Próba analizy operacyjnej*, [w:] *W 75-lecie Bitwy Warszawskiej 1920. Materiały z konferencji naukowej 30 XI–1 XII 1995 r. i uroczystości w dniu 20 sierpnia 1995 r. przed Pomnikiem Poległych Obrońców Wisły 1920 r.*, Włocławek 1997.
- Rezmer W., *Sytuacja militarna w rejonie Kujaw latem 1920 roku*, [w:] *Aleksandrów Kujawski (1918–1921)*, cz. 1: *Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej*, red. E. Wiszka, Toruń 2008.
- Rezmer W., *Wpływ czynników polityczno-społecznych i wojskowych na dyslokacje sił zbrojnych na obszarze DOK VIII w latach 1920–1939*, [w:] *Drogi do niepodległości. Ziemie polskie w dobie odbudowy państwa polskiego. Studia*, red. Z. Karpus, M. Wojciechowski, Toruń 2003.
- Rerych A., *Kartka z 1920 r. Przelomowa noc*, *Gazeta Kujawska* 1990, nr 199.
- Rutkowski A., *Opisy gospodarstw Szpetal Górny. Księga Pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej”*, t. 2, Warszawa 1938.
- Rygorowicz L., *Niemcy w województwie warszawskim*, *Strażnica Zachodnia* 1937, nr 4.
- Samulczyk J., *Ogrodnictwo powiatu rypińskiego*, [w:] *Materiały monograficzne województwa warszawskiego*, t. 4, Warszawa 1930.
- Sprengel B., *Dyskusja nad modelem samorządu powiatowego w okresie międzywojennym*, *Zeszyty Naukowe WSHE* 2004, t. 14.
- Steyer D., *Czasy najnowsze*, [w:] *Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1967.
- Szczechowicz H., *14 Pułk Piechoty w dziejach Włocławka w latach 1920–1939*, [w:] *Od Armii komputowej do narodowej IV*, red. W. Rezmer, Toruń 2012.
- Szczechowicz H., *Kujawy wobec przewrotu majowego 1926 roku*, [w:] *Zamach stanu Józefa Piłsudskiego i jego konsekwencje w interpretacjach polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. Z. Karpus, W. Wojdyło, Toruń 2008.
- Szczechowicz H., *Ludność powiatu rypińskiego w latach 1918–1939. Z problematyki społecznej dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Ludzie, idee, wojny. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej. Księga pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin prof. Włodzimierza Jastrzębskiego*, red. T. Kawski, J. Maciejewski, Bydgoszcz 2009.
- Szczechowicz H., *Zarys dziejów 14 Pułku Piechoty*, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. 44: *Jubileuszowy*, red. T. M. Nowak, Białystok 2007.
- Szczechura T., *Wybory do sejmu 1919–1922*, 1928, *Rocznik Dziejów Ruchu Ludowego*, 1968 nr 10.

- Trzebiatowski K., *Problem powszechności nauczania w Polsce w latach 1918–1931. Rozprawy z dziejów oświaty*, t. 12, Wrocław 1969.
- Trzebiński W., *Niemieckie podziały ziem polskich w okresie 1815–1945*, Dokumentacja Geograficzna 1955, z. 9.
- Trzebiński W., *Podział administracyjny Królestwa Polskiego 1815–1918*, Dokumentacja Geograficzna 1956, z. 4.
- Tureniec M., *O front ludowy*, [w:] *Z walk KPP w Płocku*, Płock 1966.
- Uzarowicz Z., *14–30 sierpnia w Lipnie*, Gazeta Lipnowska z 14 sierpnia 1930 r.
- Wajer J., *Życie kulturalne miasta*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2: lata 1918–1998, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Waszkiewicz Z., *Partie polityczne na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach wschodnich i ziemi dobrzyńskiej*, red. Z. Waszkiewicz, Włocławek 1982.
- Waszkiewicz Z., *Z dziejów międzywojennego Rypina (1918–1939)*, [w:] *Rypin. Szkice z dziejów miasta*, red. M. Krajewski, Rypin 1994.
- Waszkiewicz Z., *Z dziejów ziemi dobrzyńskiej w latach 1918–1939*, [w:] *Studia z dziejów ziemi dobrzyńskiej XV–XX wiek*, red. M. Wojciechowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
- Waszkiewicz Z., *Z problematyki dziejów społeczno-politycznych ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie 1979, seria B: *Stosunki polityczne i społeczne XX wieku*.
- Waszkiewicz Z., *Życie polityczne Włocławka w latach 1918–1939*, [w:] *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2, red. J. Staszewski, Włocławek 2001.
- Wituła R. M., *Szkolnictwo we Włocławku w latach 1918–1922*, Zbliżenia Cywilizacyjne, Zeszyty Naukowe PWSZ we Włocławku 2011.
- Wojciechowski M., Łukaszewicz W., *Ruch robotniczy we Włocławku w latach 1918–1939*, [w:] *Pod czerwonym sztandarem. Szkice z dziejów klasowego ruchu robotniczego na Pomorzu Gdańskim i Kujawach 1871–1948*, Bydgoszcz 1968.
- Z dziejów ziemi dobrzyńskiej. Materiały sesji popularnonaukowej na 900-lecie istnienia Dobrzyń nad Wisłą*, Toruń 1966.
- Zielińska I., *Odbudowa i rozwój szkolnictwa powszechnego w latach 1918–1939 w powiecie rypińskim*, Ziemia Dobrzyńska 2002, t. 8.
- Zielińska I., *Prasa powiatu rypińskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej wyrazem aktywności społeczeństwa regionu*, Ziemia Dobrzyńska 2003, t. 9.
- Żarnowski J., *Spółeczeństwo i klasy*, [w:] *Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. J. Tomicki, Warszawa 1982
- Żuchowski Z., *Przeszłość ziemi dobrzyńskiej*, *Materiały do podręcznika szkolnego*, Rocznik Dobrzyński 2008, t. 1.
- Żuchowski Z., *Szkoły powszechne w okolicach Wąpielska w latach 1918–1939*, Ziemia Dobrzyńska 2003, t. 9.
- Żuchowski Z., *Wyłaszczenia i wysiedlenia ludności polskiej okolic Wąpielska w okresie okupacji niemieckiej (1939–1945)*, Ziemia Dobrzyńska 2006, t. 10.
- Żuchowski Z., *Życie kulturalne ludności okolic Wąpielska w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, Ziemia Dobrzyńska 2006, t. 10.

